

॥ श्रीः ॥

श्रीमूलावनिपालमौलिमणिना सङ्कल्पितश्रीरिव
श्रीमूलात्मजनिस्तथा सहजया लक्ष्या च सम्भावितः ।
स्वातिव्योतिरिवादितः समुदितश्चित्राचतारः स्वयं
मार्ताण्डाप्रसरो विराजति महाराजः स रामाभिषः ॥
भास्वद्वर्णमणिः प्रवालमृदुला श्रुत्याद्यलङ्कारिणी
श्रीमद्विश्वसुन्धरानवयशोराशिप्रकाशात्मिका ।
उत्फुल्लसुकृतिप्रसाधनधृतामोदोन्नदङ्घ्रिण्डिमा
श्रीचित्रोदयमञ्जरी सुमनसां सर्वस्वमुज्जृम्भताम् ॥

के. साम्बशिवशास्त्री.

P R E F A C E .

This is the third part of Bhojadeva's *Sarasvatīkaṇṭhā-bhāraṇa* with the *Vṛtti* of Daṇḍanātha. It comprises chapters 3 and 4 in their entirety embodying four *pādas* apiece. The third chapter deals with *Vibhakti*, *Samāsa* and *Strī pratyaya* respectively and the fourth with a portion of *Taddhita*. The commentary is of marked interest inasmuch as it furnishes a wholesome innovation aiming as it does at a compendious collection of all correct forms of expression. The commentator has successfully silenced the opposition put forward by many grammarians in the discussion on subtle points. To cite but one instance, he has ably established the correctness and propriety of using the word *Citra* in the same sense as *Caitran*, signifying a person born under the asterism of *Citra*, as is evident from the following passage :—

वत्सशालाभिजिदश्वयुद्धमृषीशरीश्रन्नरेवतीरोहिणीभ्यो वा ॥ १३० ॥ वत्स-
शालादिभ्यस्तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायामुत्पन्नस्याणप्रत्ययस्य लुगं वा भवति ।
वत्सशालः । वत्सशालः । चित्रः । चैत्रः । २३५, २३६.

The details demanding minute research and investigation shall be dwelt upon at length in my prefatorial note to the last volume of this work. I deem myself fortunate in having been able to bring this work to light for the benefit of literary enthusiasts who are desirous of getting a comprehensive grasp of all correct forms of expression.

Trivandrum, }
24-12-1113. }

K. SĀMBAŚIVA ŚASTRĪ.

॥ श्रीः ॥

निवेदना ।

तृतीयोऽयं भागः सरस्वतीकण्ठाभरणस्य श्रीभोजदेवचित्तस्य दण्ड-
नाथवृत्तिसनाथस्य । अत्र तृतीयतुरीयावध्यायौ प्रत्येकं पादचतुष्टय्या परि-
पुटितौ परिपूर्णौ । यथाक्रमं तृतीये विभक्ति-समास-सर्वाप्रत्ययाः, तुरीये
तद्धितैकदेशश्च अन्तर्भवन्ति । इयमसौ पद्धतिरभिनवा दण्डनाथवृत्तेर्भोज-
सूत्रानुगृहीतायाः, यत्र यावत्सम्भवं समे सुशब्दा निर्मत्सरं सदगृह्यन्ते ।
चित्रायां जात इत्यर्थे चैत्रमिव चित्रमनभ्युपगच्छन्तो बहवो वैयाकरणा
अनेन साधितगौनाः प्रसाधिताः । तथाहि—

“वत्सशालाभिजिदधयुद्भृगुशिरश्चित्रारेवतीरोहिणीभ्यो वा ।”

(अध्या० ४. पा० ३. सू० १३०)

वत्सशालादिभ्यस्तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायामुत्पन्नस्याण्प्रत्ययस्य लृग् वा
भवति । वत्सशालः । वात्सशालः । .... चित्रः ।
चैत्रः .... ॥ ”

सुबहु विविच्य निरूपणीयमखिलमवशेषं परिसमाप्तौ भविता । सद्य-
स्तदिदमाभरणं साधुशब्दसमुच्चिकीर्णाम् अविलम्बं धारणायावतारयामि
धन्यधन्यः ॥

अनन्तशयनम्, }
२४-१२-११३. }

के. साम्बशिवशास्त्री.

॥ श्रीः ॥

श्रीभोजदेवप्रणीतं

सरस्वतीकण्ठाभरणं

श्रीनारायणदण्डनाथविरचितया

हृदयहारिण्याख्यया

वृत्त्या सनाथम् ॥

(तृतीयो भागः ।)

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

लस्तिप्लस्त्रिसिप्यसूथमिन्वस्मस्तातांज्ञथासाधांघ्व-
मिड्वाहिमहिङ् ॥ १ ॥

ल इत्यनेनोत्सृष्टानुबन्धविशेषाणा लडादीनां दशानामपि सानान्द-
मुच्यते । तस्य स्थाने तिथित्यादयोऽष्टादशदेशा भवन्ति । तिप्सिन्निचं
पकारः पित्कार्यार्थः । 'कटप्य ... .. टोऽदि'ति विशेषणार्थः । म्दिहो
ङकारस्तिङिति प्रत्याहारग्रहणार्थः । पचति पचतः पचन्ति । पचसि पचन्ः
पचय । पचामि पचाय' पचामः । पचते पचेते पचन्ते । पचसे पचेसे
पचध्वे । पचे पचावध्वे पचामध्वे । एवमन्येष्वपि लकारेषूदाहरणम् ॥

अत आत इत् ॥ २ ॥

तेषां तिधादीनामाकारस्य भ्रूरात् परस्य इत्त आदेशो नञ्चि ।
पचते पचेथे पचेताम् । अत इति किम् । ददांत् । प्रष्टृष्टृण्दि न
भवति । पचानि ॥

झोऽन्तः ॥ ३ ॥

तिधादीनां शकारस्यान्त इत्ययमादेशो नञ्चि । पचन्ते पचन्ते'
पचन्तु । पचन्ताम् ॥

अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥

‘द्वयमभ्यस्तं’ ‘जज्ञादयश्चाशास’ इत्युक्तं, तस्मात् परस्य तिवादि-
सम्बन्धिनो ज्ञस्य अदित्ययमादेशो भवति । अ(न्त्यन्त)स्यापवादः ।
ददति । जज्ञति । जाग्रति । दरिद्रति । चकासति ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥

आत्मनेपदेषु यो झकारस्तस्यानकारादुत्तरस्यादादेशो भवति । ददते
दधते लुनते जानते । अनत इति किम् । पचन्ते ॥

शीङो रत् ॥ ६ ॥

शीङः परस्यात्मनेपदझकारस्य रदादेशो भवति । शेरते अशेरत् ॥

वेत्तेर्वा ॥ ७ ॥

वेत्तेः परस्यात्मनेपदसम्बन्धिनो झकारस्य रदादेशो वा भवति ।
संविद्रते संविदते । आत्मनेपद इति किम् । विदन्ति ॥

लिट् इरेच् ॥ ८ ॥

लिडादेशस्यात्मनेपदझकारस्येरेजादेशो भवति । पेचिरे । लेभिरे ।
‘लिठ्यनादेशादेरेकह्रस्मध्येऽत’ इत्येत्वम् । चकारः स्वरार्थः ॥

तरस्यैश् ॥ ९ ॥

लिडादेशस्यात्मनेपदसम्बन्धिनस्तशब्दस्य एशादेशो भवति । पेचे ।
लेभे । शकारः सर्वादेशार्थः ॥

परस्मैपदानां णल्लुप्तुस्थलथुसणल्वमाः ॥ १० ॥

लिडादेशानां परस्मैपदानां तिवादीनां नवानां यथासङ्ख्यं णलादयो
नवादेशा भवन्ति । पपाच पेचतुः पेचुः । पपकथ पेचथुः पेच । पपाच
पेचिव पेचिम । णकारो वृद्धयर्थः । लकारः स्वरार्थः ॥

वेत्तेर्लटो वा ॥ ११ ॥

वेत्तेः परेषां लडादेशानां परस्मैपदानां तिवादीनां नवानां यथासङ्ख्यं
णलादयो नवादेशा भवन्ति । वेद विदतुः विदुः । वेत्थ विदथुः विद ।

वेद विद्व विद्व । नच भवन्ति । वेत्ति वित्तः विदन्ति । वेत्सि वित्यः वित्य ।
वेधि विद्वः विद्वः । लट इति किम् । विवेद इत्यादि छिटो नित्यमेव ॥

ब्रुवः पञ्चानां पञ्चादितो ब्रुवश्चाहः ॥ १२ ॥

ब्रुवः परेषां लडादेशानां परस्मैपदानामाद्यानां पञ्चानां ययासङ्ख्यं
णलादय आद्याः पञ्चादेशा(न्न ? वा) भवन्ति । तत्सन्नियोगेन ब्रुवः स्थाने
आहेत्ययमादेशो भवति । आह आहतुः आहुः । आत्थ आहथुः । ब्रवीति
भूतः भुवन्ति । ब्रवीषि ब्रूथः । पञ्चानामिति किम् । ब्रूथ । ब्रवीमि । आदित
इति किम् । परेषां मा भूत् । सन्नियोगः किम् । णलाद्यभावे आहादेशोऽपि
मा भूत् । ब्रुव इति पुनर्वचने स्थानिनिर्देशार्थम् । अन्यथा परस्मैपदानामेव
स्यात् ॥

आत औ णलः ॥ १३ ॥

आकारान्ताद् घातोत्तरस्य णल औकारादेशो भवति । पपौ । तस्यौ ॥

टिदात्मनेपदानां टेरेत् ॥ १४ ॥

टिलकारसम्बन्धिनामात्मनेपदानां टेरेत्याजादेः स्थाने एकारादेशो
भवति । पचते पचते पचन्ते । पचसे पचेये पचध्वे । पचे पचावहे पचा-
भहे । एवं लकारा(न्ते ? न्तरे)ष्वपि । टिद्ग्रहणं किम् । अपचत अपचेताम्
अपचन्त । आत्मनेपदानामिति किम् । पचति पचतः । प्रकृतानामात्मने-
पदानां ग्रहणादिह न भवति । पचमानः (पेच ? यज)मानः ॥

थासः से ॥ १५ ॥

टिदात्मनेपदस्य थासः से इत्ययमादेशो भवति । पचसे । पेचिषे ।
पक्तासे । पक्ष्यसे ॥

लुटः प्रथमयोर्द्वारौरसः ॥ १६ ॥

लुटः सम्बन्धिनोः प्रथमपुरुषयोः पृथक् पृथक् ययासङ्ख्यं द्वारौरस
आदेशो भवन्ति । पक्ता पक्तारौ पक्तारः । अध्येता अध्येतारौ अध्येतारः ।
डित्करणं छिटोपार्थम् । तस्यै(ञ्) 'थासः से' इति कृतैत्वयोर्निर्देशादात्मने-
पदद्वारौरसां टेरेत्वं न भवति ॥

लोट एरुः ॥ १७ ॥

लोटसम्बन्धिन इकारस्योकारादेशो भवति । पचतु पचन्तु । पुनीहि
पचानीत्यत्रोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति ॥

सेर्हिङ् ॥ १८ ॥

लोडादेशस्य सिपो हिडादेशो भवति । लुनीहि जुहुधि । डकारो
गुणनिषेधार्थं नान्त्यादेशार्थः । अन्यथा हि लोट एरित्यनुवृत्तेर्डकारमेव न
कुर्यात् ॥

आशिपि तुह्योस्तातङ् वा ॥ १९ ॥

आशिपि यो लोट् तत्सम्बन्धिनस्तोर्हेश्च तातडादेशो भवति* ॥

मेरानिः ॥ २० ॥

आमेतः ॥ २१ ॥

पचतां पचेतां पचन्ताम् । पचेद्याम् ॥

सत्राभ्यां वामौ ॥ २२ ॥

लोडादेशसम्बन्धि(नःएका)रस्य सत्राभ्यां परस्य यथासङ्ख्यं व
अम्-इत्येतावादेशौ भवतः । पचस्व । पचध्वम् ॥

इडादीनामैप् ॥ २३ ॥

लोट्सम्बन्धिनामिडादीनामेत ऐप् भवति । करवै करवावहै करवा-
महै । पकारः पित्कार्यार्थः ॥

वमादीनां टाप् ॥ २४ ॥

लोट्सम्बन्धिनां वकारभकारा(दीना)भादेशानां टावागमो भवति ।
करवाव करवाम । करवावहै करवामहै । पकारः पित्कार्यार्थः । टाकारो
देशविध्यर्थः ॥

तस्थस्थवस्मसां तातं तवमाः ॥ २५ ॥

लोडादेशानां तसादीनां यथासङ्ख्यं तामादय आदेशा भवन्ति ।
[यताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचाम ॥

* शस्ये शाहरणं, समनन्तरमूत्रयोर्वेधायथ वृत्त्यादिकं च मातृकार्यां गणितम् ।

ङित्तश्च ॥ २६ ॥

ङित्तश्च लस्सम्बन्धिनां तसादीनां तामादय आदेशा भवन्ति ।

अपचताम् । अपचतम् । अपचत । अपचाव । अपचाम* ॥

इतो लोपः परस्मैपदानाम् ॥ २७ ॥

मिपोऽम् ॥ २८ ॥

लिङो यासुट् ङिच्च ॥ २९ ॥

किदाशिपि ॥ ३० ॥

सीयुडात्मनेपदानाम् ॥ ३१ ॥

स्यस्य रन् ॥ ३२ ॥

इटोऽत् ॥ ३३ ॥

सुट्त्थोः ॥ ३४ ॥

सो लोपोऽनन्त्यस्यानाशिपि ॥ ३५ ॥

अतो य इय् ॥ ३६ ॥

क्षेर्जुस् ॥ ३७ ॥

सिचः ॥ ३८ ॥

लुक्क्यभुवः ३९ ॥

विदभ्यस्ताभ्यां लिङः ॥ ४० ॥

द्विषान्नयो वा ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदानि भावकर्मणोः ॥ ४२ ॥

कर्मसम्बन्धराहितेभ्योऽस्तिभवत्यादिभ्यो भावे लादयः तदा कर्मणः
कृतेषु नास्ति । यदाप्यविरुद्धकर्मसम्बन्धेभ्यः करोतिपचर्यादिभ्यस्ते भावे

* इत इपरि १६ सूत्राणां वृत्त्यादिकं मातृकायां गच्छितम् ।

क्रियन्ते तदापि शब्दशक्तिस्वामाख्यादुत्पन्नकमसाध्यरूपा बहिर्मुखभाव ....
 ... आभिधानपर्यवसितशक्तयो बहिःकर्मसम्बन्धा ..... योगे धातु-
 स्तत्र शेषे प्रथमा भवति । क्रियते भवता । पच्यते भवता । कर्तव्यं
 भवता । कृतं भवता । सुप्तं भवता । यदि वचनान्तरेणैषां कर्मसम्बन्धे भावे
 विधानं निषिध्यते तदा मासमास्यते । गोदोहं स्थाप्यते । कर्मणा ... ..पि
 सम्बन्धे भावे लादयो नोत्पद्येरन् । भावस्य च साध्यत्वेनासत्त्वाभावात्
 ततः कर्तृकर्मणि सत्त्वस्वभावे व्यावर्तमाने स्वधर्मेण, युष्मदस्मदौ सध्यमो-
 क्षमोहेतू गृहीत्वा व्यावर्तते । तेन प्रथमपुरुष एव भवति । तत्राप्यसत्त्व-
 स्वभावे भावे सहस्रथायोगो नास्तीत्यात्सर्गिकमेकवचनमेव भवति । पाकं
 पाकौ । पाकं करोतीत्यादौ पुनरनव्ययकृदभिहितो भावो द्रव्यवत्
 प्रकाशत' इति सङ्गच्छया लिङ्गेन शक्तिमिश्च युज्यते । तिङव्ययाभिहि-
 तस्तु भावोऽसत्त्वभावान्न युज्यत इति । कथं तर्हि उष्णसिका आस्यन्ते
 हतशायिकाः शय्यन्त इति बहुवचनम् । कृदभिहितेन भावेनाभेदोपचारात् ।
 तथाहि — अमूच्यां वाक्याभ्यां सामान्यविशेषरूपो भावात्तैव प्रत्याप्यते ।
 आख्याताभ्यां सामान्यरूपः पञ्चलन्ताभ्यां विशेषरूप इति । तत्र विशेषगतं
 बहुत्वं सामान्ये समारोप्य कुत्सातिशयार्थं बहुवचनं प्रयुज्यते । तेनो-
 ष्णसिका इवासनानि । हतशायिका इव शयनानि क्रियन्ते भवन्तीति
 वाक्यार्थः ॥

कर्मकर्त्तरि च ॥ ४३ ॥

कर्मकर्त्तरि चात्मनेपदानि भवन्ति । भिद्यते कुसूलः स्वयमेव । दुग्धे
 गौः स्वयमेव । पच्यते उदुम्बरफलमिति ॥

कर्त्तर्यात्मनेभाषेभ्यः ॥ ४४ ॥

आत्मनेभाषेभ्य एव धातुभ्यः कर्त्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । एषते ।
 स्पर्धते ॥

ङितः ॥ ४५ ॥

क्यङाद्यन्ता धातवो ङितः । तेभ्यः कर्त्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
 श्येनायते । पापच्यते ॥

क्रियाव्यतिहारे ॥ ४६ ॥

क्रियाया विनिमयो व्यतिहारः । तद्विशिष्टेषु वर्तमानाद्घातोः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । व्यतिलुनते । .... ..
व्यतिहार इति किम् । लुनन्ति । क्रियाग्रहणं किम् । देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलु(नर्ना)तीति द्रव्यव्यतिहारे न भवति ॥

न *गतिर्हिंसाशब्दार्थहसिभ्योऽह्वहिभ्यः ॥ ४७ ॥

हृदयवर्जितेभ्यो हिंसार्थगत्यर्थशब्दार्थेभ्यो ह्रसेष्व क्रियाव्यतिहारे आत्मनेपदानि न भवन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिहसन्ति । अह्वहिभ्य इति किम् । व्यतिहरन्ते । व्यतिवहन्ते ॥

इतरेतरान्योन्यपरस्परौपपदाच्च ॥ ४८ ॥

इतरेतराद्युपपदाच्च धातोः क्रियाव्यतिहारे आत्मनेपदानि न भवन्ति । इतरेतरस्य व्यति(हर ? लुन)न्ति । (अन्योन्यस्य) व्यतिलुनन्ति । परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नेर्विशः ॥ ४९ ॥

नेरुपसर्गात् परस्माद् विशेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । निविशते । न्यविशतेत्यादावटो धातुभक्तत्वात् तद्व्यवधानेऽपि भवति । 'मधुनि विशन्ति भ्रमरा' इत्यादौ निविश्योरसम्बन्धान्न भवति ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ ५० ॥

(पर्यादिभ्य) उपसर्गेभ्यः (परस्य) क्रीणातेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । फलवतोऽन्यत्रायं विधिः ॥

विपराभ्यां जेः ॥ ५१ ॥

विपराभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्य जयतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । विजयते । पराजयते ॥

*वृत्तगुणरेण तु 'पतिर्हिंस'त्वंस्य व्यत्ययेन पाठः स्यात् ।

आडो दः ॥ ५२ ॥

आङ्पूर्वाद् ददातेरात्मनेपदानि भवन्ति । विधामादत्ते । धन-
मादत्ते । फलवतोऽन्यत्रायं विधिः । दाज एवाङ्घोगादन्यस्य दारूपस्य
ग्रहणं न भवति ॥

न विकासस्वास्यप्रसारणयोः ॥ ५३ ॥

विकासे स्वास्यप्रसारणे च वर्तमानादाङ्पूर्वाद् ददातेरात्मनेपदानि
न भवन्ति । कूलं व्याददाति, विकासयतीत्यर्थः । उष्ट्रो मुखं व्याददाति ।
स्वग्रहणं किम् । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

गमेः कालहरणे ॥ ५४ ॥

गमेर्ष्यन्तादाङ्पूर्वात् कालहरणे वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि
भवन्ति । आगमयस्व तावत् । तावत् कश्चित्कालमित्यर्थः । कालहरण इति
किम् । ग्रामं गमय ॥

नुप्रच्छः ॥ ५५ ॥

आङ्पूर्वाच्चैतेः प्रच्छेत् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । गानुते सगालः ।
आपृच्छते ॥

क्रीडोऽनुपरिभ्यां च ॥ ५६ ॥

अनुपरिभ्यामाङ्घ्र परात् क्रीडतेर्धातोः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
अनुक्रीडने । परिक्रीडने । आक्रीडते । माणकमनु क्रीडतीत्यदेः कर्म-
प्रवचनी (यस्यानोः) क्रीडतिना सम्प्रदाभावात् भवति ॥

समोऽकृजने ॥ ५७ ॥

सम. परान् क्रीडतेः कृजनेऽर्थे वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
सङ्क्रीडने । सङ्क्रीडमानः । अकृजन् इति किम् । सङ्क्रीडन्ति शकृदानि ॥

शकेः सनो जिज्ञासायाम् ॥ ५८ ॥

शकेर्ज्ञानमादिनायात् मन्त्रान् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । शकिः
समावादन्य (षाँ पात्व) र्थ (विषय) तेन शक्तिः प्रवर्तते, शक्नोति मोक्षतुम्-

(द्वे ? घे)ति । विद्यां शिक्षते । ज्ञातुं शक्नुयामितीच्छतीत्यर्थः । जिज्ञासायामिति किम् । शक्नुमिच्छति । 'शिक्ष(तेर्वि ? वि)योपादान' इत्यनेनैव सिद्धे आमनु-प्रयोगार्थं वचनम् । तेन शिक्षाश्चक्र इति भवति, न तु शिक्षाश्चकारेति ॥

अपस्किरः ॥ ५९ ॥

अपपूर्वात् किरतेः ससुट्कात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । अप-स्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्यो । अपस्किरते श्वा नि-वासाधी । अपपूर्वस्य किरतेर्द्विजीविकाकुलायकरणविषयस्य सुट् स्मर्यते । ससुट्कनिर्देशः किम् । अ(पा १५)किरति ॥

हृजो गतताच्छील्ये ॥ ६० ॥

गतं प्रकारः सादृश्यमनुकरणमित्येकोऽर्थः । तच्छीलमस्य तच्छीलः, तस्य भावस्ताच्छील्यम् । उत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशान् तत्स्वभावता । हरेतेरनु-करणेऽर्थे वर्तमानात् तच्छीले कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । कदा पुनर्हरति-रनुकरणे वर्तते । यदानुपूर्वी भवति । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावो-ऽनुहरन्ते । पितुरागतं मातुरागतं सादृश्यमविच्छेदेन शीलयन्तीत्यर्थः । एवं पितुरनुहरन्ते मातुरनुहरन्ते । पितरमनुहरन्ते मातरमनुहरन्ते । गतप्रहणं किम् । पितुर्हरति मातुर्हरति । ताच्छील्य इति किम् । नटो राममनुहरति, नियुक्तो राजानमनुहरति, इन्द्रो गौतममनुहरति इत्यादावसातत्ये न भवति । नटः कन्विदेव कालं राममनुकरोतीति न ताच्छील्यम् । अन्ये तु गतशब्देन गतिमाचक्षते । गतौ ताच्छील्यं गतताच्छील्यमिति । तत्र पैतृक-मश्वा अनुहरन्ते । पितुरागतं गमनमविच्छेदेन शीलयन्तीत्यर्थः । गतताच्छील्य इति किम् । धर्मान्तरेण पितरमनुहरति ॥

आशिषि नाथः ॥ ६१ ॥

नाथतेरात्मनेमाषादाशिष्येव गम्यमानायां कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । ... ..

शपः क्षापथे ॥ ६२ ॥

... .. देवदत्ताय शपते । शपय इति किम् ।
देवदत्तं शपति ॥

स्थः प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशनेषु ॥ ६३ ॥

तिष्ठतेर्धातोः प्रतिज्ञायां निर्णये प्रकाशने च वर्तमानात् कर्तर्यात्मने-
पदानि भवन्ति । नित्यं शब्दमातिष्ठते । अस्तिसकारमातिष्ठते । प्रतिजानीत
इत्यर्थः । त्वयि तिष्ठते मयि तिष्ठते । 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' ।
संशयानः कर्णादीन् न्यायायोपतिष्ठन् निर्णयतीत्यर्थः । तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः,
आत्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

समवप्रविभ्यश्च ॥ ६४ ॥

समाद्युपसर्गेभ्यश्च परात् तिष्ठतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
संतिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥

उदोऽनूर्ध्वचेष्टायाम् ॥ ६५ ॥

उदः परात् तिष्ठतेरनूर्ध्वचेष्टायां गम्यमानायां कर्तर्यात्मनेपदानि
भवन्ति । मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्व इति किम् । आसनादुत्तिष्ठति । चेष्टाया-
मिति किम् । अस्मान्छतमुत्तिष्ठति । उत्पद्यत इत्यर्थः ॥

उपाद् देवपूजासङ्गतिकरणाभिन्नकरणेषु ॥ ६६ ॥

उपात् परस्मात् तिष्ठतेर्देवपूजादिवर्षेषु वर्तमानात् कर्तर्यात्मने-
पदानि भवन्ति । आदित्यमुपतिष्ठते । पूजयतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते ।
उपस्तिष्ठयतीत्यर्थः । (महामात्रानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः ।)

पथिकर्तृकात् ॥ ६७ ॥

उपपूर्वात् तिष्ठतेः पथिकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि
भवन्ति । अयं पन्थाः सुगमुपतिष्ठते ॥

मन्त्रकरणात् ॥ ६८ ॥

उपपूर्वात् तिष्ठतेर्मन्त्रकरणार्थात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । ऐन्द्र्या
गार्हपत्यमुपतिष्ठते । सावित्र्या सूर्यमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणादिति किम् ।

अश्वेनोपतिष्ठति राजानम् । करणग्रहणादिह न भवति — सावित्रीमुप-
तिष्ठति ॥

वा लिप्सायाम् ॥ ६९ ॥

उपपूर्वात् तिष्ठतेलिप्साविषयेऽर्थे वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि वा
भवन्ति । मिश्रुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । भिक्षां लभत
इति ॥

अकर्मकात् ॥ ७० ॥

उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । भोजनकाष्ठ
उपतिष्ठते ॥

समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वृश्रुवेत्यर्त्तिदृशिभ्यः ॥ ७१ ॥

समः परेभ्यो गमादिभ्योऽकर्मके(भ्यः) कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
सङ्गच्छते । समृच्छते । सम्पृच्छते । संस्वर्ते । संशृणुते संवित्ते ।
समरन्त । सम्पश्यते । अकर्मकादिति किम् । सङ्गच्छति हृदम् ॥

उपसर्गादस्यत्यूहिभ्यां वा ॥ ७२ ॥

उपसर्गात् पराभ्यामस्यत्यूहिभ्यां कर्तर्यात्मनेपदानि वा भवन्ति ।
विपर्यस्यते विपर्यस्यति । (समूहते समूहति ।) अकर्मकादिति किम् ।
निरस्यति शत्रून् । समूहते पदार्थान् । केचिदिहाकर्मकादिति न सम्बन्ध-
यन्ति । तेन 'संहरत....तिमिरं निरासे' । 'यशः समूहन्निव दिक्षु कीर्णम्'
इत्याद्यपि सिद्धं भवति ॥

आडो यमहनः स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ ७३ ॥

आडः पराभ्यां यमिहनिभ्यामकर्मकाभ्यां स्वाङ्गकर्मकाभ्यां च कर्त-
र्यात्मनेपदानि भवन्ति । आयच्छते । आहते उरः । अकर्मकादिति किम् ।
आयच्छति कृपाद् रज्जुम् । आहन्ति पादेन वृषलम् । स्वमङ्गं स्वाङ्गं, तेनेह
न भवति — देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिमाहन्ति ॥

उद्दिभ्यां तपः ॥ ७४ ॥

उद्विभ्यां परात् तपेरकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकाच्च कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । (उत्तपते । वितपते) ॥

- तपःकर्मकाच्च ॥ ७५ ॥

तप्यते तपस्तापसः । आजर्यतीत्यर्थः । एवमतस्तपस्तापसः । तेषे तपस्तापसः । अर्जितवानित्यर्थः ॥

निसमुपविभ्यो ह्यः ॥ ७६ ॥

न्यादिभ्य उपसर्गभ्यः परात् ह्ययतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । निह्यते । संह्यते । उपह्यते । विह्यते ॥

स्पर्धायामाङः ॥ ७७ ॥

स्पर्धा सहर्षः परामिभवेच्छा । तद्विषये वर्तमानादाहपूर्वात् ह्ययतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । महो महमाह्वयते । स्पर्धमानस्तमाकारयतीत्यर्थः । स्पर्धायामिति किम् । गामाह्वयति ॥

सूचनावक्षेपणसेवासाहसप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥ ७८ ॥

सूचनादिभ्यर्षेषु करोतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । सूचनमपकारसुद्ध्या परदोषोद्घाटनम् । अयमिममुदाकुरुत जिघांसुः । अपकर्तेति कथयतीत्यर्थः । अवक्षेपणमभिभवः । श्येनो वर्तिकामवकुस्ते । अभिभवतीत्यर्थः । सेवा अनुवृत्तिः । महामात्रान् प्रकुस्ते । सेवत इत्यर्थः । साहसमविषयप्रतिपत्तिः । परदारान् प्रकुस्ते । विनिपातमभिभाव्य गच्छतीत्यर्थः । सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । एषो दकस्योपस्कुस्ते । गुणान्तरमादधातीत्यर्थः । प्रकथेण कथनं प्रकथनम् । इतिहासान् प्रकुस्ते । उपयोगो धर्मादौ विनियोगः । शतं प्रकुस्ते । अफलवत्कर्नपर्याग्मः । सूचनादिभ्यिति किम् । कृञ् करोति ॥

अधेः प्रसहने ॥ ७९ ॥

अधिशब्दान् कृञः प्रसहनेऽर्थे कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । प्रसहनं परामिभवः परेणामिमयो (या) । तमाधिपके । तमभिभूतवान् । तं या शे।द्वान् । प्रसहन इति किम् । तमधिकरोति ॥

वेः शब्दकर्मणः ॥ ८० ॥

वेः परात् कृञः शब्दकर्मण्यर्थे वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । क्रोष्टा विकुरुते स्वरात् । शब्द इति किम् । विकरोति मृदम् । कर्मण इति (किम् ।) शब्देन* ॥

अकर्मकात् ॥ ८१ ॥

(विपूर्वादकर्मकात्) करोतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । विकुर्वते सैन्धवाः । साधु दान्ताः शोभनं वल्गन्तीत्यर्थः । ओदनपूर्णाश्छात्रा विकुर्वते । निष्फलं चेष्टन्त इत्यर्थः ॥

पूजोत्सङ्गनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु

नियः ॥ ८२ ॥

पूजादिध्वेषु गम्यमानेषु नयतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । नयते पतञ्जलिव्याकरणे । पूजितं व्याचक्षणः सम्यक् शब्दनिर्णयं करोतीत्यर्थः । माणवकमुदानयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते । आत्मानमाचार्याकुर्वन् माणवकमध्ययनाय समीपं नयतीत्यर्थः । नयते कात्यायनो व्याकरणे । व्याख्यानेनार्थं निर्णयान्तं प्रापयतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते । वेतनेन समीपं प्रापयतीत्यर्थः । मद्राः कारं विनयन्ते । विगणय्य निपातयन्तीत्यर्थः । शतं विनयन्ते । धर्माद्यर्थं पात्रादिषु प्रापयन्तीत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अत्रां ग्रामं नयति । अयमफलवदर्थं आरम्भः ॥

कर्तृस्थामूर्त्तकर्मकाच्च ॥ ८३ ॥

कर्तृस्थममूर्त्तं कर्म यस्य तदर्याच्च नयतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । श्रमं विनयते । कर्तृस्थ इति किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य मनुं विनयति । अमूर्त्त इति किम् । गडुं विनयति । कर्मेति किम् । बुद्ध्या विनयति ॥

अप्रतिबन्धोत्साहतायनेषु क्रमः ॥ ८४ ॥

अप्रतिबन्धादिषु यथासम्भवमर्थेषु अर्थविशेषणेषु वा सत्सु क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । सम्यक् तस्य क्रमते बुद्धिः । कामन्ती न प्रतिबध्यत इत्यर्थः । क्रमते व्याकरणाध्ययनाय, उत्सहत इत्यर्थः । प्राज्ञे शास्त्राणि क्रमन्ते । प्रतायन्त इत्यर्थः ॥

उपपराभ्याम् ॥ ८५ ॥

उपपराभ्यामनोपसर्गाभ्यां परात् क्रमेरप्रतिबन्धादिषु सत्सु कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । उपक्रमते । पराक्रमते । उपपराभ्यामिति किम् । संक्रामति । अप्रतिबन्धादिष्वित्येव । उपक्रामति । पराक्रामति ॥

आङो ज्योतिरुद्गमने ॥ ८६ ॥

ज्योतिरुद्गमने वर्तमानात् (आङ्पूर्वात् क्रमेः) कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । आक्रमते आदित्यः । आक्रमन्ते ज्योतींषि । ज्योतिरिति किम् । आक्रामति धूमो हर्म्यतलम् । उद्गमन इति किम् । अग्निरिन्धनमाक्रामति ॥

वेः पादविहरणे ॥ ८७ ॥

वेः परात् क्रमतेः पादविहरणे वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । साधु विक्रमते । पादविहरण इति किम् । अश्वेन विक्रामति । विक्रामत्यजिनसन्धिः । विस्फुटतीत्यर्थः ॥

प्रोपाभ्यामारम्भे ॥ ८८ ॥

आदिकर्माङ्गीकरणं चारम्भः । तस्मिन् वर्तमानात् प्रपूर्वादुपपूर्वाच्च क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । प्रक्रमते भोक्तुम् । उपक्रमते भोक्तुम् । प्रारमते अङ्गीकरोति चेत्यर्थः । आरम्भ इति किम् । (पूर्वेद्युरपरे)द्युः प्रक्रामति । गच्छत्यागच्छतीत्यर्थः ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ ८९ ॥

अविद्यमानोपसर्गात् क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति वा । क्रमते । क्रामति । अनुपसर्गादिति किम् । संक्रामति । अप्रतिबन्धादेरन्यत्रायमारम्भः ॥

अपह्नवे ङः ॥ ९० ॥

यो जानातिरपह्ववे वर्तते ततः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । शत-
मपजानीते । अपह्वनुत इत्यर्थः । अपह्वव इति किम् । शास्त्र जानाति ॥

अकर्मकाच्च ॥ ९१ ॥

अकर्मकाज्जानातेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । सर्पिषो जानीते ।
प्रवृत्तिवचनोऽत्र जानातिः । सर्पिषा मधुना वा करणभूतेन ज्ञानपूर्वं प्रव-
र्तत इत्यर्थः । 'ज्ञोऽविदर्यस्य करणे' इति करणस्य शेषत्वाविवक्षायां
षष्ठी । अकर्मकादिति किम् । स्वरेण पुत्रं जानाति । अफलवदर्थोऽयमा-
रम्भः । फलवति हि 'अनुपसर्गात् ज्ञः' इति ऋषयति ॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ९२ ॥

आध्यानं स्मृतिः । ततोऽन्यत्र वर्तमानान् संप्रतिभ्यां परात्
जानातेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । सकर्मकार्यं वचनम् । गतं सज्जा-
नीते । अपेक्षत इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । अभ्युपगच्छतीत्यर्थः । अना-
ध्यान इति किम् । मातुः सज्जानाति । स्मरतीत्यर्थः ॥

भासनोपसान्त्वनज्ञानयत्नोपमन्त्रणेषु वदः ॥ ९३ ॥

भासनादिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् वदेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
भासनं दीप्तिः । वदते चार्वो लोकायते । दीप्यमानो ब्रूत इत्यर्थः । उपसा-
न्त्वनमुपच्छन्दनम् । कर्मकरानुपवदते । मधुरालापे उपच्छन्दयतीत्यर्थः ।
ज्ञानमवबोध । वदते पाणिनिर्व्याकरणे । जानन् व्याचष्टे इत्यर्थः । यत्न
उत्साहः । गेहे वदन्ते । प्रोत्साहं भाषन्त इत्यर्थः । उपमन्त्रणं रहस्युपभाषा ।
परदारानुपवदते । रहस्युपसम्भाषत इत्यर्थः । एतेष्विति किम् । यत्किञ्चिद्
वदति ॥

अनुसंभ्यामकर्मकात् ॥ ९४ ॥

अनुसंभ्यां पराद् ऋदेरकर्मकात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
अनुवदते कठः कालापस्य । यथा विधीयमानः (१) कठो वदति त(दा ? या)
कालापोऽपीति । वा(चिः ? पिं)कपाष्टिकौ संवदते । मियो न विरुध्येते
इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । पूर्वं यजुरुदितमनुवदति ॥

विमतौ ॥ ९५ ॥

विमतिर्नानामतिः । तस्यां विषयेऽकर्मकाद् वदेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । क्षेत्रं विवदन्ते । भिन्नमतयः क्षेत्रे विवादं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

व्यक्तवाचां सहोक्तौ ॥ ९६ ॥

व्यक्तवाचो मनुष्यादयः । तेषां सहोक्तौ वर्तमानाद् वदतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । सम्प्रवदन्ते ग्राम्याः शकुनयः । व्यक्तवाचामिति किम् । 'वरतनु ! सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः' । सहोक्ताविति किम् । एवं वदन्ति ब्राह्मणाः ॥

तयोर्वा ॥ ९७ ॥

तयोर्विमतिसहोक्त्योर्युगपद्विवक्षायां वदेः कर्तर्यात्मनेपदानि वा भवन्ति । विप्रवदन्ते मौहूर्त्तिकाः । विप्रवदन्ति मौहूर्त्तिकाः । युगपत् परस्परप्रतिपेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः । व्यक्तवाचामित्येव । प्रतिवदन्ति श्वानः । सहोक्ताविति किम् । एकैकशो विप्रवदन्ति मौहूर्ताः ॥

अवाद् गि(रः ? रतेः) ॥ ९८ ॥

अवपूर्वाद् गिरतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । अवगिरते । अवा-दिति किम् । गिरति । 'गिरतेः' इति निर्देशाद् गृणातेर्न भवति । अवगृणाति ॥

समः प्रतिज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

सम्पूर्वाद् गिरतेः प्रतिज्ञायामर्थे कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । नित्यं शब्दं संगिरते । प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञायामिति किम् । सन्निरति प्रासम् ॥

सृजः श्रद्धावति ॥ १०० ॥

सृजतेर्धातोः श्रद्धावति कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । सृज्यते मालां धार्मिकः । असर्जि मालां धार्मिकः । श्रद्धावतीति किम् । सृजति मालां माणिकः ॥

उदश्चरः सकर्मकात् ॥ १०१ ॥

उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । गुरुवचन-मुच्चरते । न्युत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकादिति किम् । भूप उच्चरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ १०२ ॥

समस्तृतीयान्तेन युक्तात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । अथेन सञ्च-
स्ते । तृतीयायुक्तादिति किम् । “उमौ लोकौ सञ्चरासि इमं चामु च
देवल ।” । यद्यप्यत्र करणार्थयोगः (सम्भ्रति), तथापि तृतीया न श्रूयत
इति भवति प्रत्युदाहरणम् ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ १०३ ॥

समः पराद् दाणस्तृतीयायुक्तात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
सा चेत् तृतीया चतुर्थ्यर्थे वर्तते । दास्या सम्प्रयच्छते । दास्यै ददाती-
त्यर्थः । सा चेच्चतुर्थ्यर्थे इति किम् । दास्याः सम्प्रयच्छति । तृतीयायुक्ता-
दिति किम् । दास्यै सम्प्रयच्छति । अशिष्टव्यवहारे सम्प्रयच्छतेरेव सम्प्रदाने
तृतीयाविधानात् प्रशब्दव्यवधानेऽपि भवति ॥

उपाद् यमः स्वीकारे ॥ १०४ ॥

उपपूर्वाद्यमः स्वीकारेऽर्थे वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
कन्यामुपयच्छते । च्विनिर्देशः किम् । स्वमुपयच्छति । नात्रास्वं स्वं क्रि-
यते, स्वत्वेन तु निर्जातस्य ग्रहणम् ॥

आमः कृजः प्राग्वत् ॥ १०५ ॥

आमः परात् करोतेरामः पूर्व एव यो धातुस्तद्वत्कर्तर्यात्मनेपदानि
भवन्ति न भवन्ति च इति भावाभावावतिदिश्येते । ईहाश्चक्रे ऊहाश्चक्रे
इत्यफलवत्यपि भवति । जागरांचकारेति फलवत्यपि न भवति । यत् पूर्व-
स्माद्भयं तत्र फलवत्यफलवति चोभयं भवति । बिमराश्चक्रे बिमराश्च-
कार । वाचयाश्चकार वाचयाश्चक्रे । कृज इति किम् । ईहामास । ईशाम्ब-
भूव ॥

सनः ॥ १०६ ॥

सन्नन्ताद् धातो सनः प्राग् यो धातुस्तद्वत्कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
यत् पूर्वस्य पाठेनानुबन्धेनोपपदेनार्थविशेषेण वात्मनेपद एष वत् सन्नन्ताद्-

तिविष्यते । आशिशिष्यते । शिशुषिष्यते । दास्या सम्प्रदित्सते । यत् पुनः
 सन्प्रत्ययधातुनिमित्तं (तत्) नातिदिश्यते । शिशत्सति । मुमूर्षति । अत्र हि
 न शदिप्रियती एव निमित्ते, किं तर्हि, शिल्लुङ्लिङ्गोऽपि । अनुबन्धादिनि-
 मित्तमपि यद्विशेषविधानघाघाय प्राङ् न दृष्टं तन्नातिदिश्यते । अनुचिकी-
 र्षति । पराचिकीर्षति । तितिक्षते जुगुप्सते इत्यादौ तु प्राग्दृष्टमप्यात्मनेपद-
 मुपदेशलिङ्गसामर्थ्याद् भविष्यति । तिज्वादीनां हि केवलानामप्रयोगात्
 (न ?) स(न्न)न्तसमुदायार्थमेवात्मनेपदिपूपदेशः कृतः । अवयवे कृतं लिङ्गं
 समुदायस्य विशेषकं भवति । यद्येवं तितिक्षयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्रा-
 श्नोति । नैप दोषः । अवयवे कृतं चर गन्ती(?)त्यस्यैव समुदायस्य विशेषकं
 भवति यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति । सन्नन्तं च समुदायं
 तिजादयो न व्यभिचरन्ति, णिजन्तः पुनर्व्यभिचरतीति ॥

स्मृष्टशिभ्याम् ॥ १०७ ॥

स्मृष्टशिभ्यां परो यः सन् तदन्तात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
 सुस्मूर्पते दिदृक्षते ॥

अननोर्जः ॥ १०८ ॥

अविद्यमानानोर्जानातेर्यः सन् तदन्तात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
 जिज्ञासते धनम् । अनोरिति किम् । (पुत्रमनुजिज्ञासति) ॥

श्रुवोऽनाङ्प्रतेः ॥ १०९ ॥

आशुश्रूपति । प्रतिशुश्रूपति । अतिशुश्रूपति ॥

शदेः शिति ॥ ११० ॥

शदेः शिद्विषयात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । शीयते । शितीति
 किम् । शत्स्यति ॥

मृडो लुङ्लिङ्गोश्च ॥ १११ ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङ्गोः शिद्विषये च कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति नान्यत्र ।
 अमृत । मृषीष्ट । म्रियते । नियमः किम् । ममार ॥

उपसर्गादजाद्यन्ताद् युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ११२ ॥

अजादेरजन्ताचोपसर्गात् पराद् युजेरयज्ञपात्रविषये प्रयोगे कर्तर्यात्म-
नेपदानि भवन्ति । उद्युक्ते । प्रयुक्ते । अजाद्यन्तादिति किम् । संयुनाक्ति ।
अयज्ञपात्रेष्विति किम् । यज्ञपात्राणि प्रयुनाक्ति ॥

समः क्षणुवः ॥ ११३ ॥

समः परात् क्षणोतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । संक्षणुते शस्त्रम् ।
सम इति किम् । क्षणोति ॥

मुनक्तेरनवने ॥ ११४ ॥

मुनक्तेरपालने वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । ओदनं भुङ्क्ते ।
मुनक्तेरनवन इति किम् । मुनक्ति पृथिवी राजा । विकरणनिर्देशादिह न
भयति । ऊरू निर्भुजति ॥

णेरणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्तानाध्याने ॥ ११५ ॥

ण्यन्ताद्घातोरण्यन्तावस्थायां यत् कर्म ण्यन्तावस्थायां यदि स कर्ता
स्यात् तदा आध्यानात् स्मरणविशेषादन्यत्रात्मनेपदानि भवन्ति । आरो-
हन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती हस्तिपकान् । पश्यन्ति
राजानं भृत्याः । दर्शयते राजा भृत्यान् भृत्यैरिति वा । णेरिति किम् । अणौ
कर्म यस्मिन् णौ कर्तुं तस्मादेव णेर्यथा स्यात् । इह मा भूत् । आरोहतो
मनुष्यान् हस्ती स्थल(मा ? मव)रोहयति । अणाविति किम् । हस्तिपकम्
आरोहयमाणं हस्तिनं प्रयुङ्क्ते आरोहयति महामात्र इति द्वितीयण्यन्तान्मा
भूत् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । गणयति गणं गोपालकः । गणयते गणो
गोपालकमिति । णेरणाविति हेतुमत एवेह ग्रहणं यतः प्राक् कर्म कर्ता
व्यागविद्यते यः तस्य नित्यत्वात् (?) । यत् कर्मेति किम् । करणादौ
कर्तृत्वे मा भूत् । पश्यन्ति भृत्याः प्रदीपेन । दर्शयति प्रदीपो भृत्यान् ।
णौ चेदिति किम् । यत्राणौ कर्मत्वं तण्णावेव कर्तृत्वं ततोऽन्यत्र (मा भूत्) ।
लुनाति केदारं देवदत्तः । लूयते केदारः स्वयमेव । तं प्रयुङ्क्ते लावयति केदारं
देवदत्त इति । स कर्तेति किम् । अन्यस्य कर्तृत्वे मा भूत् । आरोहन्ति
हस्तिनं हस्तिपकाः तानारोहयति महामात्र इति । अनाध्यान इति किम् ।

इह मा भूत्, स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरत्येनं वनगुल्म इति । यद्यणौ कर्मणः कर्तृत्वे ष्यन्तादात्मनेपदमुच्यते शुष्यन्त्यातपे धीहयः शोषयते व्रीहीनातप इत्यादावधिकरणादेः कर्तृतायामात्मनेपदं न प्राप्नोति इति फलवतीति भविष्यति । फलवतश्चान्यत्रायं विधिः । तथा नूषयते कन्या, कारयते कटः, लावयते केदारः स्वयमेवेत्यादौ कर्मकर्तरीत्यात्मनेपदम् । अयारोहयते हस्ती स्वयमेवेत्यादौ कथं रुहेः कर्तृस्थक्रियात् । नायं कर्तृस्थक्रियः । तथाहि — आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः इति न्यग्भवनोपसर्जने न्यग्भावने रुहिवर्तते । स यदा न्यग्भवनमात्रवृत्तिस्तदा आरुह्यते हस्ती स्वयमेवेति तृतीयस्यामवस्थायां कर्मकर्तृविषयो भूत्वा पुनर्हस्तिपकव्यापाराविवक्षायामारुहमाणं प्रयुञ्जन्त्विति चतुर्थ्यामवस्थायां णिजन्तो भवति आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः इति । तदाप्यारोहयति न्यग्भवनोपसर्जने न्यग्भावने वर्तते । पुनर्यदास्यैव प्रयोजकव्यापाराविवक्षा तदा स्यात् पञ्चम्यामवस्थायां युज्यते न वृत्तिः कर्मस्थक्रियात्वमस्तीति कर्मकर्तार्यात्मनेपदमिष्यते । तदुक्तं न्यग्भवनं न्यग्भावनं रुहनशब्दे प्रतीयते । न्याग्भावनान्यग्भवनप्यन्तोऽपि(?) प्रतिपद्यते ।

“अवस्थां पञ्चमीमाहुर्ष्यन्तानां कर्मकर्तारि ।

* निवृत्तेः प्रेरणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे नियुज्यते ॥”

भीस्मिभ्यां हेतुभययोस्तदर्थे ॥ ११६ ॥

भीस्मिभ्या ष्यन्ताभ्यां हेतोस्तदर्थे भये विस्सये च सति कर्तार्यात्मनेपदानि भवन्ति । फलवतोऽन्यत्रायं विधिः । मुण्डो भीषयते । जटिलो विस्मापयते । हेतोस्तदर्थे इति किम् । कुम्भिकया मापयति । रूपेण विस्मापयति । करणादत्र भयविस्सयी, न हेतु(क?तः) ।

गृधिवञ्चयोः प्रलम्भने ॥ ११७ ॥

गृधिवञ्चिभ्यां ष्यन्ताभ्यां प्रलम्भने वञ्चनेऽर्थे वर्तमानाभ्यां कर्तार्यात्मनेपदानि भवन्ति । फलवतोऽन्यत्रायं विधिः । माणवकं गर्धयते । माणवकं वञ्चयते । प्रलम्भन इति किम् । श्वानं गर्धयति । प्रलोभयतीत्यर्थः । अर्हि वञ्चयति । परिहरतीत्यर्थः ॥

* 'निवृत्तप्रेरणाद्धातोः प्रकृतेऽर्थे नियुज्यते' इति श्वातकारपाडाः.

लियः पूजामिभवयोश्च ॥ ११८ ॥

लियः पूजामिभवयोरर्थयोः प्रलम्भने च वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । जटामिरालापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्तिकामुल्लापयते । अभिमूय भूमौ लीनां करोतीत्यर्थः । कस्त्वामुल्लापयते । वि-सवादयतीत्यर्थः । पूजादिष्विति किम् । षालमुल्लापयति । उत्क्षिपती-त्यर्थः । घृतं विर्लिनयति । द्रवीकरोतीत्यर्थः ॥

मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे ॥ ११९ ॥

मिथ्याशब्दोपपदात् करोतेर्ष्यन्तादभ्यासे षौनःपुन्ये सति कर्तर्यात्म-नेपदानि भवन्ति । पदं मिथ्याकारयते । मिथ्यादोषदुष्टमसफुटुच्चारयती-त्यर्थः । आत्मनेपदेनैव षौनःपुन्यस्य घातितत्वात् आर्मीक्ष्ये द्विर्वचनं न भवति । मिथ्योपपदादिति किम् । पदं स्वाकारयति । कृञ इति किम् । पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यास इति किम् । सकृत् पदं मिथ्या-कारयति ॥

फलवति ॥ १२० ॥

फलवतीति भूम्यतिशायने मतुप् । प्रधानं यत् क्रियायाः फलं यदर्थमसावारभ्यते तत्सम्बन्धितया कर्तरि विवक्षिते ष्यन्ताद्धातोरात्मनेपदं भवति । कारयते पाचयते । फलवतीति किम् । कारय ..... प्रेष मापितां (?) ॥

पाठे विभाषितात् ॥ १२१ ॥

धातूपदेशे य उभयपदिनो धातवस्तेभ्यः फलवति कर्तर्यात्मने-पदानि भवन्ति । कुरुने पचते । पाठ इति किम् । क्रमते क्रामति । विभाषितादिति किम् । याति वाति द्राति प्साति । फलवतीति किम् । पचन्ति पाचकाः । अत्रौदनं प्रधानक्रियाफलं कर्त्रा न सम्बध्यते ॥

जितः ॥ १२२ ॥

जितः फलवति कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । कण्डूयते । फलवतीत्येव । कण्डूयति ॥

अपवदः ॥ १२३ ॥

अपपूर्वाददतेः फलवति कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । धनकामोऽ-
स्फुटमपवदते । फलवतीति किम् । स्वभावतोऽपवदति ॥

समुदाङ्भ्यो यमेरग्रन्थे ॥ १२४ ॥

समुदाङ्पूर्वाद् यमेरग्रन्थे विषये फलवति कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
ग्रीहीन् संयच्छते । (भारमुद्यच्छते) । राज्यमायच्छते । आङ्पूर्वादकर्मकात्
स्वाङ्गकर्मकाच्च 'आङो यमहनः' इति सिद्धे सकर्मकार्थं वचनम् । अग्रन्थ
इति किम् । वैद्यश्चिकित्सामुद्यच्छति ॥

अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ १२५ ॥

जानातेरविद्यमानोपसर्गात् फलवति कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
गां जानीते । अश्वं जानीते । अनुपसर्गादिति किम् । स्वर्गं लोकं प्रजा-
नाति । फलवतीति किम् । देवदत्तस्य गां जानाति । अकर्मकात् पूर्वेण
सिद्धे सकर्मकार्थं वचनम् ॥

शब्दान्तरगतौ वा ॥ १२६ ॥

फलवतीत्यादिभिर्योगैर्यदुक्तमात्मनेपदं तत् शब्दान्तरेण कर्तुः फल-
वत्तावगतौ वा भवति । स्वं कटं कारयते कारयतीति वा । स्वं (यज्ञं) यजते
यजतीति वा । स्वं शिरः कण्डूयते कण्डूयतीति वा । स्वशत्रूनपवदते
अपवदतीति वा ॥

णिजर्थे च ॥ १२७ ॥

णिजर्थवृत्तेर्धातोर्णिचो वार्थे फलवति प्रतिविधा(ना)रूढक्षणे द्योत्ये
वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । पचते पाचयतीति वा । वहते
वाहयतीति वा । णिजर्थ इत्युक्तेऽपि णिजर्थविशेषप्रतिविधानं फलवतो-
ऽभिसम्बन्धालम्ब्यते । तथाहि प्रतिविधानं प्रयोजकविशेषः प्रेषणाध्येषणादि-
कर्तृव्यापारपूर्विकाणां प्रयोज्यकर्तृक्रियाणां यदर्था प्रवृत्तिस्तेन प्रधानफलेन
सम्बध्यते । तदिच्छानुविधायिविधानं फलमिति ॥

यजेर्नित्यम् ॥ १२८ ॥

यजेर्षातोर्णिजर्यविषये प्रतिविधाने नित्यमात्मनेपदानि भवन्ति ।
यजते यजमानः । पुष्यमित्रो यजत इति । प्रतिविधानादन्यत्र याजपति ॥

न धातूपपदसंसर्गसामान्योक्तौ ॥ १२९ ॥

धातुनोपपदेन संसर्गेण सामान्येन च प्रतिविधानलक्षणस्य व्यर्थ-
स्योक्तौ सत्यां कर्तार्यात्मनेपदानि न भवन्ति । धातुना, अजां नयति ग्रामम् ।
अत्राजाकटुकग्रामकर्मकत्रज्यायामजादिकर्मकदेवदत्तकर्तृके प्रेषणे धातुरेव
वर्तते । तत्रोक्तार्थत्वाणिच् न भवति । आत्मनेपदं तु यथा शब्दान्त-
रन्तौ भवति एवमिहापि स्यादिति निषिध्यते । उपपदेन, पञ्चभि-
र्हलैः कृपति मेरौ दोग्धरि स्थिते सर्वशैला धरित्रीं हुदुहुरिति । अत्र
पञ्चभिर्हलैर्मेरौ स्थित इत्याद्युपपदे सन्निधानाद्धातुः स्वार्थमुत्सृज्य तत्प्रति-
विधानमाचक्षणो णिजात्मनेपदयोर्निमित्तं भवतीति निषिध्यते । संसर्गेण,
स्वामिदासौ पचतः । अत्र पचतिना पक्षसंसर्गात् पाचयिता च प्रतीयमानो
णिजात्मनेपदयोर्हेतुभावं न भजते । सामान्येन, तस्माद् दीक्षितो न ददाति
न पचति न हरति न वहत्यावहतिवसत्यादिभ्यो भावेभ्य इति । अत्र
दानदापनयोः पचनपाचनयोर्हरणहारणादीनां च सामान्येन प्रतिषेधे तत्स-
प्रतिविधानप्राप्तणिजात्मनेपदं च (न) भवति ॥

अनुपराभ्यां कृजः ॥ १३० ॥

अनुपराभ्यां परात् करोतेः सूचनादावर्थे फलवति कर्तरि 'पाठे
विभाषितादि'ति प्राप्ताभ्यात्मनेपदानि न भवन्ति । (अनुकरोति । परा-
करोति ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ १३१ ॥

अभिक्षिपति (प्रीतीक्षपति अ(धिः)क्षिपति माणवकम् । प्रति
क्षिपते मधुमिति । नात्र क्षिपिः प्रतिना सम्बध्यते ॥

प्राद्धः ॥ १३२ ॥

प्रपूर्वाद्बहेः फलवति कर्तरि प्राप्तान्यात्मनेपदानि न भवन्ति । प्रवहति ॥

परेर्मृषश्च ॥ १३३ ॥

परेः परान्मृषः चकाराद्बहेश्च फलवति कर्तर्यात्मनेपदानि न भवन्ति । परिमृषति । परिवहति । माणवकं परि मृषते । वनं परिवहति इति । नात्र परिर्मृषिपिवहिभ्यां सम्बध्यते ॥

रमेर्व्याड्भ्यां च ॥ १३४ ॥

(व्याड्भ्यां) परेश्च पराद्रमेः 'कर्तर्यात्मनेभापेभ्य' इति प्राप्तान्यात्मनेपदानि न भवन्ति । विरमति । आरमति । परिरमति ॥

उपात् ॥ १३५ ॥

उपात् पराद् रमेरात्मनेपदानि न भवन्ति । देवदत्त उपरमति । अन्तर्भावित्प्यर्थोऽत्र रमिः । पृथग्योगकरणगुत्तरार्थम् ॥

अकर्मकाद्वा ॥ १३६ ॥

उपात् परादकर्मकाक्रियावचनाद् रमेरात्मनेपदानि वा भवन्ति । उपरमति उपरमते ॥

अणौ चित्तवत्कर्तृकाणोः ॥ १३७ ॥

यश्चित्तवत्कर्तृको धातुरण्यन्तोऽकर्मकस्ततो ण्यन्तात् फलवति कर्तरि प्राप्तान्यात्मनेपदानि न भवन्ति । आस्ते देवदत्तः । आस्रयति देवदत्तम् । शेते माणवकः । शाययति माणवकम् । अणाविति किम् । स्वयमारोह्यमाणो हस्तिनं प्रमुक्ते आरोहयते । यस्माणोः प्राक् कर्त्रा कर्मणा वा योगो दृष्टस्तस्य हेतुमाणिचो णेरिति विधाम्रहणमिति प्रतिषेधेऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव ग्रहणं, न चुरादिणिचः । तेन चेतयमानं प्रत्युक्ते चेतयतीति प्रतिषेध एव । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । शोषयते व्रीहीनातपः । अकर्मकादिति किम् । कट कुर्वाण प्रयोजयति कटं कारयते ॥

चलनाहारार्थात् ॥ १३८ ॥

चलनार्थादाहारार्थाच्च धातोर्ण्यन्तात् फलवति कर्तर्यात्मनेपदानि न भवन्ति । चलयति कम्पयति निगारयति भोजयति । सकर्मकार्यश्चित्तवत्कर्तृकार्यश्चायमारम्भः ॥

प्रुदुस्रुबुधयुधेङ् नशजनः ॥ १३९ ॥

प्रवत्यादिभ्यो ण्यन्तेभ्यः फलवति कर्तर्यात्मनेपदानि न भवन्ति । प्रुदुस्रुणामच(ल)नार्थं, बुधेः सकर्मकार्यमचित्तवत्कर्तृकार्यं च, युधनशजना-मचित्तवत्कर्तृकार्यम्, इङ्स्तु सकर्मकार्यं षचनम् । प्रावयति प्लावयती-त्यर्थः । द्रावयति विठापयतीत्यर्थः । स्त्रावयति स्यन्दयतीत्यर्थः । बोधयति माणवकं धर्मम् । बोधयति प्रदीपम् । योधयति काष्ठम् । अध्यापयति माणवकं वेदम् । नाशयति दुःखम् । जनयति दुःखम् ॥

न पादमायमायसपरिमुहात्तिरुचिन्वृत्तिषेड्वद्वसः

[॥ १४० ॥

पिबत्यादिभ्यो ण्यन्तेभ्यः फलवति कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । पिबत्यत्तिषेट(माहारार्थत्वान्नुतेश्चलनार्थकत्वादकर्मकत्वाच्च शेषापानकर्मक-त्वाच्च प्रतिषिद्धान्यनेन पुनर्विधीयन्ते । पाययते । दमयते । आयानयते । आयासयते । परिमोहयते । आदयते । रोचयते । नर्नयते । वादयते । वासयते ॥

वा वयवः ॥ १४१ ॥

व्यपन्ताद्धातोः कर्तरि आत्मनेपदानि वा भवन्ति । पटपटायते पटपटायति । लोहितायते लोहितायति ॥

द्युद्भ्यो लुङि ॥ १४२ ॥

द्युद्भ्य इति बहुवचननिर्देशान् तत्प्रवृत्तिनाः शिवाद्भ्यः द्युद्भ्यन्दा गृह्यन्ते । तेभ्यो लुङ्विषये कर्तर्यात्मनेपदानि वा भवन्ति । अद्योतिष्ठ व्यद्युतत् । अश्वेतिष्ठ अश्विनन् । प्राशदिनाशेयन् । लुङ्ङिति क्त्वात् । द्योतते ॥

वृद्भ्यः स्यभनोः ॥ १४३ ॥

वृद्भ्य इति बहुवचननिर्देशात् पूर्ववदाद्यर्थो लभ्यते । वृतादयो घृताद्यन्तर्गणः । तेभ्यः स्यसनोर्विपये कर्तर्यात्मनेपदानि (वा) भवन्ति । वत्स्यति अवत्स्यत् । वर्तिष्यते अवर्तिष्यत् । विवृत्सति विवर्तिष्यति (प्यति ? पते) । *विवृत्स(ते ? ति) (विवर्तिष्यते विवर्तिष्यति ?) विवर्तिष्यते । स्यसनोरिति किम् । वर्धते वर्तते ॥

लुटि च कल्पः ॥ १४४ ॥

लुड्विषये चकारात् स्यसनोश्च कृपेः कर्तर्यात्मनेपदानि वा भवन्ति । कृपेर्वृताद्यन्तर्भावात् स्यसनोः पूर्वेण सिद्धान्यपि विशेषविधानाद्दनेन बाध्ये-रन्निति समुचीयन्ते । कल्पा कल्पिता । कल्पस्यति कल्पिष्यते । अकल्पस्यत् अकल्पिष्यत् । चिकल्पसति चिकल्पिष्यते ॥

शेषात् परस्मैपदानि ॥ १४५ ॥

उक्ताद्योऽन्य स शेषः । येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदानि उक्तानि ततोऽन्यस्मात् कर्तरि परस्मैपदानि भवन्ति । पाठशेषोऽनुबन्धशेष उपसर्गशेषोऽर्थशेष उपपदशेषः प्रत्ययशेष इति शेषविभागाः । पाठशेषः— भवति अत्ति जुहोति दीव्यति । अनुबन्धशेष — व्रसति पुनीयति मन्त्रयति गोपायति । उपसर्गशेषः — प्रविशति अधितिष्ठति आयच्छति विपश्यति । अर्थशेष — करोति तपः । नयति वदति व्यतिहसन्ति । उपपदशेषः — गृहे सन्नरति । ब्राह्मणाय सम्प्रयच्छति । साधु पदाकारयति । स्वय यज्ञ यजति । प्रत्ययशेष — शस्यति मुमूर्षति अधृतत् मत्स्यति । भावकर्तापि कर्तव्य । चोररय रुजति चोरस्यामयति ॥

यद्लुकः शब्दलुक् च ॥ १४६ ॥

यद्लगन्ताच्च धातोः कर्तरि परस्मैपदानि शब्दलुक् च भवति । शेरवीति षोभवीति । अदादी 'चर्करीति चे'ति पाठमनङ्गीकृत्योच्यते ॥

समानाधिकरणे युष्मद्यप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः

[॥ १४७ ॥

समानाधिकरण एकार्थे तुल्यकारके युष्मद्युपपदे प्रयुज्यमाने चाप्रयु-
ज्यमाने च मध्यम पुरुषो भवति । अस्तीत्यादिना सामान्येन तिवाद्यो
विहितास्तेषामय पुरुषनिपमः क्रियते । त्व पचासि युवां पचथः यूय पचथः ।
त्व पचसे युवां पचेथे यूयं पचध्वे । अप्रयुज्यमानेऽपि । पचसि पचथः
पचथः । पचसे पचेथे पचध्वे ॥

प्रहासे च मन्योपपदान्मन्यतेरुत्तम एकवच

[॥ १४८ ॥

प्रहासो नर्मालापः । तस्मिन् गम्यमाने मन्यत्युपपदाद्वातोर्मध्यम
पुरुषो भवति । मन्यते पुनरुत्तमः स चैकवद् भवति । एहि मन्ये रथेन
यास्यसि । नहि यास्यसि, यातस्ते पितः । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे ।
साधु मन्यसे, नहि भोक्ष्यसे, भुक्त सोऽतिथिभिः । एहि मन्यसे रथेन यास्या-
मीति मध्यमोत्तमयोः प्राप्तयोरुत्तममभ्यगौ विधीयेते । एहि मन्ये रथेन
यास्यथ । एहि मन्ये रथेन यास्यथ । द्वित्वबहुत्वयोरपि मन्यतेरुत्तमैक-
वचनमेव । प्रहास इति किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये, साधु मन्यसे,
क्रियतामेवमिति ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १४९ ॥

अस्मादि समानाधिकरण उपपदे प्रयुज्यमाने चाप्रयुज्यमाने चोत्तमः
पुरुषो भवति । अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः । अहं पचे ।
आवां पचावहे । (वयं पचामहे) । पचामि पचावः पचामः । पचे पचावहे
पचामहे ॥

शेषे प्रथमः ॥ १५० ॥

यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न स्तः स शेषः । तत्र प्रथमः पुरुषो
भवति । स पचति । तौ पचतः । ते पचन्ति । पचति पचतः पचन्ति ।
स पचते । तौ पचेते । ते पचन्ते । पचते पचेते पचन्ते । शयता पच्यते ।
मया पच्यते । अत्वं त्व सम्पद्यते त्वद्भवति । अनहमह सम्पद्यते मद्भवति ।
असः सः सम्पद्यते तद्भवति । अनहमहं सम्पद्यते मद्भवति । अतत् तत्
सम्पद्ये तद्भवामि । अत्वं त्व सम्पद्ये त्वद्भवामि । युष्मदादीनामुपपदत्वे-
ऽपि सव्यापारतया प्रकृतेः कर्तृत्वेनानिष्कलेन विहृतेरिति प्रकृत्याश्रय

एव पुरुषो भवति न विकृत्याश्रयः । *यथा च सद्हीभवति ब्राह्मणाः महद्भूतश्चन्द्रमा इति प्रकृत्याश्रयं बहुवचनमात्वं च न भवति ॥

एकद्विबहुष्वेकवचनद्विवचनबहुवचनानि ॥ १५१ ॥

सुपां तिङां च विभक्तीनां त्रीणि त्रीणि वचनानि 'एकवचनद्विवचन-बहुवचनान्येकैकश' इति संज्ञितानि । एषामर्थनियमः क्रियते । एकद्विबहु-ष्वर्थेषु यथासह्यं सुपां तिङां च एकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । कर्मादयश्चापरे विभक्तीनामर्थाः । तत्र कर्मादावेकस्मिन् एकवचनमेव द्वयो-र्द्विवचनमेव बहुषु बहुवचनमेव । यत्र सह्यं भवति तत्रायमुपदेशः । अव्ययेभ्यस्तु निस्संङ्ख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्ते । एवं पचति पचतः पचन्ति । वृक्षः वृक्षौ वृक्षाः ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमसंख्याप्रयोगे वा

॥ १५२ ॥

जातेरेकत्वादेकवचने प्राप्ते विकल्पेन बहुवचनं विधीयते । जाते-राख्या जात्याख्या । तस्यामेकस्मिन्नर्थे वा बहुवचनं भवति, न चेत् तद्वि-पयैका सह्यं प्रयुज्यते । सम्पन्नो यवः । सम्पन्ना यवाः । सम्पन्नो ग्रीहिः । सम्पन्ना ग्रीहयः । प्रपूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः । प्रपूर्ववयसो ब्राह्मणाः प्रत्युत्थेयाः । जातिग्रहणं किम् । देवदत्तः यज्ञदत्तः । आख्याग्रहणं किम् । काश्यपप्रकृतिः काश्यपः । भवत्ययं जातिशब्दो, नत्वनेन जातिराख्यायते । किं तर्हि । (पचति ? प्र)कृतिः । एकस्मिन्निति किम् । सम्पन्नौ ग्रीहियवौ । असंख्याप्रयोगे इति किम् । एको ग्रीहिः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति ॥

क्वचिद् द्विवचनं च ॥ १५३ ॥

* 'अन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' (६-३-२६) इति सूत्रस्य वृत्तौ पदमन्तरीकारश्चेवमाह — "अभूततद्भावे चिर्विधीयते । अभूततद्भावश्च कः । कारणस्य विहरात्मना अभूतस्य तदात्मना भावः । तत्र प्रकृतिः यत्रा, न विकृतिः । तथाच 'सद्ही-भवन्ति ब्राह्मणाः' 'पटोमरन्ति तन्तरः' 'अत्वं एव सम्पद्यते स्वद्भवतीति प्रकृत्याश्रयेण बहुवचनप्रथमपुरुषो दश्येते, न विकृत्याश्रयेण एकवचनमध्यमपुरुषो' इति ॥

कचिदवान्तरजातिद्वयोपाधि(योगे) जात्याख्यायामेकस्मिन्नर्थे द्विवचनं बहुवचनं च वा भवति । मगधेषु स्तनौ पीनौ । स्तनाः पीनाः । स्तनः पीनः । कलिङ्गेषु अक्षिणी शुभे । अक्षीणि शुभानि । अक्षि शुभम् । इति ॥

अस्मदो द्वयोश्चाविशेषणे ॥ १५४ ॥

अस्मद एकस्मिन्नर्थे द्वयोश्चार्थयोर्वर्तमानात् बहुवचनं वा भवति न चेद्विशेषणं प्रयुज्यते । अहं ब्रवीमि । वयं ब्रूमः । आवां ब्रूवः । अविशेषण इति किम् । अहं देवदत्तो ब्रवीमि । आवां गार्ग्यौ ब्रूवः ॥

युष्मदः पूजायाम् ॥ १५५ ॥

युष्मद एकस्मिन्नर्थे द्वयोश्च पूजायां विषये बहुवचनं वा भवति । त्वं मे गुरुः । यूयं मे गुरुवः । पूजायामिति किम् । त्वं गच्छ । युवां गच्छथः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १५६ ॥

अन्येभ्योऽपि च प्रातिपदिकेभ्य एकस्मिन्नर्थे पूजायामपूजायां च बहुवचनं दृश्यते । आर्यमिश्राः । तातपादाः । गुरवो जानन्ति । आपः दाराः वर्षा इति ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदाविशाखाभ्यो नक्षत्रे ॥ १५७ ॥

फल्गुन्यादिभ्य एकस्मिन्नर्थे द्वयोश्चार्थयोर्बहुवचनं वा भवति नक्षत्रविषयश्चेत् प्रयोगः । कदा पूर्वा वा उत्तरा वा फल्गुनी । कदा फल्गुन्यौ । कदा फल्गुन्यः । कदा पूर्वा उत्तरा वा प्रोष्ठपदा । कदा प्रोष्ठपदे । कदा प्रोष्ठपदाः । कदा विशाखा । कदा विशाखे । कदा विशाखाः । पर्यायानामपि भवति । कदा पूर्वं भाद्रपदे । कदा पूर्वा भाद्रपदाः । नक्षत्र इति किम् । फल्गुन्यौ माणविके ॥

तिप्यपुनर्वसुर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ १५८ ॥

तिष्य एकः । पुनर्वसू द्वौ । तेषां बहुत्वात् बहुर्थः । बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिष्यपुनर्वसुर्नक्षत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनस्य प्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिष्यपुनर्वसू । पर्यायाणामपि । सिध्यपुनर्वसू । नक्षत्र इति किम् । तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः । द्वन्द्व इति किम् । यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां ते तिष्यपुनर्वसवः । तिष्यादय एवोत्पातादेर्निमित्ताद् विपर्ययेण दृश्यमाना बहुव्रीहिणोच्यन्त इति नक्षत्रसमास एवायं, नतु द्वन्द्वः । बहुवचनस्येति किम् । तिष्यश्च पुनर्वसू च तदिदं तिष्यपुनर्वसु । अस्मादेव ज्ञापकात् सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति ॥

प्रातिपदिकात् स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योरसुपः ॥ १५९ ॥

प्रातिपदिकात् परे स्वादयः प्रत्यया भवन्ति । षप्त् षपदौ षपदः । षपदं षपदौ षपदः । षपदा षपद्भ्यां षपद्भिः । षपदे षपद्भ्यां षपद्भ्यः । षपदः षपद्भ्यां षपद्भ्यः । षपदः षपदोः षपदाम् । षपदि षपदोः षपत्सु । एवं कुमारीष्वत्वादयः । सोरुकारः सोरिति विशेषणार्थः । जसो जकारो 'जसि चे'ति । भौट्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः । शसः शकारः 'ततः शसो नः पुंसी'ति चिह्नार्थः । टकारष्टाडसोरिति । डेडसिडसुडीनां डकारो 'डित्यसल्युरि'ति । डसेरिकारो 'डसेश्चादि'ति । सुपः पकारः सुविति प्रत्याहारार्थः ॥

अतो भिस ऐस् ॥ १६० ॥

अकारान्तात् प्रातिपदिकात् परस्य भिस ऐसादेशो भवति । वृक्षैः । अतिजैः । सन्निपातलक्षणपरिभाषाया अनित्यत्वादतिजरसैरिति केचित् । अत इति किम् । अग्निभिः । तपरः किम् । श्रद्धाभिः । अ(न)न्तरविहितस्य भिसो ग्रहणादिह न भवति । ब्राह्मणमिस्सा ॥

नेदमदसोरिवात् ॥ १६१ ॥

इदमोऽदसश्चाकात् परस्य भिस ऐसादेशो न भवति । एभिः । अमीभिः । अकादिति किम् । इमकैः अगुकैः ॥

टाङ्सोरिनस्यौ ॥ १६२ ॥

अकारान्तात् प्रातिपदिकात् परयोष्टाङ्सोर्यथासहचयम् इन स्य इत्ये-
तावादेशौ भवतः । वृक्षेण । अतिजरेण । अतिजरसिनेति केचित् । वृ-
क्षस्य अतिखट्वस्य ! अत इति किम् । टपदा टपदः ॥

डेङ्सोर्यौ ॥ १६३ ॥

डे ङसि इत्येतयोरकारान्तात् प्रातिपदिकादुत्तरयोर्थासहचयं य
आदित्येतावादेशौ भवतः । वृक्षाय वृक्षान् । 'भौरिख्यैपुकार्यादी'ति निर्देशेन
सन्निपातलक्षणपरिभाषायाः क्वचिदनित्यत्वात् ज्ञापकात् 'सुपि चै'ति दीर्घो
भवति । अत एवातिजरसादिति केचित् ॥

सर्वनाम्नः स्मैस्मातौ ॥ १६४ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्नः परयोः डेङ्सोर्यथासहचयं स्मैस्मादित्येता-
वादेशौ भवतः । सर्वस्मै विश्वस्मै । सर्वस्मात् विश्वस्मात् । अत इत्येव ।
भवते भवतः ॥

डेः स्मिन् ॥ १६५ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्नः परस्य डेः स्मिन्नित्ययमादेशो भवति ।
सर्वस्मिन् विश्वस्मिन् । अत इत्येव । भवति ॥

जसः शी ॥ १६६ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्नः परस्य जसः शी इत्ययमादेशो भवति ।
सर्वे विश्वे । अत इत्येव । भवन्तः । तपरकरणादिह न भवति । सर्वाः ।
दीर्घोच्चारणं किम् । 'ज्ञापकम्' इति जुंविधौ ग्रहणं मा भूत् । शकारः स-
र्वादेशार्थः ॥

आदामः साम् ॥ १६७ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्नः परस्य पष्ठीवहुवचनस्यामः सामित्ययमा-
देशो भवति । सर्वेषां विश्वेषाम् । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् एत्वम् ।
अत इत्यनुवर्तमाने आद्वचनं दीर्घादपि यथा स्यात् । सर्वासाम् ॥

नान्यच्च संज्ञोपसर्जनात् ॥ १६८ ॥

संज्ञाया उपसर्जनाच्च स्मैप्रभृतिकमन्यच्च सार्वनामिकं त्यदाद्यत्वादि-
कार्यं न भवति । यत्तु प्रतिपदोक्तं 'शुष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽङ्' इत्यादि तद्
भवत्येव । सर्वो नाम कश्चित् सर्वाय । विश्वं जगत् विश्वाय । अतिक्रान्तः
सर्वान् अतिसर्वाय । प्रियविश्वाय । एवम् अतितत् अतितदौ । अनुपसर्जनात्
तदन्तादपि । परमसर्वस्मै । त्वकल्पितृकः मकल्पितृकः । त्वकत्पुत्रः मकत्पुत्र
इत्यन्तरङ्गत्वात् । अत्पूर्वमेव त्वत्कल्पितृको मत्कल्पितृक इति तमेवान्ये
मन्यन्ते ॥

तृतीयासमासवाक्ययोः ॥ १६९ ॥

'पूर्वावरे'त्यादिना प्रतिपदं तृतीयासमासं वक्ष्यति । तस्मिंस्तद्वान्ये
च सर्वनाम्नो यदुक्तमन्यच्च सार्वनामिकं कार्यं तद् न भवति । मासेन
पूर्वाय मासपूर्वाय । मासेनावराय मासावराय ॥

द्वन्द्वे च ॥ १७० ॥

द्वन्द्वे समासे सर्वनाम्नो यदुक्तं यच्चान्यत् सार्वनामिकं कार्यं तन्न
भवति । अधरोत्तरात् ॥

शी वा ॥ १७१ ॥

सर्वनाम्नो जसः शीभावो य उक्तः स द्वन्द्वे वा भवति । पूर्वोत्तरे
पूर्वोत्तराः । कतरकतमे कतरकतमाः ॥

प्रथमचरमतयायाल्पार्धनेमकतिपयेभ्यः ॥ १७२ ॥

प्रथमादयः प्रातिपदिकानि । तयायौ प्रत्ययौ । तेभ्यः पूर्वानुवृत्तः शी
वा भवति । प्रथमादिभ्योऽप्राप्ते विभापेयम् । नेमात् प्राप्ते । प्रथमे प्र-
थमाः । चरमे चरमाः । द्वितये द्वितयाः । द्वये द्वयाः । उभयाच्च पूर्वविप्र-
तिषेधेन नित्यमेव शी भवति । उभये देवमनुष्याः । अल्पे अल्पाः । अर्धे
अर्धाः । नेमे नेमाः । कतिपये कतिपयाः ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः स्मात्स्मिनौ च ॥ १७३ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः स्मात्स्मिनौ शी च यथास्थानं वा भवन्ति ।
पूर्वस्मात् पूर्वात् । पूर्वस्मिन् पूर्वं । पूर्वं पूर्वाः । परस्मात् परात् । परस्मिन्
परे । परे पराः । नवभ्य इति किम् । त्यस्मात् । त्यस्मिन् । त्ये ॥

स्मै च तीयात् ॥ १७४ ॥

तीयान्तान् प्रातिपदिकान् स्मै म्मानुष्मिर्नो च यथाप्यनं या
भवन्ति । द्वितीयस्मै द्वितीयाय । द्वितीयम्मात् द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन्
द्वितीये । एयं तृतीयस्मै इत्यादि ॥

आप औत्तः ङी ॥ १७५ ॥

आपन्तात् प्रातिपदिकान् परस्य प्रथमाद्वितीयाद्विचनस्योकारस्य
शी इत्ययमादेशो भवति । माले तिष्ठतः मालि पश्य । बहुगणे तिष्ठतः ।
बहुराजे पश्य । शकार 'आञ्जीनघोरि'ति विशेषणार्थः । ङीयेपइणमुत्-
सार्थम् । ङपुणी ॥

नपुंसकात् ॥ १७६ ॥

नपुंसकात् परस्यौत्तः ङी इत्ययमादेशो भवति । कुण्डे तिष्ठतः ।
कुण्डे पश्य । पयसी ॥

जश्शसोः शिः ॥ १७७ ॥

नपुंसकात् परयोर्जश्शसोः शिरित्ययमादेशो भवति । कुण्डानि ति-
ष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । जसो सहचरितस्य शसो गहणादिह न भवति ।
कुण्डशो ददाति । शकारः सर्वादेशार्थः ।-

अष्टाम्य औञ् ॥ १७८ ॥

अष्टम्यः कृतात्तात् परयोर्जश्शसोर्शाशित्ययमादेशो भवति । अष्टौ
तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य । परमाष्टौ । कृतात्तनिर्देशः किम् । अष्ट । अत्स-
ष्टानः । शकारः सर्वादेशार्थः ॥

णः संख्याया लुक् ॥ १७९ ॥

पकारान्तायाः नकारान्तायाश्च संख्यायाः परयोः जश्शसोर्दुर्
भवति । पट् तिष्ठन्ति । पट् पश्य । पय तिष्ठन्ति । पय परत । मर्-
सम्बन्धिनोर्जश्शसोर्गहणात् अप्रधानात् भवति । प्रियपयः प्रियवयानः ॥

कतेः ॥ १८० ॥

कृतेः परयोर्जश्शसोर्लुक् भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य ।
अप्रधानान्न भवति । प्रियकतयः ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ १८१ ॥

सु धम् इत्येतयोर्नपुंसकलिङ्गात् परयोर्लुक् भवति । दधि तिष्ठति ।
दधि पश्य । पयः पयो जरयति ॥

अतोऽम् ॥ १८२ ॥

अकारान्तात् नपुंसकलिङ्गात् परयोः स्वमोरमादेशो भवति । कुण्डं
तिष्ठति । कुण्डं पश्य ॥

डतरादिभ्यः पञ्चम्योऽनेकतरात् तः ॥ १८३ ॥

डतरादिभ्यः पञ्चम्य एकतरवर्जितेभ्यो नपुंसकलिङ्गेभ्यः परयोः
स्वमोस्तकारादेशो भवति । कतरत् तिष्ठति । कतरत् पश्य । कतमत्
तिष्ठति । कतमत् पश्य । अन्यत् तिष्ठति । अन्यत् पश्य । अन्यतरत् तिष्ठति ।
अन्यतरत् पश्य । इतरत् तिष्ठति । इतरत् पश्य । अमोऽकारस्य तकारे कृते
मकारस्य संयोगान्तलोपः । पञ्चम्य इति किम् । पूर्वं तिष्ठति । पूर्वं पश्य ।
अनेकतरादिति किम् । एकतरं तिष्ठति । एकतरं पश्य ॥

युष्मदस्मद्भ्यां डसोऽश् ॥ १८४ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य डसोऽशित्ययमादेशो भवति । तव स्वम् ।
मम स्वम् । शकारः सर्वादेशार्थः ॥

डेसुटोऽम् ॥ १८५ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य डे इत्येतस्य सुटां चामित्ययमादेशो भवति ।
तुभ्यं दीयते । मह्यं दीयते । त्वम् अहम् । युवाम् आवाम् । यूयं वयम् ।
त्वां माम् । युवाम् आवाम् ॥

शसो नः ॥ १८६ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारादेशो भवति । सकारस्य संयो-
गान्तलोपः । युष्मान् अस्मान् । युष्मदस्मदोरलिङ्गत्वात् स्त्रीसामानाधिकर-
ण्येऽप्यनेनैव भवति ॥

भ्यसोऽभ्यम् ॥ १८७ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य भ्यसोऽभ्यमादेशो भवति । युष्मभ्यं दीयते ।
अस्मभ्यं दीयते । अकारादिकरणं किम् । बहुषु इत्येत्वं मा गूत् इति ॥

पञ्चम्या ङत् ॥ १८८ ॥

पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्भ्यां परस्यादित्ययमादेशो भवति । युष्मद्
गच्छति । अस्मद् गच्छति ॥

ङसेश्च ॥ १८९ ॥

ङसेश्च युष्मदस्मद्भ्यां परस्यादादेशो भवति । त्वद् गच्छति । मद्
गच्छति ॥

आम आकम् ॥ १९० ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्याम आकमादेशो भवति । युष्माकम् अस्माकम् ॥

ह्रस्वापो नुट् ॥ १९१ ॥

ह्रस्वान्तादायन्ताञ्च परस्यामो नुडागमो भवति । वृक्षाणां
खट्वाणाम् । ह्रस्वाप इति किम् । वर्षाभ्यां टपदाम् ॥

स्त्रीयून्म्याम् ॥ १९२ ॥

स्त्रीलिङ्गसम्बन्धी य ईकार ऊकारश्च ताभ्यां परस्यामो नुट् भवति ।
लक्ष्मीणाम् । अलावूनाम् । स्त्रीप्रदणं किम् । ग्रामण्याम् । खलन्वाम् ।
(आ ? यू)भ्यामिति किम् । शरदाम् ॥

इयुव्स्थानिभ्यां वा ॥ १९३ ॥

इयुवोः स्थानिनौ यौ स्त्रीसम्बन्धिनावीकारोकारौ ताभ्यां परस्यामो
वा नुडागमो भवति । (स्त्री ? श्री)णां (ञि ? श्रि)याम् झूणां भुवाम् ।
क्षिया इति किम् । सुधियाम् । कटभुवाम् । (स्त्री ? श्री)शब्दसम्बन्धिनोस्तु
पुंस्यपि । अति(स्त्री ? भी)गाम् अतिश्रियाम् । अतिभ्रूणाम् अतिभ्रुवां
(अति ? श्री)णां पुरुषाणां वा । नपुंसके तु इस्वस्वेन मान्यमिति तल्लक्ष्य
एव नित्यो नुट् भवति (अतिश्रीणां) कुलानामिति । इयुव्स्थानिभ्यामिति
किम् । नदीनां वधूनाम् ॥

नित्यं स्त्रियाः ॥ १९४ ॥

स्त्रियाः परस्यामो नित्यं नुडागमो भवति । स्त्रीणाम् ॥

सङ्ख्याया अनतः ॥ १९५ ॥

अच्छब्दवर्जितायाः सङ्ख्यायाः सम्बन्धिन आमो नुडागमो भवति । चतुर्णां षण्णां पञ्चानाम् । सङ्ख्याप्रधाने समासेऽपि तत्सम्बन्धित्वाद् भवति । परमचतुर्णाम् । परमषण्णाम् । अप्रधानात् न तु भवति । प्रियचतुरां प्रियपञ्चानां प्रियषण्णामिति । अनत इति किम् । त्रिंशतां पञ्चाशताम् ॥

त्रेस्त्रयश्च ॥ १९६ ॥

त्रेः परस्यामो नुडागमः त्रेस्त्रयादेशश्च भवति । त्रयाणां परमत्रयाणाम् । इह तु न भवति । अतित्रीणां प्रियत्रीणाम् । स्त्रिया तु परत्वात् तिस्रभावो भवति । तिस्रणाम् ॥

सुपो लुगैकार्थ्ये ॥ १९७ ॥

पूर्वोत्पन्नस्य सुप एकार्याभावे लुग् भवति । पुत्रीयति । कुम्भकारः । औपगवः । राजपुरुषः । ऐकार्थ्यं इति किम् । पुत्रमिच्छति कुम्भकार इति ।

अनुपसर्जनाव्ययात् ॥ १९८ ॥

अनुपसर्जनादव्ययात् परस्य सुपो लुग् भवति । उच्चैः परमोच्चैः । अनुपसर्जनादिति किम् । अत्युच्चैसौ ॥

नाव्ययीभावादतोऽपञ्चम्यास्त्वम् ॥ १९९ ॥

अव्ययीभावादतोऽकारान्तादुत्तरस्य सुपो लुक् न भवति, पञ्चमी-
यार्जितस्य पुनः अमादेशो भवति । उपकुम्भं तिष्ठतीत्यादि । अत इति
किम् । अधिसि । अपञ्चम्या इति किम् । उपकुम्भात् ॥

तृतीयासप्तम्योर्वा ॥ २०० ॥

अकारान्तादव्ययीभावसमासादुत्तरयोस्तृतीयासप्तम्योर्वा अमादेशो
भवति । उपकुम्भम् । उपकुम्भेन । उपकुम्भम् उपकुम्भे ॥

नित्यमृद्ध्यर्थनदीसङ्ख्यात्रयत्रात् सप्तम्याः ॥ २०१ ॥

ऋद्ध्यर्थान्नघवपयात्र सह्यावयवाजाकारान्तादव्ययीभावात् परस्याः सप्तम्या (नित्यममादे)शो भवति । सुमद्रम् । उन्मतागत्तम् । विंगति-भारद्वाजम् । प्रतिपदोक्तस्य नद्यव्ययीभावात् प्रदणादिह न भवति । उप-गङ्गम् उपगङ्गे ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २०२ ॥

कर्मणि कारके द्वितीयाभिभक्तिर्मरति । कटं करोति । ओदजं पचति । आदित्यं पश्यति । अथ कथं क्रियते पटः, कृतः कटः, शक्यः पटः, आरूढेयानरो वृक्षः इत्यादि । तिङ्कृतद्वितममामे कर्मणो ऽभिहितत्वात् । वक्तव्यं तर्धनभिहित इति । न वक्तव्यम् । लौकिक एवायं न्यायः शब्दान्तरेणामिहितेऽर्थे शब्दो न प्रयुज्यत इति । यथा अक्षो गच्छतीत्युक्ते वाजी प्रजतीति । शास्त्रीयोऽपि । यथा शस्त्रीश्यामा, गुरुपञ्चाग्रः, दध्योदनः, गुडधानाः, अश्वरथः, घृतगुडः, निष्क्रीशामि-रित्यादियु तत्पुरुषेणोक्तार्थत्वात् सामान्योपसिक्तमिथ्युक्तपूर्णनिक्रान्तादयो न प्रयुज्यन्ते, तथा तिङादिभिरभिहितत्वात् द्वितीयादयो न भवन्ति । यद्येवं द्वावपूपौ, अहं पचामीति सुप्तिङन्ताभ्यामुक्तार्थयोर्द्विशब्दाहंशब्दयोः कथं प्रयोगः । उच्यते । सामान्योपक्रमे विशेषोऽनुपयोगमर्हति । द्वावि-त्युक्ते न ज्ञायते कौ द्वाविति । अहमित्युक्ते न ज्ञायते पचाम्युत पचामीति । अपूपौ पचामीति तु विशेषोपक्रमे द्व्यहंशब्दयोः प्रयोगो न भवति । प्रसङ्गायर्थान्तरामिधि(स्विता? त्सा)यां च भवति । यथा 'अहं रुद्रेमि-र्वस्तुभिश्चरामि मार्गयोरुभयोरपी'ति । यत्रैकद्रव्याधारप्रधानाप्रधानक्रिया-विषयानेकशक्तिर्भवति तत्र प्रधानक्रियाविषयायां शक्तौ लादिभिरभिहिताया-मप्रधानक्रियाविषया शक्तिरनभिहितापि प्रधानशक्त्यनुरोधादभिहितवत् प्रकाशमाना विभक्त्युत्पत्तौ निमित्तं न भवति । यथा पञ्चोदनो भुज्यते देवदत्तेनेति भावाभिधायिना क्त्वाभत्येन षोडनाधिकर(जा? ण)विषया कर्मशक्तिरनभिहितापि प्रधानभुजिक्रियाविषयशक्त्यनुरोधेनाभिहितवत् प्र-काशमाना विभक्त्युत्पत्तौ निमित्तं न भवति । यथा च ग्रामो गन्तुमिच्छते

देवदत्तेनेति प्रधानक्रियाविषयां कर्मशक्तिमभिदधता लकारेण गमिक्रिया-
विषयापि कर्मशक्तिरभिहितेति तदभिधानाय द्वितीयाचतुर्थ्यां न भवतः ॥

समयानिकपाहाधिगन्तरान्तरेणयेनतेनयुक्तात् ॥ २०३ ॥

समयादिभिर्निपातैर्युक्तात् प्रातिपदिकात् षष्ठ्यपवादो द्वितीया-
विभक्तिर्भवति । समया ग्राम निकषा ग्राम प्राकारः । हा-देवदत्तम् । धिक्
देवदत्तम् । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः । अन्तरेण गार्हपत्यमाह-
वनीय च वेदिः । नदी येन गतः । पश्चिमा तेन नीतः । अन्तरान्तरेण
शब्दौ निपातौ साहचर्यात् गृह्येते । तेनेह न भवति — किं ते केशवा
र्जुनयोरन्तरेण गतेनेति । हा नाथ !, धिक् जाल्भेत्यादावन्तरङ्गत्वान्
सम्बोधनप्रिभक्तिरेव । युक्तादिति किम् । अन्तरा तक्षशिलां पाटलीपुत्र च
सुहृत्स्य प्रकार । क्षुभ्रशब्दान्न भवति । प्राकारकमण्डलुवेदिभ्यस्तु 'उपपद-
विभक्ते कारकविभक्तिर्धलीयसी'ति न भवति ॥

द्वित्वेऽध्यादिभिः ॥ २०४ ॥

'अध्युपर्यधसः समीप' इति वक्ष्यति । द्विरुक्ते अध्यादिभिर्युक्तात्
प्रातिपदिकात् षष्ठ्यपवादो द्वितीयाविभक्तिर्भवति । अध्यधि ग्रामम् ।
उपर्युपरि ग्रामम् । अधोधो वसतिम् । द्वित्व इति क्रिम् । अधो ग्रामस्य ।
असामीप्यान्न भवति । (उपरि चन्द्रमा ।) ॥

सर्वाभिपर्युभयेभ्यस्तसा ॥ २०५ ॥

सर्वाभिपर्युभयेभ्य परो यस्तस् तदन्तेन युक्ताद् द्वितीयाविभक्तिर्भ-
वति । सर्वतो ग्रामम् । अभितो ग्रामम् । परितो ग्रामम् । उभयतो
ग्रामम् ॥

एनपा ॥ २०६ ॥

एनचन्तेन युक्तात् प्रातिपदिकात् द्वितीयाविभक्तिर्भवति । 'षष्ठ्य
तस्यैरि'त्यस्यापवादः । दक्षिणेन हिमवन्तम् । उत्तरेण पारियात्रम् ॥

कर्मप्रवचनीयैः ॥ २०७ ॥

‘अनुर्हेतुलक्षण’ इत्यादयः कर्मप्रवचनीयाः । कर्मप्रवचनीयैर्युक्ताद् द्वितीयादिभक्तिर्भवति । शाकन्यसंहितामनु प्रावर्षत् । वृक्षं प्रति विद्यो-
तते विद्युत् । युक्तादिति किम् । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति ।
‘दन्तैरपि नखेरपी’त्यादौ ‘उपपदनिभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयमी’ति
तृतीयैव भवति ॥

सप्तम्याधिक्यस्वाम्ययोः ॥ २०८ ॥

आधिक्ये स्वाम्ये चार्थं कर्मप्रवचनीययुक्तात् सप्तमीविभक्तिर्भवति ।
उपोऽधिके कर्मप्रवचनीयः । उपखार्यां द्रोणः । उपनिष्के कार्यापणम् ।
अधिरीश्वरे । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्जालाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः । उप-
पदविभक्तीनां पष्ठ्यपवादत्वात् प्रधानत्वाद् द्रोणादेर्न भवति । स्वस्वामिनोः
पर्यायेण प्राधान्येन विवक्षा । द्रोणादेस्त्वधिकाः खार्यादयो न सम्भवन्ति ॥

पञ्चम्यपाङ्गभ्याम् ॥ २०९ ॥

अपाङ्गभ्यां कर्मप्रवचनीयाभ्यां युक्तात् पञ्चमीविभक्तिर्भवति । अप
पाट्ठीपुत्राद् वृष्टो देवः । आ छुम्नाद् वृष्टो देवः ॥

परिणा वर्जने ॥ २१० ॥

वर्जनार्थेन परिणा कर्मप्रवचनीयेन युक्तात् पञ्चमीविभक्तिर्भवति ।
परि त्रिगर्तेश्चो वृष्टो देवः । वर्जन इति किम् । वृक्ष परि विद्योतते ॥

प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ २११ ॥

प्रतिनिधिप्रतिदानयोर्द्यौत्ययोः कर्मप्रवचनीययुक्तात् पञ्चमीविभ-
क्तिर्भवति । अमिमन्पुरर्जुनात् प्रति । मापानस्मै तिलेभ्यः प्रतिप्रयच्छति ।
अर्जुनस्याभिमन्युः प्रतिनिधिः तिलानां माषाः प्रतिदानमिति पष्ठीविषये
विधानाद्भिमन्योर्माषेभ्यश्च कर्मप्रवचनीययोगेऽपि न भवति ॥

कालाध्वभ्यां कारकमध्ये सप्तमी च ॥ २१२ ॥

कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यां सप्तमीविभक्तिश्चकारात्
पञ्चमीविभक्तिश्च भवति । अद्य भुवत्वा देवदत्तो ब्रह्मे भोक्ता ब्रह्माद्
भोक्ता । कर्तृशक्तयोर्मध्ये कालः । इहस्थोऽयमिन्द्रास क्रोशे लक्षं विध्यति
क्रोशालक्षं विध्यति । कर्तृकर्मणोः, कर्मापादानयोः, कर्माधिकरणयोर्वा
मध्येऽध्वा । ननु च ब्रह्मे पूर्णे भुक्ते, क्रोशे स्थितं लक्षं विध्यतीत्यधिकरण
सप्तमी । (ब्रह्मात्) ब्रह्मतिक्रम्य भुक्ते, क्रोशान्निस्तृत्य स्थितं लक्षं विध्यती-
त्यपादान एव पञ्चमी सिद्धेति नार्थः सूत्रारम्भेण । सत्यम् । यदा त्वस्यैव
क्रियावाचकसम्बन्धस्य फलभूताशेषसम्बन्धलक्षणान्तरावस्था .....
सौ भुक्ते योजनस्य गृह्णातीति तदापि कारकमध्ये षष्ठी मा भूदिति सूत्र-
भारम्यते ॥

द्वितीयात्यन्तसंयोगे ॥ २१३ ॥

क्रियागुणद्रव्यैः कालाध्वनोः कारस्वर्णेन सम्बन्धोऽत्यन्तसंयोगः ।
तत्र क्रियासम्बन्धेन कर्मणीत्येव सिद्धा । गुणद्रव्याभ्यां त्वत्यन्तसंयोगे
कालाध्वनश्चानेन द्वितीयाविभक्तिर्भवति । मासमधीते । मासं कल्याणी ।
मासं गुडधानाः । (क्रोशमधीते ।) क्रोशं कुटिला नदी । योजनं पर्वतः ।
अत्यन्तसंयोग इति किम् । (मासस्य द्विरधीते ।) मासस्यैकरात्रं कल्याणी ।
मासस्य गुडधानाः । (क्रोशस्य द्विरधीते ।) क्रोशस्यैकदेशे कुटिला । योज-
नस्यैकदेशे पर्वतः ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ २१४ ॥

फलप्राप्तौ सरयां क्रियायाः परिसमाप्तिरपवर्गः । तस्मिन् गम्यमाने
कालाध्वनश्चात्यन्तसंयोगे तृतीयाविभक्तिर्भवति । मासेनानुवाकोऽधीतः ।
क्रोशेनानुवाकोऽधीतः । अपवर्ग इति किम् । मासमधीतोऽनुवाको, न
धानेन गृहीतः । मासादेर्व्याप्यमानतैव न साधकतमस्वमिति करणत्वं न
भवति ॥

कर्तृकरणयोश्च ॥ २१५ ॥

कर्तरि करणे च कारके प्रातिपदिकात् तृतीया विभक्तिर्भवति ।
देवदत्तेन कृतम् । दात्रेण लुनाति । रामेणाक्षेण जितः ॥

प्रकृतिप्रायगोत्रनामजातिजनुःपुमात्मादिभ्यो गम्य-
मानक्रियायाम् ॥ २१६ ॥

प्रकृत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गम्यमानक्रियायां यथासम्भवं कर्तरि
करणे वा तृतीया विभक्तिर्भवति । प्रकृत्याभिरूपः । प्रायेण याज्ञिकः ।
गोत्रेण गार्ग्यः । नाम्ना सत्यव्रतः । जात्या सुशीलः । जनुपान्धः ।
पुंसानुजः । आत्मना तृतीयः । आदिग्रहणात् स्वभावोद्दारः, निसर्गेण
प्राज्ञः, शङ्कुलया खण्डः, किरिणा काणः, इत्यादावपि भवति । सर्वत्र चेह
कृतभवत्यादिगम्यमानक्रियापेक्षं कर्तृत्वं करणत्वं च भवति ॥

न्यक्षकार्त्स्न्यादिभ्यः क्रियाविशेषणे ॥ २१७ ॥

न्यक्षकार्त्स्न्यादिभ्यः क्रियाविशेषणे गम्यमाने तृतीया विभक्तिर्भवति ।
न्यक्षेण करोति । कार्त्स्न्येन । साकल्येन । अनवयवेन ॥

सुखदुःखादिभ्यो वा ॥ २१८ ॥

सुखदुःखादिभ्यः क्रियाविशेषणे गम्यमाने तृतीया विभक्तिर्वा
भवति । सुखेनास्ते सुखमास्ते । दुःखेन जीवति दुःखं जीवति । कष्टेन
क्रामति कष्टं क्रामति । अनायासेन करोति अनायासं करोति ॥

समविपमादिभ्योऽधिकरणे ॥ २१९ ॥

तृतीया विभक्तिर्वा भवति । समेन धावति (समे धावति) ।
विषमेण धावति विषमे धावति । आकाशेन याति आकाशे याति ॥

द्विद्रोणपञ्चकादिभ्यः कर्मणि वीप्सायाम् ॥ २२० ॥

द्विद्रोणादिभ्यः कर्मभ्यो वीप्सायां गम्यमानायां तृतीया विभक्तिर्वा
भवति । द्विद्रोणेन क्रीणाति । (द्विद्रोणं द्विद्रोणं क्रीणाति) । पञ्चकेन पशून्
क्रीणाति । पञ्चकं पञ्चकं क्रीणाति । साहस्रेणाश्वान् क्रीणाति । साहस्रं
साहस्रं क्रीणाति ॥

संज्ञश्च ॥ २२१ ॥

सम्पूर्वाज्जानातेषु कर्मणि तृतीया विभक्तिर्वा भवति । मात्रा सञ्ज्ञा-
नीते । मात्रं सञ्ज्ञानीते ॥

अशिष्टव्यवहारे सम्प्रयच्छतेः सम्प्रदाने ॥ २२२ ॥

अशिष्टव्यवहारविषये सम्प्रयच्छतेः सम्प्रदाने कारके तृतीया वि-
भक्तिर्भवति । दास्या सम्प्रयच्छते ॥

सहार्थयोगे ॥ २२३ ॥

अर्थार्थिपूर्वापरकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णोन्वयैः ॥ २२४ ॥

इत्थम्भूतलक्षणात् ॥ २२५ ॥

अङ्गाद् विकृतात् तद्विकारेणाङ्गिवचने ॥ २२६ ॥

हेतौ ॥ २२७ ॥

ऋणे पञ्चमी ॥ २२८ ॥

गुणे वा ॥ २२९ ॥

न स्त्रियाम् ॥ २३० ॥

अनुपलब्ध्यादिभ्यः ॥ २३१ ॥

पृष्ठी हेतोः प्रयोगे ॥ २३२ ॥

पर्यायाणां द्वितीया सर्वनामभ्यः ॥ २३३ ॥

चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ २३४ ॥

परिक्रियः करणे वा ॥ २३५ ॥

बलृप्स्यर्थकर्त्तरि विकारे ॥ २३६ ॥

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने ॥ २३७ ॥

तादर्थ्ये ॥ २३८ ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ २३९ ॥

तुमुनोऽप्रयुज्यमानस्य कर्मणि ॥ २४० ॥

गल्यर्थानां चेष्टायामनास्थिताध्वनि वा ॥ २४१ ॥

मन्यतेः प्रतिकृष्यकुत्सायामुपमानेभ्यः ॥ २४२ ॥

न नावलकाकशुकसृगालेभ्यः ॥ २४३ ॥

नमस्वस्तिस्वाहास्वघालंत्रपट्पर्याप्त्यर्थे ॥ २४४ ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २४५ ॥

ल्यब्लोपे कर्माधिकरणयोः ॥ २४६ ॥

प्रश्नाख्यानयोश्च ॥ २४७ ॥

प्रभृत्यन्यार्थारादितरदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियोगे

[॥ २४८ ॥

ऋते द्वितीया च ॥ २४९ ॥

विना तृतीया च ॥ २५० ॥

पृथङ्नानाभ्याम् ॥ २५१ ॥

स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयेभ्योऽसत्त्वार्थेभ्यः करणे ॥ २५२ ॥

कालाध्वपरिच्छेदमूलात् पञ्चमी ॥ २५३ ॥

तेन योगे कालात् सप्तमी ॥ २५४ ॥

अध्वनः प्रथमा च ॥ २५५ ॥

पष्ठ्यतसर्थैः ॥ २५६ ॥

दूरान्तिकार्थवहिर्भिः पञ्चमी च ॥ २५७ ॥

दूरान्तिकार्थेभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यो द्वितीयातृतीयासप्त-

[स्यश्च ॥ २५८ ॥

अधिकरणे सप्तमी ॥ २५९ ॥

क्तस्येन्विपयस्य कर्मणि ॥ २६० ॥

निमित्तात् कर्मसंयोगे ॥ २६१ ॥

अप्रत्यादिष्वसाधुना ॥ २६२ ॥

साधुना च ॥ २६३ ॥

निपुणेन चार्चयाम् ॥ २६४ ॥

क्रियाहेभ्यः कारकत्वे ॥ २६५ ॥

क्रियानहेभ्यश्चाकारकत्वे ॥ २६६ ॥

तद्विपर्यासे च ॥ २६७ ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ २६८ ॥

पष्ठी चानादरे ॥ २६९ ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादत्ताक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ २७० ॥

आयुक्तकुशल भ्यामासेवायाम् ॥ २७१ ॥

यतो निर्धारणम् ॥ २७२ ॥

पञ्चमी विभक्तात् ॥ २७३ ॥

सप्तमी चाधिकेन भूयसः ॥ २७४ ॥

तृतीयाल्पीयसः ॥ २७५ ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यामधिकरणे वा ॥ २७६ ॥

नक्षत्राच्च लुपि ॥ २७७ ॥

अर्थमात्रे प्रथमा ॥ २७८ ॥

सम्बोधने च ॥ २७९ ॥

पष्ठी शेषे ॥ २८० ॥

....

....

“(अन्येन व्यपदिष्टस्य यस्यान्यत्रोपजायते ।

व्यतिरेकः स) धर्मां द्वौ लभते नियमान्तरे ॥

माधान्यं स्वगुणे लब्ध्वा विधाने यानि शेषताम् ।

सदयोगे स्वयोगे च प्रधानत्वं न हीयते ॥”

स्मृत्यर्थदयेशां कर्मणि ॥ २८१ ॥

स्मरणार्थानां दयतेरिशेष कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्ति-
र्भवति । मातुः स्मरति । मातुरध्येति । मातुरुत्कण्ठते । मातुः प्रध्यायति ।
सर्पिषो दयते । मधुन ईष्टे । कर्म(ण ? णि) इति किम् । यथा (मातुर्गुणैः)
स्मरति । शेष इत्येव । मातरं स्मरति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां न माषाणा-
मश्रीयादित्यादिबत् पूर्वैर्णैव षष्ठी भविष्यति । सत्यम् । किन्तु 'प्रतिपदविधाना
षष्ठी (न) समस्यत' इति वक्ष्यति । तस्मात् तेन प्रकरणेन विषयं प्रदर्शयन्
प्रदर्शयति मातुः स्मृतमित्यादौ समासो मा भूदिति । तदाह —

“साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥”

कृञः प्रतियत्ने ॥ २८२ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । तस्मिन् गम्यमाने करोतेः कर्मणि
शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । एधो दकस्योपस्क्रुस्ते । शस्त्रपत्र-
स्योपस्क्रुस्ते । प्रतियत्न इति किम् । कटं करोति । कर्मणीत्येव । एधो दक-
स्योपस्क्रुस्ते प्रज्ञया । शेष इत्येव । एधो दकमुपस्क्रुस्ते ॥

रुजार्थानां भावकर्तृकाणाम् ॥ २८३ ॥

रुजा पीडा, तदर्मानां धात्वर्थकर्तृकाणां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते
षष्ठी विभक्तिर्भवति । चोरस्य रुजति । चोरस्याभवति ॥

न उवरिसन्ताप्योः ॥ २८४ ॥

चोरं सन्तापयति ॥

आशिषि नाथः ॥ २८५ ॥

नाथतेराश्वरिथस्य कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति ।
सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते । सर्पिर्मे भूयादिति, तत् मधु मे भूयादि-
त्वाशास्त इत्यर्थः । आशिषीति किम् । सर्पिर्नाथति । माणवकमुपनाथति ॥

जासिनाटिकाधिपिषां हिंसायाम् ॥ २८६ ॥

हिंसा प्राण्युपघातस्तर्यानां जासि इत्यादीनां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चोरस्योज्जासयति । चोरस्पोच्चाटयति । चोरस्योक्त्राययति । चोरस्य पिनष्टि । हिंसायामिति क्तिम् । धानाः पिनष्टि । शेष इत्येव । चोरमुज्जासयति ॥

हनः प्रनिभ्याम् ॥ २८७ ॥

प्रनिभ्यां परस्य हनः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते हिंसाया गम्यमानायां षष्ठी विभक्तिर्भवति । चोरस्य प्रणिहन्ति । प्रणिहन इति वक्तव्ये प्रनिभ्यामिति पृथङ्निर्देशाद् व्यस्तविपर्यस्ताभ्यामपि भवति । चोरस्य प्रहन्ति । चोरस्य निहन्ति । चोरस्य निप्रहन्ति । शेष इत्येव । (शेषं ? चोरं) प्रणिहन्ति । चोरं निप्रहन्ति । चोरं निहन्ति ॥

व्यवहृपणोर्विनिमये ॥ २८८ ॥

विनिमयः क्रयविक्रयः । तदर्थयोर्व्यवहृपणोः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य व्यवहरति । सहस्रस्य व्यवहरति । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । अक्षादिभिर्दीव्यन् शतादिग्लहं करोतीत्यर्थः ॥

घृते च ॥ २८९ ॥

योगविभागो ययासङ्ख्यनिरासार्थः ॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ २९० ॥

दीव्यतेर्व्यवहृपणिसमानार्थस्य विनिमये घृतवृत्तेः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य दीव्यति । सहस्रस्य दीव्यति । तदर्थस्येति क्तिम् । ब्राह्मणान् दीव्यति स्तौतीत्यर्थः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

वोपसर्गात् ॥ २९१ ॥

उपसर्गात् परस्य दीव्यतेः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्वा भवति । शतस्य प्रतिदीव्यति । शतं प्रतिदीव्यति ॥

ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥ २९२ ॥

जानातेरपि (वर्धस्वा) ज्ञानार्थस्य यत् करणं तस्मिन् शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो जानीते । ज्ञानप्रविकायां प्रवृत्तावत्र जा-

नातिवर्तते । यदि वा सर्पिःन्वारक्तो विरक्तो वा चित्तप्रान्त्या सर्वमेवोद-
कारि सर्परूपेण प्रतिपद्यत इति मिथ्याज्ञानवचनोऽत्र जानातिः । मिथ्या-
ज्ञानं चा(त्मज्ञान)मेष भवति । अविदर्भस्वेति किम् । स्वरेण पुत्रं
जानाति ॥

कृत्वोर्यप्रयोगे कालेभ्योऽधिकरणे ॥ २९३ ॥

सहचायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुचं (तदर्भप्रत्ययो ?) वक्ष्यति ।
तदर्थप्रत्यययोगे कालवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽधिकरणे श्लेषत्वेन विवक्षिते
षष्ठी विभक्तिर्भवति । पञ्चकृत्वोऽहो भुक्ते । द्विरहो भुक्ते । कृत्वोर्यप्रयोग इति
किम् । अहि भुक्ते । रात्रौ शेते । कालेभ्य इति किम् । द्विः कांस्यपात्र्यां
भुक्ते । शेष इत्येव । द्विरहि अर्धति । प्रातिपदषष्ठ्या पूर्वं घाघः ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ २९४ ॥

शेष इति निवृत्तं पुनः कर्मग्रहणात् । कृदन्तस्य प्रयोगे कर्तरि
कर्मणि च कारके तृतीयाद्वितीययोस्त्ववादः षष्ठी विभक्तिर्भवति । भवत
आसिका । भवतः शायिका । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । पशानां लावकः ।
कर्तृकर्मणोरिति किम् । गृहे शायिका । शस्त्रेण भेत्ता । कृतीति किम् ।
तद्धितप्रयोगे मा भूत् । कृतपूर्वा कटम् । भुक्तपूर्वा ओदनम् । ननु च वाक्ये
तेन वानेन न भवितव्यम् । कृतः पूर्वं कटोऽनेनेति कृत्वत्त्वयेनाभिहितं
कर्मति कटारेद्वितीयया तावन्नोत्पत्तव्यम् । तद्धितेनापि नोत्पत्तव्यम् । किं
कारणम् । अस्माभ्यर्थात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । नैत-
देवम् । योऽहौ कृतकटयोरपि सम्बन्धः स समुत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते ।
अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति द्वितीया भवति । अथवा कृतः कटः
पूर्वमनेनेति वाक्ये कृतकटयोस्सामानाधिकरण्यं, तस्मिन्नर्थविशेषे वृत्तिरेव
न भवति । तस्याः सामान्यविषयत्वात् । तस्मात् कर्मसामान्याभावे वा
वृत्तिविषयः क्तप्रत्ययोऽवतिष्ठते । तत्र कृतः पूर्वमनेनेत्यर्थं कृतपूर्वमन्वो
वर्तते । तेन पूर्वं कृतवानित्यर्थः सम्पद्यते । तत्र करोतिवाच्यक्रियापेक्ष-
मस्ति कटस्य कर्मत्वमिति द्वितीया भवति ॥

उभयहेतावस्त्र्यकौकारे कर्तरि वा ॥ २९५ ॥

उभययोः कर्तृकर्मषष्ठयोः प्राप्तिहेतौ स्त्र्यधिकारविहिताकाकारयो-
रन्यत्र एकस्मिन् कृतिपूर्वे नित्यं प्राप्ता पष्ठी कर्तरि वा भवति । विचित्रा
सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः । पाणिनिनेति वा । च्छन्दानामनुशासनमाचार्यस्य
भाषार्येणेति वा । आश्वर्यो गवां दोहः, अगोपालकेन, अगोपाठकस्येति
वा । साधु खलु पयसः पानं यज्ञदत्तस्य यज्ञदत्तेनेति वा । उभयहेता-
वित्येकवचननिर्देशः किम् । आश्वर्यमिदमोदनस्य च पाको ब्राह्मणानां
च प्रादुर्भावः । अस्त्र्यकाकार इति किम् । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् ।
चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्य ॥

द्विपः शर्तरि ॥ २९६ ॥

शर्तरि प्रयुज्यमाने कर्मणि नित्यं प्राप्ता (अ ? उक्त)रसूत्रेण प्रतिषिद्धा
पष्ठी (बा) भवति । चोरस्य द्विपन् चोरं द्विपन् ॥

न लादेशतृन्नुदन्ताव्ययकिकिन्स्वलर्थेषु ॥ २९७ ॥

लादेशादिषु कृत्सु प्रयुज्यमानेषु कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्ता षष्ठी
विभक्तिर्न भवति । ओदनं पचन् । ओदनं पचमानः । देवदत्तेन पच्य-
मानः । कटं करिष्यन् कटं करिष्यमाणः । कटं कारयामास । ओदनं
पेचिबान् । वेदमनूचानः । सोमं पवमानः । कती(यतेर्व ? ह व) पुर्मूपयमाणाः ।
कतीह कवचमुद्द(य ? ह)मानाः । (कतीह कवचमुज्वयमानः ?) कतीह
शत्रून्नि(हन्तारः ? घानाः) । अ(तीह ? धीयन्) पारायणम् । कर्ता कटम् ।
(वि ? व)दिता जनापवादान् । कटं चिकीर्षुः । स्त्रियमाशंसुः । कन्यामल-
क्षरिष्णुः । शरीन् जिष्णुः । शरान् क्षिप्नुः । (वेदान् ?) सन्धारः । गुणान्
ग्रहयातुः । पयो धातुम् । कटं कृत्वा । पयः पायपायं व्रजति । ओदनं
भोक्तुं व्रजति । भरं सासहिः । ईपत्करः कटो भवता । ईपत्पानः सोमो
भवता ॥

अकमेरुकञि ॥ २९८ ॥

कमेरन्यस्माद्धतोः परस्मिन्नुकञि प्रयुज्यमाने कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्न भवति । आ(का?गा)मुकं वाराणसीं रक्ष बाहुः । भोगानभिठापुकः । अकमेरिति किम् । दास्याः कामुकः ॥

अमत्याद्यर्थाधिकरणे निष्ठायाम् ॥ २९९ ॥

मतिष्ठाद्विपूजार्थेभ्योऽधिकरणे च या निष्ठा ततोऽन्यस्यां प्रयुज्यमानायां कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्न भवति । भुञ्जत ओदनो देवदत्तेन । गतो ग्रामं देवदत्तः । ओदनं भुञ्जतवान् । ग्रामं गतवान् । अमत्याद्यर्थाधिकरणेति किम् । राज्ञां मतः । राज्ञा बुद्धः । राज्ञां पूजितः । इदमहेरुसम् । इदं नटकपेर्यातमिति ॥

भावे वा ॥ ३०० ॥

भावे या-निष्ठा तस्यां प्रयुज्यमानायां कर्तरि षष्ठी वा न भवति छात्रस्य हसितम् । छात्रेण हसितम् । मयूरस्य नृत्तं मयूरेण नृत्तम् । कोकिलस्य व्याहृतं कोकिलेन व्याहृतम् । अहेस्तुतम् । इहाहिना सुप्तम् ॥

अके भविष्यति ॥ ३०१ ॥

भविष्यति काले अकप्रत्ययो विहितः, तस्मिन् प्रयुज्यमाने कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्न भवति । कटं फारको व्रजति । ओदनं फारको व्रजति । (भविष्यतीति किम्) । कटस्य फारकः । यवानां लावकः । इह कथं न भवति — वर्षशतस्य पूरकः, पुत्रपौत्राणां दर्शकः । नायं भविष्यति काले-विहितः । पदान्तरसम्बन्धाद् भविष्यत्तावगम्यते ॥

इत्याधमर्ष्ये च ॥ ३०२ ॥

भविष्यत्याधमर्ष्ये च य इतिप्रत्ययो विहितस्तत्प्रत्यययोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । ग्रामं गामी ग्राममागामी । शतं दायी । सहस्रं दायी । आधमर्ष्य इति किम् । अवदयंकारी कटस्य । साधुदायी (धृ?वि)त्तस्य ॥

कृत्येषु कर्तरि वा ॥ ३०३ ॥

तव्यादयः प्राङ् ण्वुलः कृत्याः । एतेषु प्रयुज्यमानेषु कर्तरि षष्ठी विभक्तिर्वा भवति । भवता खलु कटः कर्तव्यः करणीयः कृत्यः कार्यः । भवतः खलु कटः कर्तव्यः करणीयः कृत्यः कार्यः । कर्तरीति किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् । उप(स्त्रा ? स्था)र्नायो माणवकः पितुः ॥

नोभयप्राप्तौ ॥ ३०४ ॥

उभयोः कर्मणोः प्राप्तिर्यरिमन् कृत्ये स उभयप्राप्तिस्तत्रयोगे कर्तृ-
कर्मणोः षष्ठी विभक्तिर्न भवति । ऋष्टव्या ग्रामं शाखा देवदत्तेन । नेतव्या
नगरमजा विष्णुमित्रेण । दातव्यः शतं देवदत्तो यज्ञदत्तेन । उभयप्राप्ता-
विति बहुव्रीह्याश्रयणाद् यत्र कृत्ये कर्तृकर्मणोः षष्ठीप्रसङ्गस्तत्रैव निषिद्धः ।
तेनेह न भवति — गेयो माणवकः साम्नाम् । गेयानि माणवकस्य सामा-
नीति ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया च ॥ ३०५ ॥

तुलोपमाशब्दाभ्यामन्यैस्तुल्यार्थैः शब्दैर्योगे तृतीया यथाप्राप्ता च
षष्ठी विभक्तिर्भवति । तुल्यो देवदत्तेन तुल्यो देवदत्तस्य । सदृशो देवदत्तेन
सदृशो देवदत्तस्य । अतुलोपमाभ्यामिति किम् ।

“भर्जुनस्य तुला नास्ति केशवस्योपमा च न ॥”

हितसुखाभ्यां चतुर्थी च ॥ ३०६ ॥

हितसुखाभ्यां योगे चतुर्थी यथाप्राप्ता च षष्ठी भवति । देवदत्ताय
हितं, देवदत्तस्य हितम् । देवदत्ताय सुखं, देवदत्तस्य सुखम् ॥

भाशिष्यायुष्यभद्रार्थकुशलार्थैश्च ॥ ३०७ ॥

(भद्रार्थकुशलार्थैश्च ?) भाशिषि गम्यमानायाम् आयुष्यार्थे (भद्रार्थे
अर्थार्थे) कुशलार्थे हितसुखाभ्यां त(द)र्थैश्च (योगे) चतुर्थी षष्ठी च
विभक्तिर्भवति । आयुष्य देवदत्ताय आयुष्यं देवदत्तस्य । चिरं जीवितं

देवदत्ताय चिरं जीवितं देवदत्तस्य । एवं भद्रं मद्रम् अर्थः प्रयोजनं कुशल-
मनामयं हितं पथ्यं सुखं शर्म भूयादिति ॥

इति श्रीवृण्डनाथनारायणभट्टसमुद्भूतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य
व्याकरणस्य लघुवृत्तौ हृदयहारिण्यां
तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

सुप् सुपा सहैकार्थीभावे समासः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । 'उपसर्जनं पूर्वमि'त्यतः प्राग् यदित ऊर्ध्वमनु-
ष्मिष्यामस्तत्र सुचन्तं सुवन्तेन सहैकार्थीभावे सति समाससंज्ञं भवति ।
एकार्थीभावश्च सकृदर्थानां पदानां क्वचित् परस्परव्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्य-
मनुभूय भवति । यथा राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । नीलं च तदुत्पलं च नीलो-
त्पलमिति । क्वचिद(न)नुभूयैव भवति । यथा उपकुम्भं कुम्भकार इति ।
तत्र वाक्यान्तरेणार्थं प्रदर्श्य ततः कुम्भस्य समी(पं?पे) कुम्भं करोतीति ।
क्वचिन्नैव भवति । यथा छात्राणां पञ्चमः रामो जामदग्न्य इति । लक्षणं
चेदधिकारश्च । तेनाव्ययीभावादिविशेषसंज्ञाभावे यः समासो दृश्यते सो-
ऽनेनैव साधुर्भवति । 'सुप्सुपे'ति च गुणे सङ्ख्याया विवक्षितत्वाद् 'अनेक-
मन्यपदार्थ' इति द्वयोरेव पदयोः समाससंज्ञा भवति । तेन राज्ञो गोः क्षीर-
मिति द्वयोर्द्वयोः समासे राज्ञो गौः राजगवी तस्याः क्षीरं राजगवीक्षीरमिति
भवति । यदा तु गोक्षीरं राज्ञो विराजति (इति) विग्रहस्तदा राज-
(विग्रहो?गो)क्षीरमित्यपि । किन्तु राज्ञो या गौस्तस्यास्तन्निर्योगतो न
भवति । कथं तर्हि द्वे अहनी जातस्य बृहज्जात इति बहूनां समासः । 'कालः
परिमाणिना' इति बहुवचननिर्देशाद् बहुलाधिकाराद्वा भविष्यति ॥

विस्पष्टादीनि गुणविशेषणतायाम् ॥ २ ॥

विस्पष्टादीन्यष्टमेऽध्याये वक्ष्यन्ते । तानि सुवन्तानि (बहु?गुण)-
विशेषणतायां सुवन्तेन सहैकार्थीभावे समस्यन्ते । विस्पष्टं पदुर्विस्पष्टपदुः ।

विचित्रं कटुकः विचित्रकटुकः । विचित्रकषायः । व्यक्तलवणः । सम्यङ्-
मधुरः । कट्वम्लः । निपुणपण्डितः । कुशलदक्षः । चपलवत्सलः ॥

काष्ठादीनि क्रियाविशेषणतायाम् ॥ ३ ॥

काष्ठादीनि क्रियाविशेषणतायां सुप्ता सहैकार्थभावे समस्यन्ते ।
काष्ठा परः प्रकर्षः । का(ष्ठम ? ष्ठा)ध्यापकः काष्ठमध्यापकः । दारुणम-
ध्यापकः । समा(स ? ता)पुत्राध्यापकः । अमातापुत्राध्यापकः । निपुरम-
ध्यापक इत्यर्थः । वेशं सुभगमध्यापकः वेशाध्यापकः । एवमनाज्ञताध्या-
पकः । अयुताध्यापकः । भृशाध्यापक । घोराध्यापकः । परमाध्यापकः ।
स्वाध्यापकः । अत्यध्यापक इति ॥

सर्वचर्माद्यश्वोदशैकादशमाशब्दोर्ध्वमुहूर्तोर्ध्वदेहोर्ध्व-
न्दमकृतपूर्वादयस्तद्धिते ॥ ४ ॥

सर्वचर्मादयः सामान्यसमासास्तद्धितविषये साधवो भवन्ति । सर्व-
श्चर्मणा वृतः सर्वचर्माणो रथः । अद्य श्वो वा (वापि ?) जायते अद्यश्वीना
गौः । दशभिरेकदश गृह्णाति दशैकादशिकः । मा शब्दः क्रियतामित्याह
माशब्दिकः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् भवमूर्ध्वमौहूर्तिकम् । एवमौर्ध्वदैहिकम् ।
ऊर्ध्वन्दभिकम् । कृतं पूर्वं कटोऽनेन कृतपूर्वा कटम् । भुक्तपूर्वा ओदनम् ।
गतपूर्वा ग्रामम् इति ॥

काकतालादय इवार्थे ॥ ५ ॥

इवार्थद्योतको यस्तद्धितस्तद्विषये काकतालादयः सामान्याः समासाः
साधवो भवन्ति । काकागमनतालपतनतुल्यं तज्जनितकाकवधादितुल्यं
काकतालीयम् । एवमजाकृपाणीयम् । अन्धाङ्घ्रिन्यासवर्तिकानिलयनतुल्यं
तज्जनितवर्तिकावाप्तितुल्यं वा अन्धकवर्तकीयम् । स(गा ? लत्या)गमन-
विल्वपतनतुल्यं तज्जनितामिघाततुल्यं वा खलतिविल्वीयम् ॥

इवेन विभक्त्यलोपश्च ॥ ६ ॥

सुवन्तमिवेन सहैकार्थभावे समस्यते । स .... संज्ञं
भवति । विभक्तिश्च न लुप्यते । कन्ये इव । दम्पती इव । वाससी इव ।

रोदसी इव । वक्ष्यन्ति वेदागनिगन्तिकर्मणामिति (?) । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासाद् भवति ॥

भूतपूर्वादयः ॥ ७ ॥

भूतपूर्वादयः सामान्यसमासाः साधवो भवन्ति । भूतः पूर्वं भूतपूर्वः । एवं दृष्टपूर्वः श्रुतपूर्व इति । सेयमनन्तरा पदसूत्री प्रथमसूत्रस्यैव प्रपञ्चः । अत उत्तरं विशेषसंज्ञार्थं आरम्भो भवति ॥

अव्ययीभावः ॥ ८ ॥

अयमप्यधिकारः । प्राक् तत्पुरुषाद् यः समासः सोऽव्ययीभाव-संज्ञो भवति । अधिस्त्रि । उपकुम्भम् । महत्याः संज्ञायाः करणमनव्ययमव्ययं भवतीत्यर्थान्तरं प्रदर्शयत् प्रायेणासत्त्ववचनमव्ययीभावस्य दर्शयति ॥

अव्ययं विभक्त्यर्थे ॥ ९ ॥

विभक्त्यर्थे वर्तमानमव्ययं सुवन्तं सुवन्तेन सहैकार्थीभावे समस्यते । अव्ययीभावश्च समासो भवति । (अधिस्त्रि । अधिकुमारि । सप्तम्यर्थे यद-व्ययं तद् विभक्तिवचनम् ॥)

समीपसमृद्धयोश्च ॥ १० ॥

.....
.....
.....
.....
कुम्भस्य समी(पम् ? पे) उपकुम्भम् । उपतीरम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः । समृद्धिर्मद्राणां सुमद्रम् । सुमगधम् ॥

असमृद्धघर्थाभावात्ययासम्प्रतिषु ॥ ११ ॥

असमृद्ध्यादिषु वर्तमानमव्ययं सुवन्तं सुवन्तेन सहैकार्थीभावे समस्यते । अव्ययीभावश्च समासो भवति । शाब्दिकानां समृद्धघभावो दुःशान्दिकम् । दुर्यवनम् । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । शीतानामत्ययो निःशीतम् । निर्हिमम् । तैसकस्याच्छादनादेः सम्प्रत्युपभोगकालो न भवति । अतितैसकम् । अ(धि ? ति)कम्बलम् ॥

ख्यातिपश्चादर्थयोः ॥ १२ ॥

ख्यातौ पश्चादर्थे च वर्तमानमव्ययं सुपा सहैकार्थीभावे समस्यते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । कपस्य (१) ॥

योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यसदृशेषु ॥ १३ ॥

योगपद्यानुपूर्व्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ १४ ॥

योगपद्यादिप्वर्येषु वर्तमानमव्ययं सुपा सहैकार्थीभावे समस्यते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । मुगपच्चक्राणि धेहि सचक्रं धेहि । ज्येष्ठा-
नुपूर्व्यमनुज्येष्ठम् । वृद्धानुक्रमेण यथावृद्धम् । सम्पन्नं ब्रह्म सन्नद्ध परमां-
राणाम् । सक्षत्रं शालङ्कायनानाम् । सतृणमभ्यवहरति । सवुसम् । न
किञ्चिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्यर्थः । अन्तवचने सकलं ज्यौतिषमधीते ।
समुहूर्तं साग्न्यधीते । सेष्टि । सपशुबन्धम् । कलादिपर्यन्तमेवाधीत
इत्यर्थः । तेन साकल्याद् भिद्यते ॥

यथासादृश्ये ॥ १५ ॥

यथेत्येतदव्ययम् (असादृश्ये वर्तमानं) सुपा सहैकार्थीभावे समस्यते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । (योग्यता-
वीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथाशब्दार्थाः) ॥

यायदियत्त्वे ॥ १६ ॥

प्रतिना मात्रार्थे ॥ १७ ॥

सङ्ख्याक्षशलाकाः पारेणा द्यूतेऽन्यथावृत्तौ ॥ १८ ॥

पर्यपाङ्बहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १९ ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ २० ॥

अनुः सामीप्यायामयोः ॥ २१ ॥

सामीप्यायामयोरिति किम् । वृक्षमनु विद्योतते । लक्षणेनेति किम् ।
लक्ष्येणाशनिवारणस्यादिना मा भूत् ॥

तिष्ठद्गुणहृद्गुणायतीगवानि कालविशेषे नृचान्य-
समासः ॥ २२ ॥

तिष्ठद्गुणादीनि शब्दरूपाणि कालविशेषेऽव्ययीभावसंज्ञानि साधूनि
भवन्ति । न चान्येन सह समस्यन्ते । विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास

एवायम् । नदि वाक्येने(ति किं? ह) कालसंज्ञा गम्यते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले चाहाय दोहाय वा तिष्ठद्गु । भायन्ति गावो यस्मिन् काले आयतीगवं कालः ॥

लूनलूयमानपूतपूयमाना यवेन नच व्यतिरेक-

विभक्तिः ॥ २३ ॥

लूनादयः शब्दाः सुवन्ता यवशब्देन सुवन्तेन सह समस्यन्ते । अव्ययीभावश्च समासो भवति । नचैतेभ्यो द्वितीयादिका व्यतिरेकविभक्ति-
भवति ॥

खलेसंहतसंहियमाणा बुसेन च ॥ २४ ॥

खले बुसान्यस्मिन् खलेबुसम् । खलेयवम् । निपातनात् सप्तम्या
बलुक् । संहतबुसम् । संहतयवम् । संहियमाणबुसम् । संहियमाणयवम् ॥

सुविनिर्दुरपरायतिपापपुण्यानि समया ॥ २५ ॥

सुप्रभृतीनि सुवन्तानि समाशब्देन सुवन्तेन सह वा समस्यन्ते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । शोभना समा अस्मिन् सुपमम् । एवं
विपमं निष्पमम् । दुष्यमम् । अपरसमम् । आयतीसमम् । पापसमम् ।
पुण्यसमम् । समृद्धिः समायाः सुपममित्यादि तु पूर्वैर्णैव सिद्धम् । उत्तर-
पदार्थप्राधान्ये तु तत्पुरुष एव भवति । शोभना समा सुसमा ॥

समं भूमिपदातिभ्यामन्यपदार्थे ॥ २६ ॥

सममित्येतत् सुवन्तमन्यपदार्थे भूमिपदातिभ्यां सुवन्ताभ्यां सहैका-
र्थाभावे समस्यते । अव्ययीभावश्च समासो भवति । समा भूमिरस्मिन् समं-
भूमि । समंपदाति । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपातनात् । कालभावयोरैवायम-
न्यपदार्थ इष्यते । तेन समा भूमिरस्मिन् ग्रामे समभूमिर्ग्राम इत्यपि भवति ।
अन्यपदार्थ इति किम् । समा भूमिः समभूमिरिति तत्पुरुष एव भवति ॥

प्रोऽह्वरथमृगदक्षिणाभिः ॥ २७ ॥

प्रै इत्येतत् सुवन्तमहादिभिः सुवन्तैः सहैकार्थाभावे समस्यते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । प्रक्रान्तमहोऽस्मिन् । प्रगता रथा अस्मिन् ।

प्रनष्टा मृगा अस्मिन् । प्रकृता दक्षिणा अस्मिन् । प्राङ्मू । निपातनादह्ला-
देशः । प्ररथं, प्रमृगं, प्रदक्षिणं वर्तते । कालभावयोरेवायमन्यपदार्थ इष्यते ।
तेन प्रगता मृगा अस्मात् प्रमृगो देश इत्यपि भवति । पूर्वपदार्थप्राधान्ये
तु प्रणाशो मृगाणां प्रमृगमेति पूर्वैव भवति । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु
तत्पुरुष एव भवति । प्राङ्मू । प्ररथः । प्रमृगः । प्रदक्षिणः ॥

सम्प्रत्यसम्प्रत्यप्रदक्षिणानि वर्तमानावर्तमान-
धामेषु ॥ २८ ॥

सम्प्रत्यादीनि शब्दरूपाणि वर्तमानादिष्वर्थेषु साधूनि भवन्ति ।
सम्प्रति इदानीमित्यर्थः । तदभावः असम्प्रति । अप्रदक्षिणं वामम् । सम्प्रति-
प्रदक्षिणाभ्यां नञ्समासेन सिद्धे पुनर्निपातनं 'नचान्यसमास' इत्येतदिहा-
प्यनुवर्तत इति दर्शयति । तेन लूनयवादीनामप्यन्येन सह समासो भवति ॥

पारेमध्येऽग्रेऽन्तः पृष्ठ्या वा ॥ २९ ॥

पारेप्रभृतीनि सुबन्तानि पृष्ठ्यन्तेन सहैकार्थीभावे वा समस्यन्ते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । तत्सन्नियोगेन चाद्यानां त्रयाणामेकारान्तत्वं
निपात्यते । वेति वर्तमाने पुनर्वाचनमेकार्थीभावेऽपि विकल्पार्थम् ।
तेन पृष्ठीसमासोऽपि पक्षे भवति । पूर्वैण तु वाचनेन वा पक्षे वाच्यं
भवतीति प्रदर्शयते । पारं गङ्गायाः पारेगङ्गम् । गङ्गायाः पार गङ्गापारम् ।
मर्ध्यं गङ्गाया मध्येगङ्गम् । गङ्गामध्यम् । अग्रं वनस्य अग्रेवणम् वनाग्रम् ।
गिरेरन्तः अन्तर्गिरम् । अन्तर्गिरि ॥

सङ्ख्या वंश्येन ॥ ३० ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसन्तानो वंशस्तत्र भवो वंश्यः ।
तद्वाचिना सुबन्तेन सह सङ्ख्यावाचि सुबन्तमेकार्थीभावे वा समस्यते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि
व्याकरणस्य । त्रिमुनि व्याकरणस्य । यदा तु विद्यया सह तद्वताम-
भेदाविवक्षा, तदा द्विमुनि व्याकरणं, त्रिमुनि व्याकरणमिति भवति ॥

नदीभिः समाहारे ॥ ३१ ॥

सङ्ख्यावाचि सुवन्तं नदीवचनैः सुवन्तैः सह समाहारे वा समस्यते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वयोर्यमुनयोः समाहारः द्वियमुनम् ।
त्रिगङ्गम् । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । नदीभिरिति बहुवचन-
निर्देशाद् विशेषाणामपि भवति । समाहार इति किम् । एका नदी एकनदी,
द्वीरावतीको देशः ॥

अन्यपदार्थे संज्ञायाम् ॥ ३२ ॥

नदीवचनैः सुवन्तैः सह सुवन्तमन्यपदार्थे संज्ञायां समस्यते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । तूर्णीगङ्गम् ।
शनैर्गङ्गम् । अन्यपदार्थ इति किम् । कृष्णवेण्णा । शुकुतापी । संज्ञायामिति
किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ ३३ ॥

अधिकारोऽयम् । प्राग् बहुव्रीहैर्यानि इत ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्पु-
रुषसंज्ञास्ते वेदितव्याः । महत्याः पूर्वाचार्यसंज्ञाया अङ्गीकरणं पूजार्थं,
तस्य पुरुषः स चासौ पुरुषश्चेति संज्ञयैवोदाहरणप्रदर्शनार्थं च भवति ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तगमिगामिवुभुक्षा-
दिभिः ॥ ३४ ॥

द्वितीयान्तं सुवन्तं श्रितादिभिः सुवन्तैः सहैकार्थीभावे समस्यते ।
तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । कान्तारातीतः । श्वप्र-
तितः । ग्रामगतः । तरङ्गात्यस्तः । ग्रामगमी । ग्रामगामी । ओदनवुभुक्षुः ।
आदिग्रहणाद् ग्रामगामी । हिताशंसुः । तत्त्ववुभुक्षुः । सुखेप्सुरिति ॥

प्राप्तापन्नाभ्यां तौ च द्वितीयया पुंवच्च ॥ ३५ ॥

द्वितीयान्तं सुवन्तं प्राप्तापन्नाभ्यां सुवन्ताभ्यां, प्राप्तापन्नौ द्वितीया-
न्तेन सुप्ता सहैकार्थीभावे वा समस्येते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । पुंवच्चा-
नयोः स्त्रियामपि द्वितीयान्तेन सह समासे रूपं भवति । सुखं प्राप्तः सुख-
प्राप्तः । सुखमापन्नः सुखापन्नः । प्राप्सो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नो
जीविकामापन्नजीविकः । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका । आपन्ना जीविका-
मापन्नजीविका ॥

स्वयंसामी क्तेन ॥ ३६ ॥

स्वयं सामि इत्येते अव्यये (क्तेन) सुबन्तेन सहैकार्थीभावे वा सम-
स्येते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयमित्येतदात्मनेत्यस्यार्थे वर्तते ।
सामीत्यर्थपर्यायः । स्वयंधौतौ पादौ । स्वयंविलीनमाज्यम् । सामिकृतम् ।
सामिशुक्तम् । द्वितीयाधिकारेऽप्येतयोरेव योग्यत्वात् सुवित्येतदेवाभिसम्ब-
ध्यते ॥

खट्वा क्षेपे ॥ ३७ ॥

खट्वेत्येतद् द्वितीयान्तं क्षेपे गम्यमाने क्तान्तेन सुपा सहैकार्थीभावे
वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । खट्वारूढो जाल्मः । उत्पद्यप्र-
स्थित इत्यर्थः । विकल्पाधिकारेऽपि नित्यसमास इत्येव । नहि वाक्येन
क्षेपो गम्यते ॥

कालाः ॥ ३८ ॥

कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सहैकार्थीभावे वा सम-
स्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थ आरम्भः । ष-
ण्मुहूर्त्ताश्चराचरास्ते कदाचिदहर्गच्छन्ति, कदाचिद् रात्रिम् । अहरति-
सृताः । अहस्सङ्क्रान्ताः । मासप्रमितः प्रतिपदश्चन्द्रमाः । मासं प्रमातु-
मारब्धवानित्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे ॥ ३९ ॥

कालवाचि द्वितीयान्तं सुबन्तमत्यन्तसंयोगे सुबन्तेन सहैकार्थीभावे
वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । मुहूर्त्तं मुखं मुहूर्त्तमुखम् । सर्व-
रात्रकल्याणी । अत्यन्तसंयोगे इति किम् । मासं पूरको व्रजति ॥

तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन ॥ ४० ॥

तृतीयान्तं सुबन्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवाचिना सुबन्तेन सहैकार्थी-
भावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । शङ्कुलया खण्डः शङ्कु-
लाखण्डः । किरिणा काष्पः किरिकाणः । तत्कृतेनेति किम् । अक्ष्णा
काष्पः । गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्वपावान् । दध्ना पटुः । गुणमुक्तवान्

गुणवचनः । न चैतौ पूर्वं गुणमुक्त्वा साम्प्रतं द्रव्ये वर्तेते इति गुणव-
चनौ न भवतः । अत एव शुद्धगुणवाचिनापि न समासो भवति । घृतेन
पाटवम् । दक्षा जाड्यमिति ॥

अर्थादिसदृशसमतुल्याधिकैश्च ॥ ४१ ॥

अर्थादयो .... विधावुक्तास्तैस्सदृशसमतुल्याधिकैश्च (समतु-
ल्याः ? सह तृतीया)न्तं सुबन्तमेकार्थीभावे समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो
भवति । धान्येनार्थः धान्यार्थः । धान्येनार्थी धान्यार्थी । मासेन पूर्वः
मासपूर्वः । मासेनावरः मासावरः । असिना कलहः असिकलहः । वाचा
निपुणः, वाङ्निपुणः । गुडेन मिश्रः गुडमिश्रः । आचारेण श्लक्ष्णः
आचारश्लक्ष्णः । मात्रा सदृशः मातृसदृशः । पित्रा समः पितृसमः ।
भ्रात्रा तुल्यः भ्रातृतुल्यः । मापेणाधिकं मापाधिकं कार्पापणः । द्रोणाः
धिका चारी इति ॥

अर्धं चतसृभिः ॥ ४२ ॥

तत्कृतेनेति वर्तते । अर्धमित्येतत् तृतीयान्तं तत्कृताभिश्चतसृभिः
सहैकार्थीभावे समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । अर्धेन कृताश्चतस्रः
अर्धचतस्रः मात्राः । अर्धचतस्रः खार्ब इति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादर्धेन कृता-
श्चत्वारो द्रोणा इत्यत्र न भवति ॥

एकं नविंशत्यादिभिः ॥ ४३ ॥

(एकमित्येतत् तृतीयान्तं) .....नविंशत्यादिभिः सहैकार्थीभावे वा
समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । एके (न) नविंशतिः एकान्नविं-
शतिः । एकान्नत्रिंशत् । एकान्नचत्वारिंशत् इति ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ४४ ॥

कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं सुबन्तं कृदन्तेन सुपा सहै-
कार्थीभावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । राज्ञा हतः राजहतः ।
अहिना दष्टः अहिदष्टः । नखैर्निर्मिन्नः नखनिर्मिन्नः । परशुना छिन्नः परशु-
च्छिन्नः । एवं सुलभः दुर्लभः । अरिदुर्जयः । लोकदुर्दर्शनः । प्रपदप्रहरः ।
पादहारकः । पदाहतिः शस्त्रप्रहतिरिति । बहुलग्रहणात् क्वचित् करणमपि
न समस्यते । दात्रेण लूनवान् । परशुना छिन्नवान् । क्वचित् सुशुप्ततेः

प्रागेव समासो भवति । अश्वक्रीती । धनक्रीती । अग्रावेलिसी घोः । सुपवि-
लिसी पात्री इति । अत्र यदि सुधुत्वत्तिः प्रतीक्ष्येत तदान्तरङ्गत्वाद्वापि सत्य-
नदन्तत्वात् ङीप् न स्यात् । क्वचिदकृतापि भवति । आत्मतृतीयः भ्राम-
पञ्चम इति ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ४५ ॥

कृतिना प्रयुक्तमध्यारोपितगर्थवचनगधिकार्थवचनं, तस्मिन् गम्य-
माने कर्तृकरणतृतीयान्तं सुवन्तं कृत्यप्रत्य(येनानद?या)न्तेन सुपा
सहैकार्थीभावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । काकपेया
नदी । श्वलेह्यः कूपः । कण्टकसञ्चय ओदनः । घाप्पच्छेद्यानि तृणानि ।
बहुलग्रहणादधिकार्थवचनमन्तरेणापि भवति । सुसोपेन्ध्योऽग्निः । तृणोपे-
न्ध्योऽग्निः । वनघात्यो द्रुमः । कृच्छ्रसाध्यमिति । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

भक्ष्यान्नयानपात्रैर्मिश्रीकरणव्यञ्जनयुग्मपूरणानि मि-
श्रोपसिक्तयुक्तपूर्णाद्यप्रयोगे ॥ ४६ ॥

मिश्रीकरणादिवाचीनि तृतीयान्तानि भक्ष्यादिसुवन्तैः सहैकार्थी-
भावे अव्यतिरिक्तकल्पान्तर्गतप्रतीयमानमिश्रोपसिक्तयुक्तपूर्णादिक्रियाप-
दाप्रयोगे समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्र खरविशदमभ्य-
वहार्यं भक्ष्यम् । तत्संस्कारकं मिश्रीकरणम् । गुडेन मिश्रा धाना गुड-
धानाः । तिलपृथुकाः । भोष्यमन्नम् । उपसेचनं व्यञ्जनम् । दध्ना उप-
सिक्त ओदनः दध्योदनः । यानं रथादि । युग्मं वाहनम् । अश्वैर्युक्तो
रथः अश्वरथः । गजरथः । पात्रं घटादि । पूरणं घृतादि । घृतेन पूर्णो घटः
घृतघटः । दधिघटः ॥

चतुर्थी यता ॥ ४७ ॥

चतुर्थ्यन्तं सुवन्त यत्प्रत्ययान्तेन सुपा सहैकार्थीभावे वा समस्यते ।
तत्पुरुषश्च समासो भवति । देवाय देयं देवदेयं पुष्पम् । ब्राह्मणदेयं
घनम् । वरप्रदेया कन्या । यतेति किर । ब्राह्मणाय दातव्यम् ॥

सुखहिताभ्याम् ॥ ४८ ॥

चतुर्थ्यन्तं सुखहिताभ्यां सहैकार्थीभावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । गोम्यः सुखं गोसुखम् । गोम्यो हितं गोहितम् । अताद-
र्थ्यायं वारम्भः ॥

तादर्थ्ये प्रकृत्या ॥ ४९ ॥

तादर्थ्ये चतुर्थ्यन्तं विकृतिवाचि प्रकृतिवाचिना सुपा सहैकार्थी-
भावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । मूपाय दारु मूप-
दारु । कुण्डलहिरण्यम् । प्रकृत्येति किम् । रन्धनाय स्थाली । अवहनना-
योल्खलम् । तादर्थ्यं इति किम् । कल्पते मूत्राय यवागूः । ननु च सापेक्ष-
त्वान्नासमर्थत्वादेवात्र समासः । भवति च प्रधानस्य सापेक्षत्वादपि समासः ॥

बलिरक्षितघाससुराविभादिभिश्च ॥ ५० ॥

तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तं सुचन्तं बल्यादिभिः सुचन्तैः सहैकार्थीभावे वा
समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुबेराय बलिः कुबेरबलिः ।
गोम्यो रक्षितः गोरक्षितः । भ्रूषाय घासः अश्वघासः । श्वश्रूसुरा । कयं-
श्वश्रूसुरम् । सम्यन्वसामान्यपट्टीसमासे 'सेनासुराशालानिशानां वे'ति नपुं-
सकत्वाद् भविष्यति । हस्तिने विधा हस्तिविधा । आदिशब्दाद्धर्मनियमो
धर्माय जिज्ञासेत्यादयो भवन्ति । अप्रकृतिविकारभावेऽपि यथा स्यादिति
वचनम् ॥

नित्यमर्थेनेदमर्थे ॥ ५१ ॥

तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तमिदमर्थे वर्तमानेनार्थशब्देन सुपा सहैकार्थीभावे
नित्यं समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृत्तिविषये चार्थशब्द इदमर्थे
वर्तते । तेनोत्तरपदार्थप्राधान्येऽपि समासस्य सर्वलिङ्गता भवति । ब्राह्मणेभ्यः
अयं ब्राह्मणार्थः सुपः । ब्राह्मणेभ्य इयं ब्राह्मणार्था यवागूः । ब्राह्मणेभ्य इदं
ब्राह्मणार्थं पयः ॥

पञ्चमी भीतभीतिभीभयभीरुभीलुक्जुगुप्सुभिः ॥ ५२ ॥

पञ्चम्यन्तं भीतादिभिः सुचन्तैः सहैकार्थीभावे वा समस्यते । तत्पुरु-
षश्च समासो भवति । वृकत्रद् भीतः वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः ।

वृकभयम् । परलोकमीरुः । अपवादमीलुकः । अधर्मजुगुप्सुः । भीता-
दिभिरिति किम् । वृकाद् भीतवान् । ग्रामाद् गन्तव्यम् । बहुलस्यै-
वायं प्रपञ्चः । तेन द्वीपान्तरानीतः स्थानभ्रष्ट इत्यादि सिद्धं भवति ॥

अपेतापोढनिर्गतमुक्तपतितापत्रस्तैरसर्वा ॥ ५३ ॥

किञ्चिदेव न सर्वं पञ्चम्यन्तं सुवन्तमपेतादिभिः सुवन्तैः सहै-
कार्थिभावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । सुखादपेतः सुखा
पेतः । कल्पनाया अपोढः कल्पनापोढः । ग्रामनिर्गतः । चक्रमुक्तः ।
स्वर्गपतितः । तरङ्गापत्रस्तः । असर्वेति किम् । (प्रासादात्) पतितः भोजना-
दपत्रस्त इति ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि केन ॥ ५४ ॥

स्तोकाद्यर्थानि पञ्चम्यन्तानि कृच्छ्रशब्दश्च कान्तेन सुपा सहैकार्थी-
भावे वा समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोकान्मुक्तः । अल्पा-
न्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूसादागतः । विप्रकृष्टा-
दागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य' इत्यलुक् । कथं 'कृच्छ्र-
लब्धमीप लब्धवर्णभागि'ति । तृतीयासमासो भविष्यति ॥

शतसहस्रौ परेण ॥ ५५ ॥

शत सहस्र इत्येतौ पञ्चम्यन्तौ (परेण) सुपा सहैकार्थीभावे वा
समस्येते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । शतात् परे परदशताः । सहस्रात्
परेः परस्सहस्राः । राजदन्तादिषु पाठादुपसर्जने परनिपातः । परदशतादि-
त्वात्ःसुद् ॥

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्कबन्धादिभिः ॥ ५६ ॥

सप्तम्यन्तं सुवन्त सिद्धादिभिः सहैकार्थिभावे वा समस्यते ।।
तत्पुरुषश्च समासो भवति । काम्पित्यसिद्धः । छायाशुष्कः । स्याली-
पकः । पक्कबन्धः । वादिग्रहणात् वीरशेखरः । हस्तकटकः इत्यादयो
भवन्ति ॥

शौण्डधूर्त्तकितवव्याडैसंवीतपट्टपण्डितकुशलनिपुण-
पलान्तरादिभिः प्रसक्ताद्यप्रयोगे ॥ ५७ ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सहैकार्थीभावेऽव्यतिरिक्तकल्पान्तर्गत-
प्रतीयमानप्रसक्तादिक्रियाप्रयोगे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
अक्षेषु प्रसक्तः शौण्डः अक्षशौण्डः । अक्षधूर्तः । अक्षकिनवः । अक्षव्याडः ।
लोकसवीत । व्यवहारपटुः । रणपण्डितः । शास्त्रकुशलः । आचारानिपुणः ।
वाक्चपलः । अर्णवान्तरः । ब्राह्मणाधीनः ॥

ध्वाङ्गकाकवायसवकादिभिः क्षेपे ॥ ५८ ॥

सप्तम्यन्तं क्षेपे गम्यमाने ध्वाङ्गादिभिः सुबन्तैः सहैकार्थीभावे
समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । तीर्थे ध्वाङ्ग इव तीर्थध्वाङ्गः ।
तीर्थकाकः । तीर्थवायसः । तीर्थवकः । उपमयात्र क्षेपो गम्यते । आदि-
ग्रहणात् तीर्थकुर्वन्त्यादयो भवन्ति ॥

सिंहव्याघ्रवासवयुधिष्ठिरादिभिः पूजायाम् ॥ ५९ ॥

सप्तम्यन्तं सुबन्तं (सिंहादिभिः) सहैकार्थीभावे वा समस्यते । तत्पुरु-
षश्च समासो भवति । समरे सिंह इव समरसिंहः । रणव्याघ्रः । भूमि-
वासवः । कलियुधिष्ठिरः । उपमयात्र पूजा गम्यते । आदिग्रहणाद् भूमि-
देवादयो भवन्ति ॥

यतावश्यके ॥ ६० ॥

सप्तम्यन्तमानश्यकयत्प्रत्ययान्तेन सुपा सहैकार्थीभावे वा समस्यते ।
तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वाङ्गगेयं साम । मासदेयमृणम् । प्रातरध्येयो-
ऽनुवाकः । आवश्यक इति किम् । मासे देया भिक्षा । यतेति किम् । मासे
दातव्यमृणम् ॥

संज्ञायाम् ॥ ६१ ॥

सप्तम्यन्तं पूर्वपदमुत्तरपदेन सह समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो
भवति । पूर्वोत्तरपदसमुदायश्चेत् संज्ञा भवति । नित्यसमासश्चायम् । नहि
वाक्येन संज्ञा गम्यते । अरण्येतिलकाः । अरण्येसापकाः । वनेकशेरुकाः ।
वनेपल्यजाः । कूपेपिशाचिकाः । 'हलदन्तात् सप्तम्याः' इति सप्तम्या
अलुक् । आपेशाणः । मुकुटेकार्पाषणः । हलेद्विपदिका । 'कारनाम्नी' ललुक् ॥

ऋणमधमोत्तमाभ्याम् ॥ ६२ ॥

ऋणमित्येतत् सप्तम्यन्तमधमोत्तमाम्यां सदैकार्थीभावे वा समस्यते ।
तत्पुरुषश्च समासो भवति । ऋणे अधमः अधमर्णः । ऋणे उत्तमः
उत्तमर्णः । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ॥

क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ ६३ ॥

अहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सुपा सदैकार्थीभावे
वा समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वाह्नि कृतं पूर्वाह्निकृतम् ।
अपरराह्निकृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अहनि
भुक्तं रात्रौ भुक्तम् । बहुलवचनाद् रात्रिवृत्तः सन्ध्यागर्जितमित्यादयो
भवन्ति ॥

तत्र ॥ ६४ ॥

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सुपा सदैकार्थीभावे वा समस्यते ।
तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्रकृतम् । तत्रभुक्तम् । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च
समासाद् भवति ॥

सगतिकारकेणापि क्षेपे ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्तं सुवन्तं क्तान्तेन केवलेन सगतिकारकेणापि च सुपा
सदैकार्थीभावे क्षेपे गम्यमाने समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । भस्मनि-
हुतम् । प्रवाहेमूत्रितम् । उदकेविशीर्णम् । निष्फलं यत् कियते, तदेव-
मुच्यते । अवतसेनकुलस्थितं तवैतत् । उपमयात्र क्षेपः । चापल-
मनवस्थितत्वं वा तवैतदित्यर्थः । नित्यसमासोऽयम् । नहि वाक्येन
क्षेपो गम्यते ॥

पात्रमवधारणे समितबहुलाभ्यां नचान्यसमासः ॥ ६६ ॥

पात्रमित्येतत् सप्तम्यन्तमवधारणे सति क्षेपे गम्यमाने समितबहु-
लाभ्यां सदैकार्थीभावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
नचान्येन सहास्य समासः । पात्रे एव समिताः पात्रसमिताः । पात्रे-
बहुलाः । नचान्यसमास इति किम् । परमा पात्रेसमिताः ॥

गेहगोश्री शरक्षेत्रेडिनर्दिविजितव्याडपट्टपण्डितप्रगल्भैः

[॥ ६७ ॥

गेहगोष्ठौ सप्तम्यन्तावधारणे सति क्षेपे गम्यमाने शूरादिभिः
 सुवन्तैः सहैकार्थीभावे समस्येते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । गेह एव
 शूरः गेहेशूरः । गोष्ठेशूरः । गेह एव क्ष्वेडतीत्येवंशीलः गेहक्ष्वेडी । गोष्ठे-
 क्ष्वेडी । एवं गेहेनर्दी । गोष्ठेनर्दी । गेह एव विजितमनेन गेहेविजिती ।
 गोष्ठेविजिती । इष्टादित्वादिनिः । 'क्तस्येन्विपयस्य कर्मणी'ति सप्तमी ।
 गेहेव्याडः । गोष्ठेव्याडः । गेहेपटुः । गोष्ठेपटुः । गेहेपण्डितः । गोष्ठे-
 पण्डितः । गेहेप्रगल्भः । गोष्ठेप्रगल्भः । न चान्यसमास इत्येव । परमो
 गेहेशूरः ॥

उदुम्बरः कृमिमशकाभ्यामुपमायाम् ॥ ६८ ॥

उदुम्बरः सप्तम्यन्तः कृमिमशकाभ्यां सुवन्ताभ्यां सहोपमायां सत्यां
 क्षेपे गम्यमाने समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । (उदुम्बरे कृमिः
 उदुम्बरकृमिः । उदुम्बरे मशकः उदुम्बरमशकः) ॥

अवटकूपौ कञ्छपमण्डूकाभ्याम् ॥ ६९ ॥

(अवटकूपौ सप्तम्यन्तौ कञ्छपमण्डूकाभ्यां सुवन्ताभ्यां सह उपमायां
 सत्यां क्षेपे गम्यमाने) समस्येते । तत्पुरुषश्च समासो भवति* । अवटक-
 ञ्छपः । कूपमण्डूकः । अल्पदृश्वोच्यते ॥

नगरं काकादिभिः ॥ ७० ॥

नगरमित्येतत् सप्तम्यन्तं काकादिभिः सुवन्तैः सहोपमायां क्षेपे सम-
 स्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । नगरकाकः । नगरवायसः । नगरश्वा ।
 एतैः सदृशो धृष्ट उच्यते ॥

गेहेमेहिपिण्डीशूरौ निरीहतायाम् ॥ ७१ ॥

गेहेमेहि पिण्डीशूर इत्येतौ सप्तमीतत्पुरुषौ निरीहतायां क्षेपे गम्यमाने
 साधू भवतः । गेहेमेही । पिण्डीशूरः । य आवश्यकार्थमपि बहिर्न निर्ग-
 च्छति भोजन एव संरम्भते स एवमुच्यते ॥

पितरिशूरमातरिपुरुषौ क्षियायाम् ॥ ७२ ॥

पितरिशूर मातरिपुरुष इत्येतौ सप्तमीतत्पुरुषौ क्षियायां साधू भवतः ।
 पितरिशूरः । मातरिपुरुषः । यः सदाचारं भिनत्ति स एवमुच्यते ॥

गर्भः सुहिततृप्तदृप्तैरनौचित्ये ॥ ७३ ॥

गर्भशब्दः सप्तम्यन्तोऽनौचित्ये सति क्षेपे गम्यमाने सुहितादिभिः सुबन्तैः सह समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । गर्भसुहितः । गर्भतृप्तः । गर्भदृप्तः । यो मिथ्याभिमानेनानुचितचेष्टः स एवमुच्यते ॥

कर्णष्टिरिटिराचुरुचुराभ्याम् ॥ ७४ ॥

कर्णशब्दः सप्तम्यन्तोऽनौचित्ये सति क्षेपे गम्यमाने टिरिटिराचुरुचुराशब्दाभ्यां समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्णेष्टिरिटिरा । (कर्णेचुरुचुरा ।) चापलेनानुचिता चेष्टोच्यते । टिरिटिरिति गत्यनुकरणम् । चुरुचुरु(वि ? रि)ति वाक्यानुकरणम् । तत्करोतीति ष्यन्तादप्रत्ययः । निपातनसामर्थ्याच्च युच् न भवति ॥

विशेषणं विशेष्येण समानाधिकरणेन ॥ ७५ ॥

यदनेकप्रकारं वास्तु सामान्याकारेण प्रवृत्तं प्रकारान्तरेभ्यो व्यावृत्य कस्मिंश्चिद्दस्तुनि व्यवस्थापयति तद्विशेषणम् । यदवस्थाप्यते तद्विशेष्यम् । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । तद्वत् समानाधिकरणम् । विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना समानाधिकरणेन सुबन्तेन सहैकार्थीभावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । रक्तश्वासौ कम्बलश्च रक्तकम्बलः । कृष्णाश्च ते तिलाश्च कृष्णतिलाः । बहुलवचनात् कचिदेकार्थीभाव एव । गौरखरः । कृष्णसर्पः । लोहितशालिरिति । क्वचिद् व्यपेक्षैव । दीर्घश्चारायणः । रामो जामदग्न्यः । अर्जुनः कार्तवीर्य इति । विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धिशब्दत्वादिकतरोपादानेनैव द्वये लब्धे द्वयोरुपादानं परस्परमुभयोर्व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकत्वे समासो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेनेह न भवति । तक्षकः सर्पः लोहितस्तक्षक इति । नद्यसर्पोऽन्यवर्णो वा तक्षकोऽस्ति । कथं तर्ह्यमिवृक्षः शिशपावृक्ष इत्यादौ समासः । नद्यवृक्ष आत्रः शिशपा वा सम्भवति । नात्रात्रादयो वृक्षविशेषवचनाः । किन्तर्हि तत्सहचरितमाधुर्यस्यैर्यादिगुणविशेषवचनाः । एवं च तक्षकाहिः शेषाहिरित्यादयोऽपि भवन्ति । यद्येवम् उभयोर्विशेषणत्वादुभयोर्विशेष्यत्वादुपसर्जनत्वाप्रसिद्धिः । तथाहि — यथोत्पलशब्दो नीलशब्देनाभिसम्बन्धमानो विशेषेष्वतिष्ठते

तथा नीलशब्दोऽप्युत्पलशब्देनाभिसम्बन्धमानो विशेषवचनः सम्पद्यत इति पूर्वनिपातस्यानियमप्रसङ्गः । नैप दोषः । नहि द्वयोः प्रधानयोरप्रधानयोर्वा समत्वात् परस्परानपेक्षायां सम्बन्धो भवतीत्यवश्यमेकेन प्रधानेनान्येन चाप्रधानेन भवितव्यम् । तत्र साक्षाद् द्रव्यस्य क्रियासूप(मा?योगाद्) द्रव्यं प्रधानं गुणः पुनरप्रधानम् । तथाहि श्वेतं छागमालभेतेति । श्वेताभावे कृष्णमपि छागमेवालभेत । द्वयोस्तु गुणवाचिनोर्विवक्षातः प्रधानो पसर्जनभावे पर्यायेण पूर्वनिपातो भवति । खञ्जकुञ्जः कुञ्जखञ्ज इति ॥

सर्वैकजरत्पुराणनवकेवलपूर्वापरप्रथमचरमजघन्य-

समानमध्यमध्यमवीराः ॥ ७६ ॥

सर्वादयः सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सर्वैकार्थोभावे वा समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । सर्वशब्दो द्रव्यावयवप्रकारगुणकात्मन्येषु वर्तते । सर्वे शैलाः सर्वशैलाः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्र । सर्वमन्नं सर्वान्नम् । सर्वः श्वेतः सर्वश्वेतः इति । एकशब्दोऽपि स्वरूपान्तराभावेतिपेषु वर्तते । एकशाटी । एकर्षयः । एकचोरः । एकवदुर्गः । वरदन्ती । वरदानसः । पुराणधान्यम् । नवोदकम् । नवोक्तिः । केवदुर्गः । केवनेरुम् । पूर्वपुरुषः । अपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः । वानपुरुषः । वानपुरुषः । वानपुरुषः । वानपुरुषः । मध्यपुरुषः । मध्यमपुरुषः । वानपुरुषः । वानपुरुषः । वानपुरुषः । वानपुरुषः इति सिद्धे पुनर्वचन प्रपञ्चार्यम् । नैप दोषः । नहि द्वयोः प्रधानयोरप्रधानयोर्वा समत्वात् परस्परानपेक्षायां सम्बन्धो भवतीत्यवश्यमेकेन प्रधानेनान्येन चाप्रधानेन भवितव्यम् । तत्र साक्षाद् द्रव्यस्य क्रियासूप(मा?योगाद्) द्रव्यं प्रधानं गुणः पुनरप्रधानम् । तथाहि श्वेतं छागमालभेतेति । श्वेताभावे कृष्णमपि छागमेवालभेत । द्वयोस्तु गुणवाचिनोर्विवक्षातः प्रधानो पसर्जनभावे पर्यायेण पूर्वनिपातो भवति । खञ्जकुञ्जः कुञ्जखञ्ज इति ॥

पूर्वकालोऽपरकाले । ३३ ।

पूर्वकाला(योजकाल, अर्थात् समाने काले तु न शक्यते ।
 र्थोभावे वा समस्यते । अत्र नान्येन काले तु न शक्यते । अत्र नान्येन
 कृता कृष्टसमीकृता इति । अत्र नान्येन काले तु न शक्यते । अत्र नान्येन
 द्वयोर्गुणवचनत्वात् अत्र नान्येन काले तु न शक्यते । अत्र नान्येन

द्वयोर्गुणवचनत्वात् अत्र नान्येन काले तु न शक्यते ॥

दिग्वाचिनः सह्यथावाचिनश्च शब्दाः सुवन्ताः समानाधिकरणेन सुवन्तेन सहैकार्यभावे संज्ञायां समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । पञ्चाम्राः । सप्तर्षयः । नित्यसमासश्चायम् । नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते ॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ७९ ॥

दिग्वाचि सहस्र्यावाचि च सुवन्तं तद्धितः स्यादित्येवमर्थं चोत्तरपदे परतः समाहारे चाभिधेये समानाधिकरणेन सुपा सहैकार्यभावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्व(स्यां) शालायां भवः पौर्वशालः । आपरशालः । पूर्वा गौः प्रियास्य पूर्वगवप्रियः । दिक् समाहारे न सम्भवति । पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्चनापितिः । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पाञ्चकपालः पुरोडाशः । पञ्च गावो धनमस्य पञ्चगवधनः । पञ्चनावप्रियः । पञ्च गावः समाहृताः पञ्चगवम् । पञ्चानां पूलानां समाहारः पञ्चपूली ॥

न मत्वर्थे ॥ ८० ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ८१ ॥

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः सामान्यम् । तदुक्तवन्तः सामान्यवचनाः । साधारणं गुणमुक्त्वा मतुष्-
लोपादिनोपमेयस्यैरित्यर्थः । उपमानवाचीनि सुवन्तानि सुवन्तैः सामान्य-
वचनैः समानाधिकरणैः सहैकार्यभावे समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भ-
वति । शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा देवदत्ता । न्यग्रोधपरिमण्डला । हंस-
गद्गदा । कुमुदश्येनी । शुकहरिणी । शरकाण्डगौरी । यद्यपि वाक्यस्य
भेदविषयत्वात् शस्त्रीव श्यामेति भेदेन विग्रहः । तथापि समानाधिकरणेने-
त्यनुवृत्तेः शस्त्रादयोऽन्तर्नीतिवार्थाः । श्यामादिकं गुणमुपादाय यदोपमेये
वर्तन्ते तदोपमेयवृत्तिभिः समानाधिकरणैः सह समासमनुभवन्ति । एवञ्च
मृगी (चा ? वा)सौ चपला च मृ(गी ? ग)चपला । काकी(व) वन्ध्या काक-
वन्धयेति समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो भवति ॥

उपमेयानि व्याघ्रसिंहर्षभवृषभपुण्डरीकपद्मपल्लव-
किसलयेन्दुचन्द्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ८२ ॥

उपमेयवार्त्तानि सुवन्तानि व्याघ्रादिभिः सामर्ष्यादुपमानवचनैः
सद्वैकार्थिभावे समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समामो भवति । न चेत् सामान्यवार्त्तानि
शब्दः प्रसुज्यते । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषन्यासः । पुरुषमिहः । पुरु-
षर्षभः । पुरुषवृषभः । मुखपुण्डरीकम् । पादपद्मम् । अथरपल्लवः । कर-
किसलयम् । वदनेन्दुः । मुखाचन्द्रः । आदिग्रहणात् कुचकुम्भस्तनकलशा-
दयो भवन्ति । सामान्याप्रयोग इति किम् । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूः
सिंह इव बलवान् । अत्रापि पुरुः ॥

कुत्सितानि स्वार्थकुत्सनैः ॥ ८३ ॥

खसूचीखेटदु(र्दु)रूट्चेलत्रुवहतकजाल्मापशदकाण्ड-
पृष्टस्पृष्टधृष्टधूर्त्तकितवादिभिः ॥ ८४ ॥

पापाणकहतदग्धादीनि कुत्सितैः ॥ ८५ ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टपुमांसः पूज्यमानैः ॥ ८६ ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरव्याघ्रशार्दूलवृषभर्षभपुङ्गवादिभिः
पूज्यमानम् ॥ ८७ ॥

पोटायुवृत्तिरतोककतिपयगृष्टिधेनुवशात्रेहद्वक्त्रयणी-
प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तजातिः ॥ ८८ ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ ८९ ॥

गतल्लिकामचर्चिकाप्रकाण्डोद्घतल्लजकपादमिश्रपाश-
हस्तभित्तिस्थलपाल्यादिभिः ॥ ९० ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ९१ ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरन्निः ॥ ९२ ॥

कृत्यतुल्याख्यान्यजात्या ॥ ९३ ॥

जातिर्जात्या ॥ ९४ ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ९५ ॥

कुमारः श्रमणाप्रव्रजिताबन्धकीकुलटागर्भिणीतापसी-
दास्यध्यापकाभिरूपकपण्डितकुशलनिपुणचपलपटुमृदुभिः

[॥ ९६ ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ९७ ॥

कृताकृतभुक्ताभुक्तपीतविपीत(गत)प्रत्यागतयातानुया-
तक्रयाक्रयिकापुटापुटिकाफलाफलिकामानोन्मानिकाश्च

[॥ ९८ ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ९९ ॥

किं क्षेपे ॥ १०० ॥

किंशुककिंलुककिंपुरुपकिञ्जरीकिञ्जल्ककिन्दासादयः
संज्ञायाम् ॥ १०१ ॥

श्रे(ण्यु ? ण्ये)कपूगकुण्डमुण्डराशिनिचयत्रिशिखनिघा-
नेन्द्रदेवकण्ठश्रवणभूतवदान्याध्यापकब्राह्मणक्षत्रियपटुपण्डि-
तकुशलचपलनिपुणादिव्यर्थे कृतमतमितोक्तभूतसमाज्ञाता-
म्नाताख्यातसम्भावितावधारितावकल्पितकलितनिराकृताप-
कृतापाकृतोदाहतोदीरितोदितदृष्टविश्रुतादिभिः ॥ १०२ ॥

शाकपार्थिवाजातौल्वलिकुतपसौश्रुतस्मृततौक्योदन-
पाणिन्याणिमाण्डव्यवलाकाकौशिकविदर्भिकौण्डिन्यपरशुरा-
मादयः प्रियादिलोपे ॥ १०३ ॥

अधिकान्ता मङ्ग्या सङ्ख्ययाधिकलोपश्च ॥ १०४ ॥

भागांशादिभिः पूरणाताल्लुक् च या (१) ॥ १०५ ॥

मयूरच्छत्रौ व्यंसकेनोपायास चानेन समासः ॥ १०६ ॥

कम्बोजयवनौ मुण्डेन ॥ १०७ ॥

एहीडायवाभ्यामन्यपदार्थे नपुंसकत्वं च ॥ १०८ ॥

अपेहि च वाणिजास्रागतद्वितीयविषमप्रघमादिभिः

क्रियायाम् ॥ १०९ ॥

प्रेहिम्वागतवाणिजाभ्याम् ॥ ११० ॥

प्रोह कटकर्दमाभ्या द्वितीयया ॥ १११ ॥

छिन्धिभिन्ध्युद्धमविचक्षणल(व)णचूडादिभिः ॥ ११२ ॥

आहर चेलवसनवनितादिभिः ॥ ११३ ॥

आख्यातमाख्यातने सातत्ये ॥ ११४ ॥

उद्धरोत्सृजावसृजाभ्याम् ॥ ११५ ॥

पचपतपपान्युदनैः ॥ ११६ ॥

उन्मृजावमृजने ॥ ११७ ॥

इहद्वितीयेहपञ्चम्येहिरेयाहिराहोपुरुषिकाहंपूर्विकाहं-
प्रथमिकाहमहमिकाविचप्रचानिश्चप्रचादयः ॥ ११८ ॥

सा एहिरेयाहिरा(?)। अहो पुरुष इति यस्यां क्रियाया सा आहो-
पुरुषिका । अह पूर्व इति यस्या सा अहपूर्विका । एवमहप्रथमिका । अह
महमिति यस्या सा अहमहमिका । विकृत प्रकृत च यस्यां सा विचप्रचा ।
निश्चित च प्रचित च यस्या सा निश्चप्रचा । आदिप्रहणादेहिरेगच्छा-
यच्छादयो भवन्ति ॥

जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्तरि ॥ ११९ ॥

छन्त तिष्ठन्त कर्मवाचिना सुपा सहामीक्ष्ये गम्यमाने कर्तर्यभिधेये
बहुल समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । जहि जहि जोडमिति य

उच्यते स जहिजोडः । जहिस्तम्भः । घहुलग्रहणं प्रयोगानुसारार्थम् ।
तेनातिप्रसङ्गो न भवति ॥

स्नात्वाकालकपीत्वास्थिरकभुक्त्वासुहितप्रोष्यपापीय-
उत्पत्यपाकलानिपत्यरोहिणीनिपद्यश्यामादयः ॥ १२० ॥

स्नात्वाकालादयस्तत्पुरुषसमासाः साधवो भवन्ति । स्नात्वाका-
ठकः । पीत्वास्थिरकः । भुक्त्वासुहितः । प्रोष्यपापीयान् । उत्पत्यपाकला ।
निपत्यरोहिणी । निपद्यश्यामा । आदिग्रहणान्निद्रुच्च्यकर्णिप्रोष्यघादयो
भवन्ति । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासाद् भवति ॥

आचोवचोच्चनीचाचपराचोच्चावचाकिञ्चनाकुतोभयानि

[॥ १२१ ॥

आचोवचादयस्तत्पुरुषसमासाः साधवो भवन्ति । आचितं चाव-
चितं च आचोवचम् । उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम् । अवाक् च पर-
स्ताच्च आचपराचम् । उदक् च अवाक् च उच्चावचम् । नास्य किञ्च-
नास्तीत्यकिञ्चनः । नास्य कुतोऽपि भयमस्तीति अकुतोभयम् । इति ॥

पूर्वापराधरोत्तराप्येकदेशिनैकाधिकरणेन ॥ १२२ ॥

एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी भवयवी, तद्वाचिना सुषन्तेनैकद्रव्येण
सह पूर्वादीनि सामर्थ्यादेकदेशवार्चीनि सुषन्तानि समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च
समासो भवति । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । अधरकायः ।
एकदेशिनेति किम् । पूर्वं नाभेरिति । एकदेशिग्रहणे पूर्वादयः सामर्थ्यादेक-
देशवचना विज्ञायन्ते इति षष्ठ्यन्तेन समासो भवति । असति तु तस्मि-
न्नेकद्रव्येण नाभेरिति पञ्चम्यन्तेनापि स्यात् । एकाधिकरणेनेति किम् । पूर्वं
कालाणामामन्त्रयस्व । अथयत्यादयस्त्रिस्तम्भे च षष्ठीभावात् षष्ठीसमासा-
पवादोऽयमेकदेशिसमासो विज्ञायते । तेन कायस्य पूर्वमित्यादौ षष्ठीस-
मासो न भवति । अथवा अन्यथा सूत्रं व्याख्यायते — पूर्वादीनि सुषन्ता
न्येकदेशिना समानाधिकरणेन सह समस्यन्ते । कथं पुनरवयवानामवय-
विना सदैकाधिकरण्यं भवति । यदा (ये? अवयवि)पु वृत्ताः शब्दा अव-
यवेष्वपि वर्तन्ते इति दर्शनम् । यथा पूर्वं पञ्चालाः । उत्तरे पञ्चाला ।

ग्रामो दग्धः । पटो दग्ध इति । पूर्वश्यामौ कायश्च पूर्वकाय । अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । एव च 'निशेषणं निशेषणे'ति सिद्धे पुनर्वचन नियमार्थम् । पूर्वादिशब्दानामेकदेशिना सामानाधिकरण्य एव समासो यथा स्यात् । वैयधिकरण्ये मा भूत् । तेन कायस्य पूर्वमित्यादौ पष्ठीसमासोऽपि न भवति ॥

सायाह्नमध्याह्नमध्यन्दिनमध्यरात्रादयः ॥ १२३ ॥

सायाह्नादयः शब्दा एकदेशित्पुरुषसमासाः साधवो भवन्ति । सायमह्नः, साय च तदहश्चेति वा सायाह्नः । मध्यमह्नः, मध्य च तदहश्चेति वा मध्याह्नः । मध्य दिनस्य, मध्य च तद् दिन चेति वा मध्यन्दिनम् । 'मध्यस्य दिन' इति (गुम्) । मध्य रात्रे, मध्य च तद्रात्रिश्चेति वा मध्यरात्रः । आदिग्रहणादन्ये '(उपारता' पश्चिमरान)गोचरादि'त्यादयः शिष्टप्रयोगाः साधवो भवन्ति ॥

अर्धं समप्रविभागे वा ॥ १२४ ॥

अर्धमित्येतत् समप्रविभागे वर्तमानमेकदेशिनैः ऋष्येण सामानाधिकरण्येन सुबन्तेन सह वा समस्यते । तत्पुरुषश्च ममामो भवति । अर्धं पिप्पल्याः, अर्धं च तत् पिप्पली चेति वा अर्धपिप्पली (पिप्पल्यर्धम् । अर्धकोशातकी) कोशातक्यर्धम् । अर्धपण पणार्धम् । अर्धपेदी वेद्यर्धम् । अर्धचूलिका चूलिकार्धम् । अर्धचाप चापार्धम् । अर्धस्वरः स्वरार्धम् । अर्धग्रामः ग्रामार्धम् । अर्धापूपः अपूपार्धम् । समप्रविभाग इति किम् । ग्रामार्धः । नगरार्धः । असमप्रविभागे वर्तमानस्यार्धशब्दस्य नैकदेशिसमासः ॥

अर्धजरतीयार्धवैशासार्धोक्तादयः ॥ १२५ ॥

असमप्रविभागार्थे आरम्भः । अर्धजरतीयादय एकदेशिममासा सामानाधिकरण्ये वा तत्पुरुषा साधवो भवन्ति । अर्धो जरत्याः अर्धश्चासौ जरती चेति वार्धजरती, तत्तुल्यम् अर्धजरतीयम् । अर्धवैशसम् । अर्धोक्तम् । आदिग्रहणात् लौकिकादयो भवन्ति । वानचनानुवृत्तेर्जरत्यर्ध इत्याद्यपि भवति ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थ^१तुर्य^२तुरीयतलाग्रादयश्च ॥ १२६ ॥

द्वितीयादयः सुवन्ता एकदेशिनैकद्रव्येण समानाधिकरणेन सह सम्यन्ते । तत्पुरपथ समासो भवति । द्वितीयं भिक्षायाः । द्वितीया चासौ भिक्षा चेति वा द्वितीयभिक्षा । भिक्षाद्वितीयम् । तृतीयभिक्षा भिक्षातृतीयम् । चतुर्थभिक्षा भिक्षाचतुर्थम् । तुर्यभिक्षा भिक्षातुर्यम् । तुरीयभिक्षा भिक्षातुरीयम् । तलं पादस्य, तलं च तत् पादश्चेति वा तलपादः । पादतलम् । अग्रं हस्तस्य, अग्रं च तद्दस्तश्चेति वा अग्रहस्तः । हस्ताग्रम् । आदिग्रहणादूर्ध्वकायः कायोर्ध्वमित्यादयो भवन्ति ॥

कालाः परिमाणिना ॥ १२७ ॥

अशुक्ल इति । तद्विरोधी पापः कृष्णश्च प्रतीयते । तदन्यो यथा — अनग्निः
अवायुरिति । अग्निवायुभ्यामन्यः प्रतीयते । तदभावो यथा — अवचन-
मवीक्षणमिति । वचनवीक्षणाभावः प्रतीयते । यद्ययमुत्तरपदार्थप्रधानः
कथम् 'अनेकानि देशान्तराणि वभ्राम', 'भवन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः',
'उद्धतैर्निभृतमेकमनेकैः', 'यत्रैकमनेकेषां वाक्यार्थानां क्रियापदं भवति'
इत्यादिप्रयोगा असाधवो भवन्ति । साधव एवैते । यदि वैकशेषाद् भवि-
ष्यन्ति । तद्यथा —

‘अनेकस्य चकारासौ चाणैर्वाणस्य खण्डनम्’ ।

‘अविरहितमनेकेनाङ्गभाजा फलेन’

इति ॥

शोभिहितार्हालमर्थतद्धितैरसामर्थ्ये ॥ १२९ ॥

नञित्येतत् सुवन्तं शोभिहितार्हालमित्येवमर्थतद्धितान्तैः सुवन्तैः
सहासामर्थ्ये समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्णवेष्टकाभ्यां न
शोभते, अकार्णवेष्टकिकं मुखम् । वत्सेभ्यो न हितः अवत्सीयो गोबुक् । वधं
नार्हति अवध्यो ब्राह्मणः । सन्तापाय न प्रभवति असन्तापिकः सदुपदेशः ॥

असूर्यपश्यापुनर्गेयाश्राद्धभोज्यलवणभोज्यादयश्च ॥ १३० ॥

असूर्यम्पश्यादयोऽसमर्थनञ्त्तत्पुरुषगर्भाः साधवो भवन्ति । सूर्यमपि
न पश्यन्ति असूर्यम्पश्या राजदाराः । पुनर्न गीयन्ते अपुनर्गेयाः श्लोकाः ।
श्राद्धं न भुङ्क्ते अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः । अलवणभोजी भिक्षुः । आदिग्रह-
णाद् अकिञ्चित्करः अकिञ्चित्कुर्वाणः अकिञ्चिदकुर्वाणः इत्येते केषाञ्चि-
न्मते भवन्ति ॥

ईपद् गुणेन ॥ १३१ ॥

ईपदित्येतत् सुवन्तं गुणवचनेन सुवन्तेन सह समस्यते । तत्पुरु-
पश्च समासो भवति । ईषत्कडारः । ईपत्पिङ्गलः । ऐकपद्यमैकस्वर्थं च
समासाद् भवति । गुणेनेति किम् । ईपद् भोक्तव्यम् । ईपद् गार्ग्यः ॥

षष्ठी ॥ १३२ ॥

षष्ठ्यन्तं सुवन्तं समर्थेन सुपा सह समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो
भवति । राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः । ब्राह्मणकर्म्यलः ॥

कृद्योगा ॥ १३३ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति कृद्योगे या पष्ठी विहिता तदन्तं सुपा सहैकार्थी-
भावे समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । व्यासकृनि । कालिदा-
सोक्तिः । इध्मप्रव्रश्चन । पलाशशातनः । 'प्रतिपदविधाना पष्ठी न सम-
स्यत' इति वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपवादार्थः ॥

याजकपूजकपरिचारकपरिवेषकस्नापकाध्यापकोत्सा-
दकोन्मादकोद्वर्त्तकहोतृभर्त्रादिभिश्च ॥ १३४ ॥

याजकादिभिः सुवन्तैः सह पष्ठी समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भ-
वति । 'कर्तृतृजकाभ्यामि'ति प्रतिषेध वक्ष्यति । तस्याय पुरस्तादपवादः ।
ब्राह्मणानां याजक ब्राह्मणयाजकः । गुरुपूजकः । राजपरिचारकः ।
भक्तपरिवेषकः । देवन्नापकः । वेदाध्यापकः । रिपूत्मादकः । चित्तो
न्मादकः । अहोद्वर्त्तकः । क्षीरहोता । भूतभर्ता । आदिग्रहणादन्यत्का
रकः विश्वगोप्ता 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' 'जनिकर्तुः प्रकृतिरि'त्यादयो
भवन्ति ॥

रथपत्नी गणकेन ॥ १३५ ॥

रथपत्तिशब्दौ पष्ठघन्तौ गणकेन समस्येते । तत्पुरुषश्च समासो
भवति । रथगणकः पत्तिगणकः ॥

गुणात् तरेण तलोपश्च ॥ १३६ ॥

गुणाद् यस्तरप्रत्ययः तदन्तेन सुपा सह पष्ठघन्त समस्यते । (तत्पु-
रुषश्च समासो भवति ।) तरशब्दस्य च लोपो भवति । 'न निर्धारण' इति
प्रतिषेधं वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपवादः । सर्वेषां श्वेततर सर्वश्वेतः ।
सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ॥

सर्वपश्चात्प्रभृतीनि ॥ १३७ ॥

सर्वपश्चात्प्रभृतीनि पष्ठीतत्पुरुषमञ्जानि साधुनि भवन्ति । सर्वेषा
पश्चान् सर्वपश्चात् पद वर्त्तयति । तदुपरिष्ठादुक्म निदधाति । अव्ययेन प्रति-
षेध वक्ष्यति । तस्याय पुरस्तादपवादः ॥

तत्स्थैश्च गुणैः ॥ १३८ ॥

तदिति पष्ठयन्ताभिधेयं गुणाधारो द्रव्यमुच्यते । तस्मिन्नेव निष्-
न्तीति तत्स्थाः । भावप्रत्ययमन्तरेण ये च शब्दः (द्रव्यात् पृथङ् नो) ।
प्यन्ते इत्यर्थः । यदा भावप्रत्ययैः पृथक्कृत्याभिदिता द्रव्यवचनान् पठन्ति-
तयो भवन्ति तदा तद्वचनैः सुवर्तः पष्ठी ममन्तो । तत्पुत्राश्च ममा-
सो भवति । यत्नस्य गौरव्यं यत्नगौरवम् । प्रक्रियात्पद्यम् । बुद्धिकीशन्तम् ।
मतिवैगुण्यम् । करणपाठ्यम् । पुरुषसामर्थ्यम् । अङ्गगौष्ठाम् । हस्तचा-
पलम् । यचनमार्दवम् । उत्तरपदार्यप्राधान्यम् । क्रियामातल्यम् । वर्तमान-
सामीप्यम् । अधिकरणेतावचनम् । प्रयोगान्यस्वम् । गननाच्छीत्यम् । वच-
नप्रामाण्यम् । शब्दाधिक्यम् । वादमाधुर्यम् । तत्स्थैरिति क्रिम् । चञ्च-
कायाः शौक्ल्यम् । काकस्य काष्ण्यम् । शुक्लादयो हि द्रव्यात् पृथगपि श-
ब्दैरभिधीयन्त इति तत्स्था न भवन्ति । गुणेन प्रनिषेध चक्ष्यति । तस्यायं
पुरस्तादपवादः । कन्यारूपम् । कपित्थरसः । चन्दनगन्धः । स्ननस्पर्श
इत्यादिषु तु रूपादयो गुणसंज्ञाः न तु गुणा इत्येतैः समामप्रतिषेधो न
भवति ॥

न निर्धारणे ॥ १३९ ॥

निर्धारणे या पष्ठी तदन्ते सुवन्ते सुपा सह न समस्यते । मनुष्याणां
क्षत्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा ॥

प्रतिपदविधाना ॥ १४० ॥

शेषलक्षणां मुक्त्वा 'स्मृत्यर्थदयेसां कर्मणी'त्यादिका पष्ठी प्रतिपद-
विधाना न समस्यते । मातुः स्मृतम् । गर्दिपो दयितम् । एधोदकस्योपस्कृतम् ।
चोरस्य रुक्णम् । सर्पिपो नाधितम् । चोरस्योज्जामितम् । चोरस्योन्नाटितम् ।
चोरस्यो(त्त्रासि ? त्काथे)तम् । चोरस्य पिष्टम् । चोरस्य प्रणिहतम् । शतस्य
व्यवहृतम् । सहस्रस्य पणितम् । सहस्रस्य शृतम् । किमर्थं पुनः कतप्रत्ययान्ते
नैव प्रतिपदविधानायाः कर्मपठ्याः प्रनिषेध उदाह्रियते । न ह्युडादिनापि,
मातुः स्मरणम् एधोदकस्योपस्करणमिति । उच्यते । ल्युडादिभ्रयोगे 'कर्तृ-
कर्मणोः कृती'ति कर्मणि पष्ठी । तथा च 'कृवोगं'ति समास इष्यते ।

क्तप्रत्यये तु '(अ ?)मत्याद्यर्थाधिकरणे निष्ठायामि'ति कर्तृकर्मणोः पृष्ठी प्रति-
पिध्यते । या तु स्मृत्याद्यर्थानां कर्मणः शेषत्वविवक्षायां प्रतिपदं पृष्ठी
विधीयते, सैव समासप्रतिषेधविषयतया अवतिष्ठते । तदुक्तं —

“कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं पृष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥

निष्ठायां कर्मविषया या पृष्ठी सा निपिध्यते ।

शेषलक्षणया पृष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते ॥”

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥१४१॥

पूरणप्रत्ययान्तेन गुणवचनेन तृप्त्यर्थेन शतृशानजन्तेनाव्ययेन त-
व्यप्रत्ययान्तेन समानाधिकरणेन वा सुपा सह पृष्ठवन्तं न समस्यते ।
छात्राणां पद्ममः । ब्राह्मणानां दक्षमः । पटस्य शुक्लः । काकस्य कृष्णः ।
गुडस्य मधुरः । चन्दनस्य सुरभिः । बहुलाधिकाराद् वदनसौरभकुसुमसौर-
म्यादयो भवन्ति । फलानां सुहितः । फलानां तृप्तः । ब्राह्मणस्य कर्म
कुर्वन् । ब्राह्मण(स्य) कर्म (कुर्वा)ण. । चोरस्य द्विपन् । ब्राह्मणस्य हो-
तव्यः । क्षत्रियस्य योद्धव्यम् । इन्द्रः पाटलिपुत्रकस्य माराविदस्य ।
सर्पिषः पीयमानस्य । यज्ञुपोऽर्धायमानस्य । पाटलिपुत्रकराजस्य मारावि-
दस्येति विशेषणसमासो भवत्येव । पृष्ठीसमासे तु पूर्वनिपातस्यानियमः
स्यादिति स प्रतिषिध्यते ॥

मत्याद्यधिकरणक्तेन ॥ १४२ ॥

‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्य’ इति यः क्तो विहितः, यश्च ‘गत्यर्थाकर्म-
केऽपि भवति भुजिभ्योऽधिकरणे च’, तदन्तेन सह कृद्योगेति प्राप्तः पृष्ठी-
समासो न भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञा पूजितः । इदमेपां
यातम् । इदमेपामांसितम् । इदमेपां मुक्तम् ॥

कर्तृकर्महेतुना कर्मणि ॥ १४३ ॥

कर्तृकर्मणोः पृष्ठीहेतुना कृता सह कर्मणि या पृष्ठी सा न समस्यते ।
आश्वर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन । साधु खलु पयसः पानं यज्ञदत्तेन ।
विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः ॥

कर्तर्यकेन ॥ १४४ ॥

कर्तरि या पृष्ठी सा अकप्रत्ययान्तेन सह न ममस्यते । भवत आ-
सिका । भवतः शायिका । भवतो गामिका । कर्नरीति किम् । इक्षुमक्षिकां
मे धारयसि ॥

कर्तृतृजकाभ्याम् ॥ १४५ ॥

कर्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां सह पृष्ठी न समस्यते । अपां छष्टा ।
पुरां भेत्ता । ओदनस्य भोजकः । सक्तूनां पायकः ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १४६ ॥

क्रीडायां जीविकायां च गम्यमानायां नित्यं पृष्ठी समस्यते । क्री-
डाजीविकयोस्तृजभावादक एवोदाहियते । उद्दाल(क)पुष्पमाञ्जिका । वा-
रणपुष्पप्रचायिका । दन्तलेखकः । नखलेखकः ॥

गतयः ॥ १४७ ॥

गतिसंज्ञकाः समर्थेन सुपा सह नित्यं समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो
भवति । प्रकृत्य । प्रकृतम् । ऊरीकृत्य । ऊरीकृतम् ॥

कुः पापेपदर्थयोः ॥ १४८ ॥

कुशब्दः पापार्थे ईपदर्थे च वर्तमान समर्थेन सुपा सह नित्यं सम-
स्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । (कुपुरुषः । कोष्णम् ॥)

दुर्निन्दाकृच्छ्राकृच्छ्रार्थयोः ॥ १४९ ॥

स्वती पूजायाम् ॥ १५० ॥

.....

..... सुराजा । अतिराजा । सुस्तुतम् । अतिस्तुतम् । 'न कर्म-
प्रवचनीया' इति वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥

अतिशयातिक्रमणयोश्च ॥ १५१ ॥

सु अति इत्येतौ यथासंख्यमतिशये अतिक्रमणे च वर्तमानौ सुपा
सह नित्यं समस्येते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । सुस्तुतम् । अति-
स्तुतम् ॥

आङ्गीपदार्थोभिव्याप्तयोः ॥ १५२ ॥

आडित्येतदीपदर्थे अभिव्याप्ता च सुपा सह नित्यं समस्यते । तत्पु-
रुपश्च समासो भवति । आकडारः । आचद्धग् ॥

प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ १५३ ॥

प्रादयो गताद्यर्थे वर्तमानाः प्रथमान्तेन सुपा सह नित्यं समस्यन्ते ।
तत्पुरुपश्च समासो भवति । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । विरुद्धः पक्षः विपक्षः ।
प्रत्यर्था पक्षः प्रतिपक्षः । प्रतिवद्धं वचः प्रतिवचः । उपक्षिष्टः पतिः
उपपतिः । उपपन्नो नायकः उपनायकः । अनुकूलः (नायकः) अनुनायकः ।
प्रतिकूलः नायकः प्रतिनायकः ॥

अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ १५४ ॥

अत्यादय उपसर्गाः क्रान्ताद्यर्थे वर्तमाना द्वितीयान्तेन सुपा सह
समस्यन्ते । तत्पुरुपश्च समासो भवति । अतिक्रान्त खद्वामतिखद्वः
प्रावारः । अत्यश्चो वराहः । प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्षः पदार्थः । अनुगतो
लोमानि अनुलोमः । प्रतिलोमः । अभिपन्नो मुखमभिमुखम् ॥

अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ १५५ ॥

अवादय. क्रुष्टाद्यर्थे वर्तमानाः तृतीयान्तेन सह समस्यन्ते ।
तत्पुरुपश्च समासो भवति । अत्रुष्टं कोकिलया अवकोकिलं वनम् । अनु-
गतमर्थेन अन्यर्थं नाम । सङ्गतमक्षेण समक्षं वस्तु । वियुक्तमर्थेन व्यर्थं
वचः । सङ्गतमर्थेन समर्थं पदम् ॥

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ १५६ ॥

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे वर्तमानाश्चतुर्थ्यन्तेन सह समस्यन्ते । तत्पुरुपश्च
समासो भवति । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । परिप्रथमः । (अलं
कुमार्ये) अलंकुमारिः । अलंपुरुषीणः ॥

निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥ १५७ ॥

निरादयः क्रान्ताद्यर्थे वर्तमानाः पञ्चम्यन्तेन समस्यन्ते । तत्पुरु-
पश्च समासो भवति । निष्क्रान्तः कौशाम्याः निष्कौशाम्बिः । निर्वा-
णसिः । उत्क्रान्ता कुलात् उक्कला कुलटा । उद्वेलः समुद्रः । उच्छास्त्रं

वचः । उत्सृजो न्यायः । उत्सृज्ठः कलमः । अपगतमर्यादपार्थं वचः ।
अपक्रान्तं कार्यात् अपकार्यम् ॥

अन्वाद्यस्तिङ्गोदात्तवता गतिमता च ॥ १५८ ॥

अन्वाद्यस्तिङ्गन्तेनोदात्तवता गतिमता च सह समस्यन्ते । तत्पु-
पश्च समासो भवति । अनुव्यचलत् । अनुप्रावर्षत् । यत् पर्यन्ति (?) ।
समासे सतीति प्रकृतिभावो न भवति । समासोदात्तत्वं च गच्छति । समासस्य
प्रातिपदिकत्वेऽपि सख्यायास्तिङ्गोदात्त्वात् सुनुपतिर्न भाति । पदत्वार्थ-
मुत्पन्नस्य वा प्रथमेऋचनस्य तिङ्गन्तार्थप्राधान्यान्नपुसकृते स्मोर्नपुसका-
दिति मुलोपो भवति । एवञ्च सत्यामनुप्राविशद् देवदत्ता इति 'आम एका-
न्तरमानन्त्रितमनन्तिक' इति निघातप्रतिषेधः सिद्धो भवति । बहुलाभि-
काराशायं समासः कचिदेव भवति ॥

न कर्मप्रवचनीयाः ॥ १५९ ॥

कर्मप्रवचनीयाः सुपा सह न समस्यन्ते । शाकत्यस्य सहितामनु
प्रावर्षत् । वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत् । यदन मां परि स्यात् । साधुर्देवदत्तो
मातरमभि । अनु अर्जुनं योद्धारः । उप खार्यां द्रोणः । अग्नि मद्यदत्ते
पञ्चालाः ॥

उपपदमतिङ् ॥ १६० ॥

कृद्विधौ 'सप्तमीस्थमुपपदमि'त्युक्तम् । तदतिङ्गन्त समर्थेन सह नित्यं
समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । अतिङ्ग्रहणादिह सुपेति न
सम्बध्यते । तेन कृदन्तावस्थायामेव समासो भवति । कुम्भकारः । ग्रामणीः ।
अग्निचित् । सोममुत् । प्रष्टी । कच्छपी । ग्रीहिवापिणी । अत्र यदि
कृता सुधन्तेन समासः स्यात् तदा अन्तरङ्गत्वात् सुनुत्पत्तेः प्रागेव टापि
सति 'पुयोगादाख्यायां' 'जातिरग्रीनिपयात्' इति प्रष्टी कच्छपीत्यना-
नकारान्तत्वात् ङीष् न भवेत् । ग्रीहिवापिणीत्यत्र तु ङीपि सति
प्रातिपदिकान्तलक्षणं णत्व न भवेत् । कथं तर्हि दविसेरु अनुसृष्ट्यादौ
पदादिलक्षणः पत्वप्रतिषेधः । बहुलवचनात् कचित् सुधन्तेनापि समासः ।
अतिङ्गिति किम् । कारको व्रजति । क्रियोपलक्षणार्थं तिङ्गिति वर्णयन्ति ।
तेनेहापि न भवति । कारकस्य व्रज्या नारस्य गतिः ॥

नाव्ययेनानमा ॥ १६१ ॥

अव्ययेन कृदन्तेन मान्तवर्जितेन सहोपपदं न समस्यते । फाडो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । पूर्वं भुक्त्वा व्रजति । प्रथम भुक्त्वा व्रजति । अनमेति किम् । चोरङ्कारमाप्नोशति । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । समूलकापं कपति । जीवग्राह गृह्णाति । सुवर्णनिधाय निदधाति । ओदनपाक पचति । उपस्कारं लुनाति ॥

अमा च प्राक् खमुञ्जः ॥ १६२ ॥

'कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्ज्' इत्युक्तम् । ततः प्राक् (खमुञ्ज्? अम) न्तेन च सहोपपदं न समस्यते । अग्रे भोजं व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति ॥

तृतीयादीनि क्त्वा च वा ॥ १६३ ॥

'दशेस्तृतीयायां चे'त्युक्तं तानि तृतीयादीन्युपपदानि अमन्तेन क्त्वान्तेन वा समस्यन्ते । प्राप्तविभाषेयम् । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते (मूल-कोपदशम्) । दण्डेनोपघातं गा कालयति (दण्डोपघातम्) । पार्श्वयो-रुपपीड शेते । पार्श्वभ्यामुपपीड शेते । पार्श्वोपपीड शेते । शय्याया उत्थाय व्रजति । शय्योत्थाय व्रजति । यष्टिग्राहं सुध्यन्ते । नामानि ग्राहमाचष्टे नाम-ग्राहम् । ग्राहणं । पुत्रस्ते जातः । किं तर्हि वृषलः । नीचैः कृत्यं कथयसि । (नीचैः कृत्यं ?) । नीचैः कृत्वा । नीचैः कारम् । तिर्यक् कृत्वा । (तिर्यक्-कृत्यं) । तिर्यक्कारम् । मुखतो भूत्वा (मुखतोभूय) मुखतोभावम् । तूर्णोभूय तूर्णो भूत्वा तूर्णोभावम् । अन्वग्भूय अन्वग्भूत्वा अन्वग्भावम् । अमन्तेन सह समासाभावपक्षे वाच्ययोपपदानां परनिपातो भवति ॥

अव्ययं (प्र)वृद्धादिभिः ॥ १६४ ॥

अव्ययं (प्र)वृद्धादिभिः सुषन्तैः सह समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । पुनःप्रवृद्धं नहिः । पुनरुत्स्यूतं चास । पुनर्निष्क्रीतो रथः । पुनरुत्त वचः । पुनर्नवं पयः । पुनःशृत पयः । स्वर्यातः । अन्त-र्भूतः । प्रातः स्नानम् । उद्येधोपम् । नीचैर्गतम् । अधस्पदम् । अनद्धा पुरुषः । प्रायश्चित्तम् । अपर्या । प्राग्वृत्तम् । पुराकल्पः । श्व. श्रेयसम् । शोवसीयसमिति ॥

एति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्धृतानां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य

व्याकरणस्य छपुवृत्तौ हृदयदारिण्यां तृतीयस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

शेषो बहुव्रीहिः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाद्वन्दात् । उपयुक्ताद् योऽन्यः स शेषः । इत उत्तरं यः समासो वक्ष्यते स उपयुक्तादन्यो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । अदूरदशाः । त्रिदशाः । द्वित्राः । उपदशाः । उच्चैर्मुखः । चित्रगुरिति । शेष इति किम् । उपदशम् । उन्मत्तगङ्गम् ॥

अदूराधिकासन्नाः सङ्ख्यया सह्येये ॥ २ ॥

सह्येये या सह्यया तद्वाचिना सुवन्तेन सद्वादूराधिका(नामेऽसन्ना) एकार्थीभावे समस्यन्ते । बहुव्रीहिश्च समासो भवति । अदूरा दशानां अदूरदशाः । अधिका दशानामधिकदशाः । आसन्ना दशानामासन्नदशाः । सङ्ख्ययेति किम् । अदूरा ग्राणाणाम् । सह्येय इति किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् । अत्रादूरा दशैवामिति विग्रहाद् 'अनेकं मतुपोऽर्थ' इत्यनेनैव सिद्धे दशादूरा दशाधिका दशासन्ना इति पट्ठीतःपुरूपेऽपि संख्येयार्थे मा मूदिति वचनम् ॥

सङ्ख्या सुजर्थे ॥ ३ ॥

सङ्ख्यावाचि सुवन्तं सुजर्थे वर्तमानं सह्येये या सह्यया तद्वाचिना सुया सह समस्यते । बहुव्रीहिश्च समासो भवति । द्विदश द्विदशाः । त्रिदश त्रिदशाः । चतुर्दश चतुर्दशाः । वृत्तिविषय एव सह्यया-शब्दानां सुजर्थाभिधानसामर्थ्यमिति वाक्ये सु(ज ? चः) प्रयोगो न भवति ॥

वार्थे च ॥ ४ ॥

सह्ययावाचि सुवन्तं सह्येये या सह्यया तद्वाचिना सुया सह वार्थे समस्यते । बहुव्रीहिश्च समासो भवति । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । त्रिचतुराः । पञ्चपाः । ननु द्वित्रा (वा ? ना) नयेति यदावधृतमानयनं तदावधृतवचन-मुपपन्नम् । यदा द्वावादीयेते तदा न सिध्यति । नैवम् । अविहृलेऽर्थे तद्वचनं प्रयोक्तव्यम् । यथा कवीह भवतः पुत्रा इति । तथा (वा ?) द्वौ वेत्युक्ते

त्रयो वेति गम्यते । त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति । सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक् ।
तद्युक्त वचनमिति ॥

अव्ययम् ॥ ५ ॥

सङ्घेये या सह्या तद्वाचिना सुवन्तेन सहान्वयं समस्यते । बहु-
व्रीहिश्च समासो भवति । समी(पा?पे) दशानामुपदशा । उपविशाः ।
यदा समीपिप्राधान्यं तदा बहुव्रीहिः । यदा तु सामीप्यप्राधान्यं तदाव्य-
यीभावः उपदशमिति ॥

अन्यपदार्थे ॥ ६ ॥

अव्ययं सुवन्तेन सहान्यस्य पदस्यार्थे समस्यते । बहुव्रीहिश्च
समासो भवति । उच्चैर्मुखमम्प्योच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । अन्तरङ्गमस्य अन्त-
रङ्गः । घटिरङ्गः । कर्तुं कामोऽस्य कर्तुकामः । हर्तुं मनोऽस्य हर्तुमना इति ॥

अस्तिक्षीरादयः ॥ ७ ॥

अस्तिक्षीरादयोऽन्यस्य पदस्यार्थे बहुव्रीहिसमासाः लाघवो भवन्ति ।
अस्ति क्षीरमस्याः अस्तिक्षीरा गौ । अस्तिधना राजधानी । अस्त्या-
दीनां तिङन्तत्तमाश्रित्ये(दं निपातनम्) । अव्ययत्वे तु पूर्वैर्णैव सिद्धमिति ॥

उपमानमुपमेयसरूपोत्तरपदलोपक्ष ॥ ८ ॥

उपमानवाचि सुवन्तं सामर्थ्यादुपमेयवाचिना सुवन्तेन सहान्यस्य
पदस्यार्थे समस्यते । बहुव्रीहिश्च समासो भवति । यत्र चोपमानपदे
उपमेयसरूपमुत्तरपदमस्ति त(त्र?च) लुप्यते । चन्द्र इव मुरगस्या-
धन्द्रगुणी । कमलवदना । विम्बोष्ठी । चक्रनितम्बा । (इति ?) उष्टमुत्तः ।
वृषस्वन्यः । हरिणाधी । हंसगमनेति । उपमेयसरूपप्रदक्षं किम् । इगकुम्भ-
स्तर्ना । नागनागोरू ॥

समुदायविकारषष्ठीसमस्तम् ॥ १० ॥

समुदायापेक्षा विकारापेक्षा च या षष्ठी तथा यत् समस्तं तत् सुवन्तं समानाधिकरणं सुपा सद्दान्यस्य पदस्यार्थे समस्यते । बहुव्रीहिश्च समासो भवति । उत्तरपदं च लुप्यते । (केशानां सद्दातः केश-सद्दातः । केशसद्दातः चूडा अम्य केशचूडः । सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः ॥)

प्रादिभ्यो धातुजं वा चोत्तरपदलोपश्च ॥ ११ ॥

..... प्रपतितानि पर्णान्यस्य प्रपर्णः प्रपतितपर्णः । प्रपलाशः प्रपतितपलाशः । परागता भसवोऽस्य परासुः परागतासुः । उद्रश्मिः उद्रतरश्मिः ॥

नजोऽस्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

नजः परं धातुजमस्त्यर्थं समस्तं समानाधिकरणं सुपा सद्दान्यस्य पदस्यार्थे समस्यते । बहुव्रीहिश्च समासो भवति । वा चोत्तरपदं लुप्यते । अविद्यमानः पुत्रोऽस्य अपुत्रः अविद्यमानपुत्रः ॥

अनेकं मतुपोऽर्थे ॥ १३ ॥

अनेकं सुवन्तं समानाधिकरणं मतुपोऽर्थे समस्यते । बहुव्रीहिश्च समासो भवति । चित्रा गावोऽस्य चित्रगुर्देवदत्तः । वीराः पुरुषा अस्मिन् वीरपुरुषको ग्रामः । के सन्नह्यचारिणोऽस्य किंसन्नह्यचारी । अर्धं तृतीय-म(वा ? स्या)मर्धतृतीया इति । अनेकग्रहणाद् बहुनामपि पदानां समासो भवति । शोभनाः सूक्ष्माः जटाः केशा अस्य सुसूक्ष्मजटकेशः । शोभनं (तद् ? नत)मजिनं वासोऽस्य सु(लभा ? नता)जिनवासाः । समन्तान्य-न्तेषु सि(किनी ? तीनि) रन्ध्राण्यस्मिन् समन्तसितिरन्ध्रः । मत्ता बहवो मातङ्गा अस्मिन् मत्तबहुमातङ्गं वनम् । पञ्च गावो धनमस्य पञ्चगवधनः । पञ्च नावः प्रिया अस्य पञ्चनावप्रियः । समानाधिकरणमिति किम् । पञ्चभिर्भुक्तमस्य । अन्यपदार्थ इति वर्तमाने मतुपोऽर्थे इति (बहु ?)वचनमस्यु-

पाधीनामेव समाप्तो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन पञ्च भुक्तवन्तो अस्येत्य-
न्यपदार्थमात्रे न भवति ॥

कर्तृकर्मप्रवचनमप्रथमायाः ॥ १४ ॥

अमत्वर्थार्थोऽयमारम्भः । कर्तृकर्मप्रवचनं चानेकं समानाधिकरणं
सुचन्तमप्रथमान्तस्यान्यस्य पदस्यार्थे समस्यते । बहुव्रीहिश्च समाप्तो भ-
वति । कर्तृप्रवचनम् — आरूढो वानरो यं स आरूढवानरो वृक्षः । प्राप्ता
अतिथयो यं प्राप्तातिथिर्ग्रामः । कुपितः प्रभुरस्मै कुपितप्रभुर्भृत्यः । भीताः
शत्रवो यस्माद् भीतशत्रुर्नृपः । कर्मप्रवचनम् — ऊढो रथोऽनेन ऊढरथो-
ऽनड्वान् । भिक्षितभिक्षो यतिः । उपहृतः पशुरस्मै उपहृतपशू रुद्रः ।
उद्धृत ओदनोऽस्या उद्धृतौदना स्वाली । अनेकमित्यनुवृत्तेरिहापि
भवति । आरूढबहुवानरो वृक्षः । ऊढबहुरथोऽनड्वान् । कर्तृकर्म-
प्रवचनात् सुराजन्वती भूमिरनेन, प्राग् ग्रामोऽस्मादित्यादौ न भवति ।
अप्रथमाया इति किम् । वृष्टे देवे गतः । इह कस्मान्न भवति — वृष्टे
देवे गतं पश्य । बहिरङ्गत्वान्न प्रथमा । वचनमित्येव सिद्धे प्रशब्दोपा-
दानं बहिःक्रियापेक्षेऽपि कर्तृकर्मत्वे यथा स्यात् । तेन (तः परो यस्मान्छ्रू-
यते) तपरः । हल् पूर्वोऽस्मान्छ्रूयते हल्पूर्वं इत्याद्यपि सिद्धं भवति ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ १५ ॥

दिशां नामानि दिङ्नामानि । तानि सुचन्तान्यन्तराले वाच्ये सम-
स्यन्ते । बहुव्रीहिश्च समाप्तो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्धद-
न्तरालं सा दक्षिणपूर्वा । (पूर्वोत्तरा) । उत्तरपश्चिमा । दक्षिणपश्चिमा ।
'सर्वनाम्नां वृत्तिमात्र' इति पुंनद्भावः । कथं पश्चिमदक्षिणा पश्चिमोत्त-
रेति । कर्मधारयोऽयम् । बहुव्रीहौ हि सर्वनाम्नः पूर्वनिपातो भवति ।
यद्येवं दक्षिणपूर्वेत्यादावपि कर्मधारयेणैव सिद्धम् । सत्यम् । (एवं) सति
दक्षिणपूर्वायै दक्षिणपूर्वस्यै इति पाक्षिकस्याभावो बहुव्रीहिस्वरश्च न
सिध्यति । ननु च यथा दक्षिणपूर्वायै (द्रु ? मु)ग्धायै इत्यन्यपदार्थे समास-
स्तथान्तरालेऽपि भविष्यति । न सिध्यति । तत्र द्वे प्रथमान्ते पष्ठयर्थे

समस्येते । इह तु द्वे पष्ठयन्ते प्रथमार्थे इति विशेषः । नामग्रहणं रूढार्थम् ।
तेनेह न भवति । पेन्द्र्याश्च कौवेर्याश्च यदन्तरालमिति ॥

तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्येति सरूपे युधि क्रियाव्य-
तीहारे ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे गृहीत्वेति क्रियाव्यतीहारे (णे ? तेने)ति च
तृतीयान्ते सरूपे प्रहृत्येति क्रियाव्यतीहारे युद्धविषये समस्येते । बहुव्री-
हिश्च समासो भवति । केशेषु केशेषु गृहीत्वा वृत्त युद्ध केशकेशि ।
पाहूनाहवि । दण्डैश्च (दण्डैश्च) प्रहृत्य वृत्त युद्ध दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ।
सरूप इति किम् । हस्ते च पादे च गृहीत्वा वृत्त युद्धम् । क्रियाव्यतीहार
इति किम् । केशेषु च केशेषु च गृहीत्वा युद्धमनेन । युधीति विषयनिर्दे-
शाद् युद्धोपाधिकायामन्यस्यामपि क्रियायां भवति । पाहूनाहवि व्यासजेता-
मिति । अयमपि प्रथमार्थे समासः । वचनसामर्थ्याच्चैक(रे ? शे)ष वा धाधते ॥

सह तृतीयया तुल्ययोगे ॥ १७ ॥

सहेत्येतत् सुबन्त तृतीयान्तेन) बहुव्रीहौ समस्यते । तुल्यश्चेत्
प्रधानाप्रधानयोः क्रियायां योगो भवति । सह पुत्रेण सपुत्र भागत ।
सच्छत्रः । तुल्ययोग इति किम् । 'सहैव दशभि पुत्रैर्भार वहति गर्दभी' ॥

क्वचिद् विद्यमानार्थे ॥ १८ ॥

सहेत्येतत् (सुबन्त) तृतीयान्तेन (विद्यमानार्थे) क्वचित् समस्यते ।
बहुव्रीहिश्च समासो भवति । सह कर्मणा वर्तते सकर्मकः । सलोमकः ।
सपक्षकः । सधनः । समदः । सरूपः । क्वचिद्गहणादिह न भवति । सहैव
धनेन भिक्षां भ्रमति ॥

चार्थे युगपदधिकरणवचनताया इन्द्रः ॥ १९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेक सुबन्त युगपदधिकरणवचनताविषये
चार्थे वर्तमान समस्यते । इन्द्रश्च समासो भवति । इन्द्रश्च न्यग्रोधश्च
इन्द्रन्यग्रोधौ । धवश्च झदिरश्च पलाशश्च धवः(झदिरपलाशाः । वाक् (च) त्वक्
च वाक्त्वचम् । छत्रोपानहम् । चार्थ इति किम् । वीप्सायुगपदधि-
करण(वचनतायां) मा भूत् । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । युगपदधिकरणवच-

नतायामिति किम् । पृक्षश्च न्यग्रोधश्च वीक्ष्यताम् । वाक् च त्वक् च
 गृह्यताम् । याज्ञिकश्चासौ वैयाकरणश्च याज्ञिकवैयाकरणः । कति पुन-
 श्चार्थाः । समुच्चयोऽन्वाचय इतरेतरयोगः समाहार इति चत्वारः । तत्रै-
 कमर्थं प्रति....ध्यादीनामतुल्यवचनानामविरोधिनामनियमक्रमयौगपद्याना-
 मात्मस्वरूपभेदेन चीयमानता समुच्चयः । यथा — देवदत्तः पचति च
 पठति च । देवदत्तो यज्ञदत्तश्च पचति । राज्ञो गौश्चाश्वश्च । राज्ञो ब्राह्म-
 णस्य च गौः । शुक्लश्चायं कृष्णश्च । नीलं च तदुत्पलं चेति । अत्र चार्थ-
 त्वेऽपि युगपदधिकरणवचनताया अभावात् समासो भवति । चप्रयोगम-
 न्तरेणापि चायं भवति । यथा —

“धरहरर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् ।

वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मतिः ॥

इन्द्रस्त्वया + वरुणो वासुरादित्यः स्तूयताम् ॥”

इति । समुच्चय एव अन्वाचयो-यत्रैकस्य प्राधान्यमित(रत् तद)जु-
 रोधेन पश्चादाचीयते । यथा — वटो ! भिक्षामटं गां चानयेति । स हि भिक्षां
 तावदटति । यदि च गां पश्यति, तामप्यानयतीत्यसामर्थ्यादेव चात्र समा-
 सो न भवति । द्रव्याणामेव परस्परसव्यपेक्षाणामुद्भूतावयवभेदः समूह इत-
 रेतरयोगः । यथा — धवश्च खदिरश्च पलाशश्च तिष्ठन्ति धवखदिरपलाशा-
 स्तिष्ठन्ति । अत्रावयवानामुद्भूतत्वात् तत्सङ्घानिधन्धनं बहुवचनं भवति ।
 स एव तिरोहितावयवभेदः समाहारः । यथा — धवश्च खदिरश्च पलाशश्च
 (धवखदिरपलाशं) तिष्ठति । अत्र तु समूहस्य प्राधान्यात् तस्य चैकत्वादेक-
 वचनमेव भवति । ए(त)योर्गुणपदधिकरणवचनताया विद्यमानत्वात् समासो
 भवति । यद्येवं पद्वीमृद्या(मुख्या ?)वित्यत्र समानाधिकरणत्वाच्चणुः पुंवद्भावः
 प्राप्नोति । विप्रतिपिद्धार्थेषु च युगपदधिकरणवचनतानुपपत्तिः शीतोष्णे
 सुखदुःखे इति । नैवम् । पुंवद्भावे हि वाक्यविषयं सामानाधिकरण्यमाश्री-
 यते, न तु वृत्तिविषयम् । वृत्तेरलौकिकतात् । नहि लोके पश्यौ च मृद्गौ
 धेति वाक्यप्रयोगः । न च प्रतिपिद्धार्थेष्वपि दोषः । सर्व इमे समासवर्तिनः
 शब्दाः परस्परव्यवच्छेदव्यवच्छेदकभावापन्नत्वेन विप्रतिपिद्धार्था एव । तत्र
 पृथग्यग्रोधादिषु यथा युगपदधिकरणवचनता दृश्यते, तथा शीतोष्णादि-
 ष्वपि । नन्वेवमपि पृथग्यग्रोधादिषु धर्मद्वयस्यैकेनैवाभिहितत्वादितरस्य

प्रयोगो न प्राप्नोति । नैवम् । सहभूताऽन्योन्यस्वार्थमाहनुः, न पृथग्भूती । स्वभावत एव शब्दानामभिधानशक्तेर्नियतविषयत्वात् । प्रश्नन्यप्रोधावित्यत्र तु प्रश्नन्यप्रोधशब्दयोः प्रत्येकं स्वार्थामिधायित्वेऽपि बहुवचनं न भवति । याभ्यामेवात्रैको स्वार्थस्ताभ्यामेवापरोऽपीति द्विवचनमेव भवति । का पुनरिह युगपदधिकरणवचनता नाम । या पदार्थानां सहविवक्षा । तथाहि युगपदनेकमधिकरणं वक्षीति युगपदधिकरणवचनस्तस्य भावो युगपदधिकरणवचनता । एतदुक्तं भवति—यत्रैककमेवै वर्तिपदं युगपदनेकं समासाभिधेयमधिकरणं वक्ति तत्र समास इति ॥

दधिसर्पिर्मधुनि पयोमधुसर्पिर्भिरितरेतरयोगे ॥ २० ॥

समाहोरेतेतरयोगोर्द्वन्द्वविधानात् सर्वत्रोभयप्रसङ्गे नियम आरभ्यते । दध्यादीनि सुधन्तानि यथासङ्ख्यं पयःप्रभृतिभिः सहेतरेतरयोग एव समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । दधि च पयश्च दधिपयसी । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिणी ॥

इध्मावागृचो बर्हिर्भनस्सामभिः ॥ २१ ॥

इध्मादीनि (सुधन्तानि) यथासङ्ख्यं बर्हिःप्रभृतिभिः सहेतरेतरयोग एव समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । आकातोच्चारणं दीर्घार्थम् । इध्माबर्हिणी । वाङ्मनसे । ऋक्सामे ॥

आदिरवसानेन ॥ २२ ॥

आदिशब्दोऽवसानेन सहेतरेतरयोगे समस्यते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । आद्यवसाने ॥

शुक्लः कृष्णेन ॥ २३ ॥

शुक्लशब्दः कृष्णेन सहेतरेतरयोगे समस्यते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । शुक्लकृष्णे ॥

श्रद्धा मेधया ॥ २४ ॥

श्रद्धाशब्दो मेधया सहेतरेतरयोगे समस्यते । द्वन्द्वश्च समासः । श्रद्धामेधे ॥

मेधादीक्षाश्रुताध्ययनानि च तपसा ॥ २५ ॥

मेधादीनि श्रद्धा च तपसा सहेतरेतरयोगे समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । मेधातपसी । दीक्षातपसी । श्रुततपसी । अध्ययनतपसी । श्रद्धातपसी ॥

याज्याप्रवर्ग्योऽलूखलान्यनुवाक्योपसन्मुसलैः ॥ २६ ॥

याज्यादीनि सुवन्तानि यथासङ्ख्यमनुवाक्यादिभिः सहेतरेतरयोगे समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । याज्या च अनुवाक्या च याज्यानुवाक्ये । प्रवर्ग्योपसदौ । उलूखलमुसलौ ॥

हरिब्रह्मशिवस्कन्दपरिव्रज्याद्या वासवप्रजापतिवैश्रवणविशाखकौशिकादिभिः ॥ २७ ॥

हरिप्रभृतयो यथासङ्ख्यं वासवादिभिः सहेतरेतरयोगे समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । हरिवासवौ । ब्रह्मप्रजापती । शिववैश्रवणौ । स्कन्दविशाखौ । परिव्रज्याकौशिकौ । आदिशब्दः प्रकारे । तेन येषां लोके इतरेतरयोग एव समासो दृश्यते, तेषामिह ग्रहणं भवति । सूर्याचन्द्रमसौ । अग्नीषोमौ । सोमारुद्रौ । नारदपर्वतौ । शण्डामर्कौ । नरनारायणौ । रामलक्ष्मणौ । भीमार्जुनौ । कम्बलाश्वतरौ । मातापितरौ । मातापुत्राविति ॥

अधिकरणैतावत्त्वे ॥ २८ ॥

अधिकरणं वर्तिपदार्थः । स हि समासार्थस्याधारः । तस्यैतावत्त्वे परिमाणे गम्यमाने समाहारविषयेऽपीतरेतरयोग एव द्वन्द्वो भवति । उदगुः दश कठकालापाः । द्वादश पदकक्रमकाः । चतुर्दश दन्तोष्ठाः । षोडश मार्दङ्गिकापाणविकाः । अष्टादश रथिकाश्वारोहा इति ॥

समीपे वा ॥ २९ ॥

अधिकरणानामियत्तायाः समीपे गम्यमाने समाहारविषये इतरेतरयोगे वा द्वन्द्वो भवति । उपदशं पाणिपादम् । उपदशाः पाणिपादाः । उपविंशति तक्षायस्कारम् । उपविंशस्तक्षायस्काराः । अव्यय (स्य) सङ्ख्ययाव्ययीभावोऽपि विहितः बहुव्रीहिरपि । तत्रैकत्वानुपसकत्वानुरोधत् समाहारपक्षेऽव्ययीभावः प्रयुज्यते । इतरेतरयोगपक्षे तु बहुर्थो बहुव्रीहिरिति ॥

सङ्ख्या विंशत्यादिभिः सङ्ख्यायां समाहारे ॥ ३० ॥

सङ्ख्यावाचिनः शब्दाः विंशत्यादिभिः सह सङ्ख्यायामाभिधेयायां
समाहार एव चार्थे समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । एकश्च विंशतिश्च
एकविंशतिः । द्वाविंशतिः । एकत्रिंशद् । द्वात्रिंशत् । एकनवतिः । द्वा नवतिः ।
अष्टसहस्रम् । विंशत्यादिभिरिति किम् । एकश्च दश च एकादश । चत्वारश्च
दश च चतुर्दश इतीतरेतरयोगे । (संख्याया)मिति किम् । एको देव-
दत्ताय दीयताम् । विंशतिर्यज्ञदत्तायेति । एकविंशती अनयोर्देहि । एवं
'त्रिंशच्चत्वारिंशतौ च पष्टिसप्तत्यशीतयः ।

चतुस्त्रिद्वयेकभागिनः पञ्चसप्ततिकोटिमान् ॥''

इति । 'अधिकान्ता सङ्ख्या सङ्ख्यायाधिकलोपश्चे'ति तत्पुरुषेणैव सिद्धे
एकविंशतिः पञ्चविंशतिः इत्यादाधितरेतरयोगे द्विवचनं षड्वचनं च मा
भूदिति वचनम् ॥

अनुवादे चरणाः स्थेणोर्लुङि ॥ ३१ ॥

प्रमाणान्तरावगतार्थस्य शब्देन सङ्कीर्तनमनुवादः । शाखाध्ययन-
निमित्तकल्पपदेशभाजो द्विजादयश्चरणाः कठादयः । अनुवादे गम्यमाने
चरणवाचिनः शब्दाः स्थेणोर्लुङ्परयोः प्रयोगे सति समाहार एव चार्थे
समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । प्रत्यष्ठात् कठकौथुमम् । उद-
गात् कठकालापम् । अत्रैतेषां प्रतिष्ठोदयो प्रमाणान्तरावगतौ शब्देन
सङ्कीर्त्येते । अनुवाद इति किम् । उदगुः कठकालापाः । चरणा इति
किम् । उदगुर्धैयाकरणमीमांसकाः । स्थेणोरिति किम् । अगमन् कठका-
लापाः । लुङीति किम् । अतिष्ठन् कठकालापाः ॥

अनपुंसकान्यध्वर्युक्रतवः ॥ ३२ ॥

अध्वर्युर्वेदो यजुर्वेदः । तत्र विहिताः क्रतवोऽश्वमेधादयोऽध्वर्यु-
क्रतवः । ससोमको यागः क्रतुः । अध्वर्युक्रतुवाचिनः शब्दा अनपुंसक-
लिङ्गाः समाहार एव चार्थे समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । अर्का-
श्वमेधम् । सवातिरात्रम् । अध्वर्युग्रहणं किम् । इषुवज्रौ । उद्भि-
द्वलमिदौ । क्रतव इति किम् । दर्शपूर्णमासौ । अनपुंसकानीति किम् ।
वाजपेयराजसूये ॥

अध्ययनतः सन्निकृष्टानि ॥ ३३ ॥

अध्ययनेन निमित्तेन ये सन्निकृष्टास्तद्वाचीनि सुबन्तानि समाहार एव चार्थे समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । पदक(क्रमकम्) । क्रम-क(चार्षिक ? वार्तिक)म् । अध्ययनत इति किम् । पितापु(त्रेण ? त्रौ) । सन्निकृष्टानीति (किम्) । याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

अप्राणिनि जातयः ॥ ३४ ॥

अप्राण्याश्रितजातिवाचिनः शब्दाः समाहार एव चार्थे समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । आराशस्त्रम् । धानाशष्कुलि । अप्राणिग्रहणं किम् । ब्राह्मणक्षत्रियत्रिदशूद्राः । प्राणिसदृशग्रहणाद् द्रव्य(वाचिनां न) । रूपरसगन्धस्पर्शाः । उत्क्षेपणावक्षेपणाकुम्भनप्रसारणगमनानि । जातय इति किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । जातिपक्षे च जातिशब्दा समाहारे समस्यन्ते, न नियतद्रव्यविवक्षायाम् । इमानि वदरामलककाष्ठानि तिष्ठन्ति ॥

नदीदेशनगराणि भिन्नलिङ्गानि ॥ ३५ ॥

नदीवाचीनि देशवाचीनि नगरवाचीनि च सुबन्तानि प्रत्येकं भिन्नलिङ्गानि समाहार एव समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । (म ? उ)ध्येरावति । कुरवश्च कुरुक्षेत्र च कुरु-कुरुक्षेत्रम् । कुरुकुरुजात्रलम् । मधुरा च पाटलिपुत्रं च मधुरापाटलि-पुत्रम् । काञ्चीकान्यकुब्जम् । नगरग्रहणेन ग्रामाणामग्रहणादिह न भवति — जाम्बवश्च ग्रामः, जाम्बवश्च शालूकिनी च जाम्बवशालूकिन्यौ । शौर्यं च नगरम् । केतवता च ग्रामः । शौर्यकेतवते । नदीदेशनगराणीति किम् । कुम्भकुटमयूर्यौ । देशग्रहणेन जनपदानां ग्रहणं, पृथद् नदीनगरग्रहणात् । तेनेद् न भवति । गौरी च कैलासश्च गौरीकैलासौ । कैलासगन्धमादने । भिन्नलिङ्गानीति किम् । गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । मधुराक्षशीले ॥

नित्यवैराः ॥ ३६ ॥

नित्यं वैरं येषां ते नित्यवैराः । तद्वाचिनः शब्दाः समाहार एव चार्थे समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति (मार्जारमूपकम् । श्वशृगाळम् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम्) । नित्यग्रहणं किम् । गौपालिशालङ्कायनाः । 'देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्मन्थे' ॥

कारवः ॥ ३७ ॥

कारवस्तक्षादयः । तद्वाचिनः शब्दाः (समाहार एव चार्थे सम-
स्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति) । तक्षायस्कारम् । रजकतन्तुवायम् । कारव
इति किम् । चण्डालश्चपचाः । जनङ्गमपुल्कसाः ॥

गवाश्वगवाविकगवैडकाजाविकाजैडकानि ॥ ३८ ॥

गवाश्वदयो द्वन्द्वाः समाहार एव चार्थे साधवो भवन्ति । गवाश्वम् ।
गवाविकम् । गवैडकम् । (अजाविकम्) । अजैडकम् । गवाश्वप्रभृतिपु
यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम् । तेना(वर्षयति? न्यत्र) शेषविभाषैव भवति ।
गोश्वौ गोश्वमिति ॥

कुञ्जवामनकुञ्जकिरातपुत्रपौत्रश्चचण्डालस्त्रीकुमार-
दासीदासदासीमाणवकोष्ट्रखरोष्ट्रशशभागवतीभागवतानि

[॥ ३९ ॥

कुञ्जवामनादयो द्वन्द्वाः समाहार एव चार्थे साधवो भवन्ति ।
कुञ्जवामनम् । कुञ्जकिरातम् । पुत्रपौत्रम् । श्वचण्डालम् । स्त्रीकुमारम् ।
दासीदासम् । दासीमाणवकम् । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशम् । भागवतीभाग-
वतम् ॥

शटीप्रच्छदकुटीकुटमूत्रशकृन्मूत्रपुरीषयकृन्मेदोमांस-
शोणितदर्भशरदर्भपूतीकार्जुनपुरुषतृणोलपानि ॥ ४० ॥

शटीप्रच्छदादयो द्वन्द्वसमासाः समाहार एव चार्थे साधवो भवन्ति ।
शटीप्रच्छदम् । कुटीकुटम् । मूत्रशकृत् । मूत्रपुरीषम् । यकृन्मेदः । मांस-
शोणितम् । दर्भशरम् । दर्भपूतीकम् । अर्जुनपुरुषम् । तृणोलपम् ॥

प्राणितूर्याङ्गानि ॥ ४१ ॥

प्राण्यङ्गवाचीनि तूर्याङ्गवाचीनि च सुचन्तानि समाहार एव चार्थे
समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । पाणिपादम् । शिरोश्रीवम् । मार्द-

ङ्गिकपाणाविकम् । साञ्चितमौरजिकम् । प्राण्यर्थं वचनम् । शङ्खपट्टं पण-
वमृदङ्गमित्यादौ तु 'अप्राणिनि जातय' इत्येव सिद्धम् । प्राण्यङ्गानां तु
व्यतिकरनिवृत्त्यर्थं वचनम् । तेनेह न भवति । पाणिपणवाविति ॥

सेनाङ्गानि बहुत्वे ॥ ४२ ॥

बहुत्वे वर्तमानानि (सेनाङ्गानि) समाहार एव चार्थे समस्यन्ते ।
द्वन्द्वश्च समासो भवति । हस्तिनश्वाश्वाश्च हस्त्यश्वम् । रथिकाश्चारोहम् ।
बहुत्व इति किम् । हस्त्यश्वौ । रथिकाश्चारांहौ ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ ४३ ॥

क्षुद्रजन्तुवाचिनः शब्दा बहुत्वे वर्तमानाः समाहार एव चार्थे सम-
स्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । दंशमशकम् । यूकालिक्षम् । क्षुद्रजन्तव
इति किम् । ब्राह्मणक्षत्रियौ ॥

फलानि ॥ ४४ ॥

बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । इडुदोदुम्बरम् । बहुत्व
इत्येव । बदरं चामलकं च बदरामलके । 'अप्राणिनि जातय' इति सिद्धे
बहुत्व एव यथा स्यादिति वचनम् ॥

वा वृक्षमृगतृणधान्यशकुनिविशेषाः ॥ ४५ ॥

वृक्षादिविशेषवाचिनः शब्दा बहुत्वे वर्तमानाः समाहार एव चार्थे
वा समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । प्लक्षश्च न्यग्रोधाश्च प्लक्षन्य-
ग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः । धवाश्वाश्चकर्णाश्च धवाश्चकर्णं धवाश्चकर्णाः । रुरु-
पृषतं रुरुपृषताः । ऋश्यैणम् ऋश्यैणाः । कुशकाशं कुशकाशाः । मुञ्जवल्कलं
मुञ्जवल्कलाः । व्रीहियवं व्रीहियवाः । तिलमापं तिलमापाः । हंसचक्रवाकं
हंसचक्रवाकाः । तित्तिरिकपिञ्जलं तित्तिरिकपिञ्जलाः । बहुत्व इत्येव ।
प्लक्षन्यग्रोधौ । 'अप्राणिनि जातय' इत्यनेन कस्मान्न भवति । सैव प्राप्ति-
बहुत्वे नियम्य विकल्प्यते ॥

व्यञ्जनानि ॥ ४६ ॥

बहुत्व इति निवृत्तं, योगविभागात् । व्यञ्जनविशेषवाचीनि सुव-
न्तानि समाहार एव चार्थे वा समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । दधिघृतं
दधिघृते । सृपशाकं सृपशाके । 'अप्राणि(नि) जातय' इति नित्यप्राप्तौ विकल्पः ॥

विरोधीन्यद्रव्याणि ॥ ४७ ॥

परस्परविरुद्धार्यान्यद्रव्यवाचीनि सुचन्तानि समाहार एव चार्थे वा समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । सुखदुःखं सुखदुःखे । शीतोष्णं शीतोष्णे । पूर्वापरं पूर्वापरे । अधरोत्तरम् अधरोत्तरे । विरोधीनीति किम् । कामक्रोधौ धर्माधर्मौ । अद्रव्यार्थीति किम् । सुखदुःखाविगौ भ्रामौ । शीतोष्णे उदके । 'पूर्वापरौ तोयनिधी । अधरोत्तरामोष्ठा । अद्रव्यवचनाः सन्तो ये द्रव्यवचना भवन्ति त इह प्रत्युदाह्रियन्ते । ये तु नित्यं द्रव्यवचनास्तेषामुत्तरसूत्रेण विभाषैव भवति । छायातपो छायातपम् । रात्रिदिवसं रात्रिदिवसाविति ॥

शेषमुभयोः ॥ ४८ ॥

शेषं सुचन्तमुभयोरितरेतरयोगसमाहारयोश्चार्थयोः समस्यते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । अश्ववलीवर्दौ अश्ववलीवर्दम् । गोवलीवर्दौ गोवलीवर्दम् । अश्वबडवौ अश्वबडवम् । तिप्यपुनर्वसु तिप्यपुनर्वसु इति ॥

प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः ॥ ४९ ॥

योऽयम् 'अव्ययं विभक्त्यर्थ' इत्यादिनाव्ययीभावसमासो विहितः, स प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानो भवति । अयिस्त्रि । अधिकुमारि । प्रायेणेति किम् । शाकप्रति द्विसुनीत्युत्तरपदार्थप्रधानः । तिष्ठद्गु उन्मत्तगहमित्यन्यपदार्थप्रधानोऽपि भवति ॥

उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः ॥ ५० ॥

योऽयं 'द्वितीया श्रितातीतपतिते'त्यादिना तत्पुरुषो विहितः, स प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानो भवति । कष्टश्रितः राजपुरुषः । नीलोत्तलम् । शस्त्रीश्यामेति । प्रायेणेति किम् । गोगर्भिणी पुरुषव्याघ्रः पूर्वकायः निष्कौशाम्बिरिति पूर्वपदार्थप्रधानः । एहीडम् । एहियम् । पचतभृज्जत । खादत्तमोदतेत्यन्यपदार्थप्रधानोऽपि भवति ॥

अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः ॥ ५१ ॥

योऽयं 'शेषो बहुव्रीहिर'त्यादिना बहुव्रीहिसमास उक्तः, स प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो भवति । चित्रगुः । शनलगुः । उच्चैर्मुखः । अस्ति-

क्षीरेति । प्रायेणेति किम् । अदूरदशा अधिकदशा इति पूर्वपदार्थप्रधानः ।
द्विदशाः त्रिदशा इत्युत्तरपदार्थप्रधानोऽपि भवति ॥

उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः ॥ ५२ ॥

योऽयं चार्थे युगपदाधिकरणवचनतायां द्वन्द्व उक्तः, स उभय-
पदार्थप्रधान एव भवति । प्लक्षन्प्रोधौ । धवखदिरौ । धवखदिरपलाशाः
धवखदिरपलाशमिति ॥

कर्मधारये प्रधानोपसर्जनानां परम्परं विप्रतिषेधे

[॥ ५३ ॥

कर्मधारयसमासाधिकारे प्रधानानां प्रधानमुपसर्जनानां तूपसर्जनं
विप्रतिषेधे सति यद्यत् परं तत्तद् भवति । विप्रतिषेधश्च तुल्यबलयोरग्यत्र
सावकाशयोरेकत्र युगपत्प्रसङ्गे संज्ञायते । 'वृन्दारकनागकुब्जरादिभिः
पूज्यमानमि'त्यस्यावकाशः गोनागः अश्वनागः । 'पोटायुवतिस्तोकादिभि-
र्जातिरि'त्यस्यावकाशः इम्ययुवतिः भय्ययुवतिः । इहोभयं प्राप्नोति—नाग-
युवतिः । परत्वात् पोटायुवतिस्तोकेत्यादि । उपसर्जनानामुपसर्जनम् ।
'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टपुमांसः पूज्यमानैरि'त्यस्यावकाशः सद्भवः महा-
पुरुषः । 'कृत्यतुल्याख्यान्यजात्ये'त्यस्यावकाशः तुल्यश्वेतः तुल्यपद्मः ।
इहोभयं प्राप्नोति—तुल्यमहान् । परत्वात् 'कृत्यतुल्याख्यान्यजात्ये'-
त्येतद् भवति । 'विप्रतिषेधे परं कार्यमि'त्यनेनैव सिद्धे वचनं पूर्ववि-
प्रतिषेधोऽस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन काकोलूकमित्यादौ 'नित्यवैरा' इत्य-
नेन परोऽपि शकुनिविकल्पो घ्राध्यत इत्याद्युपपन्नं भवति ॥

मत्वर्थीयार्थकर्मधारयाद् बहुव्रीहिः ॥ ५४ ॥

मत्वर्थीयः स्यादित्येवमर्थं यः कर्मधारयस्तं चाधित्वा बहुव्रीहि-
र्भवति । चित्रा गावोऽस्य सन्ति चित्रगुर्देवदत्तः । चित्रगवीमानिति न
भवति । बहवो ब्राह्मणा अस्मिन् देशे सन्ति बहुब्राह्मणको देशः । बहु-
ब्राह्मणवानिति न भवति । ठौकिके प्रयोगे गुरुलाघवानादरात् पर्यायेणो-
भयोः प्रसङ्गे नियमार्थं वचनम् ॥

कदाचित् कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थः ॥ ५५ ॥

सर्वधनाद्यर्थः कदाचित् कर्मधारयो बहुव्रीहिः । किं प्रयोजनेम् । सर्वधनीत्यादौ कर्मधारयप्रभृतिभिर्मत्वर्थीयैरन्यपदार्थस्या(वि? मि)धानं यथा स्यात् । कः पुनरसौ कालः । यत्र काश्चिच्छब्दविशेषोऽर्थविशेषो वाभिधितिसतो भवति । शब्दविशेषो यथा — सर्वधनी सर्वधीजी सर्वकेशी कृष्णतालुकी । अर्थविशेषो जात्यादिः । यथा गोखरबदराणाम् । कृष्णसर्पवान् वल्मीकः । नीलोत्पलवत् तटाकम् । महापुरुषवान् पुरुषव्याघ्रवान् ग्राम इति ॥

पूर्वपदातिशय आतिशयिकाद् बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्र-
तराद्यर्थः ॥ ५६ ॥

यत्रान्यपदार्थप्राधान्ये वाक्ये उत्तरपदार्थस्यातिशयो विवक्ष्यते तत्र पूर्वमातिशयिकः पश्चाद्बहुव्रीहिर्भवति ॥

उत्तरपदातिशय आतिशयिको बहुव्रीहिर्वद्वाद्यतरा-
द्यर्थः ॥ ५७ ॥

पहवोऽतिशयेना(स्या? द्या अ)स्मन् देशे घह्वाद्यतरः । बहुसुकु-
मारतर इति ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ५८ ॥

समासशब्दे 'प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमि'त्युक्तम् । तत् समासे पूर्वं निपतति । अव्ययम् अधिष्ठि । द्वितीया कष्टश्रितः । तृतीया शङ्कुलाखण्डः । चतुर्थी यूपदारु । पञ्चमी वृकभयम् । षष्ठी राजपुरुषः । सप्तमी अक्षशौण्डः । विशेषणं नीलोत्पलम् । उपपदं कुम्भकारः । प्रथमानिर्दिष्टयोपसर्जनस्या-
श्रयणादप्रधान(स्याप्य? स्य) प्रथमानिर्दिष्टस्य पूर्वनिपातो न भवति ।
गोगर्भिणी पुरुषव्याघ्रः ॥

राजदन्तलिप्तवासितसिक्तसंमृष्टभृष्टलुच्चितनममु-
पितावक्लिन्नपक्वार्पितोतोसगाढाधमर्णोत्तमर्णपरशशतपरस्सह-
स्रादिषु परम् ॥ ५९ ॥

राजदन्तादिषु समासेषूपसर्जनं परं निपतति । दन्तानां राजा
 राजदन्तः । षष्ठ्यन्तत्वाद्दुत्तरपदस्योपसर्जनत्वम् । पूर्वं वारितं ततो लिप्तं
 लिप्तवासितम् । पूर्वकालत्वादुपसर्जनत्वेन पूर्वत्वम् । एवं सिक्तसंमृष्टम् । भृष्ट-
 लुब्धितम् । नग्नमुपितम् । अवक्लिन्नपक्कम् । अर्पितोत्तम् । उत्तगाढ(म्) इति ।
 अधम ऋणे अधमर्णः । उत्तम ऋणे उत्तमर्णः । शतात् परे परश्शताः ।
 सहस्रात् परे परस्सहस्राः । 'पञ्चमी'त्युपसर्जनत्वम् । आदिग्रहणादन्ये-
 ऽपि नृवरकुरुश्रेष्ठादयो भवन्ति ॥

विम्बोष्ठविम्बाधरपुरुषोत्तमादिषु वा ॥ ६० ॥

विम्बोष्ठादिषूपसर्जनं वा परं निपतति । ओष्ठविम्ब विम्बोष्ठः ।
 अधरविम्बं विम्बाधरः । उत्तमपुरुषः पुरुषोत्तमः । आदिग्रहणाद् गृह-
 मध्य मध्यगृहम् इत्यादयो भवन्ति ॥

इदुद् द्वन्द्वे ॥ ६१ ॥

पूर्वमित्यनुवर्तते । इकारान्तमुकारान्तं च द्वन्द्वे पूर्वं निपतति ।
 भग्नीपोमौ । व्रीहियधौ । स्वादुतिक्तौ । कमण्डलुकृष्णाजिनम् ॥

न स्वातिश्चित्रायाः ॥ ६२ ॥

द्वन्द्वे स्वातिरिदन्ताश्चित्रायाः पूर्वं न निपतति । अनक्षत्रार्थ आरम्भः ।
 चित्रास्वाती माणविके ॥

पतिभार्यायाः ॥ ६३ ॥

पतिशब्द इदन्तो भार्यायाः पूर्वं न निपतति । भार्यापती ॥

जायाया जं दं च वा ॥ ६४ ॥

जायाशब्दाद् द्वन्द्वे पतिः पूर्वो न निपतति । जं दमित्येतौ च
 जायाशब्दस्यादेशौ भवतः । जाया च पतिश्च जायापती । जम्पती । दम्पती ॥

पशुश्च पुत्रार्त् ॥ ६५ ॥

द्वन्द्वे समासे पुत्रशब्दात् पतिः पशुश्च पूर्वो न निपतति । पुत्रपशु ।
 पुत्रपती ॥

श्मश्रुः केशात् ॥ ६६ ॥

द्वन्द्वे समासे श्मश्रुशब्दः केशात् पूर्वो न निपतति । केशश्मश्रु ॥

जानुविद् शिरसः ॥ ६७ ॥

द्वन्द्वे समासे शिरश्शब्दाद् जानुविद् पूर्वो न निपतति । शिरोजानु । शिरोविद् ॥

सर्पिर्मधुदीर्घलघुगुणवृद्ध्यादिषु वा ॥ ६८ ॥

सर्पिर्मध्वादिषु द्वन्द्वेषु इदुदन्तं पूर्वं वा निपतति । सर्पिर्मधुनी मधु-
सर्पिणी । दीर्घलघू लघुदीर्घौ । गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ । आदिग्रहणात् चन्द्र-
राहू राहुचन्द्रावित्यादयो भवन्ति ॥

अजाघदन्तम् ॥ ६९ ॥

अजाघदन्तं यच्छब्दरूपं तद् द्वन्द्वे समासे पूर्वं निपतति । उष्ट्र-
खरम् । उष्ट्रशरम् । अश्वखरम् । इन्द्रचन्द्रौ । इदुदन्तावपि परत्वा-
(द् बाधित्वे)दमेव भवति । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । इन्द्राविष्णू ॥

न शूद्रार्यावन्त्यश्मकविष्वक्सेनार्जुनादिषु ॥ ७० ॥

द्वन्द्वेष्वजाघदन्तं शूद्रार्यादिषु पूर्वं न निपतति । शूद्रश्चार्यश्च शू-
द्रार्यौ । अवन्त्यश्मकाः । विष्वक्सेनार्जुनौ । आदिग्रहणाद् विषयेन्द्रि-
याणि गजाश्व्यावित्यादयो भवन्ति ॥

धर्मार्थकामार्थशब्दार्थाद्यन्ताग्नीन्द्रचन्द्रार्कादिषु वा ॥ ७१ ॥

धर्मार्थादिषु द्वन्द्वेष्वजाघदन्तं पूर्वं वा न निपतति । धर्मार्थौ अर्थ-
धर्मौ । कामार्थौ अर्थकामौ । शब्दार्थौ अर्थशब्दौ । आद्यन्तौ अन्तादी ।
अग्नीन्द्रौ इन्द्राग्नी । चन्द्रार्कौ अर्कचन्द्रौ । आदिग्रहणाद् अश्वत्थकपित्थौ
कपित्थाश्वत्थावित्यादयो भवन्ति ॥

अल्पाचूतरम् ॥ ७२ ॥

अल्पाच् पूर्वं निपतति द्वन्द्वसमासे । पृश्नन्यग्रोवम् । धवाश्व-
कर्णम् । अस्मादेव निर्देशात् स्वार्थे घः । तेन श्रेयसितरा श्रेयसीतरा 'सु-
धिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणाम्' इत्यादि सिद्धं भवति ॥

नोलूखलमुसलतण्डुलकिण्वचित्ररथबाहिकलातकरा-
जक्षिभ्रुवदारगवोशीरवीजादिपु ॥ ७३ ॥

उलूखलमुसलादिपु द्वन्द्वेष्वल्पाक्षरं पूर्वं न निपतति । उलूखल-
मुसलौ । तण्डुलकिण्वम् । चित्ररथबाहिकौ । कलातकराजानी । अक्षिभ्रुवम् ।
दारगवम् । उशीरवीजम् । आदिग्रहणादधरोष्ठमित्यादयो भवन्ति ॥

समीरणग्न्यादित्यचन्द्रपाणिनीयरौढीयादिपु वा ॥७४॥

समीरणग्न्यादिपु द्वन्द्वेष्वल्पाक्षरं (वा पूर्वं निपतति) । समीरणग्नौ
अग्निसमीरणौ । आदित्यचन्द्रौ चन्द्रादित्यौ । पाणिनीयरौढीयाः रौढीयपा-
णिनीयाः । आदिग्रहणाद् जित्यापिपूयाः विपूयजित्या इत्यादयो भवन्ति ॥

लघ्वक्षरम् ॥ ७५ ॥

द्वन्द्वे समासे लघ्वक्षरं पूर्वं निपतति । सासीर्य (?) । तिलमापम् ।
'शैली मलयदर्दुरौ' ॥

न श्रद्धातपसादिपु ॥ ७६ ॥

श्रद्धातपसादिपु द्वन्द्वेषु लघ्वक्षरं पूर्वं न निपतति । श्रद्धातपसी
आदिग्रहणाद् दीक्षातपसी मेधातपसी इत्यादयो भवन्ति ॥

शकृन्मूत्रकुशकाशादिपु वा ॥ ७७ ॥

शकृन्मूत्रादिपु द्वन्द्वेषु लघ्वक्षरं वा पूर्वं निपतति । शकृन्मूत्रं मूत्र-
शकृत् । कुशकाशं काशकुशम् । आदिग्रहणात् करमरासमौ रासमकरम्
इत्यादयो भवन्ति ॥

अभ्यर्हितम् ॥ ७८ ॥

द्वन्द्वे समासे अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति । मातापितरौ । श्रद्धामेधे ।
कामक्रोधौ । वासुदेवार्जुनौ ॥

न नरनारायणादिपु ॥ ७९ ॥

नरनारायणादिपु द्वन्द्वेष्वभ्यर्हितं पूर्वं न निपतति । नरनारायणौ ।
आदिग्रहणात् सोमारुद्रौ कुवेरकेशवावित्यादयो भवन्ति ॥

तपश्श्रुतादिषु वा ॥ ८० ॥

तपःश्रुतादिषु द्वन्द्वेष्वभ्यर्हितं पूर्वं वा निपतति । तपश्श्रुते श्रुततपसा ।
आदिग्रहणाद् द्रोणभीष्मौ भीष्मद्रोणावित्यादयो भवन्ति ॥

मासर्तुनक्षत्राण्यानुपूर्व्येण ॥ ८१ ॥

मासवाचीनि ऋतुवाचीनि नक्षत्रवाचीनि च द्वन्द्वे समासे आनु-
पूर्व्येण निपतन्ति । फाल्गुनचैत्रौ । वैशाखज्येष्ठौ । हेमन्तशिशिरौ । शिशि-
रवसन्तौ । अश्विनीभरणी । कृत्तिकारोहिण्यौ ॥

न पुष्यपुनर्वस्वादिषु ॥ ८२ ॥

पुष्यपुनर्वस्वादिषु द्वन्द्वेषु नक्षत्रवाचीन्यानुपूर्व्येण न निपतन्ति ।
पुष्यपुनर्वसू । तिष्यपुनर्वसू । मघाश्लेषे इति ॥

वसन्तग्रीष्मादिषु वा ॥ ८३ ॥

वसन्तग्रीष्मादिषु द्वन्द्वेष्वानुपूर्व्येण पूर्वं वा निपतति । वसन्तग्रीष्मौ
ग्रीष्मवसन्तौ । आदिग्रहणाच्छुक्रशुचिशुक्रादयो भवन्ति ॥

ज्यायान् भ्रातृणाम् ॥ ८४ ॥

द्वन्द्वे समासे भ्रातृणां मध्ये यो ज्यायान् स पूर्वं निपतति । युधि-
ष्ठिरार्जुनौ । सङ्कर्षणवासुदेवौ ॥

न पाण्डुधृतराष्ट्रादिषु ॥ ८५ ॥

पाण्डुधृतराष्ट्रादिषु द्वन्द्वेषु भ्रातृणां ज्यायान् पूर्वं न निपतति ।
पाण्डुधृतराष्ट्रौ । विष्णुवासवौ ॥

भीमसेनार्जुनादिषु वा ॥ ८६ ॥

भीमसेनार्जुनादिषु द्वन्द्वेषु भ्रातृणां ज्यायान् पूर्वं वा निपतति ।
भीमसेनार्जुनौ अर्जुनभीमसेनौ । आदिग्रहणाद् देवापिशन्तन् शन्तनुदे-
वापी इत्यादयो भवन्ति ॥

वर्णानां च ॥ ८७ ॥

द्वन्द्वे समासे वर्णानां च ज्यायान् वर्णः पूर्वं निपतति । ब्राह्मण-
क्षत्रियौ । क्षत्रियवैश्यौ । वैश्यशूद्रौ ॥

बहुपूत्कमश्च ॥ ८८ ॥

द्वन्द्वे समासे बहुवर्णेषु ज्यायसां क्रमेणोत्क्रमेण च पूर्वनिपातो भवति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः शूद्रविद्क्षत्रविप्राः ॥

सङ्ख्यानामल्पीयैः ॥ ८९ ॥

सङ्ख्यानां द्वन्द्वे यदल्पीयस्तत् पूर्वं निपतति । एकश्च दश च एका-
दश । एकविंशतिः । 'त्र्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'चतुस्त्रिंशेकमागिनः' इत्या-
दावसङ्ख्यात्वाद् (द य)दल्पीयस्तत् पूर्वं निपतति ॥

बहुव्रीहौ च ॥ ९० ॥

बहुव्रीहौ समासे सङ्ख्यानां यदल्पीयस्तत् पूर्वं निपतति । द्वित्रिः ।
त्रिचतुराः । पञ्चपाः । द्विदशाः । त्रिदशाः ॥

सर्वनाम चै सर्वतः ॥ ९१ ॥

सर्वबहुव्रीहौ समासे सर्वनाम सङ्ख्या च सर्वस्मात् पूर्वं निपतति ।
सर्वं श्वेतमस्य सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः । सर्वसारः । सर्वगुरुः । सर्वलघुः ।
उभयचेतनः । त्रिलोचनः । सप्तमार्यः । चतुर्हस्ताः । पञ्चदीर्घः । पडुन्नतः ।
सत्तरक्त इति । सर्वतोऽग्रहणाद्विशेषणनिष्ठयोः परोक्तयोरपि पूर्वनिपातो न
भवति । सर्वनामसङ्ख्ययोरपि मिथः सम्प्रधारणायां चानुत्कृष्टत्वेन पर-
त्वात् सङ्ख्यायाः पूर्वनिपातो भवति । द्व्यन्यः त्र्यन्यः ॥

विशेषणम् ॥ ९२ ॥

बहुव्रीहौ समासे विशेषणं पूर्वं निपतति । चित्रगुः । शबलगुः ॥

प्रियो वा ॥ ९३ ॥

बहुव्रीहौ समासे विशेषणप्रियशब्दः पूर्वो वा निपतति । प्रियगुडः ।
गुडप्रियः ॥

सप्तमी ॥ ९४ ॥

बहुव्रीहौ समासे सप्तम्यन्तं पूर्वं निपतति । कण्ठेकालः । उरसि-
लोमा । मूर्धशिसः । मस्तकशिसः ॥

गङ्वादिभ्यो वा ॥ ९५ ॥

बहुव्रीहौ समासे सप्तम्यन्तं गङ्वादिभ्यः पूर्वं वा निपतति । कण्ठे-
गङ्गुः गङ्गुकण्ठः । शिरसिगङ्गुः गङ्गुशिराः । मध्येगुरुः गुरुमध्यः । अन्ते-
गुरुः गुर्वन्तः । व्यवस्थितविभाषया बहेगङ्गुरित्येव भवति ॥

नेन्द्रादिभ्यः ॥ ९६ ॥

बहुव्रीहौ समासे सप्तम्यन्तमिन्द्रादिभ्यः पूर्वं न निपतति । इन्दु-
मौलिः । शशिशेखरः । पद्मनाभः । पद्महस्तः । शङ्खपाणिः । दर्मपवित्रपाणि-
रिति ॥

प्रहरणेभ्यश्च ॥ ९७ ॥

बहुव्रीहौ समासे सप्तम्यन्तं प्रहरणार्थेभ्यश्च पूर्वं न निपतति । शूल-
पाणिः । शार्ङ्गपाणिः । धनुर्हस्तः । पाशहस्तः । वज्रपाणिः । बहुलाधि-
कारात् पाणिवज्र इत्यपि भवति ॥

क्तान्तं वा ॥ ९८ ॥

बहुव्रीहौ समासे प्रहरणार्थेभ्यः क्तान्तं वा पूर्वं निपतति । अस्यु-
षतः उद्यतासिः । प्रहरणकलितः कलितप्रहरणः ॥

नित्यं शेषे ॥ ९९ ॥

शेषे बहुव्रीहौ समासे क्तान्तं पूर्वं निपतति । कृतकटः । भिक्षित-
भिक्षः । ऊढरथोऽनङ्वान् । उद्घृतौदना स्थाली ॥

आहिताग्निजातपुत्रजातदन्तजातश्मश्रुपीतघृतपीत-
तैलपीतमद्यपीतविषोढभार्यगतार्थच्छिन्नशीर्षादिषु वा ॥१००॥

आहिताग्न्यादिषु बहुव्रीहिसमासेषु यत् क्तान्तं तत् पूर्वं वा निपतति ।
आहिताग्निः अग्न्याहितः । जातपुत्रः पुत्रजातः । जातदन्तः दन्तजातः ।
जा। श्मश्रुः श्मश्रुजातः । पीतघृतः घृतपीतः । पीततैलः तैलपीतः । पीतमद्यः
मद्यपीतः । पीतविषः विषपीतः । ऊढभार्यः भार्योढः । गतार्थः अर्थगतः ।

छिन्नशीर्षः शीर्षच्छिन्नः । आदिग्रहणात् पीतदधिः दधिपीतः इत्यादयो भवन्ति ॥

जातिकालसुखादिभ्यश्च ॥ १०१ ॥

बहुव्रीहौ समासे जातिवाचिभ्यः कालवाचिभ्यः सुखवाचिभ्यश्च क्तान्तं पूर्वं वा निपतति । .... ॥

कडारगडुलकाणखञ्जकुण्ठखोडखलतिगौरपिङ्गलवृ-
द्धमिक्षुकवटरतनवः कर्मधारये ॥ १०२ ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १०३ ॥

स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः ॥ १०४ ॥

विरूपाणामप्येकार्थानाम् ॥ १०५ ॥

पौत्रीदच्छी(?)वद्वंश्यादीनां तन्निमित्त एव चेद्विशेषः
॥ १०६ ॥

स्त्रीपुंवच्च । १०७ ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ १०८ ॥

ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणानेकशफेषु स्त्री ॥ १०९ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्य वा ॥ ११० ॥

पितृश्वशुरौ मातृश्वश्रूभ्याम् ॥ १११ ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । ११२ ॥

सर्वैस्त्यदादीनि ॥ ११३ ॥

तेषामद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानां पुंनपुंसकतो लिङ्गा-
नि ॥ ११४ ॥

.... पिप्पली च सा चेति अर्धपिप्पल्याविति । ननु च 'परवल्लिङ्गं
द्वन्द्वतत्पुरुषयोति'ति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात् तद्विशेषणस्यापि सर्व-
नामस्तल्लिङ्गता भविष्यति । सा हि न्यायप्राप्ता । इयं तु वाचनिकीति
तां मा वापिष्टेति 'धद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामि'ति यत्पर्युदासः कियते ॥

तेषां मिथो यत् परम् ॥ ११५ ॥

तेषां त्यदादीनां मिथः परस्परं सहवचने यद्यत् परं तत् तत् शिष्यते । स च यश्च यौ । यश्च एष च एतौ । एष च अयश्चेमौ । अयं च असौ चामू । यश्च कश्च कौ । स च त्वं च युवाम् । त्वं चाहं चावाम् । स च भवांश्च भवन्तौ इति ॥

क्वचित् पूर्वञ्च ॥ ११६ ॥

त्यदादीनां मिथः सहवचने यथाभिधानं क्वचित् पूर्व च शिष्यते । स च यश्च तौ याविति वा । एष चायं च एतौ इमाविति वा । त्वं च भवांश्च युवां भवन्ताविति वा । अहं च भवांश्च आवाम् । क्वचिदिति वचनात् भवन्ताविति न भवति ॥

पुरुषाणां च ॥ ११७ ॥

पुरुषाणां च युगपद्वचने परः शिष्यते । स च पचति त्वं च पचसि युवां पचथः । देवदत्तश्च पचति (युवां) पचथः यूयं पचथ । त्वं पचमि अहं पचामि आवां पचावः । स च पचति त्वं च पचसि अहं च पचामि वयं पचामः ॥

अव्ययीभावो नपुंसकम् ॥ ११८ ॥

अव्ययीभावो नपुंसकलिङ्गं भवति । अधिस्त्रि । उपकुम्भम् । द्विमुनि । पञ्चनदम् । सप्तगोशवरम् । उन्मत्तगङ्गम् इति । अन्यपदार्थप्रधानस्यालिङ्गतायामभिधेयलिङ्गतायां प्राप्तायां वचनम् ॥

द्वन्द्वः समाहार एकवच्च ॥ ११९ ॥

समाहारे यो द्वन्द्वः स नपुंसकमेकवच्चास्य कार्यं भवति । प्रत्यघात् कठकौथुमम् । उदगात् कठकालापम् । धवखदिरपलाशम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । पाणिपादम् । शिरोग्रीवम् । अर्थस्य नपुंसकत्वादेकत्वाच्चानुप्रयोगोऽपि तथैव भवति । तदिदमाराशस्त्रि । तदिदं धानाशङ्कुलीति ॥

द्विगुश्च ॥ १२० ॥

समाहारे यो द्विगुः स च नपुंसकमेकवच भवति । पञ्चकुमारि । पञ्चमधु । पञ्चगवम् । दशगवम् । समाहार इति किम् । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पञ्चगोणिः ॥

अदन्तः स्त्री ॥ १२१ ॥

अकारान्तः समाहारद्विगुः स्त्रीलिङ्गमेकवच भवति । पञ्चानां पूजा । समाहारः पञ्चपूर्वा । पण्णगरी । एकापूर्वा (१) । त्रिलोकी । समाहार इत्ये । अष्टाकपालः पुरोडाशः ॥

वाचन्तः ॥ १२२ ॥

वाचन्तः समाहारद्विगुर्वा स्त्रीलिङ्गं भवति । पक्षान्तरे तु नपुंसकमेकत्वं च नित्यमेव । पञ्चसद्वी पञ्चसद्वम् ॥

अनो नलोपश्च ॥ १२३ ॥

अचन्तस्य द्विगोर्नलोपो वा च स्त्रीत्वं भवति । पञ्चतक्षं पञ्चतक्षी ॥

पात्रपथयुगभुवनाद्यन्तो नपुंसकम् ॥ १२४ ॥

पात्राद्यन्तः समाहारद्विगुरदन्तोऽपि नपुंसकमेकवच भवति । पञ्चपात्रम् । (चतुष्पथम् । चतुर्गु)गम् । त्रिभुवनम् । आदिग्रहणात् त्रिविष्टपं (चतुष्कण्ठकमित्यादयो भवन्ति ॥

पृथ्याः कन्थोशीनरेषु तत्पुरुषः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

उशीनरेषु या कन्था तदन्त पृथीतत्पुरुषः संज्ञायां विषये नपुंसकलिङ्गं भवति । सौशमिकन्धम् । आहारकन्धम् । उशीनरेष्विति किम् । दाक्षिकन्धा । संज्ञायामित्येव । (वीरणकन्धा) । परवल्लिङ्गत्वे प्राप्ते षचनम् ॥

उपज्ञोपक्रमं तदादित्ये ॥ १२६ ॥

उपज्ञायत इत्युपज्ञा । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । उपज्ञान्त उपक्रमा-
न्तश्च पष्ठीतत्पुरुषस्तदादित्वेऽभिधित्सिते नपुंसकलिङ्गं भवति । पाणिन्यु-
पज्ञमकालकं व्याकरणम् । चन्द्रोपज्ञमसज्ञकं व्याकरणम् । (उपज्ञोपक्रममिति
किम् ।) वाल्मीकिश्लोकाः । तदादित्त्वं इति किम् । देवदत्तोपज्ञो रयः ।
यज्ञदत्तोपक्रमो रयः ॥

ईश्वरार्थादिराज्ञः सभा ॥ १२७ ॥

ईश्वरार्थाद् राजवर्जितात् पृथगन्तात् परा या (सभा तदन्तस्तत्पुरुषो)
नपुंसकलिङ्गं भवति । इनसभम् । ईश्वरसभम् । ईश्वरार्थादिति किम् ।
देवदत्तसभा । अराज्ञ इति किम् । राजसभा । चन्द्रगुप्तसभा । नायमीश्वर-
पर्यायः, संज्ञाशब्दत्वात् ॥

यक्षराक्षसपिशाचादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

यक्षादिभ्यः पृथगन्तेभ्यः परा या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं
भवति । यक्षसभम् । राक्षससभम् । पिशाचसभम् । आदिग्रहणाद् गन्धर्व-
सभं किञ्चरसभमित्यादयो भवन्ति ॥

अशाली ॥ १२९ ॥

अशाला या सभा तदन्तः पष्ठीतत्पुरुषो नपुंसकं भवति । स्त्रीसभम् ।
दासीसभम् । गोपालसभम् । सङ्घातयचनोऽत्र सभाशब्दः ॥

सेनासुराशालानिशा वा ॥ १३० ॥

सेनाद्यन्तः पष्ठीतत्पुरुषो वा नपुंसकलिङ्गं भवति । ब्राह्मणसेनं
ब्राह्मणसेना । यवसुरं यवसुरा । गोशालं गोशाला । श्वनिशं श्वनिशा,
यस्यां मत्ताः श्वानो विहरन्ति ॥

छाया ॥ १३१ ॥

छायान्तः पष्ठीतत्पुरुषो वा नपुंसकं भवति । कुड्यञ्छायम् । कुड्य-
ञ्छाया ॥

नित्यं बाहुल्ये ॥ १३२ ॥

छायान्तः पठितत्पुरुषः पूर्वपदार्थबाहुल्ये गम्यमाने नित्यं नपुंसकं भवति । इक्षुच्छायम् । शलभच्छायम् ॥

पथोऽव्ययात् ॥ १३३ ॥

पथ इति कृतसमासान्तः पथिन्शब्दो गृह्यते । अव्ययात् परो यः पथशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसक भवति । अपथम् । विपथम् । कापथम् । प्रपथम् । अव्ययादिति किम् । जलपथः स्थलपथः । तत्पुरुष इत्येव । अपथा नदी । उत्पथो देशः ॥

रात्राह्णवाकाः पुंसि ॥ १३४ ॥

रात्राह्णशब्दौ कृतसमासान्तौ गृह्येते । रात्राद्यन्तस्तत्पुरुषः पुल्लिङ्ग-विषयो भवति । त्रिरात्रः । वर्षारात्र । पूर्वरात्रः । सर्वरात्रः । पूर्वाह्णः । मध्याह्णः । अपराह्णः । सायाह्णः । अत्र परवल्लिङ्गत्वात् स्त्रियां नपुंसके च प्राप्ते वचनम् । अनुवाकः । शंयुवाकः । सूक्तवाकः । 'अकर्तरि च कारके' इति घञ् । ततः स्त्रियां क्तिनादयो बाध(कं? काः) । नपुंसके भावकरणाधिकरणेषु ल्युट् । कर्मादौ बाधकाभावादभिधेयपारतन्त्र्येण लिङ्गत्रयेऽपि स्यादिति वचनम् । यथा — शेषो बहुव्रीहिः । शेषाः पुरुषाः । 'तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञाम्' । शेषा विभक्तयः । शेषमन्नम् । शेषाणि वाक्यानि । न च करणाधिकरणयोरपि सर्वत्र नपुंसके ल्युट् । युगं युगानीति ॥

अहोऽसुदिनपुण्याभ्याम् ॥ १३५ ॥

सुदिनपुण्याभ्यामन्यस्तत्परो योऽहश्शब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः पुंविषयो भवति । अहः त्र्यहः परमाहः । असुदिनपुण्याभ्यामिति किम् । सुदिनाहं पुण्याहम् ॥

नपुंसके चार्धर्चाष्टापदसुवर्णशतमानकार्पाणवारवाणगन्धमादनान्धकारापराह्लापूर्वोपवासानिर्यासविमानप्रग्रीवप्रवालवाजपेयराजसूयप्रतिसरादयः ॥ १३६ ॥

अर्धर्चादयः समासाः पुंसि नपुंसके च साधवो भवन्ति । अर्धर्चः
 अर्धर्चम् । अष्टापदः अष्टापदम् । सुवर्णः सुवर्णम् । शतमानः शतमानम् ।
 कार्पाषणः कार्पाषणम् । वारवाणः वारवाणम् । गन्धमादनः गन्धमादनम् ।
 अन्धकारः अन्धकारम् । अपराहः अपराहम् । अपूर्वः अपूर्वम् । उपवासः
 उपवासम् । निर्यासः निर्यासम् । विमानः विमानम् । प्रग्रीवः प्रग्रीवम् ।
 प्रवालः प्रवालम् । वाजपेयः वाजपेयम् । राजसूयः राजसूयम् । प्रतिसरः
 प्रतिसरम् । आदिग्रहणात् उद्यानः उद्यानम् । विटङ्कः विटङ्कम् । द्वीपः
 द्वीपमित्यादयो भवन्ति । समासप्रस्तावादाभयादयोऽत्र वक्तव्या न भ-
 वन्ति ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ १३७ ॥

समाहारद्वन्द्वस्य नपुंसकत्वविधानादिहेतरेतरयोगद्वन्द्वो गृह्यते ।
 तत्पुरुषस्तु पूर्वपदार्थप्रधानः परवल्लिङ्गतां प्रयोजयति । परस्योत्तरपदस्य
 यल्लिङ्गं तदेव द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च भवति । कुम्कुटमयूर्याविमे मयूरी-
 कुम्कुटाविमौ । द्वन्द्वस्योभयपदार्थप्रधानत्वात् पूर्वपरयोर्लिङ्गमनियमेन मा
 भूदिति वचनम् । समासार्थस्य च परवल्लिङ्गतातिदेशादनुप्रयोगोऽपि तथैव
 भवति । पूर्वं कायस्य पूर्वका(योऽ)यम् । अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पलीयमिति ॥

एकविंशत्यादीनां च ॥ १३८ ॥

एकविंशत्यादीनां द्वन्द्वसमासानामुत्तरपदस्येव लिङ्गं भवति । समा-
 हारार्थं वचनम् । एकश्च विंशतिश्च एकविंशतिः । एकनवतिः । द्वा-
 नवतिः ॥

न प्राप्तापन्नगत्यलंपूर्वाणाम् ॥ १३९ ॥

प्राप्तादिपूर्वाणां पूर्वपदार्थप्रधानतत्पुरुषाणां परस्येव लिङ्गं न भवति ।
 प्राप्ते जीविकां प्रासजीविकः । आपन्नजीविकः । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः
 निष्कौशाम्बिः । अतिक्रान्तः खट्वामतिखट्वः । अवरुष्टं कोकिलया अ-
 कोकिलम् । परिगलानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । अलं कुमार्यं मलङ्कुमारिः ।
 आतिदेशिकस्य प्रतिषेधादुत्तरपदप्रधानस्य प्रतिषेधो न भवति । प्रगत
 आचार्यः प्राचार्यः । अशुक्लः शुक्लः कृतः शुक्लीकृतः इति ॥

पूर्ववदश्ववडवौ ॥ १४० ॥

अश्ववडवावित्ययमितरेतरयोगद्वन्द्वः पूर्वपदलिङ्गो भवति । अश्वध
वडवा चाश्ववडवाविमौ । द्विवचनमतन्त्रम्, इतरेतरयोगोपलक्षणत्वात् ।
तेनाश्ववडवा अस्य अश्ववडवैः कृतमित्यादिरपि पूर्ववलिङ्गो भवति ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ १४१ ॥

नपुंसके वर्तमानस्य प्रातिपदिकस्याचोऽन्त्यस्य ह्रस्वो भवति ।
अतिरि अति(र१लु) । आराशस्त्रि । धानाशष्कुलि । ग्रामणि कुलं खलपु-
कुलमित्यत्र पदान्तसम्बन्धाभिव्यङ्ग्यनपुंसकत्वाश्रयस्य ह्रस्वो भवति .... ॥

गोरुपसर्जनान्त्यस्य ॥ १४२ ॥

टावादीनां च ॥ १४३ ॥

... ..अतिसद्वः अतिमालः । निष्कौशाम्बिः । निर्वाणसिः । अवातोः
अतिप्रह्वबन्धुः । उपसर्जनस्येत्येव । राजकुमारी । परमप्रह्वबन्धुः । स्त्रिया
इति वक्तव्ये टावादीनामिति वचनादिह न भवति — अतिस्त्री अतिलक्ष्मीः
अतिश्रीः सुभ्रुः । अन्यस्येति किम् । शालाप्रियः । पञ्चशालाप्रियः । राज-
कुमारीप्रियः इति । अत्र यद्यपि शालान्तं कुमार्यन्तं च समासप्राति-
पदिकमन्यपदार्थापेक्षयो(पसर्जनं, तथा)पि यत्रान्त्यत्वं तत्रोपसर्जनत्वं
नास्ति । यत्र तूपसर्जनत्वं तत्रान्त्यत्वं नास्तीति ह्रस्वो (न) भवति ।
ननु च टावादीनां प्रत्ययत्वात् 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित-
स्तदादेशग्रहणमितीह न प्राप्नोति अतिरत्नमालः अतिराजकुमारीति । उक्त-
मेतत् । अनुपसर्जने .... ..
स्त्रीप्रत्ययान्तमात्रं गृह्यते इति । इह कस्मान्न भवति बहुकुमारीकः बहु-
वृषलीक इति । 'न कपि' इति प्रतिषेधात् । न चायं कप् समासान्तः ।
समर्था.... ..न्तविधावीयसः परस्येत्वं वक्ष्यति ॥

लुक् तद्धितलुक्त्रयगोणीसूच्योः ॥ १४४ ॥

अगोणीसूचीसम्बन्धिनां टावादीनां तद्धितलुकि सति लुग् भवति । पञ्च
इन्द्राण्यो देवता अन्य पद्येन्द्रः । पद्मभिः शष्कुलीभिः क्रीतः पञ्चशष्कुलः ।
(आमलन्त्याः) फलम् आमलकम् । घदरम् । सर्वत्राप्राधान्यलक्षणं लौकि-
कमुपसर्जनत्वम् । तद्धितग्रहणं किम् । गार्गीकुटम् । लुकीति किम् ।

गार्गत्वम् । उपसर्जनस्येत्येव । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः । तद्धितलुकि कृते
'जातौ ङीपूङ्गौ' इत्यनुपसर्जनत्वम् । अगोणीसूच्योरिति किम् । पञ्चभिर्गो-
णीभिः क्रीतः पञ्चगोणिः । पञ्चसूचिः ॥

लुपि-प्रकृतिवलिङ्गवचने ॥ १४५ ॥

प्रत्ययस्य लुपि सति तदर्थस्य प्रकृतेरिव लिङ्गवचने भवतः । अभि-
धेयवलिङ्गवचनयोः प्राप्तयोरयमतिदेशः । पञ्चालस्यापल्यानि बहूनि । 'जन-
पदनाम्नः क्षत्रियादञ्' । तस्य बहुषु लुक् । पञ्चालाः क्षत्रियाः । पुलिङ्गा
बहुवचनविषयाः । तेषां 'निवासो जनपद' इत्यण् । तस्य 'जनपदे लुप् ।
(तत्र ?) एवं कुरवः । मत्स्याः । अङ्गाः । वङ्गाः । सुन्धाः । गोदौ नाम हृदौ, तयो-
रदूरभवो ग्रामः गोदः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । लुपीति किम् ।
'लवणाल्लुक' लवणः सूपः । लवणा यवागूः । लवणानि व्यञ्जनानि
भवन्ति । लिङ्गवचने इति किम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्राम इति चातुरार्थि-
कस्याणो वरणादित्वात् लुप् । शिरीषाः । तस्य वनं शिरीषवनम् । 'ओप-
धिवृक्षेभ्यो वे'ति णत्वं न भवति ॥

विशेषणानां चाजातेः ॥ १४६ ॥

लुवर्थस्य यानि विशेषणानि जातिविवर्जितानि तेषां च प्रकृतिव-
लिङ्गवचने भवतः । पञ्चालाः रमणीयाः बहन्नाः बहुक्षीराः बहुमाल्य-
फलाः बहुक्षीरघृता इति । गोदौ रमणीयौ बहन्तौ बहुमाल्यफलौ बहुक्षीर-
घृताविति । अजातेरिति किम् । पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः । ग्रामजन-
पदयोर्जात्योः स्वकीयमेव लिङ्गं वचनं च भवति । जात्यर्थस्य चायं प्रकृ-
तिवद्भावप्रतिषेधः । तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि, तेषामपि प्रकृ-
तिवद्भावो न भवति । पञ्चालाः जनपदः रमणीयः बहन्नः बहुमाल्यफलः
बहुक्षीरघृतः इति ॥

न मनुष्ये ॥ १४७ ॥

मनुष्ये यो लुप् तस्मिन् सति लुवर्थस्य यानि विशेषणानि तेषां

प्रकृतिवलिङ्गवचने न भवतः । चञ्चैव वञ्चिकेवेति 'इवार्थे प्रतिकृतौ'
इति कन् । तस्य 'लुम्मनुष्य' इति लुप् । चञ्चा रमणीयः वञ्चिका दर्शनीयः ॥

समास उत्तरपदस्य ॥ १४८ ॥

प्रत्ययस्य लुपि सति समासे उत्तरपदस्यैव प्रकृतिवलिङ्गवचने
भवतः, न पूर्वपदस्य । मधुरा च पञ्चालाश्च मधुरापञ्चालाः । मधुरासु-
(ग्र१)ष्ठाः । उत्तरपदस्येति किम् । पञ्चालाश्च मधुरा च पञ्चालमधुरे ।
पञ्चालानां बहुत्वातिदेशात् समुदायार्थस्य च द्वन्द्वेनाभिधानात् पूर्ववद्
बहुवचनं प्राप्तम् । अतो नियमाद् द्विवचनमेव भवति ॥

हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ १४९ ॥

हरीतक्यादिषु तद्धितस्य लुपि सति प्रकृतेरिव व्यक्तिरेव भवति, न
वचनम् । व्यक्तिर्लिङ्गमुच्यते । हरीतक्याः फलं हरीतकी हरीतक्यौ हरीतक्यः ।
एवं कोशातकीद्राक्षादयः । हरीतक्यादयः प्रत्ययलुब्धिवधौ निर्दिश्यन्ते ॥

खलतिकादिषु वचनम् ॥ १५० ॥

खलतिकादिषु तद्धितस्य लुपि प्रकृतेरिव वचनमेव भवति, न
व्यक्तिः । खलतिका नाम पर्वतः । तस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं व-
नानि । 'वरणादेश्च' इत्यणो लुप् । तत्र खलतिकस्यैकत्वादेकवचनं विधी-
यते । लिङ्गं पुनर्वचनसम्बन्धेव भवति । आदिग्रहणाद् यथादर्शनमन्य-
त्रापि लुपि कृते वचनमवगन्तव्यम् इति ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्भूताया सरस्वतीकण्ठाभरणस्य

श्यावरणस्य लघुश्रुतौ तृतीयस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

स्त्रियां ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । (आपाद) परिसमाप्तैर्यदित ऊर्ध्वमनुक्तमिष्यामः स्त्रियामित्येव तद्वेदितव्यम् । किमिदं स्त्रीति । किं पुनर्लिं (ङ् ? ङम् ।) वाह्यार्थ-विशेषेऽपि शब्दोपजनितोऽर्थविशेष उपचयापचयस्थितिरूपः शब्दसंस्कार-.... म्यः पुमान् स्त्री नपुंसकमिति लिङ्गम् । तवाह्यार्थाविशेषेऽपि दृष्टं लिङ्गान्यत्प्रभवयवान्यत्वात् शब्दान्यत्वात् । तद्यथा तटः तटी तटम् । कुटी कुटीरकः कुटीरकम् । पुष्यः तारका नक्षत्रम् । दासः कलत्रं भार्येति ॥

अतष्टाप् ॥ २ ॥

प्रातिपदि(काददन्तान् स्त्रि)यां वर्तमानाद्याप्प्रत्ययो भवति । खट्वा माला शलाका देवदत्तेति । अत इति किम् । द्यप् समित् । तपरक-रणं किम् । कीलालपाः ब्राह्मणी । 'ज्यायो दीर्घ' इति सुलोपः स्यात् । पकारः स्वरार्थः । आधिति टाप् डाप् चाप् ॥

(अजै)डककोकिलाश्चचटकमूपिकेभ्यः ॥ ३ ॥

अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अदन्तेभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्यष्टाप्प्र-त्ययो भवति । जातिलक्षणस्य डी(पो)ऽपवादः । अजा । एडका । कोकिला । अश्वा । (चटका । मूपिका) ॥

बालहोडपाकवत्समन्दविलातेभ्यश्च ॥ ४ ॥

(वालादि)भ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्यष्टाप्प्रत्ययो भवति । ष्योलक्षणस्य डी(पो ? पो)ऽपवादः । बाला । होडा । पाका । वत्सा । मन्दा । विलाता ॥

पूर्वापहानापरापहानैसम्प्रहानेभ्यो नस्य च णः ॥ ५ ॥

पूर्वापहानादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्यः टाप्प्रत्ययो भवति । नस्य च णत्वं भवति । टिलक्षणस्य डी(पो ? पो)ऽपवादः । पूर्वा-पहाना । अपरापहाना । सम्प्रहाना ॥

सम्भस्त्रांजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् ॥ ६ ॥

सम्प्रभृतिभ्यः परो यः फलशब्दस्तदन्तात् (प्रातिपदिकात् स्त्रियां वर्तमानात् टाप्प्रत्ययो भवति फलोत्तरपद)लक्षणस्य ङीपोऽपवादः । सम्फला । भस्त्रफला । अजिनफला । शणफला । पिण्डफला । ओपधि-जातिविशेषाणां संज्ञा एताः ॥

त्रेश्च ॥ ७ ॥

त्रेश्च परो यः फलशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां (वर्तमानात् टाप्प्रत्ययो भवति) । ... ..

.... माहृतानि त्रिफला ॥

सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् ॥ ८ ॥

सदादिभ्यः परो यः पुष्पशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां वर्तमानात् टाप्प्रत्ययो भवति । पुष्पोत्तरपदलक्षणस्य ङीपोऽपवादः । सत्- (पुष्पा । प्राक्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा) ॥

मूलाञ्जः ॥ ९ ॥

नञः परो यो मूलशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां वर्तमानात् टाप्प्रत्ययो भवति । मूलोत्तरपदलक्षणस्य ङीपोऽपवादः । अमूला ॥

शूद्राच्चाहत्पूर्वाञ्जातिः ॥ १० ॥

(शूद्र इत्यस्मात् प्रातिपदिकादहत्पूर्वात् । स्त्रियां वर्तमानात् टाप्प्रत्ययो भवति । शूद्रा) .... ..

... ..
(जातिरेति किम् ।) शूद्रस्य भार्या शूद्री । पुंयोगे ङीवेव भवति । अहत्पूर्वादिति किम् । महाशूद्री अभीरजातिः । जातिलक्षणो ङीपेव भवति । ननु च शूद्रादित्युच्यते । तत्र कः प्रत्ययो गोमहाशूद्रा स्यात् (!) ग्रहण-
वता .... ..
.... ..
... ..

(तेन अतिधीवरो अतिर्षाव)री । अतिभवती अतिमह(तो)त्यादि सिद्धं भवति । इहापि 'पिदाद्विगोः' इति छापं वाधित्वा टाप् प्राप्नोति पञ्चाजी दशाजीति । नैवम् । अ(ज?जैड)केत्यादौ सूत्रे अजादिति स्त्रियां विशेष्यमः । अज ... ..

... ..
... ..
... ..
... ..

कन्यकनिष्ठज्येष्ठमध्यमध्यममुग्धेभ्यः ॥ ११ ॥

कन्यादिभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्यष्टाप्रत्ययो भवति । अचरभवयो-
लक्षणस्य ङी(गो?पो)ऽपवादः । कन्या । कनिष्ठा । ज्येष्ठा । मध्या ।
मध्यमा । मुग्धा । यदा त्ववयोवचनाः कनिष्ठादयस्तदा अत ... .. ॥

ऋङ्देविविङ्भ्याम् ॥ १२ ॥

... ..
... ..
... ..
... .. (देविविशा) ॥

उष्णिहो वा ॥ १३ ॥

उष्णिहः स्त्रीविषयाष्टाप्रत्ययो (वा) भवति । उष्णिक् उष्णिहा ॥

ऋचि पादः ॥ १४ ॥

पादिति कृतसमासान्तः पादशब्दो गृह्यते । तदन्तात् प्रातिपादे-
कात् स्त्रियां वर्तमानाष्टाप्रत्ययो भवति । ... ..
... .. (ऋचीति किम्) । चतुष्पदी ॥

ऋनो ङोप् ॥ १५ ॥

ऋकारान्ताङ्कारान्ताश्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां वर्तमानात् ङी-प्रत्ययो
भवति । कर्त्री । हन्त्री । दण्डिर्न । छत्रिणी । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः ॥

अघातोरुगितः ॥ १६ ॥

धातुवर्जितो य उगित् ... ..ती भवति ।
प(श्चती?चन्ती) । दीव्य(ती?न्ती) । दण्डिमती । अर्वती । विदुपी ।
प्रेयसी इति । अघातोरिति किम् । उखासत् । पर्णध्वत् । ब्राह्मणीति ॥

पा० ४.] हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् । ११७

ऊधश्शब्दान्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां नित्यं ङीप्प्रत्ययो भवति ।
नकारश्चान्तादेशः । कुण्डोष्नी घटोष्नी । घू ... .
... .. तत्रं वक्ष्यति । बहुव्रीहेरित्येव । प्राप्तोधाः ॥

दास्नः संख्यादेः ॥ २४ ॥

हायनाद् वयसि ॥ २५ ॥

(संख्यादेः) हायनशब्दाद् बहुव्रीहेः स्त्रियां वयसि गम्यमाने
ङीप्प्रत्ययो भवति । द्विहायनी । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । 'त्रिचतुर्मा
वयसि हायनरपे'ति णत्वम् । वयसोति किम् । (द्विहायना शाला । त्रिहा-
यना ।) ... .. नां शरीरावस्था
... ..
वय इति णत्वमपि न भवति । संख्यादेरिति किम् । अंतीतहायना ॥

नानुपधालोपिनः ॥ २६ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहे(रु?रनु)पधालोपिनः स्त्रियां ङोप् न भवति ।
सुपर्वा सुपर्वाणौ सुपर्वाणः । सुशर्मा सुशर्माणौ सुशर्माणः । 'न संयोगा-
द्मन्तादि'त्युपधालोपप्रतिषेधः । अन इत्येव । बहुमत्स्या । बहुव्रीहे-
रित्येव । अतिपर्वणा याष्टेः । अनुपधालोपिन इति किम् । बहुराज्ञी ॥

मनः ॥ २७ ॥

मन्नन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो न भवति । सीमा
सीमानौ सीमानः । पामा पामानौ पामानः । 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता
चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' । तेन महिमानमतिक्रान्ता अति-
महिमेत्यादावपि ङीप्प्रतिषेधो भवति । बहुव्रीहेरिति चात्र न सम्बध्यते ।
योगविभागात् । अन्यथा नानुपधालोपिन इत्येव ग्रूयात् ॥

डाप् चोभाभ्याम् ॥ २८ ॥

मन्नन्तात् प्रातिपदिकाद् अन्नन्ताच्च बहुव्रीहेः स्त्रियां वर्तमानाडाप् च
ङीप्प्रतिषेधश्च भवति । सीमा सीमे सीमाः । सीमा सीमानौ सीमानः । सुपर्वा

सुपर्वे सुपर्वाः । सुपर्वा सुपर्वाणौ सुपर्वाणः । उपधालोपिनस्तु ङाप्रातिषेधाम्यां
चैकशब्दं भवति ॥

न स्वसृदुहितृननान्दयातृमातृतिसृचतसृपञ्चन्नादि-

[भ्यः ॥ २९ ॥

स्वसादिभ्यः ऋनो ङिन्लोपौ न भव(ति?तः) । रवसा ।
दुहिता । ननान्दा । याता । माता । तिस्रः । चतस्रः । पञ्च । प्रा-
क्षण्यः । आदिग्रहणात् स(प्तोत्वा?प्तेत्या)दावपि भवति ॥

अनुपसर्जनादतः ॥ ३० ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः अनुपसर्जनादकारा-
न्तादित्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति टिङ्गाणञिति । कुरुचरी मद्रचरी ।
अनुपसर्जनादिति किम् । 'वयस्यचरम' इति वक्ष्यति । इहैव यथा
स्यात् कुमारी किशोरी । इह मा भूत् शिशुरजेति । (अत इति किम् ।)
जातेर्दी(प?प) इहैव यथा स्यात् कुक्कुटी मयूरी । इह मा भूत् ति-
त्तिरिः कृकवाकः इति ॥

टिङ्गाणञ्ठक्ठञ्जन्न्ञ्कञ्क्करप्ख्युनः ॥ ३१ ॥

टिङ्गाणन्तात् प्रातिपदिकादनुपसर्जना(दित्यादिना?)दकारान्तात्
स्त्रियां ङाप्रत्ययो भवति । टापोऽपवादः । कुरुचरी सक्तुधानी । (साम
गायतीति सामगी ।) सुरापी । नदी । जानुदमी । ऊरुद्वयसी ।
ऊरुमात्री । पञ्चतयी । शाक्तीकी । स्नान्धयी शुम्भियीत्यादौ तु
धातोष्टिन्करणस्यानन्यार्थत्वात् अटिदन्तेऽपि भवति । ढ इति द्रुढञो-
र्ग्रहणम् । 'शिलाया ढ(मे?मे)'त्ययं निरनुपसर्जः स्त्रियां न वर्तते । सौप-
र्वेयी । वैभवेयी । शपठेयी । माष्टेयी । अण् । कुम्भकारी । गोमन्दायी ।
भौरगयी । माधुरी । अञ् भौत्सी । औदपायी । ठक् आञ्जिकी । ठञ् प्रा-
स्थिकी । लावणिकी । नञ् शैर्षी । यञ् पौर्षी । कञ् तादृशी । करप्
शरणी । स्युन् आदपंकरणी ॥

न लरथान्यागमटिनः ॥ ३२ ॥

लेन स्थानिना आगमेन च यष्टित् तदन्तात् स्त्रियां ङीप् न भवति । पचमाना । चक्षमाणा । पठिता पठित्तव्या ॥

यञोऽपावटात् ॥ ३३ ॥

यञन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रिया ङीप्प्रत्ययो भवति । न चेत् पकारान्तादवटशब्दाच्च परो यञ् भवति । टापोऽपवादः । गार्गी मात्सी । अपावटादिति किम् । शर्कराक्ष्या । पौतिमाभ्या । गौकक्ष्या । आवट्या ॥

सर्वतः (षो ? ष्फो) वा ॥ ३४ ॥

सर्वस्माद् यञन्तात् स्त्रियां (नित्यं ष ? वा ष्फ)प्रत्ययो भवति । गार्गी गार्ग्यायणी । वात्सी वात्स्यायनी । सर्वग्रहणं पावटार्थम् । शर्कराक्ष्यायणी । पौतिमा-यायणी । आवट्यायनी । पकारो ङीपर्यः ॥

लोहितादिभ्यः शकलान्तेभ्यो नित्यम् ॥ ३५ ॥

लोहितादयो (गर्गादियञ्(वि)धौ वक्ष्यन्ते । तेभ्यः शकलपर्यन्तेभ्यो यञन्तेभ्यः स्त्रियां नित्यं ष्फप्रत्ययो भवति । लौहित्यायनी । कात्यायनी । साशित्यायिनी । शाकल्यायनी ॥

कौरव्यासुरिमाण्डूकेभ्यो ङित् ॥ ३६ ॥

कौरव्यादिभ्यः स्त्रियां नित्यं ष्फप्रत्ययः स च ङिट् भवति । कौरव्यायणी । धासुरायणी । माण्डूकायनी ॥

वयस्यचरमे ॥ ३७ ॥

प्राणिनां कालकृता शरीरावस्था घाल्ययौवनादिवयः । तस्मिन् अपश्चिमे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ओप्प्रत्ययो भवति । कुमारी किशोरी । कर्बरी । कलभी । तरुणी । तलनी । वधूटी । चिरण्डी । अचरम इति किम् । स्वविरा वृद्धा । अत इत्येव । शिशुः । कथं द्विवर्षा उत्तानशया लोहितपादिकेति । नैता वयश्श्रुतयः । अर्थादत्र वयो गम्यते ॥

कुमारादनूढायां च ॥ ३८ ॥

कुमारशब्दादनूढायां च वर्तमानात् ङीप्प्रत्ययो भवति । (वृद्धा) कुमारी वृद्धकुमारी ॥

द्विगोः ॥ ३९ ॥

द्विगुसंज्ञकात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्रत्ययो भवति । पञ्चपूली
दशपूली ॥

परिमाणात् तद्धितलुक्प्रत्ययसङ्ख्याकालविस्ताचित-
कम्बल्यात् ॥ ४० ॥

संख्याकालविस्ताचितकम्बल्येभ्यो यद्यन्यत् परिमाणं तदन्तादेव
द्विगोस्तद्धितलुकि ङीप् भवति । द्विगुडवी । त्रिगुडवी । परिमाणादिति
किम् । पञ्चाश्वाः । दशाश्वः । लुकीति किम् । द्विपण्या । असंख्याकालवि-
स्ताचितकम्बल्यादिति किम् । द्विशता । द्विवर्षा । द्विविस्ता । व्याचिता ।
द्विकम्बल्या । संख्याकालयोरपि परिच्छेदकत्वात् परिमाणत्वम् ॥

काण्डादक्षेत्रे ॥ ४१ ॥

काण्डं प्रमाणपरिमाणमपरिमाणम् । तदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि
सति अक्षेत्र एव स्त्रियां ङीप् भवति । द्विकाण्डी रज्जुः । अक्षेत्र
इति किम् । द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणादित्येव । द्वाभ्यां काण्डाभ्यां
क्रीतां द्विकाण्डा शटी ॥

पुरुषाद्या ॥ ४२ ॥

पुरुषशब्दो यः प्रमाणपरिमाणं तदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि वा ङीप्
भवति । द्विपुरुषी परिस्ता द्विपुरुषा परिस्ता । प्रमाणे विहितस्य मात्रो
लुक् । परिमाणादित्येव । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभे-
पजेभ्यः संज्ञायाम् ॥ ४३ ॥

केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः संज्ञायां विषये स्त्रियां ङीप्रत्ययो
भवति । केवली । मामकी । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी । आर्य-
कृती । सुमङ्गली । भेषयी । संज्ञायामिति किम् । केवला । मामिका ।
मामकशब्दान् उगन्तत्वेनैव ङीप् सिद्धः संज्ञायां नियम्यते ॥

नुक् चान्तर्वतो गर्भिण्याम् ॥ ४४ ॥

अन्तरंतः शब्दाद् गर्भिण्यां विषये स्त्रियां डाप्रत्ययो नुगा-
गमश्च भवति । अन्तरन्ती गर्भिणी । अत एव निपातनान्गत्तुप् । गर्भि-
ण्यामिति किम् । अन्तरस्याः शालाया अस्ति ॥

पतिवतो भार्यायाम् ॥ ४५ ॥

पतिप्रच्छब्दाद् भार्यायां डीप्रत्ययो नुगागमश्च भवति । पतिवल्ती
भार्या । अनयोर्वत्त्वं निपातनात् । भार्यायामिति किम् । पतिमती पृथ्वी ॥

पत्युर्न ऊढायाम् ॥ ४६ ॥

पतिशब्दस्य स्त्रियां भार्यायामूढायां नकारोऽन्तादेशो ङीप् च
भवति । यजमानस्य पत्नी । ऊढायामिति किम् । सङ्गृहीतायां मा भूत् ।
भार्यायामिति किम् । स्कन्धेनोढायां मा भूत् ॥

सपूर्वस्य वा ॥ ४७ ॥

सपूर्वस्य पतिशब्दस्यानुपसर्जनस्य स्त्रियां नकारोऽन्तादेशो ङीप्
च वा भवति । आशापत्नी आशापतिः । सपूर्वस्येति किम् । पतिरियं ग्रा-
मस्य । अनुपसर्जनादित्येव । अतिक्रान्ता पतिमतिपतिः ॥

बहुव्रीहौ ॥ ४८ ॥

सपूर्वस्य पत्युर्बहुव्रीहौ स्त्रियां नकारोऽन्तादेशो ङीप् च वा भ-
वति । उपसर्जनार्थ आरम्भः । स्थूलपतिः स्थूलपत्नी । दृढपतिः दृढपत्नी ।
घटुस्थूलपतिरित्यादौ तु स्थूलपतिशब्दस्य बहुव्रीहिः । न पतिशब्दस्यैवेति
न भवति ॥

समानैकवीरपिण्डभ्रातृपुत्रेभ्यः ॥ ४९ ॥

समानादिभ्यः परो यः पतिशब्दस्तस्य स्त्रियां नकारोऽन्तादेशो ङीप्
च भवति । नित्यं, पुनर्विधानात् । सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी । पिण्ड-
पत्नी । भ्रातृपत्नी । पुत्रपत्नी ॥

श्येतैतहरितरोहिताद्या तश्च नः ॥ ५० ॥

श्येतादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो (वा) भवति तत्सन्नियोगेन च तकारस्य नकारः । श्येनी श्येता । एनी एता । हरिणी हरिता । रोहिणी रोहिता । लृत्वेन लोहिनी लोहिता ॥

क्नोऽसितपलिताभ्याम् ॥ ५१ ॥

असितपलितशब्दाभ्यां ङीप्प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेन च तकारस्य क्नादेशः । असिक्नी असिता । पलिकी पलिता ॥

पितो ङीष् ॥ ५२ ॥

पित्प्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । नर्तकी । धात्री । जल्पाकी । गार्ग्यायणी । आकर्षकी सामग्री । डकारः सामान्य-ग्रहणार्थः । पकारस्तदभिधातार्थः ॥

गौरशबलकल्मापसारङ्गपिशङ्गहरिणपाण्डरामरसुन्दर-
विकलनिष्कलपुष्कलेभ्यः ॥ ५३ ॥

गौरादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । गुणवचनत्वेनाजाति-
वाचित्वादप्राप्ते वचनम् । गौरी । शबली । कल्मापी । सारङ्गी । (पिशङ्गी)
हरिणी । पाण्डरी । अमरी । सुन्दरी । विकली । निष्कली । पुष्कली । कथं
विकलाः । कालविशेषवाचिनो नित्यं स्त्रीधिपयत्वाद्वादेव भवति ॥

बृहन्महत्सरश्चौरतापसदासचेटविटभिक्षुकवन्धकपुत्र-
गायत्रेभ्यः ॥ ५४ ॥

बृहत्प्रभृतिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । बृहन्महतोरुगिलक्षणे
ङीधि श्रान्ते सरसो हलन्तत्वाद्वाप्यप्राप्ते शेषेभ्यस्तु (अ)जातिवाचित्वाद्वापि
प्राप्ते

....	....	....	....	....	....
....	....	....	....	....	....
....	....	....	....	....	....
....	....	....	....	....	....

मत्स्यमनुष्यमुकयहयगवयश्यदृणोकणकोपुतक्षश्चान-
डुद्भ्यः ॥ ५५ ॥

श्वन्तक्षभ्यां नान्तत्वात् ङीपि क्रोष्ट्वनडुद्भ्यां तत्काप्यप्राप्ते(?) वचनम् ।
मत्स्यी । मनुष्यी । मुकयी । हयी । गवयी । ऋषयी । दृणी । उकणी ।
क्रोष्टी । 'स्त्रियामि'ति 'कलुशस्तुनस्तुद् च' । तक्षी । शुनी । अनडुही ।
भामः स्त्रियां वा विधानादनडुवाही ॥

भौरिकिभौलिकिभौलिङ्ग्यौद्वाहमानालम्ब्यालब्ध्याल-
क्षिसौधर्मायस्स्थूणारट्टगौतमीपञ्चिकेभ्यः ॥ ५६ ॥

भौरिक्यादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । भौरिकिभौलिक्योः
क्रौड्यादित्वाद् भौलिङ्ग्यादीनां गुरुपोत्तमत्वात् 'अधिजोतिरि'ति व्यञ्जि प्राप्ते,
गौतमस्य शार्ङ्गरवादित्वात् आपधिकस्य त्वञ्जन्तत्वात् ङीनि प्राप्ते
वचनम् । भौरिकी भौलिकी । क्रौड्यादिपाठात् प्यङ्गि भवति । भौरिक्या ।
भौलिक्या । भौलिङ्गी । शार्ङ्गाहमानी । आलम्बी । आलब्धी । आलक्षी ।
सौधर्मा । आयःस्थूणी । आरट्टी । गौतमी । शार्ङ्गरवादित्वात् ङीनपि भ-
वति । स्वरे विशेषः । आपञ्चिको नाम जनपदसमाननामा क्षत्रियः । त-
स्यापत्यं स्त्री । अञ् । तस्य स्त्रियां लुक् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन ङीप्
प्राप्नोति । आपञ्चिकी ॥

दोटेनाढनटपाटसृपाटमूलाटपेटपटपटलपुटकुटपाण्ट-
सेभ्यः ॥ ५७ ॥

दोटादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । दोटशब्दादापञ्चिकवत्
ङीनि प्राप्ते नट(दजातिवचनत्वादन्येभ्यः स्त्रीविषयत्वाद्वापि प्राप्ते वचनम् ।
दोटी । नाटी । नटी । पाटी । (सृपाटी ।) मूलाटी । पेंटी । पटी । पटली ।
पुटी । कुटी । पाण्टसी ॥

धातककेतकतर्कौरशर्कौरवदरकुत्रलत्रलामलक-
मालतवेतसातसाढकेभ्यः ॥ ५८ ॥

धातकादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । जातित्वेऽपि स्त्रीविषय-
त्वादप्राप्ते वचनम् । धातकी । केनकी । तर्कौरी । शर्कौरी । बदरी । कुवली ।
लवली । आमलकी । मालती । वेतसी । अतसी । आढकी ॥

कदरकदलगलूचवाकुचनाचमाचकुम्भकुसुम्भयूथ-
मेथकरीरसल्लकवल्लकेभ्यः ॥ ५९ ॥

कदरादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वा-
दप्राप्ते वचनम् । कदरी । कदली । गलूची । वाकुची । नाची । माची -
कुम्भी । कुसुम्भी । यूथी । मेथी । करीरी । सल्लकी । वल्लकी ॥

विप्पलहरीतककोशातकशमतमसुपवशृङ्गभृङ्गविम्ब-
वर्वरशष्कुण्डपिण्डमण्डलेभ्यः ॥ ६० ॥

विप्पलादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । जातित्वेऽपि स्त्रीविषय-
त्वादप्राप्ते वचनम् । विप्पली । हरीतकी । कोशातकी । शमी । तमी ।
सुपवी । शृङ्गी । भृङ्गी । विम्बी । वर्वरी । शष्कुण्डी । पिण्डी । मण्डली ॥

यूपसूपशूर्पसूर्ममहमठपिठरोर्दगूर्दपृ(श्वा ? धु)खार-
काकणेभ्यः ॥ ६१ ॥

यूपादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वा-
दप्राप्ते वचनम् । यूपी । सूपी । शूर्पी । सूमी । मही । मठी । पिठरी ।
उर्दी । गूर्दी । पृथ्वी । खारी । काकणी ॥

द्रोणवृसासन्दालिन्दकन्दलदेहलशष्कुलशचसूच-
मञ्जरालजवैजयन्तेभ्यः ॥ ६२ ॥

द्रोणादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वा-
दप्राप्ते वचनम् । द्रोणी । वृसी । आसन्दी । आलिन्दी । कन्दली ।
देहली । शष्कुली । शची । सूची । मञ्जरी । आलजी । वैजयन्ती ॥

काकादनगवादनतेजनरजनदोहनशातनपातनमेचन-
कार्दिनपाटनपेषणास्तरणास्थानाधिकरणप्रत्यवरोहणाप्रहाय-
णेभ्यः ॥ ६३ ॥

काकादनादिभ्यः स्त्रियां ङीष्प्रत्ययो भवति । काकादनादीनां
(ल्यु डन्तत्वात् टिल्लक्षणे, आग्रहायणस्याणन्तत्वलक्षणे ङीपि प्राप्ते वचनम् ।
काकादनी । गवादनी । तेजनी । रजनी । दोहनी । शातनी । पातनी ।
सेचनी । कार्दनी । पाटनी । पेषणी । आस्तरणी । आस्थानी । अधि-
करणी । प्रत्यवरोहणी । अग्रे हायनोऽस्या आग्रहायणी । स्वार्थिकोऽण् ।
निपातनाणत्वम् ॥

एषणात् करणे ॥ ६४ ॥

एषणशब्दात् स्त्रियां करणे वर्तमानात् ङीष्प्रत्ययो भवति । इष्यते-
ऽवगम्यतेऽन्येत्येषणी नाराची । इष्यतेऽस्यामित्यधिकरणे टिल्लक्षणे ङीषेव
भवति । स्वरे विशेषः । यदा तु 'इपोऽनिच्छायामि'ति युच्, तदा स्त्री ।
इष्यतेऽनया देश इति एषणी वैद्यशलाका । करण इति किम् । अन्वेषणा
अध्येषणेति टावेव भवति ॥

सुमङ्गलात् संज्ञायाम् ॥ ६५ ॥

सुमङ्गलशब्दात् संज्ञायां ङीष्प्रत्ययो भवति । सुमङ्गली । 'केवल-
मामके'त्यादिना ङीषपि भवति । सुमङ्गली । संज्ञायामिति किम् । सु-
मङ्गला । स्वरे विशेषः ॥

पीनाच्च ॥ ६६ ॥

पीनाच्च संज्ञायां ङीष्प्रत्ययो भवति । पीनी । हस्तिनां स्नेहपान-
प्रकारः ॥

रेवद्रोहिणाभ्यां नक्षत्रे ॥ ६७ ॥

रेवद्रोहिणशब्दाभ्यां नक्षत्रे स्त्रियां ङीष्प्रत्ययो भवति । ङीपोऽप-
वादः । (रेवित्यतेऽस्यादि ? रयिर्विद्यतेऽस्या इ)ति मतुप् । निपातनाद्-
(तुप् ? त्वम्) । रेवती । रोहिणी रोहितवर्णा । निपातनात् तस्य नकारः ।

नक्षत्र इति किम् । रेवतीरमणो बलः । रेवती शुक्लेवती । उगिलक्ष्णो
 ङीवेव भवति । रोहिणी रोहिता । 'श्येतैतहरितलोहिताद्वा तश्च न'
 इति पक्षे ङीप् नकारश्च न भवति । कथं रोहिणी कटुरोहिणी । रोहिण-
 शब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति । ततो जातेरस्त्रीविषयादिति ङीप् भविष्यति ॥

कटाच्छ्रोण्याम् ॥ ६८ ॥

कटशब्दाच्छ्रोण्यामभिधे(ये ? यायां) ङीप्प्रत्ययो भवति । कटी ।
 श्रोण्यामिति किम् । कटा ॥

कूश्माण्ड्यादयश्च ॥ ६९ ॥

कूश्माण्ड्यादयश्च शब्दा ङीप्प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । कू-
 श्माण्डी । सपाण्डी । नाशी । मुसली । काकोली । सम्मली । इत्यादयो
 भवन्ति ।

भाजगोणनागस्थलकुण्डकालकुशकामुककबरेभ्यः
 पक्वावपनस्थूलाकृत्रिमामत्रकृष्णायसीरिरंसुकेशवेशेषु ॥७०॥

भाजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यथासङ्गं पक्वादिभ्यर्थेषु स्त्रियां ङी-
 प्प्रत्ययो भवति । भाजी पक्वा चेत्, भाजान्या । गोणी आवपनं चेत्,
 गोणान्या । नागी स्थूला चेत्, नागान्या । स्थली अकृत्रिमा चेत्, स्थ-
 लान्या । कुण्डी अमत्रं चेत्, कुण्डान्या । काली कृष्णा चेत्, कालान्या ।
 कुशी धायसी चेत्, कुशान्या । कामुकी रिरंसुश्चेत्, कामुकान्या । कवरी
 केशवेशेषेत्, कबरान्या ॥

जानपदाद् वृत्तौ ॥ ७१ ॥

जानपदशब्दादुत्सायव्रन्ताद् वृत्तौ स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । जान-
 पदी वृत्तिः । वृत्तापिति किम् । जानपदी स्त्रियतिः । 'टिड्ढाणत्रि'ति ङीवेव
 भवति । स्वरे विशेषः ॥

नीलात् प्राण्योपभ्योः ॥ ७२ ॥

नीलशब्दान् प्राण्योपभ्योरभिधेययोः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति ।
 नीला पदया । नीला अपभ्यिः । प्राण्योपभ्योरिति किम् । नीला शारी ॥

वा संज्ञायाम् ॥ ७३ ॥

नीलशब्दात् संज्ञायां वा ङीप्प्रत्ययो भवति । नीली गौः । नीला ॥

शोणचण्डारालकमलकृपणविकटविशालविशङ्कट-

भरुजध्वजकल्याणोदारपुराणाहन्म्यः ॥ ७४ ॥

शोणादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो वा भवति । शोणी शोणा । चण्डी चण्डा । अराली अराला । कमली कमला । कृपणी कृपणा । विकटी विकटा । विशाली विशाला । विशङ्कटी विशङ्कटा । भरुजी भरुजा । ध्वजी ध्वजा । कल्याणी कल्याणा । उदारी उदारा । पुगणी पुराणा । अहन्शब्दः केवलः स्त्रियां न वर्तते इति (ङीप्प्रत्यय)स्तदन्ताद् भवति । दीर्घमहोऽस्या-मिति दीर्घाद्वा शरत् । वाचनान्तात् पक्षे डाच् ङीप्प्रतिषेधोऽपि भवति ॥

चन्द्रभागादनद्याम् ॥ ७५ ॥

चन्द्रभागादनद्यां स्त्रियामभिधेयायां ङीप्प्रत्ययो वा भवति । चन्द्र-भागा चन्द्रभागी । अनद्यामिति किम् । चन्द्रभागा नाम नदी ॥

एरक्तिनः ॥ ७६ ॥

इचर्णान्तादक्तिनः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो वा भवति । धूलिः धूली । आलिः आली । अङ्गुलिः अङ्गुली । धमनिः धमनी । दर्विः दर्वी । अक्तिन इति किम् । पङ्क्तिः ॥

पद्धतेश्च ॥ ७७ ॥

पद्धतिशब्दात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो वा भवति । पद्धतिः पद्धती । क्तिनर्थे भारम्भः ॥

शक्तेः शस्त्रे ॥ ७८ ॥

शक्तिशब्दात् शस्त्रे स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो (वा) भवति । शक्तिः शक्ती । शस्त्र इति किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् ॥

ओर्गुणादखरुसंयोगोपधात् ॥ ७९ ॥

उकारान्ताद् गुणवचनाच्च खरुसंयोगोपधवार्जितात् स्त्रियां ङीप्प्र-त्ययो वा भवति । पटुः पट्वी । मृदुः मृद्वी । पटुः पट्वी । साधुः साध्वी ।

धोरिति किम् । (शुचिः) सेना । गुणादिति किम् । आरुः । अस्वरु-
संयोगोपधादिति किम् । रारुर्गाक्षणी । पाण्डुः गृमिः ॥

पुंनाम्नः पुंयोगादपालकान्तात् ॥ ८० ॥

पुञ्जाप्तः पुंस आर्यागृतात् प्रातिपदिकात् पुंयोगाद्धेतोः स्त्रियां
वर्तमानाद् ङीप्प्रत्ययो भवति । प्रष्टस्य स्त्री प्रष्टी । प्रचरी गणकी । महा-
मात्री । पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवात् पुमाख्या ए(काः ? ते) ।
तद्योगादभेदोपचारेण स्त्रियां वर्तन्ते । पुञ्जाप्त इति किम् । परिसृष्टा प्रजाता
प्रसृता । पुंयोगादिति किम् । देवदत्ता । यज्ञदत्ता । प्रष्टस्येयं प्राष्टी । प्र-
चरस्येयं प्राचरी इत्यादौ 'तस्येदमि'त्यणन्तत्वात् ष्पुञ्जाम्नो ङीवेव
भवति । अपालकान्तादिति किम् । गोपालिका पशुपालिका ॥

पूतक्रतुवृषाकप्यमिकुसितकुसीदानामैच् ॥ ८१ ॥

पूतक्रत्वादीनां पुञ्जाम्नां पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानानां ङीप्प्रत्यय-
स्तत्सन्नियोगेन चैपामैकार अन्तादेशो भवति । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी ।
वृषाकपायी अमायी । कुसितायी । कुसीदायी । पुंयोगादित्येव । यया तु
पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति ॥

मनोरौ च वा ॥ ८२ ॥

मनुश्चन्दस्य पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानस्य ङीप्प्रत्ययस्तत्सन्नियोगेन
चास्य ऐकार धौकारश्चान्तादेशो वा भवति । मनोः स्त्री मनायी मनावी
मनुः ॥

सूर्या देवतायाम् ॥ ८३ ॥

सूर्यशब्दात् पुंयोगाद् देवतायां स्त्रियां वर्तमानाद्वावनुदात्तो नि-
पात्यते । यदा तु सूर एव सू(र्या ? र्यः) तदा तस्यान्तोदात्तत्वात् टावेव
निपात्यो भवति । सूर्या । देवतायामिति किम् । सुरी ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडाचार्याणामानुक् च ॥ ८४ ॥

इन्द्रादीनां पुंयोगात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययस्तत्सन्नियोगेन चानुगा-
गमो भवति । इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी । वरुणानी । भवानी । शर्वाणी । रु-
द्राणी । मृडानी । आचार्यानी । क्षुम्नादित्वत्पणत्वाभावः ॥

मातुलोपाध्यायाभ्यां वा ॥ ८५ ॥

मातुलोपाध्यायशब्दाभ्यां पुंयोगात् स्त्रिया वर्तमानाभ्या ङीप्-
प्रत्ययो भवत्यानुगागमश्च वा । मातुलस्य स्त्री मातुलानी मातुली । उपा-
ध्यायानी उपाध्यायी ॥

आर्यक्षत्रियाभ्यां चापुंयोगे ॥ ८६ ॥

आर्यक्षत्रियाभ्या च पुंयोगादन्यत्र स्त्रियां वर्तमानाभ्या ङीप्प्रत्य-
यानुगागमौ वा भवतः । आर्याणी भार्या । क्षत्रियाणी क्षत्रिया । पुंयोगे
तु ङीपेव भवति । आर्या क्षत्रियी ॥

हिमारण्याभ्यां महत्त्वे ॥ ८७ ॥

हिमारण्याभ्या महत्त्वे गम्यमाने स्त्रिया ङीप्प्रत्ययानुगागमौ भ-
वतः । पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वाद्देति नानुवर्तते । महद्भिः हिमानी । महा-
ह)दरण्यामरण्यानी । महत्त्वे एवैतयो स्त्रिया वृत्तिरिति न प्रत्युदाह्रियते ॥

यवाद् दोषे ॥ ८८ ॥

यवशब्दाद् दोषे गम्यमाने स्त्रियां ङीप्प्रत्ययानुगागमौ भवतः ।
दुष्टो यवो यवानी । दोष एवास्य स्त्रीलिङ्गतेति न प्रत्युदाह्रियते ॥

यवनाल्लिप्याम् ॥ ८९ ॥

यवनशब्दात् तत्सम्बन्धि-या लिप्यामभिधेयाया ङीप्प्रत्ययानुगा-
गमौ भवत । तस्येदमर्थस्य चाभ्यामेवोक्तत्वाद्दण् न भवति । यवनाना-
मिय यवनानी लिपिः । लिप्यामिति किम् । (य? या)वनी वृत्तिः ॥

क्रीतात् करणादेः ॥ ९० ॥

क्रीतशब्दात् करणादे प्रातिपदिकात् स्त्रिया ङीप्प्रत्ययो भवति ।
अश्वक्रीती । वसुक्रीती । करणग्रहण किम् । सुक्रीता । दुष्क्रीता । आ-
दिग्रहण किम् । अश्वेन क्रीता । न ह्यत्र करण क्रीतान्तप्रातिपदिकावयवो
भवति । कथं 'सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेश्योऽपि गरीयसी' इति ।
टावन्तेन समास इत्यदन्तत्वाभावाद् न भवति । पूर्वोदाहरणेषु तु 'गति
कारकोपपदाना कृद्धिः सह समासवचन प्राक् सुशुत्पते' इत्यदन्तत्व
मस्ति । निपमविषय चैतत् । तेनातिप्रसङ्गो न भवति ॥

क्तादल्पोक्तौ ॥ ९१ ॥

क्तप्रत्ययान्तात् करणादेः प्रातिपदिकादल्पाख्यायां ङीप्प्रत्ययो भवति । अग्रविलिखी घौः । सूपविलिखी श्याली । अल्पाभ्रा अल्पसूपे-
स्यर्थः । अल्पोक्ताविति किम् । चन्दनानुलिषा योषित् ॥

स्वाङ्गादेरकृतमितजातप्रतिपन्नाद् बहुव्रीहेः ॥ ९२ ॥

स्वाङ्गादेः कृतादिवर्जितात् क्तान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । शङ्खभिन्नी । ऊरुभिन्नी । केशविल्वनी । गलकोत्कृती । अकृत-
मितजातप्रतिपन्नादिति किम् । दन्तकृता । दन्तमिता । दन्तजाता ।
दन्तप्रतिपन्ना । बहुव्रीहेरिति किम् । हस्तात् पतिता हस्तपतिता ॥

पाणिगृहीत्यूढा ॥ ९३ ॥

पाणिगृहीतीति निपात्यते ऊढा चेद् भवति । पाणिगृहीती भार्या ।
ऊढेति किम् । यस्याः कथञ्चित् पाणिगृह्यते सा पाणिगृहीता भवति ॥

अनाच्छादनजात्यादेर्वा ॥ ९४ ॥

आच्छादनवर्जिता या जातिस्तदादेः क्तान्ताद् बहुव्रीहेर्ङीप्प्रत्ययो भवति वा । शार्ङ्ग(र?)जग्धी शार्ङ्ग(र?)जग्धा । पलाण्डुभक्षिती पला-
ण्डुभक्षिता । अनाच्छादनप्रहणं किम् । वस्त्रच्छन्ना । वसनच्छन्ना ।
जात्यादेरिति किम् । मासजाता । संवत्सरजाता । अयाता । सुयाता ।
अहुयाता । दुःखजाता । सुखजाता । अकृताद्यन्तादित्येव । कुंसकृता ।
कुण्डमिता । पलाण्डुजाता । वृक्षप्रतिपन्ना । क्तादित्येव । (शर्ङ्गर? शार्ङ्ग)-
प्रिया ॥

संज्ञायाम् ॥ ९५ ॥

क्तान्ताद् बहुव्रीहेः संज्ञायां ङीप्प्रत्ययो वा भवति । प्रवृद्धविल्वनी प्रवृद्धविल्वना ॥

स्वाङ्गादुपसर्जननादसंयोगोपधादग्रहचः ॥ ९६ ॥

स्वाङ्गं यदुपसर्जनमसंयोगोपधमग्रहच् तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो वा भवति । चन्द्रमुखी चन्द्रमुखा । पीनस्तनी पीन-

स्तना । उपसर्जनग्रहणाद् बहुव्रीहेरिति निवृत्तम् । तेनातिक्रान्ता केशान् अतिकेशी अतिकेशा माला । स्वाह्लादिति किम् । घट्टयवा अतियवा । उपसर्जनादिति किम् । शिखा । असंयोगोपधादिति किम् । सुपार्था । अतिगुल्फा । अनहच इति किम् । पृथुजघना । सुललाटा ॥

“अद्रवं भूर्तिमत् स्वाहं प्राणिस्यमनिकारजम् ।

अतत्स्यं तत्र दृष्टं च तेन चेत् तत् तथायुतम् ॥”

अद्रवमिति किम् । बहुकफा । भूर्तिमदिति किम् । बहुज्ञाना । प्राणिस्यमिति किम् । दीर्घमुखा शाला । अविकारजमिति किम् । बहुशोफा । अतत्स्यं तत्र दृष्टं च । बहुकेशी रथ्या बहुकेशा । तेन चेत् तत् तथायुतम् । पृथुस्तनी प्रतिमा पृथुस्तना ॥

नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्गमात्रकण्ठात् ॥ ९७ ॥

नासिकादि यदुपसर्जनं स्वाह् तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति वा । तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका । तलोदरी तलोदरा । विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा । दीर्घजङ्घी दीर्घजङ्घा । समदन्ती समदन्ता । चारुकर्णी चारुकर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी तीक्ष्णशृङ्गा । शृङ्गी शृङ्गा । सुगात्री सुगात्रा । स्निग्धकण्ठी स्निग्धकण्ठा । संयोगोपधलक्षणे बहुञ्जलक्षणे च प्रतिपेधे प्राप्ते वचनम् ॥

पुच्छात् ॥ ९८ ॥

पुच्छशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति वा । कल्याणपुच्छी कल्याणपुच्छा ॥

कवरमणिविषशरादेः ॥ ९९ ॥

कवराधादेरुपसर्जनपुच्छान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति नित्यं, पुनर्विधानात् । कवरपुच्छी । मणिपुच्छी । विषपुच्छी । शरपुच्छी ॥

उपमानादेश्च ॥ १०० ॥

उपमानादेश्चोपसर्जनपुच्छान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष्प्रत्ययो भवति । उलूकपुच्छी ॥

पक्षात् ॥ १०१ ॥

पक्षान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रिया ङीष्प्रत्ययो भवति । उलूकपक्षी ।

न क्रोडखुरगुदशकवालभालगलभगोखघोणादिभ्यः

॥ १०२ ॥

क्रोडाद्यन्तात् प्रातिपदिकात् “स्वाङ्गादुपसर्जनादि”ति श्राप्तः स्त्रियां ङीष्प्रत्ययो न भवति । (कल्याणक्रोडा । कल्याणखुरा । कल्याणगुदा । कल्याणशफा । कल्याणवाला । कल्याणभाला । कल्याणगला । कल्याणभगा । कल्याणोखा । कल्याणघोणा । आदिप्रहणात् पृथुजपना महाललाटा इत्यादि) ॥

सहनञ्विद्यमानयोः ॥ १०३ ॥

.... सकेशा । अकेशा । विद्यमानकेशा । स्वाङ्गादुपसर्जनादिति प्राप्तौ प्रतिषेधः । सोऽपि नासिकोदरोष्ठादीनां बहुचसंयोगोपधलक्षणप्रतिषेधप्राप्तौ विकल्पः, सोऽप्यनेन परत्वाद् बाध्यते । सनासिका अनासिका विद्यमाननासिका । सोष्ठा अनेष्ठा विद्यमानोष्ठा इति ॥

नखमुखात् संज्ञायाम् ॥ १०४ ॥

नखान्तान्मुखान्ताच्च प्रातिपदिकात् संज्ञायां विषये स्त्रियां ङीष् न भवति । शूर्पणखा । वज्र(ण)खा । गौरमुखा । कालमुखा । संज्ञायामिति किम् । ताम्रनखी कन्या । चन्द्रमुखी युवतिः ॥

सरस्यशिश्वी ॥ १०५ ॥

सरसी अशिश्वी इत्येतौ ङीष्प्रत्ययान्तौ स्त्रियां निपात्येते । सखी वयस्या । निपातनसामर्थात् पुंयोगेऽपि भवति । सरस्युः स्त्री सखी । तेन ह्यनदन्तत्वाद् न स्यात् । अविद्यमानः शिशुरस्या इत्यशिश्वी ॥

अस्त्रीविषयादयोपधाज्जातेः ॥ १०६ ॥

जातिवाचिनः प्रातिपदिकाद् अस्त्रीविषयादयकारोपधात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । तत्र भिन्नेष्वप्यभिन्नप्रत्ययाभिधानेहेतुः सकृदाल्यात-
निर्ग्राह्या संस्थानध्यङ्ग्योपदेशव्यङ्गवा च ब्राह्मण्यादिगोत्रचरणलक्षणा
जातिः । कुक्कुटी । कुमारी । सूकरी । ब्राह्मणी । वृषली । नाडायनी ।
चारायणी । कठी । घट्टवृची । जातेरिति किम् । मुण्डा । जटिठा । अग्नी-
विषयादिति किम् । खट्वा । मक्षिका । अयोपधादिति किम् । क्षत्रिया ।
वैश्या । अत इत्येव । तित्तिरिः । कोयष्टिः । अनुपसर्जनमित्येव । बहुममा-
करा मथुरा । बहुब्राह्मणापर्कपा । कथं सुपर्णा । अस्ति ह्यस्मिन्नुपसर्जनं
पर्णशब्दः । नैवं विज्ञायते (अ)विद्यमानमुपसर्जनमस्मिन् सोऽयमनुप-
सर्जन इति । कथं तर्हि । न उपसर्जनमनुपसर्जनम् । ममासश्चात्रानुप-
सर्जनम् । स च जातिवचन इति ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालान्ताच्च ॥ १०७ ॥

पाकाद्यन्तात् प्रातिपदिकात् जातिवाचिनः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो
भवति । ओदनपाकी । आ(स ? खु)कर्णी मुद्गपर्णी । शङ्खपर्णी । (वा ? दा)-
शीफली । दर्भमूली । गोवाली । नित्यर्घ्याविषत्वादेशां पूर्वणाप्राप्ती वचनम् ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ १०८ ॥

इकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो
भवति । धवन्ती । कुन्ती । दाक्षी । ग्लाक्षी । तैकायनी । ग्लचुकायनी ॥

इजः ॥ १०९ ॥

इजन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । अजात्यर्थ
आरम्भः । सुतङ्गमेन निर्वृत्ता नगरी सौतङ्गमी । मौनिचित्ती ॥

ऊङ्कुतः ॥ ११० ॥

उकारान्तान्मनुष्यवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रियामूङ्प्रत्ययो भवति ।
कुरुः । मक्षधन्धुः । मनुष्यजातेरिति किम् । आरुः । कृकवाकुरुः । अयो-
पधादित्येव । अर्ध्वर्युः । मृगयुः । 'हकारः ङ्याप्तुन्म्याऽगि'ति विशेष-
णार्थः । दीर्घोच्चारणं किम् । श्वशूरित्यत्र श्वशुरस्योदन्त्यलोपयोर्दीर्घश्रवणं
यथा स्यात् ॥

घाहन्तकद्रुकमण्डलुभ्यः संज्ञायाम् ॥ १११ ॥

घाहन्तात् प्रातिपदिकात् कद्रुकमण्डलुभ्यां च संज्ञायां विषये स्त्रियामूर्प्रत्ययो भवति । भद्रवाहूः । मद्रवाहूः । कद्रूः । कमण्डलूः । संज्ञायामिति किम् । इत्थौ वाहू अस्या वृत्तवाहुः ॥

पङ्गोः ॥ ११२ ॥

पङ्गुशब्दात् स्त्रियामूर्प्रत्ययो भवति । पङ्गूः । अजात्यर्थं वचनम् ॥
श्वशुरस्योदन्तलोपश्च ॥ ११३ ॥

श्वशुरशब्दस्य स्त्रियामूर्प्रत्यय उकारान्तलोपश्च भवति । श्वश्रूः ॥

ऊरोरुपमानसंहितसहितसह(स ? श)फ्रवामलक्षणादेः
॥ ११४ ॥

उपमानाज्जातेरूर्वन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियामूर्प्रत्ययो भवति । करभोरूः । नागनासोरूः । संहितोरूः । सहितोरूः । सहोरूः । (स ? श)-
फोरूः । वामोरूः । उधणोरूः । उपमाना(घादे ? ज्जाते)रिति किम् ।
घृत्तोरूः । पीनोरूः ॥

अरज्ज्वादेरप्राणिनो वा ॥ ११५ ॥

उकारान्तादप्राणिवाचिनोऽरज्ज्वादिवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रिया-
मूर्प्रत्ययो भवति वा । उडुः उडूः । चन्बुः चन्बूः । तन्तुः तन्तूः ।
अठाबुः अलावूः । कर्कन्धुः कर्कन्धूः । अरज्ज्वादेरिति किम् । रज्जुः ।
हनुः । अप्राणिवाचिन इति किम् । मङ्गुः कृकवाकुः । जातेरित्थेव ।
काकुः स्वरभेदः । शङ्गुः सङ्ख्याविशेषः ॥

अजो ङीन् ॥ ११६ ॥

अजन्ताज्जातिवाचिनः स्त्रियां ङीन्प्रत्ययो भवति । ङीपोऽप-
वादः । विदस्यापत्यं ङी वैदी । औत्सी । जातेरिति किम् । वैदस्य भार्या
वैदी । और्वी । पुंयोगाद् ङीपेव भवति । यस्त्वजातिवचनो(ङ् ? ङ्)
ततष्टिद्वाणजिति ङीपेव भवति । औत्सी औदपानी । उकारः सामान्य-
प्रदणार्थः ॥

सङ्गुवहतुकपटुगुगुलुगोतमत्रक्षभ्योऽणः ॥ ११७ ॥

सङ्गरुप्रभृतिभ्योऽणन्तेभ्यः स्त्रियां ङीन्प्रत्ययो भवति । जातिठञ्-
णस्य ङीपोऽपवादः । सङ्गरोरपत्यं स्त्री साङ्गरवी । वाहतवी । कापटवी ।
गौगुलवी । गौतमादृष्यणन्ताद् गौतमी । गौरादिपाठाद् ङीपपि भवति ।
ब्राह्मणोऽपत्यं स्त्री ब्राह्मणी । यस्त्वव्युत्पन्नो ब्राह्मणशब्दे जातिवचनः ततो
ङी(घे?पे)व भवति । ब्राह्मणी ॥

कमण्डल्वानिधिव्रह्मकृताशोकाकैकसीभ्यो ढकः ॥ ११८ ॥

कमण्डल्वदिभ्यो जातिवाचिभ्यो ढगन्तेभ्यः स्त्रियां ङीन्प्रत्ययो
भवति । कमण्डलवा अपत्यं स्त्री कामण्डलेयी । आनिधेयी । ब्राह्मकृतेयी ।
आशोकैयी । कैकसेयी । 'कमण्डलुकैकसीभ्यां (मा? ह्या)प्यु(ङि?ङ) ३'
ति ढक् । अन्येभ्यस्तु शुभ्रादित्वात् ॥

मुञ्जवात्स्याभ्यां फक् ॥ ११९ ॥

मुञ्जवात्स्याभ्यां यः फक् तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीन्प्र-
त्ययो भवति । मौञ्जायनी वात्स्यायनी । नडादित्वा(त् न?दय)जन्त-
त्वात् फक् ॥

शिबिकपिभ्यां व्यङ्कः ॥ १२० ॥

शिबिकपिभ्यां परो यो व्यङ्क तदन्तात् स्त्रियां ङीन्प्रत्ययो भवति ।
चापोऽपवादः । शिवेः क्षत्रियस्यापत्यं स्त्री शैवी । 'वृद्धेत्कोसलाजादिभ्यो
घ्यङ्' । एवं कापी । यस्तु ब्राह्मणवचनः कपिशब्दः, तस्मादङ्गिरसो-
ऽपत्ये यजन्ताहोहितादिपाठात् काप्यायनी । अनाङ्गिरसे तु ढगन्तात्
कापेयी ॥

अश्मरथाद्यञ्जः ॥ १२१ ॥

अश्मरथात् परो यो यञ् तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीन्प्र-
त्ययो भवति । अश्मरथस्यापत्यं स्त्री आश्मरथी । 'यञो षावटादि'ति
ङीपापि सिद्धे ङीन्विधानात् पक्षेऽपि ष्फो न भवति ॥

आङ्पर्याङ्भ्यामीहेरिनः ॥ १२२ ॥

आङ्पर्याङ्पूर्वादीहेर्य इन् तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीन्प्र-
त्ययो भवति । एही पर्येही । औणादिक इन् । 'एरन्तित्तन' इति ङीपो-
ऽपवादः ॥

वतण्डारालचण्डालेभ्यः ॥ १२३ ॥

वतण्डादिभ्यो जातिवचनेभ्यः स्त्रियां ङीन्प्रत्ययो भवति । वतण्ड-
स्यापत्यम् आङ्गिरसं स्त्री 'वतण्डाच्चे'ति यञ् । तस्य 'स्त्रियां लुगि'ति लुक् ।
वतण्डी । प्रत्ययलोपे ऋक्षणेन यञन्तलक्षणयोः प्फूर्त्तीपोरपवादः । अराली ।
चण्डाली । जातिलक्षणङीपोऽपवादः ॥

भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायाम् ॥ १२४ ॥

भोगवद्गौरिमदित्येतयोः संज्ञायां विषये स्त्रियां ङीन्प्रत्ययो भवति-
उगिलक्षणस्य ङीपोऽपवादः । भोगवती । गौरिमती । ननु च भोगवद्गौ-
रिमद्भ्यां घञन्तादिजन्ताच्च मत्प्याद्युदात्ताभ्यां स्वरे रूपे वा विशेषो
नास्तीति किमर्थमिदमुच्यते । 'घरूपकल्पे'त्यादिना भोगवतितरा गौरिमति-
तरेत्यादौ नित्यं ह्रस्वो यथा स्यात् । ङीपि तु उगित इत्युगितसंज्ञ-
नेन विहितस्य ङधो विकल्पेन ह्रस्वः स्यात् । संज्ञायामिति किम् । भोग-
वतीतरा भोगवतितरा । गौरिमतीतरा गौरिमतितरा ॥

नृनरयोर्वृद्धिश्च ॥ १२५ ॥

नृनरशब्दयोः स्त्रियां ङीन्प्रत्ययो वृद्धिश्च भवति । सा च नृशब्दे
ऋकारस्य नरशब्दे चान्त्यलोपे कृते आन्तरतम्या(न्ना?न्न)काराकारस्य
भवति । नारी । नारी । ऋकारान्तलक्षणे ङीपि जातिलक्षणे ङीपि च प्राप्ते
वचनम् ॥

यङश्चाप् ॥ १२६ ॥

यङ इति प्यङ्भ्यङोः सामान्येन ग्रहणम् । तदन्तात् प्रातिपदिकात्
स्त्रियां चाप्प्रत्ययो भवति । ङीपोऽपवादः । कारीपगन्ध्या । वाराह्या ।
असौवीर्या । पकारः सामान्यग्रहणार्थः । चकारः स्वरार्थः ॥

यञश्च पावटात् ॥ १२७ ॥

पान्तादवटशब्दान्च परो यो यञ् तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां चा-
प्प्रत्ययो भवति । टापोऽपवादः । शार्कराक्ष्या । पीतिमाप्या । गौकक्ष्या । प्यङ्ः
सम्प्रसारणे गौकक्ष्यप्रतिषेधमाचक्षते । तेषां पक्षे गौकक्ष्यापुत्रः (गो?गौ)-
कक्ष्यापतिरिति भवति । ननु किमर्थमत्रोदाह्रियते गौकक्ष्यशब्दः । (कौस्या ?

क्रौड्या)दिषु पठ्यते । ततश्च प्यङ्गन्तत्वात् यङ्श्चाविति चापि गौरुदयेति सिध्यति । प्यङ्ः सम्प्रसारणे च कृते गौकक्षीपुनः गौकक्षीपतिरिति च सिध्यतीति गोनर्दीयाः (ये त्वन्ये से ?) ।

यूनस्तिः ॥ १२८ ॥

युवनशब्दात् स्त्रियां तिप्रत्ययो भवति । नान्तलक्षणस्य ङीपोऽपवादः । युवतिः । कथं युवती । यौतेरौणादिकात् (क्तिन् ? ति)प्रत्ययान्ताद् 'एरक्तिन्' इति ङीप् भवति ॥

बहुज्गुरूपान्तानार्पगोत्राणिजोरन्त्यस्य प्यङ् ॥ १२९ ॥

बह्व् (चो ? चौ) गुरूपान्तावनार्पगोत्रविहिताणिजौ यौ पातिपदिकशब्दौ तयोरन्त्यस्यालः स्थाने स्त्रियां प्यङ्गादेशो भवति । करीपस्येव गन्धोऽस्य करीपगन्धी ? ङिः ।) तस्यापत्य स्त्री, औत्सर्गिकोऽण्, करीपगन्ध्या । कौमुदगन्ध्या । वराहाया अपत्य स्त्री, अत इज्, वाराह्या । वलाकाया अपत्यं स्त्री, वाह्वादीञ्, वालाक्या । बहुज्ग्रहणं किम् । भैमी । दाक्षी । गुरूपान्तग्रहणं किम् । औपगवी । (ओपगवा । ? कापट्) गी । अनार्पग्रहणं किम् । वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गोत्रग्रहणं किम् । आहिच्छत्री । कान्यकुञ्जी । अणिजोरिति किन् । आर्त्तभागी । आष्टिपेणी । विदादिन्वाद्ङ् । ङीनेव भवति । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । पकारस्तद्विधातार्थं ॥

कुलाख्यानाम् ॥ १३० ॥

पुणिकपुणिकमुखरप्रभृतयो लोके कुलानीत्याख्यायन्ते । तेषां गोत्रे विहिताणिजन्तानामन्त्यस्यालः स्थाने स्त्रियां प्यङ्गादेशो भवति । अगुरुपा-तार्थं आरम्भः । पौणिक्या । मौणिक्या । मौसर्या । आख्याग्रहणादनन्तरापत्ये न भवति । पौणिकी मौणिकी ॥

क्रौडिलाडिव्याड्यापक्षित्यापिशलिःसौधातकिभौ-
गिकिभौलिकिशाल्मलिशालास्थलिकापिष्ठलिवैवदस्यादीनाम्
॥ १३१ ॥

क्रौड्यादीनामिजः स्त्रियां प्यङ्गादेशो भवति । अथ बहुजर्थमगुरूपान्तार्थं च वचनम् । क्रौड्या । लाड्या । व्याड्या । आपक्षित्या । आपि-

शल्या । सौधातक्या । भौरिक्या । भौलिक्या । शाल्मत्या । शाळा-
स्थल्या । कापि(स्थ?ष्ठ)ल्या । दैवदत्या । आदिग्रहणाद् याज्ञदत्या-
दयो भवन्ति ॥

चौपयतचैकयतचैटयतवैल्वयतसैकयतानां च ॥ १३२ ॥

चौपयतादीनां शत्रुप्रकृतिकाणन्तानां स्त्रियामणः प्यडादेशो
भवति । अगुरुपान्तार्थं आरम्भः । चौपयत्या । चैकयत्या । चैटयत्या ।
वैल्वयत्या । सैकयत्या ॥

भोजस्य क्षत्रियायाम् ॥ १३३ ॥

भोजशब्दान्त्यस्यालः स्थाने क्षत्रियायां स्त्रियामभिधेयायां प्यडा-
देशो भवति । भोज्या । क्षत्रियायामिति किम् । भोज्जा । भोज्जापत्यमप्य-
भेदोपचाराद् भोजेत्युच्यते यथा वभुः । अजादित्वात् ङीप् भवति(?) ॥

सूतस्य युवत्याम् ॥ १३४ ॥

सूतशब्दस्यान्त्यस्यालः स्थाने प्राप्तयौवनायां स्त्रियामभिधेयायां
प्यडादेशो भवति । सूत्या । युवत्यामिति किम् । सूता ॥

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकण्ठेविद्धीनां वा ॥ १३५ ॥

दैवयज्ञि (या?इत्या)दीनामिजन्तानां स्त्रियामिजः प्यडादेशो वा
भवति । योगद्वयेन व्यवहाराद् गोत्र इति न सम्बध्यते । तेनापत्यमात्रे
विधानं भवति । तत्र पौत्रादौ प्राप्ते, अनन्तरापत्ये त्वप्राप्ते विभाषा भवति ।
दैवयज्ञ्या दैवयज्ञी । शौचिवृक्ष्या शौचिवृक्षी । सात्यमुग्र्या सात्यमुग्री ।
कण्ठेविद्ध्या कण्ठेविद्धी ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्धृतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य

वृत्तौ हृदयहारिण्यां तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

तृतीयाध्यायः समाप्तः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

प्राग् जितादण् ॥ १ ॥

जयति दीव्यति खनति संस्कृतमिति वक्ष्यति । ततः प्राग् येष्वर्था-
स्तेष्वणप्रत्ययो भवति । अधिकारः परिभाषाविधिर्वा । अयं त्रिष्वपि
दर्शनेष्वपवादविषयं परिहृत्य प्रवर्तते । वक्ष्यति तस्यापत्यं औपगवः ।
आश्वपतः ॥

दित्यदित्यादित्ययमेभ्यो ण्यः ॥ २ ॥

दित्यादिभ्यः प्राग्जित्तीयेष्वर्थेषु ण्यप्रत्ययो भवति । (कर्तरि? अर्थ-
वि)शेषलक्षणपवादानयं पूर्वविप्रतिषेधेन (वाधते) । दितिर्देवता अस्येति
दैत्य इति ण्यस्यावकाशः । अर्धविशेषलक्षणस्याणपवादस्य ढकोऽवकाशः
आत्रेय इति । इहोभयं प्राप्नोति दितेरपत्यमिति । पूर्वविप्रतिषेधेन ण्य एव
भवति । दैत्यः । कथं दैतेयः । 'एरक्तिनः' इति ङीष्प्रत्यये दितिशब्दात्
स्त्रीलक्षणढक्प्रत्ययो भवति । नुं चायं प्रातिपदिकग्रहणपरिभाषाविषयः ।
दितिशब्दस्य स्त्रियां नियतत्वात् । एवमदितेरादित्यः । आदित्यस्या-
दित्यः । यमस्य याम्यः ॥

पत्युत्तरपदाच्च ॥ ३ ॥

पतिशब्दोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात् प्राग्जित्तीयेष्वर्थेषु ण्यप्रत्ययो
भवति । बार्हस्पत्यम् । वानस्पत्यम् । कथमौष्ट्रपतिमिति । उष्ट्रपतिर्नाम पत्रं
तस्येदमित्यर्थे पत्रा(द्वे? द्वाह्य इ)त्यत्रैव भवति ॥

अश्वशतधनगणराष्ट्रकूलगृहपशुधान्यधर्मधन्वन्सभा-
प्राणसेनाक्षेत्रादिपूर्वादण् ॥ ४ ॥

अश्वादिपूर्वात् पतिशब्दात् प्राग्जित्तीयेष्वर्थेष्वणप्रत्ययो भवति ।
पूर्वस्य ण्यस्यापवादः । आश्वपतम् । (शातपतम् ।) धानपतं, गाणपतं, राष्ट्र-
पतं, कौलपतं, गार्हपतं, पाशुपतं, धान्यपतं, धर्मपतं, धान्वपतं, साभा-
पतं, प्राणपतं, सैनापतं, क्षेत्रपतम् । (पूर्वस्यापवादः?) ॥

अः स्थाम्नः ॥ ५ ॥

स्थामन्शब्दात् प्राग्जितीयेष्वर्थेषु अप्रत्ययो भवति । स्थाम(श ? न्श)ब्दस्य सामर्थ्यवचनत्वादपत्याद्यैरशेषैः केवलस्य न योग इति तदन्तस्य ग्रहणम् । अश्वस्येव स्थामा यस्य अश्वत्थामा । तस्यापत्यादि भश्वत्थामः ॥

लोम्नोऽपत्येषु ॥ ६ ॥

लोमान्ताद् बहुष्वपत्येषु अः प्रत्ययो भवति । ....

पृथिव्या जः ॥ ७ ॥

.... पार्थिवः पार्थिवी ॥

अञ्जुत्सोदपानविकरविनदतरुणतलुनधेनुपीलुकुणसुवर्णपृपदंशेभ्यः ॥ ८ ॥

उत्सादिभ्यः प्राग्जितीयेष्वर्थेष्वप्रत्ययो भवति । अणस्तदपवादानां च वाधकः । औत्सः । औदपानः । वैकरः । वैनदः । तारुणः । तालुनः । धेनवः । पैलुकुणः । सौवर्णः । पृपदंशः इति गणसूत्रमेवात्र पठितम् । तस्यायमर्थः— पृपदित्यं (सेस ? शेऽ)भिधेये अञ्जमुत्पादयति । पार्पदोऽशः । अन्यत्रापि पार्पदः । अणेव भवति । स्वरे विशेषः ॥

भरतकुरुसत्त्वदिन्द्रावसानजनपदपञ्चालोशीनरेभ्यः

[॥ ९ ॥

भरतादिभ्यः प्राग्जितीयेष्वर्थेष्वप्रत्ययो भवति । भारतः । कौरवः । सात्त्वतः । ऐन्द्रावसानः । जानपदः । पाञ्चालः । औशीनरः ॥

त्रिष्टुवनुष्टुप्कुकुबुष्णिक्पङ्क्तिजगतीवृहतीभ्यः ॥ १० ॥

त्रिष्टुवादिभ्यः प्राग्जितीयेष्वर्थेष्वप्रत्ययो भवति । त्रैष्टुभः । आनुष्टुभः । काकुभः । औष्णिहः । पाङ्क्तः । जागतः । चार्हतः ॥

घृहन्महद्रथन्तरमध्यन्दिनभल्लकीयमहानदमहानस-
महाप्राणेभ्यः ॥ ११ ॥

बृहदादिभ्यः प्राग्जित्तीयेष्वर्थेष्वञ्प्रत्ययो भवति । बार्हतः । माहतः । राथन्तरः । माध्यन्दिनः । भाल्लकीयः । माहानदः । माहानसः । माहा-
प्राणः । इजादीनामपवादोऽयम् ॥

वष्कयादसमासे ॥ १२ ॥

वष्कयशब्दादसमासे प्राग्जित्तीयेष्वर्थेषु अञ्प्रत्ययो भवति । वा-
ष्कयः । समासे तु सौवाष्कयिः । अत इञ् भवति ॥

उदस्थानाद् देशे ॥ १३ ॥

उदस्थानशब्दाद् देशेऽभिधेये अञ्प्रत्ययो भवति । उदस्थाने भव
औदस्थानः । अन्यत्रोदस्थानो नाम कश्चित्, तस्यापत्यमौदस्थानिः । पूर्व-
वदिञ् ॥

ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥ १४ ॥

ग्रीष्मशब्दादच्छन्दसि प्राग्जित्तीयेष्वर्थेष्वञ्प्रत्ययो भवति । ग्रीष्मः ।
अच्छन्दसीति किम् । ग्रीष्मी त्रिष्टुप् । अणैव भवति ॥

देवाद् यञ् च ॥ १५ ॥

देवशब्दात् प्राग्जित्तीयेष्वर्थेषु यञ्प्रत्ययो भवति । चकारादञ्च ।
दैव्यः (दैवम्) ॥

व(र्हि ? हि)पष्टीकक् च ॥ १६ ॥

व(र्हि ? हि)शब्दात् प्राग्जित्तीयेष्वर्थेषु टीकक्प्रत्ययश्चकाराद् यञ्
च भवति । 'अन्ययानारात्' इति टिलोपो वक्ष्यते । वहिर्भवो वाहीकः
वाह्यः । टकारो ङीनर्थः । वाहीकी ॥

द्विगोरनपत्येऽजादेर्लुगादिः ॥ १७ ॥

अपत्यादन्यस्मिन् प्राग्जित्तीयेऽर्थे द्विगोरुत्पन्नस्त्राजादेस्तद्धितस्य स-
कृलुग् भवति, नतु द्विः । पञ्चसु कपालेषु पञ्चकपाल्यां वा संस्कृतं
पञ्चकपालम् । तस्मात्त्वणि पाञ्चकपालम् । त्रीन् वेदान् त्रिवे(दि ? दीं)
वा अधीते त्रिवेदः । द्विगोरिति किम् । पूर्वस्यां शालायां भवः पीर्वशालः ।

व्यवयवा विद्या त्रिविद्या तामर्धाति त्रैविध्यः । अनपत्य इति किम् । ई-
मातुरः । अजादेरिति किम् । पञ्चभ्यो गर्गेभ्य आगतः पञ्चगर्गरूप्यः ।
अद्विरिति किम् । पञ्चकपालस्य पुरोडाशस्येदं पाञ्चकपाठम् । प्राग्जितीय
इत्येव । द्वाभ्यां नौभ्यां तरन् द्विनाविकः ॥

प्राग्वतेरग्नि कलिभ्यां ढक् ॥ १८ ॥

'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वक्ष्यति । प्राग् वतिसंशब्दनाद्येऽर्था-
स्तेष्वग्नि कलिभ्यां ढक्प्रत्ययो भवति । आग्नेयः कालेयः । एवमग्निदेवता
अस्य, अग्नेः स्वं निमित्तमुत्पातः संयोगो वा आग्नेयः । प्राग्वतेरिति किम् ।
अग्निवत् कलिवत् । अग्नित्वं कलित्वम् । अणादिवाधार्थं वचनम् ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ ॥ १९ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां प्राग्वतेरर्थेषु यथासङ्गं नञ्स्नञौ प्रत्ययो भवतः ।
स्त्रीणां समूहः स्त्रैणम् । पौंसन्म् । एवं स्त्रीषु भवं स्त्रीभ्यो हितमित्यादौ ।
प्राग्वतेरित्येव । स्त्रीवत् । पुवत् ॥

भावे वा ॥ २० ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भावे वा भवतः । स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । पौंसन्म् ।
पुंस्त्वम् । त्वतलावेव प्राप्नो ॥

गोरचि यत् ॥ २१ ॥

गोशब्दादजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यद् भवति । गवि भवं गोः स्वं वा
गव्यम् । अचीति किम् । गौरागतो गोरूप्यः ॥

तस्यापत्यम् ॥ २२ ॥

अर्थनिर्देशार्थं पूर्वोत्तरैः प्रत्ययैरभिसम्बध्यते । तस्येति पष्ठचन्ताद-
पत्यमित्येतस्मिन्नर्थे प्रागुक्ता अणादयो भवन्ति । उपगोरपत्यमौपगवः ।
दितेरपत्यं दैत्यः । एवं वार्हस्पत्यः । आश्वपतः । पार्थिवः । औत्सः ।
आग्नेयः । कालेय इत्यादि ॥

आधात् ॥ २३ ॥

अपत्ये येऽणादयस्ते गोत्रादिपुरुषेभ्य एव भवन्ति । यस्य यस्य

यदपत्यं तत्र तत्र भेदेन विधेः प्रसङ्गे नियमोऽयं क्रियते । सर्व एव हि पूर्वजा व्यवहितेनापि पुत्रास्मि नरके न पतन्ति इत्याप्रकृतीनां सर्वमपत्यं भवति । उपगोरपत्यमौपगवः । तस्याप्यौपगवः । देवदत्तस्यापत्यं देवदत्तिः । तस्यापि देवदत्तिः । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः । तस्यापि गार्ग्य इत्यादिषु (च ? प)रमप्र(कृ)तिषाचिनोऽणादयो भवन्ति, न तु यथास्वं जनकात् ॥

पौत्रादेरस्त्रियां गुर्वायत्ते ॥ २४ ॥

पित्रादिवंश्यो ज्यायान् भ्राता अन्योऽपि वा सपिण्डः स्वविरतरो गुरुः । पौत्रादेरपत्याद् गुर्वायत्ते स्त्रीवर्जितेऽपत्ये अणादयो भवन्ति । गर्गस्यापत्यं पौत्रादिर्गार्ग्यः । तस्यापत्यं गार्ग्यायणः गुर्वायत्तश्चेत् । भस्त्रियामिति किम् । गार्गी । गुरुग्रहणादन्यायत्ते गार्ग्यः । आयत्तग्रहणाद् यो गुरो सत्यपि स्वतन्त्रो व्यवहरति स कुत्सायां गार्ग्यः । कथं गार्ग्यायणो जाल्मः । पदान्तरसामानाधिकरण्यादत्र कुत्सा । यस्तु गुरावसत्यपि तदादिष्टमाचरति, स मृतस्यापि गुरोस्तदादिष्टाचरणादापत्त एवेति प्रशंसार्थं गार्ग्यायणः । असगोत्रगुर्वायत्तेऽपि प्रशंसास्पदत्वात् गार्ग्यायण एव । मृतस्तु न कस्यचिदायत्त इति गार्ग्य इत्युच्यते । पूर्वं गुर्वायत्त इति गार्ग्यायणव्यपदेशेऽपि न दोषः । सर्वथा गार्ग्यशब्दो विशेषविवक्षायामपरिहार्यः ॥

अत इञ् ॥ २५ ॥

तस्यापत्यमित्येव । अकारान्तात् प्रातिपदिकादपत्यमात्रे इञ्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । दक्षस्य अपत्यं दाक्षिः । प्लाक्षिः । तपरकरणं किम् । कीलालपा धाह्यणी इत्य(तो) मा भूत् । कथं 'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली' इति । शेषविवक्षायामण् भविष्यति ॥

प्रागणो विदादिभ्यः शेषे ॥ २६ ॥

शिवादिभ्योऽण् विधास्यते । ततः प्राग् यत्रार्थे प्रत्यया विहितास्ततोऽन्यत्र शेषेऽपत्ये विदादिभ्यः शिवादिगणात् प्रागुक्तेभ्य इञ्प्रत्ययो भवति । पिदस्यापत्यं पैदिः । और्विः । गर्गस्यापत्यं गार्गिः । वात्सिः । अश्वस्यापत्यमाश्विः । शाङ्घिः । कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जिः । व्राग्निः । नडस्यापत्यं नाडिः ।

चारिः । हारीतस्यापत्यं हारीतिः । प्रागण इति किम् । शिवस्यापत्यं शैवः ।
शेष इति किम् । विदस्यापत्यं पौत्रादि वैदः । गार्ग्यः ॥

उदङ्गादिभ्यश्च ॥ २७ ॥

उदङ्गादिभ्योऽपत्यमित्येतस्मिन्नर्थे इन्द्रप्रत्ययो भवति । ऋष्यणो-
ऽपवादः । औदङ्गिः । औदालकिः । आरुणिरित्यादयः ॥

बाहूपत्राहूपविन्द्वजधेनुशटाकुशिवाकुभ्यो गोत्रा-
दिभ्यः ॥ २८ ॥

बाह्वादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्योऽपत्ये इन्द्रप्रत्ययो भवति । बाह्विः ।
औपवाह्विः । औपविन्द्विः । आजधेनविः । (च ? शा)टाकविः ।
शैवाकविः । गोत्रादिभ्य इति किम् । बाहुर्नाम कश्चित् । तस्यापत्यं
बाहवः ॥

वृकलाकृकलाचूडाबलाकाजङ्घाछगलाभगलालहका-
ध्रुवकाध्रुवकामूपिकासुमित्रादुर्मित्राभ्यः ॥ २९ ॥

वृकलादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्योऽपत्येऽभिधेये इन्द्रप्रत्ययो भवति ।
वार्कलिः । कार्कलिः । चौडिः । बालाकिः । जाङ्घिः । छागलिः । (भागलिः) ।
लाहकिः । ध्रौवकिः । धौवकिः । मौपिकिः । सौमित्रिः । दौर्मित्रिः ।
गोत्रादिभ्य इति किम् । वार्कलः ॥

युधिष्ठिरार्जुनरामसङ्कर्षणकृष्णगदप्रद्युम्नसाम्बसत्यक-
शूरासुराजीगर्तेभ्यः ॥ ३० ॥

युधिष्ठिरादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्यः इन्द्रप्रत्ययो भवति । यौधिष्ठिरिः ।
आर्जुनिः । रामिः । साङ्कर्षणिः । कार्णिणः । गादिः । प्राद्युम्निः । साम्बिः ।
सात्यकिः । शौरिः । आसुरिः । आजीगर्तिः । गोत्रादिभ्य इति किम् ।
यौधिष्ठिरः ॥

सुधावत्पुष्करसदनुरहदनडुत्पञ्चसप्ताष्टक्षेमवृद्धिमाप-
शराविश्रुंखलातोदिखरनादिभ्यः ॥ ३१ ॥

सुधावदादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्य इञ्प्रत्ययो भवति अपत्येऽभि-
धेये । सुग निघते यस्यासौ सुधावान् । तस्यापत्यं सीधावतिः । पौंक्-
रसादिः । उभयपदवृद्धिः । आनुरहतिः । आनडुद्धिः । पात्रिः । सात्रिः ।
आष्टिः । क्षेमवृद्धिः । मापिः । शारापिः । शार्हलिः । तौदिः । स्वारनादिः ।
गोत्रादिभ्य इत्येव । सौधावतः ॥

प्राकारनगराभ्यां मर्दिनः ॥ ३२ ॥

प्राकारनगराभ्यां परस्मान्मर्दिन्शब्दादपत्य इञ्प्रत्ययो भवति ।
प्राकारमर्दिः । नागरमर्दिः ॥

इन्द्राग्निदेवेभ्यः शर्मणः ॥ ३३ ॥

इन्द्रादिभ्यः परस्मान्छर्मन्शब्दादपत्ये इञ्प्रत्ययो भवति । ऐन्द्र-
शर्मिः । आग्निशर्मिः । देवशर्मिः ॥

उदञ्चः संज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

उदञ्चोऽपत्ये संज्ञायां गम्यमानायामिञ्प्रत्ययो भवति । औदञ्चिः ।
संज्ञात्वादेव नलोपाभावः । संज्ञायामित्येव । औदीचः ॥

कुसुभ्यां नात्मनः ॥ ३५ ॥

कु सु इत्येताभ्यां परान्नामन्शब्दादपत्ये इञ् भवति । कौनामिः ।
सौनामिः ॥

शिरोलोमभ्याम् ॥ ३६ ॥

शिरोलोमशब्दाभ्यामपत्येऽभिधेये इञ्प्रत्ययो भवति । केवलयो-
रपत्यार्थेन योगाभावादेतौ शिरोलोमशब्दा तदन्तौ गृह्येते । (हास्तिशीर्षिः)
'शीर्षस्तद्धिते च' इति शीर्षभावः । शारलोमिः ॥

सम्भूयोम्भोमितौजश्शलङ्कूनां लोपश्च ॥ ३७ ॥

सम्भूयप्रभृतीनामपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो भवति । अन्तलोपश्च ।
साम्भूयिः । आम्भिः । आमितौजिः । शालङ्किः । भूयमोऽपि केचिन् ।
भौयिः । बाह्यादीनामनकारान्तार्थः, कचिद् बाधकवाचनार्थ आरम्भः ॥

व्याससुधातृवरुटनिषादचण्डालविम्बानामकङ्क च

[॥ ३८ ॥

(विम्बा ? व्यासा)दीनामपत्यमात्रेऽभिधेय इज्प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेन चान्त्यस्याकञादेशः । व्यासस्यापत्यं वैया(सिकः ? सकिः) । सौधातकिः । वारुटकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । वैम्बकिः । नैषाद इति शिवादिपाठात् ॥

पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्दनिषादेभ्योऽनन्तरेऽञ् ॥ ३९ ॥

पुनर्भूप्रभृतिभ्योऽनन्तरेऽपत्येऽज्प्रत्ययो भवति । पुनर्भ्वोऽपत्यं पौनर्भवः । पौत्रः । दौहित्रः । नानान्द्रः । नैषादः ॥

परस्त्रियाः परशुश्च ॥ ४० ॥

परस्त्रीशब्दादनन्तरापत्ये अज्प्रत्ययो भवति । परशुश्चास्यादेशो भवति । परस्त्रिया अपत्यं पारशवः । ब्राह्मणोढायाः शूद्राया अपत्यमित्यर्थः । तथा च स्मृतिः—

“विप्राच्छूद्रा निषादाख्यं
सूते पारशवं तथा ।”

इति ॥

विदोर्वकश्यपकुशिकभरद्वाजोपमन्युकिलातविदर्भ-
विश्वानरार्षिपेणेभ्यः पौत्रादौ ॥ ४१ ॥

विदादिभ्यः पौत्रादावपत्ये अज्प्रत्ययो भवति । विदस्यापत्यं पौत्रादि (वैदः ।) एवमौर्वः । (काश्यपः ।) कौशिकः । भारद्वाजः । औपमन्यवः । कैलातः । वैदर्भः । विश्वानरः । आर्षिपेणः । पौत्रादाविति किम् । वैदिः । अनन्तर इज् ॥

ऋतभागहर्यश्वप्रियकापस्तम्बकुचवारशरद्वच्छुनक-
धनुभ्यः ॥ ४२ ॥

ऋतमागादिभ्यः पौत्रादावपत्ये अञ्प्रत्ययो भवति । ऋतमागस्या-
पत्यम् आर्तमागः । एवं हार्यश्वः । प्रैयकः । व्यापस्तम्भः । कौचवारः ।
शारद्वतः । शौनकः । धैनवः ॥

गोपवनशिमुच्चिन्दुभाजनाश्वावतानश्यामाकशम्बक-
श्यापर्णेभ्यः ॥ ४३ ॥

गोपवनादिभ्यः पौत्रादावपत्ये अञ्प्रत्ययो भवति । गोपवनः ।
शैग्रवः । वैन्दवः । (भाजनः । आ)श्वावतानः । श्यामाकः । शम्बकः ।
श्यापर्णः ॥

हरितकिन्दासवह्यस्कार्कलूपवध्योगविष्णुवृद्धप्रतियोध-
रथीतररथन्तरगविष्टिरगविष्टिलनिपादशवरमठरस्तृदारुपृदा-
कुम्भ्यश्च ॥ ४४ ॥

हरितादिभ्यः पौत्रादावपत्येऽञ्प्रत्ययो भवति । हरितस्यापत्यं पौ-
त्रादि हारीतः । एवं कैन्दासः । पाह्यस्कः । आर्कलूपः । घाद्योगः ।
वैष्णुवृद्धः । प्रतियोधः । रथीतरः । रथन्तरः । गविष्टिरः । गविष्टिलः ।
नैपादः । शारः । माठरः । सार्दारवः । (पार्दाकवः) । त एते विदादयः ॥

गर्गावत्साजव्याघ्रपात्(सन्त्य ?)संस्कृतिप्राचीनयोग-
पुलस्तिरेभशटशङ्खामिवेशेभ्यो यञ् ॥ ४५ ॥

गर्गादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्यः पौत्रादावर्थे यञ्प्रत्ययो भवति ।
गार्ग्यः । वात्स्यः । आभ्यः । वैयाघ्रपाद्यः । सांस्कृत्यः । प्राचीनयोग्यः ।
पौलस्त्यः । रैभ्यः । शाठ्यः । शङ्ख्य । आम्रिवेशः । गोत्रादीति किम् ।
गर्गो नाम कश्चित्, तस्यापत्यं गार्गिः । पौत्रादाविति किम् । गार्गिः ॥

धूमावटचमसनमसधनञ्जयवृक्षविश्रावसुजरमाणकुरु-
कतानडुद्भ्यः ॥ ४६ ॥

धूमदिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्यः पौत्रादावपत्ये यञ् भवति । धूम्यः ।
भावत्यः । चामस्यः । नामस्यः । धानञ्जयः । तार्क्ष्यः । वैश्रावस्यः ।
जारभाण्यः । कौरुक्यः । आनडुब्धः ॥

लोहितशंशितवभ्रुवल्गुमण्डुमङ्क्षुशङ्कुलिगुजिगीपुगु-
हलुमन्तुतन्तुभ्यः ॥ ४७ ॥

लोहितादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्यः पौत्रादावपत्ये यञ् भवति ।
लोहितस्यापत्यं पौत्रादिर्लोहित्यः । शंशित्यः । नाभ्रव्यः (कौशिक) एवे-
त्यर्थः । विशेषो वक्ष्यते । वाल्गव्यः । माण्डव्यः । माङ्क्षव्यः । शाङ्गव्यः ।
लैगव्यः । जैगीपव्यः । गौहलव्यः । मान्तव्यः । तान्तव्यः । स्त्रियां तु
लौहित्यायनी शं(शि)त्यायनीति 'लोहितादिभ्यः शकलान्तेभ्यो नि-
त्यमि'ति ङीप्प्रत्ययः ॥

मनुमनायीसूनुसुकर्पकथकाक्षतरुक्षतलुक्षतण्डवत-
ण्डकविकतेभ्यः ॥ ४८ ॥

मन्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः पौत्रादावपत्ये यञ् भवति । मनोर-
पत्यं पौत्रादिर्मानव्यः । कथं मानवी प्रजा । लोहितादित्वान्नित्यं स्त्रियां
ङीप्प्रत्ययेन भवितव्यम् । नैवम् । अत्रानन्तरापत्ये ऋषिवचनत्वादण् ।
मानायी । मानाम्यः । तथा सौनव्यः । स्याव्यः । कार्पक्यः । का-
(ध्यः ? यम्यः) । आक्ष्यः । तारुक्ष्यः । तालुक्ष्यः । ताण्ड्यः । वातण्ड्यः ।
आङ्गिरस एवेत्यर्थविशेषो वक्ष्यते । तथा ऋव्यः आङ्गिरस एवेत्यत्राप्यर्भ-
विशेषः । कात्यः ॥

शकलकण्वगोकक्षागस्त्यकुण्डिनीयज्ञवल्कवर्णवल्का-
भयजातविरोहितवृषगणरहूगणशण्डिलमुद्रलेभ्यः

[॥ ४९ ॥

शकलादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्यः पौत्रादावपत्ये यञ् भवति । शक-
लस्यापत्यं शाकल्यः । एवं काण्व्यः । गौकक्ष्यः । आगस्त्यः । कौण्डिन्यः ।
याज्ञवल्क्यः । वार्णवल्क्यः । आभयजात्यः । वैरोहित्यः । वार्षगण्यः ।
राहूगण्यः । शण्डिल्यः । मौद्रल्यः ॥

मुसलोलूकजतुर्कर्मन्त्रिताश्मरथशर्कराक्षपूतिमाप-
स्थूरांगतापिङ्गलकृष्णगोलन्देभ्यः ॥ ५० ॥

मुसलादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्यः पौत्रादावपत्ये यञ् भवति । मुसल-
स्यापत्यं पौत्रादिर्मांसल्यः । एवमौलूक्यः । जातुकर्ण्यः । मान्त्रित्यः ।
आश्मरथ्यः । शर्कराक्ष्यः । पौतिमाष्यः । स्थौर्यः । आरगत्यः ।
पैङ्गल्यः । काष्ण्यः । गौलन्यः ॥

भिपक्तितिक्षाभडितभण्डितचिकितेन्द्रहूदेवहूपिप्पल्वे-
कलूवृहदभिजमदभिपराशरेभ्यः ॥ ५१ ॥

भिपगादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्यः पौत्रादावपत्ये यञ् भवति । भिष-
जोऽपत्यं पौत्रादि भैषज्यः । तैतिक्ष्यः । भाडित्यः । भाण्डित्यः । चैकित्यः ।
ऐन्द्रहव्यः । दैवहव्यः । पैपलव्यः । ऐकलव्यः । वार्हदग्न्यः । (जामद-
ग्न्यः ।) पाराशर्यः । कथम(न)न्तरापत्ये रामो जामदग्न्यः व्यासः पारा-
शर्य इति । पौत्रादिकार्यकरत्वात् पुत्रोऽप्यभिधीयते । जामदग्न्यः पाराशर
इति च प्रथमापत्यविवक्षायामणपि ॥

दल्भकुलटकुटीगुचणकचुलुकोर्ककटालापिन्सवर्ण-
सुवर्णसुलाभिद्विदहदादिभ्यः ॥ ५२ ॥

दल्भादिभ्यः पौत्रादावपत्ये यञ् भवति । दल्भस्यापत्यं पौत्रादि-
र्दाल्यः । कौल्यः । कौटीगल्यः । चाणक्यः । चौलुक्यः । औज्यः ।
फार्कट्यः । आलाप्यः । सावर्ण्यः । सौवर्ण्यः । सौलाभिद्यः । वैदह्व्यः ।
भाङ्कृतिगणोऽयं गर्गादिः । एवमन्येऽपि यथादर्शनमवगन्तव्याः ॥

वाजादसमासे ॥ ५३ ॥

वाजशब्दादसमासे वर्तमानादपत्ये पौत्रादौ यञ् भवति । वाजस्या-
पत्यं पौत्रादिर्वाज्यः । समासे तु सौवाजिः ॥

मधोर्त्राक्षणे ॥ ५४ ॥

मधुशब्दात् पौत्रादावपत्ये यञ् भवति ब्राह्मणे वाच्ये । माधव्यः
ब्राह्मणश्चेत् । माधवोऽन्यः ॥

वभ्रोः कौशिके ॥ ५५ ॥

वभ्रुशब्दात् पौत्रादावपत्ये यञ् भवति कौशिके वाच्ये । वा-
भ्रव्य कौशिकश्चेत् । वभ्रवोऽन्यः । वभ्रुशब्दो गर्गादिषु पठित एव । ततः
सिद्धे यञि कौशिके नियमार्थं वचनम् । गर्गादिषु पाठोऽन्तर्गणकार्यार्थः ।
तेन 'लोहितादिभ्य' इत्यादिना स्त्रियां ष्फप्रत्ययः । वभ्रुव्यायणी ॥

कवेराङ्गिरसे ॥ ५६ ॥

कविशब्दादङ्गिरसोऽपत्यविशेषे पौत्रादौ यञ् भवति । काव्यः ।
आङ्गिरस इति किम् । कावेयः । कविशब्दो गर्गादिषु पठ्यते । तस्य निय-
मार्थं वचनम् । आङ्गिरस एव यथा स्यात् । लोहितादिकार्यार्थो गणे पाठः ।
काव्यायनी ॥

बोध्यात् ॥ ५७ ॥

बोधशब्दादाङ्गिरसे पौत्रादावपत्ये यञ् भवति । बौध्यः । आङ्गिरस
इति किम् । बौधिः ॥

वतण्डात् ॥ ५८ ॥

वतण्डशब्दादाङ्गिरसे पौत्रादावपत्यविशेषे यञ् भवति । वातण्डयः ।
किमर्थमिदम् । गर्गादिष्वय पठित एव शिवादिष्वपि पठ्यते । तत्राङ्गिरसे
शिवाद्यणो बाधनार्थं पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे तु भवत्र पाठसामर्थ्यात् प्रत्य-
यद्वयमपि भवति । वातण्डयः । वातण्डः ॥

स्त्रियां लुक् ॥ ५९ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसस्य यञ्प्रत्ययस्य लुक् भवति ।
लुकि कृते 'वतण्डारात्तचण्डालेभ्य' इति ङीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरस्यां तु
वातण्डशायनी । शिवाद्यणि कृते वातण्डी ॥

अश्वामशङ्खपुटकुटरोहिणखर्जूरपिण्डूरभडिलभण्डिल-
भडितभण्डितेभ्यः फञ् ॥ ६० ॥

आङ्गिरस इति निवृत्तम् । अश्वामिभ्यः पौत्रादावपत्ये फञ् भवति ।
आश्वायनः । (आश्वामयनः ।) शङ्खशब्दो गर्गादावुक्तः । कुजादिषु च
वक्ष्यते । तेन त्रैरूप्यम् । शाह्वयनः । शाह्वयन्यः । शाह्वयः । पी(गा ? टा)-
यनः । कौटायनः । रौहिणायनः । खर्जुरायणः । पिण्डुरायणः । भडि-
लायनः । भण्डिलायनः । भडितायनः । भण्डितायनः ॥

प्रहृतरामोदक्षान्तकालकाशकुलगोर्वाहार्कस्वनध्वन-
पादचक्रेभ्यः ॥ ६१ ॥

प्रहृतादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फञ् भवति । प्राहृतायनः । रामोदा-
यनः । क्षान्तायनः । कालायनः । काशायनः । कौटायनः । गोर्वाहा-
यनः । आर्कायणः । सौवनायनः । ध्वनायनः । पादायनः । चाक्रायणः ॥

श्रीवाश्रविष्ठापवित्रापविन्दागोमिन्वाग्निमन्श्यामधूमधू-
म्रवैस्तविश्वानरविदेभ्यः ॥ ६२ ॥

श्रीवादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फञ् भवति । श्रैवायणः । श्राविष्ठा-
यनः । पावित्रायणः । आपविन्दायनः । गोमायनः । वाग्मायनः । श्या-
मायनः । धौमायनः । धौमायणः । वान्तायनः । वैश्वानरायणः । वैदायनः ॥

जडखडार्हग्रीष्मवीक्षविशम्पविशालगिरिचपलनमदा-
सकानडुह्येभ्यः ॥ ६३ ॥

जडादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फञ् भवति । जाडायनः । खाडायनः ।
मू ? आ)र्हायणः । ग्रीष्मायणः । वैक्षायणः । वैशम्पायनः । वैशाला-
यनः । गैरायणः । चापलायनः । नामदासकायनः । आनडुहायनः ॥

धन्यधर्मोर्जुनवैल्योत्सातवकितवशूद्रखदिरसुमनोदुर्म-
नोभ्यः ॥ ६४ ॥

१. 'लभण्डिकभण्डिते' ख, 'लभडिकभण्डिते' ग पाठः. २. 'ला' ख. ग.
पाठः. ३. 'वस्तुवि', ४. 'म्या' क. पाठः.

धन्यादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फञ् भवति .... .. ॥

जातात् पुंसि ॥ ६५ ॥

.... ..
... ..

जातस्य अपत्यं जातायनः । पुंसीति किम् । जाताया अपत्यं जा-
तेर्यः ॥

शपभरद्वाजाभ्यामात्रेये ॥ ६६ ॥

.... .. अपत्यविशेषेऽभिधेये फञ्
भवति । शापायनः आत्रेयश्चेत् । शापिरन्यः । भारद्वाजायनः आत्रेयश्चेत् ।
भारद्वाजोऽन्यः । विदादित्वादञ् ॥

आत्रेयाद् भारद्वाजे ॥ ६७ ॥

आत्रेयशब्दाद् भारद्वाजेऽपत्यविशेषे फञ् भवति । आत्रेयायनः
भारद्वाजश्चेत् । आत्रेयिरन्यः ॥

भर्गात् त्रैगर्ते ॥ ६८ ॥

भर्गशब्दात् त्रैगर्तेऽपत्यविशेषे फञ् भवति । भार्गयणः त्रैगर्तश्चेत्
भार्गिरन्यः । अश्वदिगणसूत्राण्येतानि ॥

कुञ्जवध्नशङ्खभस्मगणलोमशाटशाकशुण्डाशुभस्क-

न्दस्कम्भविशाभ्यः फ्यञ् ॥ ६९ ॥

कुञ्जादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्यः पौत्रादावपत्ये फ्यञ्प्रत्ययो भवति ।
कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । एवं व्राध्नायन्यः । शाङ्खायन्यः । भास्मा-
यन्यः । गाणायन्यः । लौमायन्यः । शाटायन्यः । शाकायन्यः । शौण्डा-
यन्यः । शौभायन्यः । स्कान्दायन्यः । स्काम्भायन्यः । वैशायन्यः । पौत्रा-
दावित्येव । कौञ्जिः । अनन्तरापत्ये इञ् ॥

स्त्रीबहुषु फक् १२ ॥ ७० ॥

कुञ्जादिभ्यः स्त्रियां बहुषु च फक्प्रत्ययो भवति । कौञ्जायना
स्त्री । कौञ्जायना बहवः । एवं ब्राह्मणायना स्त्री ब्राह्मणायना बहवः इ-
त्यादि । स्त्रियामिति किम् । कौञ्जायन्यः पुमान् । बहुव्रित्ति किम् ।
कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यां ॥

नडचरवकमुञ्जेतिकेतिशोपकलमकससलत्राजप्य-
तिकाग्निशर्मभ्यः ॥ ७१ ॥

नडादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः पात्रादावपत्ये फक्प्रत्ययो भवति ।
नाडायनः । चारायणः । (पा?वा)कायन । भौञ्जायनः । ऐतिकायनः ।
ऐतिशायनः । औपकायनः । लामकायनः । सासलायनः । वाजप्यायनः ।
तैकायनः । आग्निशर्मायणः । अग्निशर्मन्शब्दाद् वृषगण एवेत्यर्थविशेषो
वक्ष्यते । पौत्रादावित्येव । नाडिः । चा(गि?रिः) ॥

वृषगणप्राणनरसायकदासकमित्रपिङ्गरपिङ्गलकिङ्कर-
किङ्कलकातरकातलेभ्यः ॥ ७२ ॥

वृषगणादिभ्यः पात्रादावपत्ये फक् भवति । वार्षगणायनः । प्राणा-
यनः । नारायणः । सायकायनः । दासकायनः । भैत्रायणः । पैङ्गरायणः ।
पैङ्गलायनः । कैङ्गरायणः । कैङ्गलायनः । कातरायणः । कातलायनः ।
पौत्रादावित्येव । वार्षगणिः ॥

द्वीपाजकाश्यकाश्यपकाव्यामुप्यामित्रचित्रलिङ्गकुमा-
रलोहदुर्गेभ्यः ॥ ७३ ॥

द्वीपादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः पौत्रादावपत्ये फक् भवति । द्वैपायनः ।
भाजायनः । काश्यायनः । काश्यपायनः । कान्यायनः । आमुष्यायणः ।
आमित्रायणः । (चैत्रायणः) । उँ(ङ्गला?ङ्गा)यनः । कौमारायणः । लौहा-
यनः । दौर्गायणः ॥

स्तम्बाग्रिशिंशपाटृणशकटसुमतमिमतर्छजगन्धरयु-
गन्धरहंसकपञ्चालेभ्यः ॥ ७४ ॥

स्तम्बादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फक् भवति । स्ताम्बायनः । आग्रायणः ।
शैशपायनः । तार्णायनः । शाकटायनः । सौमतायनः । मैमतायनः । आर्च्छा-
यनः । जागन्धरायणः । यौगन्धरायणः । हांसकायनः । पाञ्चालायनः ॥

दण्डिन्हस्तिन्चमसिन्सुगत्यस्थिरकब्राह्मणाश्वलच-
टकवदराध्वरखरपकामुकेभ्यः ॥ ७५ ॥

दण्डिन्नित्येवमादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फक् भवति । दाण्डिनायनः ।
हारितनायनः । दण्डिहस्तिनोः फकि टिलोपो नास्तीति वक्ष्यते । चामसा-
यनः । तथा सौगत्यायनः । स्थैरकायनः । ब्राह्मणायनः । भाश्वलायनः ।
चाटकायनः । वादरायणः । आध्वरायणः । खारपायणः । कामुका-
यनः ॥

ब्रह्मदत्तोदुम्बरशणशोणाश्रवालिशभण्डपेभ्यश्च ॥ ७६ ॥

ब्रह्मदत्तादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फक् भवति । ब्राह्मदत्तायनः । औ-
दुम्बरायणः । शणायनः । शोणायनः । आश्रायणः । घालिशायनः । भण्ड-
पायनः ॥

कृष्णरणाभ्यां ब्राह्मणवासिष्ठयोः ॥ ७७ ॥

कृष्णरणशब्दाभ्यां ब्राह्मणवासिष्ठयोरपत्याद्यर्थनिशेषणयोरभिधेययोः
फक्प्रत्ययो भवति यथासंख्यम् । काष्णायनो भवति ब्राह्मणश्चेत् । का-
ष्णिरन्यः । राणापनो भवति वासिष्ठश्चेत् । राणिरन्यः ॥

शलङ्कुकोष्ट्रोलोपश्च ॥ ७८ ॥

शलङ्कुकोष्ट्रशब्दाभ्यामपत्ये पौत्रादां फक्प्रत्ययो भवति तरसिञ्जियो-
गेन चानयोरन्यस्य च लोपो भवति । शलङ्कायनः । कोष्टायनः ॥

हरितादिभ्योऽञः ॥ ७९ ॥

ह(मि ? रि)तादयः प्रदाकुपर्यन्ता विदाद्यन्तर्गणाः । ह(मि ? रि)-
तादिभ्योऽञन्तेभ्योऽपत्ये फक् भवति । इञोऽपवादः । हरितस्यापत्यं हारि-
तायनः । कैन्दासायन इत्यादि ॥

यञिञ्भ्याम् ॥ ८० ॥

यञन्तादिञन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फक् भवति । गार्ग्यस्यापत्यं
गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । इञन्ताद् दाक्षायणः । 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्' ।
'सुतङ्गमादिभ्य इञि'त्यतो न भवति, पौत्रादिग्रहणे(न) यञिजोर्विशेष-
णात् । गुर्वीयणो वायं प्रत्ययः ॥

शारद्वच्छुनकदर्भेभ्यो भार्गववात्स्याग्रायणेषु ॥ ८१ ॥

शारद्वच्छुनक दर्भ इत्येतेभ्यः पौत्रादावपत्ये फक्प्रत्ययो भवति यथा-
संख्यं भार्गववात्स्याग्रायणेषु वाच्येषु । शारद्वतायनो भवति भार्गवश्चेत् ।
शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः । दार्भायणो भवति
आग्रायणश्चेत् । दार्भिरन्यः । पौत्रादावित्येव । शारद्वतः । शारद्वच्छुनक-
शब्दौ विदादी । ताम्यामजोऽपवादः फक्प्रत्ययो (वा ?) भवति ॥

जीवन्तपर्वताभ्यां वा ॥ ८२ ॥

जीवन्तपर्वतशब्दाभ्यां पौत्रादावपत्ये फक्प्रत्ययो वा भवति । इञो-
ऽपवादः । जैवन्तायनः जैवन्तिः । पार्वतायनः पार्वतिः ॥

द्रौणात् ॥ ८३ ॥

द्रौणशब्दात् अपत्ये फक्प्रत्ययो (वा) भवति । द्रौणायनः द्रौणिः ।
कथमनन्तरापत्ये द्रौणायनः । पृथग्भ्योऽपत्यमात्रे ॥

शिवप्रोत्प्रोष्टिकचण्डजम्भकुठारानभिम्भानकहूथोर-
लविरलैपिष्णसुपिष्णेभ्योऽण् ॥ ८४ ॥

पौत्रादाविति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येनापत्यमात्रे विज्ञान्यन्ते । शिवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । यथायथमिन्द्रादीनामपवादः । शैवः । प्रौष्ठः । प्रौष्टिकः । चाण्डः । जाम्भः । कौठारः । आनभिम्लानः । काहू(तः ? थः) । औरलः । वैरलः । पैणः । सौपिणः ॥

पिटकपीटाकमृक्षाकवर्तनाक्षविरूपाक्षखदूरकरेखलेख-
सुखलेखनखञ्जनखञ्जेरमञ्जामिकेभ्यः ॥ ८५ ॥

पिटकादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । पैटकः । पैटाकः । मार्क्षाकः । वर्तनाक्षः । (वैरूपाक्षः) । खादूरकः । रेखः । लैखः । सौखः । लैखनः । खाञ्जनः । खाञ्जेरः । माञ्जामिकः ॥

पर्णकर्णकोहडकहोडककुभोर्णनाभनभागहैहयककु-
त्स्थवृष्णिकक्षीरहृदजलहृदेभ्यः ॥ ८६ ॥

पर्णादिभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । पर्णः । कर्णः । कौहडः । काहोडः । काकुभः । और्णनाभः । नाभागः । हैहयः । काकुत्स्थः । वार्ष्णिकः । । क्षैरहृदः । जालहृदः ॥

यस्कलह्यद्रुह्यायःस्थूणतृणकर्णभलन्दनकुरुपाण्डुवत-
ण्डर्ष्टिषेणतृणतक्षभ्यः ॥ ८७ ॥

यस्कादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । यस्कस्यापत्यं यास्क । एवं लाह्यः । द्रौह्यः । आयःस्थूणः । तार्णकर्णः । भालन्दनः । कौरवः । पाण्डवः । वातण्डः । आर्ष्टिषेणः । तार्णः । ताक्षणः । तक्षन्-
शब्दोऽत्र पठ्यते का(रि)लक्षणमुदीचामिजं वाधितुम् । ण्यप्रत्ययस्य तु वाधा नेष्यते । ताक्षण्यः ॥

गोपिकागोपालिकाकपिलिकाजगिलिकावधिरिकारो-
हितिकार्यश्वेतोरिक्षपावर्षिकापृथेलासपत्नीभ्यः ॥ ८८ ॥

गोपिकाप्रभृतिभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । गौपिकः । गौपालिकः ।
कापिलिकः । जागिलिकः । वाधिरिकः । रौहितिकः । आर्यश्वेतः । औ-
त्क्षिपः । वार्षिकः । पार्थः । ऐलः । सापत्नः ॥

भूमि^१भूरिसुनिसन्धिजरत्कारुत्कारुहस्तिपादकपिञ्जल-
कुण्डोपरथग्रहगुप्तखर्जूरकर्णमयूरकर्णेभ्यः ॥ ८९ ॥

भूम्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽपत्येऽण् भवति । भूमेरपत्यं भौमः ।
(भौरः १) मौनः । सन्धः । जारत्कारवः । औत्कारवः । भत्र जरत्कारु-
(पका ? त्का)रुशब्दाभ्या(सु)दन्ताभ्यामप्यं प्रत्ययः (जरत्कारुपुत्रिशब्दः ? १)
ततः प्राग्जितीय एवाणस्ति । हास्तिपादः । कपिञ्जलः । कौण्डोपरथः ।
ग्राहगुप्तः । खर्जूरकर्णः । मायूरकर्णः ॥

नैश्च विश्रवसो विश्लोपश्च वा ॥ ९० ॥

विश्रवश्शब्दादपत्यमानेऽण्प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेन सस्य
नकारागमो भवति । पक्षे विश् इत्येतस्याद्यवयवस्य लोपो भवति । विश्र-
वसोऽपत्यं वैश्रवणः । विश्लोपपक्षे रावणः ॥

द्वचो नद्याः ॥ ९१ ॥

नदीवाचका ये द्वचस्तेभ्योऽपत्यमानेऽण् भवति । सन्ध्या
सान्ध्यः । कुला कौलः । दग्धावनार्थं वचनम् ॥

विपाशगङ्गाभ्याम् ॥ ९२ ॥

विपाशगङ्गाभ्यामपत्येऽण् भवति । विपाशशब्दस्य कुञ्जादित्वात्
प्यञ्जा, गङ्गाशब्दस्य शुक्रादित्वाद्दृक्का तिङ्गादिफिञ्जा च समावेशार्थं वच-
नम् । वैपाशः । वैपाशाग्रन्थः । गाङ्गः । गाङ्गवः । गाङ्गायनिः ॥

त्रिवेण्यास्त्रिविणं च ॥ ९३ ॥

त्रिवेणीशब्दादपत्येऽण् भवति । त्रिवेणीशब्दस्त्रिविणं चादेशं प्राप्नोति । त्रैविणः ॥

मानुष्याश्चावृद्धनाम्नः ॥ ९४ ॥

मानुष्याश्च नद्याश्च यानि नामानिः अवृद्धानि तेभ्योऽपत्यमात्रेऽण् भवति । ढकोऽपवादः । मानुपीनाम्नस्तावत्—शिक्षिताया अपत्यं शैक्षितः । चैकिकः । नदीनाम्नः—यमुनाया अपत्यं यामुनः । ऐरावतः । नर्मदः । अवृद्धादिति किम् । चान्द्रभाग्याया अपत्यं चान्द्रभागेयः । जाह्नवेयः । मानुष्याश्चेति किम् । सौ(व ? प)र्णेयः । वैनतेयः । मानुष्या नद्याश्च नाम्न इति किम् । शोभनाया अपत्यं शोभनेयः ॥

क्रुञ्चाकोकिलाभ्याम् ॥ ९५ ॥

क्रुञ्चाकोकिलाशब्दाभ्यामपत्येऽण् भवति । (फ ? ढ)कोऽपवादः । क्रौञ्चः । कौकिलः ॥

ऋषिकुरुवृष्ण्यन्धकेभ्यः ॥ ९६ ॥

ऋषयो वसिष्ठादयः । कुरवः वृष्णयः अन्धकाश्चेति वंशाख्याः । ऋष्यादिवचनेभ्योऽण्प्रत्ययो भवत्यपत्ये । इजोऽपवादः । (शुभ्रा ? अन्या)-दिभ्यः परत्वात् ढगादिभिरेव भवितव्यम् । ऋषिभ्यस्तावद्—वासिष्ठः वैश्वामित्रः । कुरुभ्यः—नाकुलः साहदेवः । वृष्णिभ्यो वासुदेवः अनिरुद्धः । अन्धकेभ्यः—श्वाफल्कः माधकः ॥

मातुरुत् सङ्घासंभद्रपूर्वायाः ॥ ९७ ॥

मातृशब्दात् सङ्ख्यापूर्वात् सम्पूर्वाद् भद्रपूर्वाच्च अपत्येऽण् भवति, उकारश्चान्तादेशः । द्वयोर्मात्रेणपत्य द्वैमातुरः । त्रैमातुरः । सांमातुरः । माद्रमातुरः । उकारादेशार्थं यचनम् । प्रत्ययः पुनरौत्सर्गिकः सिद्ध एव ।

श्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्धापेक्षः । तेन धान्यादिमा(त्रग्र?तुर्ग्र)हणं न भवति ।
सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वाया इति किम् । सौमात्रः । शुभ्रादिपाठाद् वैमात्रेयः ॥

कन्यायाः कनीन न ॥ ९८ ॥

कन्याशब्दादपत्येऽण् भवति । ढकोऽपवादः । तत्सन्नियोगेन
चास्य कनीनशब्द आदेशो भवति । कन्याया अपत्यं कानीनः ॥

शुङ्गच्छगलविकर्णेभ्यो भारद्वाजात्रेयवात्स्येषु ॥ ९९ ॥

शुङ्गच्छगलविकर्णशब्देभ्यो यथासङ्ख्यं भारद्वाजात्रेयवात्स्येष्वपत्य-
विशेषेष्वण् भवति । शौक्षो भवति भारद्वाजश्चेत् । शौक्षिरन्यः । छागलो
भवत्यात्रेयश्चेत् । छागलिरन्यः । वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेत् । वैकर्णिरन्यः ।
शुक्लाशब्दादपि ये मन्यन्ते ढकं, ते प्रत्युदाहरन्ति शौक्षेय इति । द्वयमपि
प्रमाणम् ॥

शाल्वापीलाभ्यां वा ॥ १०० ॥

शाल्वापीलाशब्दाभ्यामपत्येऽण् भवति वा । 'द्यच' इति ढकि प्राप्ते
पक्षेऽण् विधीयते । शाल्वः शाल्वेयः पैलः । पैलेयः ॥

मण्डूकाड्ढक् च ॥ १०१ ॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ढक् भवति । चकारादण् वा । तेन त्रैरूप्यम् ।
माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥

ड्यावूडः ॥ १०२ ॥

ड्यन्तादाघन्तादूडन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये ढग् भवति । भागीर-
थेयः । वैनतेयः । यौवतेयः । कामण्डलेयः । ड्यावूड इति विशेषणादन्यत्र
दरदोऽपत्यं दारदः । ऐडविडः ॥

द्यचः ॥ १०३ ॥

ड्यन्तादाघन्तादूडन्ताच्च द्यचः प्रातिपदिकादपत्ये ढग् भवति ।
'भानुप्याश्चावृद्धनाम्नः' इति प्राप्तस्याणोऽपवादः । नादेयः । दात्तेयः ।
गौत्तेयः ॥

इतोऽनिजः ॥ १०४ ॥

ङ्याबूङ इति निवृत्तम् । इत इत्यस्य विशेषणं म्यच इति वर्तते । इकारान्तात् प्रातिपदिकादनिजन्तादपत्ये ढक्प्रत्ययो भवति । आग्नेयः । दैतेयः । इत इति किम् । दाक्षिः । प्लाक्षिः । अनिज इति किम् । दाक्षायणः । म्यच इत्येव । मरीचैरपत्यं मारीचः ॥

शुभ्रविष्टपुरब्रह्मकृतशरद्वतशला(म? म्यला)णीवप्रवाहणभरतभरमकपूर्रेतरान्यतराजिराश्वतुर्दंगोदन्तेभ्यः ॥ १०५ ॥

शुभ्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽपत्ये ढग् भवति । इभ्योऽपवादः । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः । वैष्टपुरेयः । ब्राह्मकृतेयः । शारद्वतेयः । शालाम्यलेयः । आणीवेयः । प्रावाहणेयः । भारतेयः । भारमेयः । कापूर्रेयः । ऐतरेयः । (आन्यतरेयः) । आजिरेयः । आश्वेयः । तौ(मे ? देयः) । गौदन्तेयः ॥

कुशाम्बेविप्रविशशालूकदेवतरालीढसुदत्तसुदक्षवायुदत्ताकैशापशकलखदूरकशुकैशुकौप्रजिवेभ्यः ॥ १०६ ॥

कुशाम्बादिभ्योऽपत्ये ढग् भवति । इभ्योऽपवादः । कौशाम्बेयः । वैभ्रेयः । वैशेयः । शालूकेयः । देवतरेयः । आलीढेयः । सौदत्तेयः । सौदक्षेयः । वायुदत्तेयः । आकशापेयः । शकलेयः । खदूरकेयः । शौकेयः । शौक्रेयः । शौभ्रेयः । जैवेयः ॥

कद्रुपाण्डुमृकण्डुयमष्टमकष्टुकपूर्लेखाभ्रूशलाकाभ्रूशकुनिशकन्ध्यानिधिपरिभिविश्रयतिथ्यनुदृष्टयजवस्तिभ्यः ॥ १०७ ॥

कद्रुप्रभृतिभ्योऽपत्ये ढग् भवति । कद्रोरपत्यं काद्रवेयः । यस्तु संज्ञायाम् ऊङन्तः कद्रुशब्दस्ततो 'ङ्याबूङ' इत्यनेनैव ढक् । पाण्डोरपत्यं पाण्डवेयः । शुभ्रादेराकृतिगणत्वात् पाण्डवशब्दादपीप्यते । पाण्डवेयः । मार्कण्डेयः । कथं मार्कण्डः । मृरुण्ड इति प्रकृत्यन्तरमस्ति । तस्मादप्यणि

१. 'घटद्वारशलाकलावणी' ख. ग. पाठः. १. 'मकभ', २. 'राजि' क. पाठः. -४. 'न्द'. ५. 'कं' ख. ग. पाठः, ६. 'कि', ७. 'की', ८. 'श्व' क. पाठः.

पा० १] हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् । १६१

भवति । यामष्टेयः । माकष्टेयः । कार्षेयः । लैखात्रेयः । शालाकात्रेयः ।
शाकुनेयः । शाकन्धेयः । आनि(से ? धे)यः । पारि(से ? धे)यः । वैश्रेयः ।
आतियेयः । आनुदष्टेयः । आजवस्तेयः ॥

गङ्गागोधाविधवाशलाकाकुमारिकाकिशोरिकाकुवे-
रिकाश्विकाशोकाकृकसाकृकैलासाखडोन्मत्तागन्धपिङ्गलाध-
र्मिणीरुक्मिणीरोहिणीभ्यः ॥ १०८ ॥

गङ्गादिभ्योऽपत्ये ढग् भवति । गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयः । गोधा-
शब्दोऽत्र पठ्यते वक्ष्यमाणेन ढ्कास्य चाधो मा भूदिति । गौधेयः ।
गौधेरः । विधवाशब्दस्य पाठः अनियतपुंस्कत्वेन प्राप्तस्य ढ्कोऽपवादार्थः ।
वैधवेयः । शालाकेयः । कौमारिकेयः । कैशोरिकेयः । कौशेरिकेयः ।
आश्विकेयः । आशोकेयः । कार्कसेयः । कार्कलासेयः । खाडोन्मत्तेयः ।
गान्धपिङ्गलेयः । धार्मिणेयः । रौक्मिणेयः । रौहिणेयः ॥

श्वन्नश्मन्सुनामन्सुदामञ्जरतिन्वलीवर्दिञ्जिह्वाशिन्-
दिक्सुवक्षोविमातृमृन्मृद्वादिभ्यः ॥ १०९ ॥

श्वन्नित्येवमादिभ्योऽपत्ये ढग् भवति । शुनोऽपत्यं शौनेयः ।
आश्मेयः । सौनामेयः । सौदामेयः । जारतेयः । घालीवर्देयः । जैह्वाशिनेयः ।
अत्र टिलोपाभावः । देशेयः । सौवक्षसेयः । वैमात्रेयः । मार्देयः । तथा
मृदोर्मार्देयः ॥

लक्षणश्यामयोर्वासिष्ठे ॥ ११० ॥

लक्षणश्यामशब्दयोर्वासिष्ठेऽपत्यविशेषे ढग् भवति । लाक्षणेयो भवति
वासिष्ठश्चेत् । लाक्षणिरन्यः । श्यामेयो भवति वासिष्ठश्चेत् । श्यामायनोऽन्यः ॥

बडवाया वृपे ॥ १११ ॥

बडवाशब्दादपत्योत्पादनसमर्धे अपत्यविशेषे अभिधेये ढग् भवति ।
वाडवेयो भवति वृपश्चेत् । अपत्यमात्रे तु वाडवः । धायन्तत्वाद् टकि
सिद्धे वृप एवेति नियमादन्यत्राणैव भवति ॥

विकर्णकुपीतकात् काश्यपे ॥ ११२ ॥

विकर्णशब्दात् कुपीतकशब्दाच्च काश्यपेऽपत्यत्रिशेषे ढग् भवति ।
वैकर्णयः, कौपीतकेयः काश्यपः । काश्यप इति किम् । वैकर्णिः ।
कौपीतकिः ॥

भ्रुवो बुक् च ॥ ११३ ॥

भ्रुशब्दादपत्ये ढग् भवति । तत्सन्नियोगेन चास्य बुगागमः । भ्रुवैयः ॥

कल्याणीसुभगादुर्भगाबन्धकीजरतीवलीवर्दीज्येष्ठा-

कनिष्ठामध्यमापरस्त्र्यनुसृष्टचनुदृष्टीनामिन्ड् च ॥ ११४ ॥

कल्याण्यादीनां शब्दानामपत्ये ढक्प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेनै-
तेषामन्त्यस्येनडादेशः । ङीप्प्रत्ययान्तानामिन्ड्देशार्थं वचनं, प्रत्ययस्य
सिद्धत्वात् । अन्येषामुभयार्थम् । काल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । दौर्भागि-
नेयः । अनयोरुभयपदवृद्धिः । चान्धकिनेयः । जारतिनेयः । चार्त्तवर्दिनेयः ।
ज्यैष्ठिनेयः । कानिष्ठिनेयः । माध्यमिनेयः । पारस्त्रैणेयः । उभयपदवृद्धिः ।
भ्रानुसृष्टिनेयः । भ्रानुदृष्टिनेयः ॥

कुलटाया वा ॥ ११५ ॥

कुलान्यटतीति कुलटा । कुलटाशब्दादपत्ये ढग् भवति । तत्सन्नियो-
गेन चास्येनडादेशो वा भवति । आदेशार्थं वचनम् । प्रत्यय(स्यात्!)-
स्त्वावन्तत्वादेव सिद्धः । कौलटिनेयः कौलटेयः । (यत्तु? या) तु कुला-
न्यट(न्ति?न्ती) शीलं भिनत्तीति कुलटा, ततः शीलहोनत्वेनाङ्गहीनत्वे
परत्वाद् ढक् । कौलटेरः ॥

चटकादैरक् ॥ ११६ ॥

चटकशब्दादपत्ये ऐरक्प्रत्ययो भवति । चटकस्यापत्यं पुमान्
चाटकैरः । तथा लिङ्गविशिष्टग्रहणाच्चटकाया अपत्यं चाटकैरः ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ ११७ ॥

चटकाशब्दादुत्पन्नस्यैरक्प्रत्ययस्य स्त्रियां लुग् भवति । चटकाया
अपत्यं स्त्री चटका । 'लुक् तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते पु(न)-
ष्टाप् कर्तव्यः ॥

जाण्डपाण्डादारक् ॥ ११८ ॥

जाण्डपाण्डशब्दाभ्यामारक्प्रत्ययो भवत्यपत्ये । जाण्डारः । पाण्डारः ॥

गोधाया द्रूक् च ॥ ११९ ॥

गोधाशब्दादपत्ये द्रूक्प्रत्ययो भवति । चकारादारक् च । गौधेरः ।
गौधारः । शुभ्रादिपाठादं गौधेय इत्यपि भवति ॥

अनियतपुंस्काङ्गहीनाभ्यो वा ॥ १२० ॥

द्रूगनुवर्तते, नारक् । अर्थधर्मेण तदभिधायिन्यः प्रकृतयो निर्दि-
श्यन्ते । अनियतपुंस्काभ्योऽङ्गहीनाभ्यश्चापत्ये द्रूक्प्रत्ययो भवति । शलि-
हीना अप्यङ्गहीना उच्यन्ते । दासेरः दासेयः । काणेरः काणेयः । कौल-
टे(यः) । कौलटेयः ढकोऽपवादः ॥

भ्रातृर्व्यत् ॥ १२१ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यत्प्रत्ययो भवति । भ्रातृव्यः । तकारः स्वरार्थः ॥

व्यन् सपत्ने ॥ १२२ ॥

सगरः शत्रुः । भ्रातृशब्दात् सपत्नेऽभिधेये व्यन्प्रत्ययो भवति ।
समुदा(यो) (ये)न चेदमित्रः सपत्न उच्यते । अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव ।
भ्रातृव्यः कण्टकः ॥

छश्च ॥ १२३ ॥

अपत्य इत्येवानुवर्तते, प्रकृतत्वात् । भ्रातृशब्दादपत्ये छप्रत्ययो
भवति । अणोऽपवादः । भ्रात्रीयः ॥

स्वसुः ॥ १२४ ॥

स्वसुशब्दादपत्ये छप्रत्ययो भवति । स्वस्त्रीयः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

पितृमात्राद्देश्छण् ॥ १२५ ॥

पितृपूर्वात्पितृपूर्वाच्च स्वसुशब्दादपत्ये छण्प्रत्ययो भवति । पितृ-
स्वस्त्रीयः । मातृव्यस्त्रीयः ॥

ढग् लोपश्च ॥ १२६ ॥

पितृमात्रादेः स्वसृशब्दादपत्ये ढक्प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेन चान्त्यस्य लोपः । पैतृष्वसेयः । मातृष्वसेयः । 'पितृमातृभ्या स्वसुश्च' इति पत्वम् ॥

क्षत्राज्जातौ घः ॥ १२७ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये जातौ घप्रत्ययो भवति । क्षत्रियो भवति जाति-
श्चेत् । क्षात्रिरन्यः ॥

राज्ञो यत् ॥ १२८ ॥

राजञ्छब्दादपत्ये जातौ यत्प्रत्ययो भवति । (जातिश्चेत् १) राजन्यो भवति क्षत्रियजातिश्चेत् । ये 'चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः । अन्यो राजनः । 'अन्' इति प्रकृतिभावः ॥

श्वशुरात् ॥ १२९ ॥

पृथग्योगात् जाताविति न वर्तते । श्वशुरशब्दादपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । श्वशुर्यः । मातृस्वस्त्रादिवत् श्वशुरशब्दः सम्बन्धिवचनो गृह्यते । तेनेह न भवति—श्वशुरो नाम कश्चित् । तस्यापत्यं श्वाशुरिः ॥

कुलाड्कञ् च ॥ १३० ॥

कुलशब्दादपत्येऽभिधेये ढक्प्रत्ययो भवति । चकाराद् यच्च । कुत्यः । कौलैयकः ॥

खः सपूर्वाच्च ॥ १३१ ॥

कुलशब्दात् सपूर्वशब्दाच्चकारात् केवलाच्च खप्रत्ययो भवति । आढ्यकुलीनः । क्षत्रियकुलीनः । कुलीना ॥

दुष्कुलाड्ग् वा ॥ १३२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ढक्प्रत्ययो वा भवति । पक्षे सश्च । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥

महाकुलादजखञौ ॥ १३३ ॥

महाकुलशब्दादपत्ये षञ् खञ् इत्येती प्रत्ययो भवतः । चाग्रहंजा-
नुवृत्तेः राथ । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः ॥

चतुष्पादभ्यो ढञ् ॥ १३४ ॥

चत्वारः पादा आसामिति चतुष्पादः । तदभिधापिनीभ्यः प्रकृ-
तिभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपपादः । कमण्डलोरपत्य
कामण्डलेयः । शैतिवाहेयः । जाम्नेयः । सौरमेयः ॥

गृष्टिहृष्टिहलिवलिविथ्रिकुद्रयजवरितिमित्रयुभ्यः ॥ १३५ ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ढ्रुप्रत्ययो भवति । अणादीनामप-
वादः । गाष्टेयः । हाष्टेयः । हालेयः । वालेय । वैश्रेयः । कौद्रेयः । आजन-
स्तेयः । मैत्रेयः । गृष्टिशब्दः चतुष्पाद्वचनः । पूर्वणैर मिद्धे अचतु-
ष्पादर्थं वचनम् ॥

रेवतीकुक्कुटाक्षवृकवन्धिभ्यप्रक् ॥ १३६ ॥

रेवत्यादिभ्योऽपत्ये ठ्रुप्रत्ययो भवति । यथायोगं ढगादीनामप-
वादः । रेवतिकः । कौक्कुटाक्षिक । वार्कनन्धिकः ॥

अश्वमणिद्वारेभ्यः पाल्याः ॥ १३७ ॥

अश्वदिभ्यः परस्मात् पालिशब्दादपत्ये ठ्रुप्रत्ययो भवति । आ-
श्वपालिकः । माणिपालिक । दौवारपालिकः ॥

(त्रत ? वृक) कर्णदण्डेभ्यो ग्रा(ह्या ? हा)त् ॥ १३८ ॥

वृकादिभ्यः परस्माद् ग्रा(ह्या ? ह)शब्दादपत्ये ठ्रुप्रत्ययो भवति ।
वार्कग्राहिकः । कर्णग्राहिकः । दा(ण्ड ? ण्ड)ग्राहिकः ॥

पौत्रादेः स्त्रियाः कुत्सिते णश्च ॥ १३९ ॥

पौत्रादपत्यप्रत्ययान्तात् रुयभिधायिनः शब्दाद् अपत्ये कुत्सिते
णप्रत्ययो भवति । चकारात् ठ्रु च । पितुरप्रासिद्धौ मात्रा व्यपदेशो अप-
त्यस्य कुत्सा । गार्ग्या अपत्यं गुर्वायत्त कुत्सितं गार्गः जात्मः । गार्गिको
जात्मः । (ग्लौ ? ग्लु)चुकायन्या अपत्यं ग्लौचुकायनः । ग्लौचुकायनिक ।
पौत्राद् गुर्वायत्त एवेर्मा प्रत्ययौ । पौत्रादेरिति किम् । कामिकेयो जात्मः ।
स्त्रिया इति किम् । औपगविर्जात्मः । कुत्सित इति किम् । गार्ग्यो माणवकः ॥

भागवित्तार्णविन्दवाकशापेयेभ्यः सौवीरेषु ठग्ना

॥ १४० ॥

सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । भागवित्यादिभ्यः सौवीरविषयेभ्यः कुत्सितेऽपत्ये ठक्प्रत्ययो (वा) भवति । भागवित्तिरिञन्तः, तस्यापत्यं भागवित्तिको जाल्मः । पक्षे भागवित्तायनः । 'यञिञ्भ्याम्' इति फक् । तृणविन्दोरपत्ये तार्णविन्दविः । तस्य पर्यं तार्णविन्दविको जाल्मः । पक्षे तार्णविन्दविः । अरुशापः शुभ्रादिः । आरुशापेयस्तस्यापत्यमाकशापेयिको जाल्मः । पक्षे आकशापे(यः ? यिः) । सौवीरेभ्यः कुत्सितादन्यत्र भागवित्तायनो माणवकः । पुनष्टग्रहणं णप्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

यामुन्दायनिसौयामायनिवापर्यायिभ्यश्छञ्च ॥ १४१ ॥

यामुन्दायन्यादिभ्यः सौवीरविषयेभ्यः कुत्सितेऽपत्ये छप्रत्ययो भवति । चकारात् ठक् च । यामुन्दायनेरपत्यं यामुन्दायनीयो जाल्मः, यामुन्दायनिरुः । सौयामायनीयो जाल्मः, सौयामायनिरुः । वापर्यायणीयो जाल्मः, वापर्यायणिकः । सौवीरेभ्यः कुत्सितादन्यत्राणेषु । तस्य लुक् । यामुन्दायनेरपत्यं यामुन्दायनिः ॥

फाण्टाहृतेर्णफिञौ ॥ १४२ ॥

सौवीरेष्वित्येव । कुत्सित इति निवृत्तम् । फाण्टाहृतिशब्दात् सौवीरविषयादपत्ये णफिञौ प्रत्ययौ भवतः । फकोऽपवादः । फाण्टाहृतेरपत्यं फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । सौवीरेष्विति किम् । फाण्टाहृतायनः । 'यञिञ्भ्यामि'(जि ? ति) फक् ॥

मिमतात् ॥ १४३ ॥

मिमतशब्दात् सौवीरविषयादपत्ये णफिञौ भवतः । फकोऽपवादः । मैमतः मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव । मैमतायनः । नडादित्वात् फक् ॥

कुरुशकन्धुशङ्कुकर्तृभर्तृपितृमद्वाक्तक्षन्कापिञ्जलादि-
धातैकीन्द्रजालिदामोष्णीपिभ्यो ष्यः ॥ १४४ ॥

सौवीरेष्विति निवृत्तम् । कुरुप्रभृतिभ्यः शन्देभ्योऽपत्ये ष्य-
प्रत्ययो भवति । कौरव्यः । ननु । 'कुरुनकारादिभ्यो ष्यः' इति कुरु-
शब्दादपत्येऽपि ष्यप्रत्ययो भवति । सत्यम् । स तु क्षत्रियात् तद्वाक्सं-
शकस्तरय च बहुषु लुक् कुरवः इति । अयं तु बहुषु श्रूयत एव कौ-
रव्या इति । कौरव्यशब्दस्य क्षत्रियवचनस्य तिकादिपाठात् फिजपि भ-
वति । कौरव्यायाणि । शकन्धोः शाकन्धव्यः । शङ्कोः शाङ्गव्यः । बहुषु
शाङ्गव्याः । शाङ्गव्या स्त्री । पौत्रादौ तु य इञ् तस्य बहुषु लुक् । शङ्गवः ।
तदन्तात् स्त्रियां ष्फः । शाङ्ग(त्या?व्या)यनी । कर्तुः कार्त्यः । भर्तुः
भार्त्यः । (यौ?पै)तृमत्यः । वाच्यः । ताक्षण्यः । कापिञ्जलाद्यः । घातस्यः ।
ऐन्द्रजाल्यः । दामोष्णीष्यः ॥

कविमतिपीलाशलाकैरकेज्येहिकेशिनीभ्यः ॥ १४५ ॥

कविप्रभृतिभ्योऽपत्ये ष्यप्रत्ययो भवति । कवेरपत्यं काव्यः ।
मात्यः । पैत्यः । शैलाक्यः । ऐरक्यः । ऐज्यः । ऐह्यः । केशिन्या अपत्यं
कैशिन्यः । स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यात् (न) पुंवद्भावः ॥

शुभ्राभ्रदभ्रमुरपुरकिशोरगर्गराजमारमद्गुपचपथदके-
नवेनमूढकुडहृदिकशालीनेभ्यः ॥ १४६ ॥

शुभ्रादिभ्योऽपत्ये ष्यप्रत्ययो भवति । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रयः ।
आभ्रयः । दाभ्रयः । मौर्यः । पौर्यः । कैशोर्यः । गार्ग्यः । आजमार्यः ।
माद्गुष्यः । चा(फक्?पथ) दक्यः । ऐन्यः । वैन्यः । मौढ्यः । कौढ्यः ।
हारिक्यः । शालि(ली)न्यः ॥

कर्णरथपथिसत्यंबडभीवृहतीभ्यः कारात् ॥ १४७ ॥

कर्णादिभ्यः परस्मात् कारशब्दादपत्ये ष्यप्रत्ययो भवति । कर्ण-
कार्यः । रायकार्यः । रथकारशब्दोऽत्र जातिवचनः । वृवापिःक्रेन्यः स्त्रि-
-

न्यूनारथकारजातिः । कारुचचनाद् रथकारशब्दाद् वक्ष्यमाणसूत्रेणैव
प्यः । पाधिकार्यः । सात्यंकार्यः । वाडभोकार्यः । घार्हतीकार्यः ॥

वान्तार्द्राभ्यां वृक्षात् ॥ १४८ ॥

वान्तार्द्रशब्दाभ्यां परस्माद् वृक्षशब्दादपत्ये ष्यप्रत्ययो भवति ।
वान्तवृक्ष्यः । आर्द्रवृक्ष्यः ॥

श्यावात् पुत्ररथाभ्याम् ॥ १४९ ॥

श्यावशब्दात् पराभ्यां पुत्ररथशब्दाभ्यामपत्ये ष्यप्रत्ययो भवति ।
श्यावपुत्र्यः । श्यावरथ्यः ॥

शूर्पाच्च नायात् ॥ १५० ॥

शूर्पशब्दाच्छ्यावशब्दाच्च परस्मान्नायशब्दादपत्ये ष्यप्रत्ययो भवति ।
शूर्पणाथ्यः । श्यावनाथ्यः ॥

विराजकादिजः ॥ १५१ ॥

विराजकशब्दादिजन्तादपत्ये गुर्वायत्ते स्त्रीवर्जिते ष्यप्रत्ययो भवति ।
फिजोऽपवादः । वैराजकेरपत्यं वैराजक्यः ॥

सम्राजः क्षत्रिये ॥ १५२ ॥

संरा(ज ? ट्)शब्दादपत्ये क्षत्रिये ष्यप्रत्ययो भवति । साम्राज्यः
क्षत्रियश्चेत् । संराजोऽन्यः ॥

वामरथा(वश ? च्छ)कलादियञ्चत् स्वरवर्जम् ॥ १५३ ॥

वामरथशब्दादपत्ये ष्यप्रत्ययो भवति । तस्य शकलादियञ्च इव
सर्वं कार्यं लुगादिकमतिदिश्यते, स्वरं वर्जयित्वा । वामरथ्यः । बहुषु
लुक् । वामरथाः । स्त्रिया ङीप् । वामरथी । प्फो वा । वामरथ्यायनी ।
वामरथस्यापत्यं गुर्वायत्तं वामरथ्यायनः । 'यञिञ्चाम्' इति फक् ।
वामरथस्य छात्राः वामरथाः । (वामरथानि) सहाङ्गघोषलक्षणानि । स्वरस्तु
प्रत्ययस्यैव भवति नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम् ॥

सेनान्तकाहलक्षणेभ्य इण् च ॥ १५४ ॥

सेनान्तात् प्रातिपदिकात् कार्वचनेभ्यो लक्षणशब्दाच्चापत्ये इण्-
प्रत्ययो भवति । चशब्दाण्यश्च । हारिपेणिः । हारिपेण्यः । तान्नुवायिः ।
तान्नुवाय्यः । वार्धकिः । वार्धक्यः । लाक्षणिः । लाक्षण्यः ॥

तिककितवसैन्धवशुभामित्रदेवरथनीडयज्ञयमुन्दोर-
सारथ्यलङ्कवेभ्यः फिञ् ॥ १५५ ॥

तिकादिभ्योऽपत्ये फिञ्प्रत्ययो भवति । तैकायनिः । कैतवायनिः ।
सैन्धवायनिः । शौभायनिः । (आमित्रायाणिः) । दैवरथायनिः । नेडायनिः ।
याज्ञापनिः । यामुन्दायनिः । उरसस्यापत्यम् औरसायनिः । आरथ्यायनिः ।
लाङ्कवायनिः ॥

वालभीतग्राम्यरूप्यवरेण्योतथ्योदन्त्योरश्चन्द्रमस्तु-
यामन्सुपामन्ध्रजवद्भ्यः ॥ १५६ ॥

वालादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ्प्रत्ययो भवति । वालायनिः ।
भैतायनिः । ग्राम्यायाणिः । रौप्यायाणिः । वारेण्यायनिः । औत(स्या ? ध्या)-
यनिः । औदन्त्यायनिः । उरसोऽपत्यम् औरसायनिः । चान्द्रमसायनिः ।
सौयामायनिः । सौपागायनिः । ध्वाजवतायनिः ॥

तैतिलजाजलक्षैजयतसैकयतचौपयतचैटयतौरसकौ-
रव्यगौकक्ष्यशाठ्यभौरिकिभौलिकेभ्यः ॥ १५७ ॥

तैतिलादिभ्योऽपत्ये फिञ् भवति । तैतिलायनिः । जाजलायनिः ।
क्षैजयतायनिः । सैकयतायनिः । चौपयतायनिः । चैटयतायनिः । औरसस्या-
पत्यम् औरसायनिः । कौरव्यायनिः । कौरव्यशब्दोऽत्र क्षत्रियवचनः,
औरसशब्देन क्षत्रियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् । यस्तु कुर्वादिष्यप्रत्ययान्त-
स्तत इजेव भवति । तस्य च लुरू । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः ।
गौकक्ष्यायनिः । शाठ्यायनिः । भौरिकायनिः । भौलिकायनिः ॥

गङ्गासंशोखाशिखावह्यकाखल्बकाशल्यकांलोमकाव-
सुकुरुभ्यः ॥ १५८ ॥

गङ्गादिभ्योऽपत्ये फिञ् भवति । गाङ्गायनिः । सांज्ञायनिः । औ-
खायनिः । शैखायनिः । वाह्यकायनिः । खाल्वकायनिः । शाल्यकायनिः ।
लौमकायनिः । वासवायनिः । कौरवायणिः ॥

दग्गुकोसलकर्मारच्छागवृषेभ्यो युट् च ॥ १५९ ॥

दग्वादिभ्योऽपत्ये फिञ् भवति युडागमश्च । दागव्यायनिः । कौस-
त्यायनिः । (अ)क्षत्रियवचनोऽयं कोसलशब्दः । क्षत्रियवचनात्तु 'वृद्धेत्-
कोसलाजादाञ्च्यद्' इति व्यडेव भवति । कार्मार्यायणिः । कारुषिहितमिञं
प्यञ्च बाधते । छाग्यायनिः । वा(र्षग्या ? प्या)यणिः ॥

द्व्यचोऽणः ॥ १६० ॥

द्व्यच्चादणन्तादपत्ये फिञ् भवति । इजोऽपवादः । कर्तुरपत्यं
कार्त्रः, तस्यापत्यं कार्त्रायणिः । शिवाघण् । अण इति किम् । दाक्षायणः ।
द्व्यच इति किम् । औपगविः ॥

त्यादादिभ्यो वा ॥ १६१ ॥

त्यादादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ्प्रत्ययो वा भवति । त्यादा-
यनिः । त्यादः । यादायनिः । यादः । अणेव प्राप्तः ॥

वृद्धादगोत्रात् ॥ १६२ ॥

गर्गादिवत् प्रसिद्धं गोत्रम् । ततोऽन्यस्माद् वृद्धसंज्ञकादपत्ये फिञ्-
प्रत्ययो वा भवति । आम्रगुप्तायनिः । आम्रगुप्तिः । ग्रामरक्षायणिः । ग्राम-
रक्षिः । रैवन्तायनिः । रैवन्तिः । नौवाहायनिः । नौवाहिः । कारुवाचिनोऽ-
(ना ?)नेन स्वविषये परत्वात् फिञ् । नापितायनिः । नापितिः । वृद्धादिति
किम् । याजुदतिः । अगोत्रादिति किम् । औपगविः ॥

वाकिनगारेधकार्कैठ्यकाकलङ्कचर्मिर्वर्मिभ्यः कुट् च
॥ १६३ ॥

वाकिनादिभ्योऽपत्ये वा फिञ् भवति । कुट् चास्यागमः । यदिह
वृद्धमगोत्रं (श)ब्द(कूप ? रूपं) तस्यागमार्थमेव ग्रहणम् । अन्येषामुभयार्थम् ।

वाकिनकायनिः वाक्निः । गारेधकायनिः । कार्कट्यकायनिः । कार्कट्य-
ककायनिः । डाङ्गकायनिः । चार्मिकायाणिः । वार्मिकायाणिः । पक्षे गारे-
धिरित्यादि ॥

पुत्रान्ताद्या ॥ १६४ ॥

पुत्रान्तं च न गोत्रमिति पूर्वैव प्रत्ययः सिद्धः । तस्मिन्ननेन
कुडागमो वा विधीयते । पुत्रान्तात् (प्रत्ययाद् ? प्रातिपदिकात्) यः फिन्-
प्रत्ययः तस्मिन् परमूते वा कुडागमो भवति । पु(त्रः त ? त्रान्त)स्य
त्रैरूप्यम् । गार्गीपुत्रकायणिः गार्गीपुत्रायाणिः गार्गीपुत्रिः ॥

अवृद्धात् फिन् बहुलम् ॥ १६५ ॥

अ(पुत्र ? वृद्ध)शब्दरूपादगोत्रादपत्ये फिन्प्रत्ययो बहुलं भवति ।
ग्लुचुक्कायनिः । ग्लौचुकिः । अवृद्धादिति किम् । राजदन्तिः । बहुलग्रहणं
वैचित्र्यार्थम् । तेन कचिन्न भवत्येव । दाक्षिः । प्लाक्षिः ॥

मनोरण् ॥ १६६ ॥

मनुशब्दाज्जातावण्प्रत्ययो भवति । मानवः । मान(वि ? वी) ॥

नश्च णः कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

(अ ? म)नुशब्दादपत्ये कुत्सायाम(न् ? ण्)प्रत्ययो नकारस्य च णकार
आदेशो भवति । माणव(क ?) : । अनधीतवेदत्वादज्ञो मूढः प्रतिपिद्धा-
चारो वा कुत्सितो यः स ब्राह्मणजातीयो माणव इत्युच्यते ॥

जातौ यत् पुक् च ॥ १६८ ॥

(अ ? म)नुशब्दाद् यत्प्रत्ययो भवति पुक् चागमः समुदायेन
चेज्जातिर्गम्यते । मनुष्यः ॥

अञ् ॥ १६९ ॥

जातौ पुक् चेत्यनुवर्तते । मनुशब्दाज्जातावञ्प्रत्ययो भवति । पुक्
चागमः । मनुषः । मनुष्यमानुषौ जातिशब्दैः । अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव ।
ततश्च मानुषाः इति बहुलं लुङ् न भवति ॥

तुल्यनामभ्यः क्षत्रियजनपदेभ्यो राजनि च ॥ १७० ॥

क्षत्रियवृत्तिशब्दोऽपि क्षत्रियः । जनपदवृत्तिशब्दोऽपि जनपदः । अभिधानेऽभिधेयोपचारात् । क्षत्रियवचना जनपदवचनाश्च ये तुल्यनामभूतास्तेभ्यो राजन्यभिधेये चशब्दादपत्ये अञ्प्रत्ययो भवति । इक्ष्वाकूणामपत्यं राजा च ऐक्ष्वाकः । एवं वैदेहः । मागधः । पाञ्चालः । अवृद्धादपि बहुवचनविषयादपि प्राप्तस्य बुजोऽपवादः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १७१ ॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्ये राजनि चाञ्प्रत्ययो भवति । जनपदशब्दावेतौ क्षत्रियाभिधायिनौ । गान्धारेरपत्यं गुर्वायत्तं गान्धारीणां वा राजा गान्धारः । एवं साल्वेयः । 'वृद्धेद्' इति व्य/नि? डि) प्राप्ते पुनरञ् विधीयते ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाञ् ज्यङ् ॥ १७२ ॥

क्षत्रियजनपदेभ्य इत्येव । वृद्धात् प्रातिपदिकादिकारान्तात् कोसलाजादशब्दाच्च राजनि चापत्ये ज्यङ्प्रत्ययो भवति । अञोऽपवादः । वृद्धात् तावद् आम्भष्ठयः । सौवीर्यः । इकारान्तात् भावन्त्यः । कौन्त्यः । कोसलाजादयोरवृद्धार्थं ग्रहणम् । कौसल्यः । आजायः । तपरकरणं किय । कुमारी नाम जनपदसमानशब्दः क्षत्रियः । तस्यापत्यं राजा कौमारः । अत्रेव भवति ॥

द्व्यञ्मगधकलिङ्गशूरमसेभ्योऽण् ॥ १७३ ॥

क्षत्रियजनपदवचनेभ्यस्तुल्यनामभ्यो द्व्यञ्मगधकलिङ्गशूरमसशब्देभ्यो राजनि चापत्ये अण्प्रत्ययो भवति । (आ?अ)जोऽपवादः । आङ्गः । वाङ्गः । सौहमः । पौण्ड्रः । मागधः । कालिङ्गः । शौरमसः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १७४ ॥

क्षत्रियजनपदेभ्यस्तुल्यनामभ्य इत्येव । कुरुशब्दान्नकारादिभ्यश्च राजनि चापत्ये ण्यप्रत्ययो भवति । अञणोरपवादः । कौरव्यः । नैपथ्यः ॥

पाण्डोर्ध्वेण् ॥ १७५ ॥

पा० १.] हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् । १७१

पाण्डोः क्षत्रियजनपदवचनात् तुल्यनामधेयादपत्ये राजनि च
ख्यप्प्रत्ययो भवति । पाण्डोरपत्यं राजा वा पाण्डव्यः । अन्यः पाण्डव एव ।
हकारणिलोपार्थः ॥

उदुम्बरतिलखलमद्रकारयुगन्धरमुलिङ्गशरदण्ड-
प्रत्यग्रथकलकूटाश्मकेभ्य इञ् ॥ १७६ ॥

क्षत्रियजनपदेभ्य इत्येव । उदुम्बरादिभ्यः शब्देभ्यो राजनि चापत्ये
इञ्प्रत्ययो भवति । गजोऽपवादः । औदुम्भरिः । तैलखलिः । मद्र-
कारिः । यौगन्धरिः । भौलिङ्गिः । शरदण्डिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः ।
आश्मकिः ॥

कम्बोजमुरलकेरलचोलशकखसादिभ्यो लुक् ॥ १७७ ॥

'तुल्यनामभ्यः क्षत्रियजनपदेभ्य' इत्यनेन विहितस्याजो लुगुच्यते ।
कम्बोजादिभ्यः समुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । कम्बोजानामपत्यं राजा
वा कम्बोजः । मुरलः । केरलः । चोलः । शकः । खसः ॥

स्त्रियां कुरुकुन्त्यवन्तिभ्यः ॥ १७८ ॥

कुरुकुन्त्यवन्तिशब्देभ्यो राजनि चापत्ये विहितस्य स्त्रियां लुग्
भवति । कुरोर्यस्य कुन्त्यवन्तिभ्या च्यङ् । कुरोरपत्यं स्त्री कुरुः ।
'ऊडुत' इत्यूङ् । अवन्ती । कुन्ती । 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीप् ।
स्त्रियामिति किम् । कौरव्यः । कौन्त्यः । आवन्त्यः ॥

अजणोरप्राच्यभर्गकरूपकेकयकश्मीरकौरव्यौरससाख-
सुस्थलेभ्यः ॥ १७९ ॥

अजणोः स्त्रियामपत्ये विहितयोर्लुग् भवति' न चेत् प्राच्यादिभ्यो
भर्गादिभ्यश्च (कौ ? तौ) विहितौ भवतः । शूरसेनस्यापत्यं स्त्री शूरसेनी ।
मद्री । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधाद्' इति ङीप् । अप्राच्यभर्गादिभ्य इति
किम् । प्राच्येभ्यस्तु पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । भर्गा-
दिभ्यः खस्वपि भार्गी । कारूपी । कैकेया । काश्मीरी । कौरवी । औरसी ।
साखी । सौस्थली ॥

१. 'न साख्येभ्यः । कम्बो' च, पाठः।

अजादीनामस्त्रियां बहुषु ॥ १८० ॥

क्षत्रियजनपदेभ्यस्तुल्यनामभ्यो राजनि चापत्ये स्त्रीवर्जिते समुत्पन्नानामजादीनां बहुषु लुग् भवति । अञ्—पञ्चालस्यापत्यानि राजानो वा पञ्चालाः । इक्ष्वाकवः । ज्यः—आम्बघ्नाः । अश्मकाः । सौवीराः । भ-
(न् ईण्)—अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । मगधाः । ण्यः—कुरवः । निषधाः ।
ड्यण्—पाण्डवः । इञ्—उदुम्बराः । तिलखलाः । क्षत्रियजनपदेभ्यस्तुल्य-
नामभ्य इति किम् । औपगवाः । पाञ्चाला वा ब्राह्मणा अपत्यानि । बहु-
ष्विति किम् । कालिङ्गः । राजनि चापत्य इत्येव । पञ्चालानां भृत्याः
पाञ्चालाः ॥

यज्ञजोरपुनर्भूपरस्त्रीपुत्रदुहितृननान्दभ्यः ॥ १८१ ॥

क्षत्रियजनपदेभ्य इति निवृत्तम् । अस्त्रियां बहुष्विति वर्तते । यज्ञ-
जोः प्रत्यययोरस्त्रियामपत्ये समुत्पन्नयोर्बहुषु लुग् भवति । पुनर्भूप्रभृतिभ्यो
विहितस्य लुङ् न भवति । गर्गादिभ्यो यञ् । गर्गाः । वस्ताः । विदा-
दिभ्योऽञ् । विदाः । उर्वाः । बहुष्वित्येव । गार्ग्यः । वैदः । अस्त्रिया-
मित्येव । गार्ग्यः स्त्रियः । अपत्ये इत्येव । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । द्वौप्याः ।
उत्सादिभ्योऽञ् । औत्साः छात्रा । अपुनर्भ्वादिभ्य इति किम् । पौन-
र्भवाः । पारशवाः । पौत्राः । दौहित्राः । नानान्द्राः ॥

एकद्वयोः पष्ठीतत्पुरुषे वा ॥ १८२ ॥

यज्ञजोरपत्ययोरेकत्वे द्वित्वे च वर्तमानयोः पष्ठीतत्पुरुषे वा लुग्
भवति । गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा । एवं
वैदस्य वैदयोर्वा कुलं वैदकुलं (विदकुलं) वा । यज्ञजोरित्येव ।
आङ्गकुलम् । एकद्वयोरिति किम् । गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् । तत्पुरुष
इति किम् । गार्ग्यस्य सन्धीपमुपगार्ग्यम् । पष्ठीति किम् । परमगार्ग्यः ॥

कौण्डिन्यस्य कुण्डिनच्च ॥ १८३ ॥

कौण्डिन्यशब्दस्यापत्यादिप्रत्ययान्तस्य यज्ञो बहुष्वस्त्रियां विहि-
तस्य लुग् भवति । परिशिष्टस्य प्रकृतिमागस्य कुण्डिनजित्य-
वति । कुण्डिनाः । पकारः स्वरार्थः ॥

यस्कलभ्यद्रुह्यायस्स्थूणातृणकर्णभलन्दनमित्रयुखरप-
भडिलभण्डिलभडितभण्डितेभ्यः ॥ १८४ ॥

अस्त्रियां बहुष्विति वर्तते । यस्कादिभ्यः परस्यापत्यप्रत्ययस्य बहुषु
वर्तमानस्यास्त्रियां विहितस्य लुग् भवति । यस्कादयो नानापत्यप्रत्य-
यान्ताः । यस्कस्यापत्यानि यस्काः । एव लभ्याः । द्रुह्याः । अयस्स्थूणाः ।
तृणकर्णाः । भलन्दना । एतेभ्यः शिवाद्यणो लुक् । मित्रयोरपत्यानि मित्र-
यवः । गृष्ट्यादिङ्गो लुक् । खरपस्यापत्यानि खरपाः । नडादिफको
लुक् । भडिलाः । (भण्डिलाः) । भडिताः । (भण्डिताः) । अश्वादिफजो लुक् ।
बहुष्वित्येव । यास्क्यः । अस्त्रियामित्येव । यास्क्याः स्त्रियः । अपत्य इत्येव ।
यास्काः (शा ? छा)त्राः ॥

सदामत्तकम्बलभारकर्णाटपिण्डीजङ्घवकसक्थरक्षो-
मुखजङ्घारथोत्काशकहृमन्थकविपपुटेभ्यः ॥ १८५ ॥

सदामत्तादिभ्यः शब्देभ्यः परस्यापत्यप्रत्ययस्यास्त्रियां बहुषु लुग्
भवति । सदामत्तस्यापत्यानि सदामत्ताः । कम्बलभाराः । कर्णाटाः ।
पिण्डीजङ्घाः । वकसक्थाः । रक्षोमुखाः । जङ्घारथाः । उत्काशाः ।
कहा । मन्थकाः । विपपुटाः । एभ्यः सदामत्तादिभ्य इजो लुक् ॥

वर्षुकोपरिमेखलकडरकृपवटाकपुष्करसत्कुन्द्रिविश्रय-
जवस्तिभ्यः ॥ १८६ ॥

वर्षुकादिभ्यः शब्देभ्यो विहितस्यापत्यप्रत्ययस्यास्त्रियां बहुषु लुग्
भवति । वर्षुकस्यापत्यानि वर्षुकाः । एवमुपरिमेखला । कडरकृपाः ।
वटाकाः । एभ्य इजो लुक् । पुष्करसदोऽपत्यानि पुष्करसदः । बाह्या-
दित्वादिङ्गो लुक् । कुन्द्रयः । विश्रयः । अजवस्तयः । एभ्यो गृष्ट्यादि-
ङ्गो लुक् ॥

क्रोष्टुः पादमानाभ्याम् ॥ १८७ ॥

क्रोष्टुशब्दात् पराभ्यां पादमानशब्दाभ्यामुत्पन्नस्यापत्यप्रत्ययस्या-
स्त्रियां बहुषु लुग् भवति । क्रोष्टुपादाः । क्रोष्टुमानाः । आभ्यामिजो
लुक् ॥

शीर्षाच्च मायात् ॥ १८८ ॥

शीर्षशब्दात् क्रोष्टुशब्दाच्च परस्मान्मायशब्दाद् विहितस्यापत्यप्रत्ययस्य बहुष्वस्त्रियां लुग् भवति । शीर्षमायाः । क्रोष्टुमायाः । अत्रापीजो लुक् ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठाङ्गिरोगोतमेभ्यः ॥ १८९ ॥

अत्र्यादिभ्यः परस्यापत्यप्रत्ययस्य बहुष्वस्त्रियां लुग् भवति । अत्रि-
शब्दाद् 'इतोऽनिज' इति ढको लुक् । इतरेभ्यस्तु ऋप्यणः । अत्रयः ।
भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । अङ्गिरसः । गोतमाः । बहुष्वित्येव ।
आत्रेयः । भार्गवः । अस्त्रियामित्येव । आत्रेय्यः स्त्रियः ॥

अगस्तयः ॥ १९० ॥

आगस्त्यशब्दस्याणन्तस्य बहुष्वस्त्रियामगस्तय इति पात्यते । अ-
गस्तयः । ऋप्यणो लुक् । अबहुत्वे आगस्त्यः आगस्त्यौ । अस्त्रियामित्येव ।
आगस्त्यः स्त्रियः ॥

बह्वचः प्राच्यादिजः ॥ १९१ ॥

बह्वचः प्रातिपादिकात् प्राच्यगोत्रादिभूताद् य इत्न विहितस्तस्य
बहुषु लुग् भवति । पन्नागाराः । मन्यरेपणाः । युधिष्ठिराः । अर्जुनाः ।
उदालकाः । प्राच्यमरतानामपि प्राच्यग्रहणेन ग्रहणम् । बह्वच इति किम् ।
वै(ज?)क्यः । प्राच्यादिति किम् । बालाक्यः । हास्तिदास्यः । बहुष्वित्येव ।
मान्यरेपणिः । ये शरावत्याः सरितः पूर्वोत्तरेण बहन्त्याः पूर्वतो दक्षिणतो
वा भवन्ति ते प्राच्याः । ये पश्चिमत उत्तरतो वा भवन्ति ते उदीच्याः ॥

उपकलमकभ्रष्टककपिष्ठलकृष्णाजिनकृष्णसुन्दरपिङ्ग-
लकृष्णपिङ्गलककलशीकण्ठदामकण्ठजटिलकत्रधिरकेभ्यो वा

[॥ १९२ ॥

उपकादिभ्यः परस्यापत्यप्रत्ययस्य बहुषु वा लुग् भवति । उपकाः ।
औपकायनाः । लमकाः । (ल?ला)मकायनाः । आभ्यां नडादित्वात्
फक् । भ्रष्टकाः । भ्राष्टक्यः । कपिष्ठलाः । कपिष्ठलयः । कृष्णाजिनाः ।
काष्णाजिनपः । कृष्णसुन्दराः । काष्णसुन्दरयः । पिङ्ग(लक?ला?) ।
पिङ्ग(कि?)यः । (कृष्णपिङ्गलकाः । काष्णपिङ्गलक्यः ।) कलशीकण्ठाः ।

रकाः । अग्निवेशाद् गर्गादित्वाद्यञ् । दसेरकादत् इञ् । अग्निवेशदसे-
रकाः । वाकनखयश्च (गौतम? श्वागुद)परिणद्धयश्च । अत् इञ् । वक-
नखश्चगुदपरिणद्धाः । लाङ्कयश्च शान्तमुखयश्च । अत्राप्यत् इञ् । लङ्क-
शान्तमुखाः । उरसशब्दात् तिकादित्वात् फिञ् । लङ्कटशब्दादिञ् । और-
सायनयश्च लाङ्कटयश्च उरसलङ्कटाः ॥

पङ्भ्यश्चोपकादिभ्यः ॥ १९६ ॥

उपक लमक भ्रष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर इत्येतेभ्यः
पङ्भ्यो विहितस्यापत्यप्रत्ययस्य द्वन्द्वे लुग् भवति । औपकायनाश्च लामका-
यनाश्च उपकलमकाः ॥

वा भ्रष्टकपिष्ठलाभ्याम् ॥ १९७ ॥

.....

... भ्राष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च भ्रष्टककपिष्ठलाः । कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णा-
सुन्दरयश्च कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः ॥

न गोपवनादिभ्योऽष्टभ्यः ॥ १९८ ॥

गोपवनादिभ्यः शब्देभ्योऽष्टभ्यः परस्यापत्यप्रत्ययस्य लुङ् न भवति ।
(दिवा? विदा)घन्तर्गणोऽयम् । तत्रात्रोऽपत्यप्रत्ययस्य 'घञ्जोः' इत्यादिना
लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । गौपवनाः । शैग्रवाः । वैन्दवाः । भाजनाः । आश्वा-
वतानाः । श्यामाकाः । श्याम्बकाः । श्वापर्णाः । एतावन्त एवाष्टौ गोप-
वनादयः । अष्टभ्य इति किम् । हरिताः । किन्दासाः ॥

प्राग्जितीयेऽचि ॥ १९९ ॥

यस्यापत्यप्रत्ययस्य लुग्विहितस्तस्य प्राग्जितीयेऽजादौ विषये लुङ् न
भवति । पद्यालानामिमे पाद्यालीयाः । ऐक्ष्वाकीयाः । भार्गवीयाः ।
आगन्तीयाः । प्राग्जितीय इति किम् । गर्गभ्यो हितं गर्गीयम् । अ-
चीति किम् । गर्गभ्य आगतः गर्गरूप्यः । गर्गमयः ॥

गोत्राद्गु ॥ २०० ॥

अपत्यप्रत्ययान्ताद् गुर्नापत्तविहितस्य प्राग्जितीयेऽजादौ विषयभूते
लुग् भवति । कपिष्ठलादस्यापत्यं कापिष्ठलादिः । तस्यापत्यं गुर्वा-

पैलादिभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यो गुर्वायत्ते विहितस्यापत्यप्रत्ययस्य लुग् भवति । 'सात्वापी(ली?ला)भ्यां वा' इति पीलाशब्दात् अण् । तदन्ताद् 'द्वचोऽणः' इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । शठङ्कोरपत्यं पौत्रादि (श?शा)लङ्किः । यञ्जिन्भ्याम् इति फक् । तस्य लुक् । सत्यकस्यापत्यं सात्यकिः । तस्यापत्यमपि सात्यकिः । फको लुक् । तथा सात्यङ्गामिः पिता । सात्यङ्गामिः पुत्रः । तथौदम- (ञ्चि?जि): । औदमञ्जिः । औदमेधिः । औदशुद्धिः । दैवस्थानिः । पै- द्गलादायनिः । राणिः । राहक्षतिः । भौलिङ्गिः । औद्राहमानिः । औ- जिह्वानिः । पिता पुत्रश्चेति सर्वत्र सम्बन्धः । इहेजन्तानामप्राच्यार्थः । प्राच्याद्दक्ष्यमाणेन सिद्धः ॥

जनपदनाम्नः क्षत्रियादणः ॥ २०४ ॥

जनपदनामधेयात् क्षत्रियवचनात् योऽसावण् विहितस्तदन्ता(द) पत्ये गुर्वायत्ते विहितस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । आङ्गः पिता पुत्रश्च । तथा वाङ्गः । जैल्लः । 'द्वघन्मगधकलिङ्गशूरमसेभ्योऽण्' इत्यण् । ततो 'द्वघचोऽणः' इति फिञ् । तस्य लुक् । जनपदनाम्नः क्षत्रियादिति किम् । साल्यः पिता साल्यायनिः पुत्रः । यद्यपि साल्यशब्दो जनपदसमान- क्षत्रियवचनस्तथापि यस्मात् साल्यशब्दादण् नासौ क्षत्रियवचन इति लुङ् न भवति ॥

मगधकलिङ्गशूरमसकुसुवृष्यन्धकेभ्यश्च ॥ २०५ ॥

फक्फिञ्जोरिति निवृत्तम् । मगधादिभ्यः परो योऽण् तदन्ताद- पत्ये गुर्वायत्ते विहितस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । मागधः पिता मागधः पुत्रः । कालिङ्गः पिता कालिङ्गः पुत्रः । तथा शौरमसः पिता पुत्रश्च । एभ्यो 'द्वघन्मगधे'त्यादिना अण् । तदन्तादिजो लुक् । नाकुलः पिता पुत्रश्च । एयं रन्ध्रकः । श्वाफल्कः । कुसुवृष्यन्धकेभ्यश्च इत्यण् । तत इजो लुक् । एभ्य इति किम् । राघविः पिता राघविः पुत्रः ॥

प्राच्यादिजः ॥ २०६ ॥

प्राच्यगोत्रादिजन्तादपत्ये गुर्वायत्ते विहितस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति ।

पात्रागोरपत्यं पात्रागारिः पिता पुत्रश्च । माठोपागेः पिता पुत्रश्च । फको लुक् । प्राच्यादित किम् । दाक्षिः पिता दाक्षायणः पुत्रः ॥

न तौत्वलिधारणिवारणिरावणिदैलीपिदैवतिदैवमति-
वैवयज्ञिप्रादोहनिचाफग्दक्यासुरिपौष्करसाद्यानुराहतिभ्यः ॥

[२०७ ॥

तौत्वलादिभ्य इजन्तेभ्यः प्राच्यगोत्रेभ्यः परयापत्यप्रत्ययस्य पूर्व-
सूत्रेण प्राप्नो लुङ् न भवति । तौत्वलिः पिता तौत्वलायनः पुत्रः । धारणिः
पिता । धारणायनः पुत्रः । वारणिः पिता वारणायनः पुत्रः । रावणिः
पिता रावणायनः पुत्रः । दैलीपिः पिता दैलीपायनः पुत्रः । दैवतिः
पिता दैवतायनः पुत्रः । दैवमतिः पिता दैवमतायनः पुत्रः । दैव-
यज्ञिः पिता दैवयज्ञायनः पुत्रः । प्रादोहनेः पिता प्रादोहनायनः पुत्रः ।
चाफग्दकिः पिता चाफग्दकायनः पुत्रः । ननु चफग्दकशब्दः कुर्या-
दिपु पठ्यते । ततश्चास्माण्यप्रत्ययेन भवितव्यम् । नैवम् । क्षत्रियवचनस्य
तत्र ग्रहणात् । ग्राहणवचनानुदङ्गादिदर्शनादेवेव भवति । आसुरिः
पिता आसुरायणः पुत्रः । पौष्करादिः पिता पौष्करसादायनः पुत्रः ।
आनुराहतिः पिता आनुराहतायनः पुत्रः ॥

आनुतिनैमिश्यासिबन्धकिचैङ्गिपैष्टिआहिंसिपैरकिपै-
सीतिवैहतिवैकर्णिकार्करिकारेणुपालिभ्यः ॥ २०८ ॥

आनुत्यादिभ्य इजन्तेभ्यः प्राच्यगोत्रेभ्यः परयापत्यप्रत्ययस्य
लुङ् न भवति । अत्रापि पूर्वेषु प्राप्ते प्रतिषेधः । आनुतिः पिता आनु-
तायनः पुत्रः । नैमिशिः पिता नैमिशासनः पुत्रः । आसिबन्धाकेः पिता ।
आसिबन्धकायनः पुत्रः । चैङ्गिः पिता चैङ्गायनः पुत्रः । पैष्टिः पिता
पैष्टायनः पुत्रः । आहिंसिः पिता आहिंसायनः पुत्रः । पैरकिः पिता ।
पैरकायनः पुत्रः । पैसीतिः पिता पैसीतायनः पुत्रः । वैहतिः पिता वैह-
तायनः पुत्रः । वैकर्णिः पिता वैकर्णायनः पुत्रः । (क ? का) करिः पिता
(क ? का) करायणः पुत्रः । कारेणुपालिः पिता कारेणुपालायनः पुत्रः ॥

भरतगोत्राच्च ॥ २०९ ॥

भरतगोत्राच्च प्राच्याद् य इ(न्?ञ्) विहितस्तदन्तादपत्ये गुर्वायत्ते
विहितस्य प्रत्ययस्य लुङ् न भवति । भरतानामपि (वा?प्रा)च्यत्वात् 'प्राच्या-
दिञ्' इत्यनेन प्राप्तस्य प्रतिषेधः । यौधिष्ठिरिः पिता यौधिष्ठिरायणः पुत्रः ।
आर्जुनिः पिता आर्जुनायनः पुत्रः । 'अब्राह्मणादि'त्यनेनापि लुङ् न भवति ॥

'जिदार्षण्येभ्योऽणिञोः ॥ २१० ॥

जिदादयो गोत्रप्रत्ययाः । जिदन्तादार्पात् ष्यन्ताच्च परयोरणिञोर-
पत्ये विहितयोर्लुङ्(ङ् न ? ग्) भवति । जितस्तावत्—'विदोर्व' इत्यादिनाञ् ।
तस्माद् गुर्वायत्ते इञ् । तस्य लुक् । वैदः पिता वैदः पुत्रः । आर्षः
ऋष्यण् । तस्माद् गुर्वायत्ते इञ् । तस्य लुक् । वासिष्ठः पिता वासिष्ठः
(पुत्रः ।) ष्यः, 'कुरुशकन्धु' इत्यादिना ष्यः । तस्माद् गुर्वायत्ते इञ् । तस्य
लुक् । कौरव्यः (पिता । कौरव्यः) पुत्रः । (अ ? न)नु च कौरव्यशब्दः
तिकादिषु पठ्यते । ततः फिञा भवितव्यं कौरव्यायणिरिति । क्षत्रियगोत्रस्य
तत्र तिकादौ ग्रहणं 'कुरुनादिभ्यो ष्यः' इत्यनेन विहितस्य । (व ? इ)दन्तु
ब्राह्मणगोत्रं 'कुर्वादिभ्यो ष्य' इति । अणः खल्वपि — तिकादिभ्यः फिञ् ।
ततो गुर्वायत्ते प्राग्जितियोऽण् । तस्य लुक् । तैकायनिः पिता तैकायनिः
पुत्रः । एभ्य इति किम् । शिवादिभ्योऽण् । ततो गुर्वायत्ते इञ् । तस्य
लुङ् न भवति । कौह(लिः ? लः) पिता कौहलिः पुत्रः । अपत्ये गुर्वायत्ते
इत्येव । वामर(ध ? थ्य)स्य छात्राः वामरधाः । 'कुर्वादिभ्यो ष्यः' । तस्मात्
'कण्वादिभ्यो गोत्र' इति शैपिकोऽण् । तस्य लु(ग् ? लुङ् न) भवति । अणि
ओरिति किम् । दाक्षेपत्यं दाक्षाय(णि ? णः) ॥

द्व्येकयोर्वहुपुलोपिनो बहुषु लुकि लुक् ॥ २११ ॥

बहुषु लो(प ? पोऽ)स्यास्तीति बहुषुलोपी अजादिः । तस्य द्व्येकयो-
रुत्पन्नस्य तदन्ताद् गुर्वायत्तेषु बहुष्वपत्येषु विहितस्य लुकि लुग् भवति ।
विदस्यापत्यं वैदः । वैदस्य वैदयोर्वा अपत्यानि गुर्वायत्तानि । तस्मादत इञ् ।
तस्य 'जिदार्षण्येभ्योऽणिञोः' इति लुक् । तस्मिन् सति अनेनाञो
लुक् । पिदाः । पञ्चालाः । न छात्राञ् बहुषुत्पन्न इति 'यञञोः' इत्यादिना
न प्राप्नोतीति लुग् विधीयते । एवमङ्गस्यापत्यम् आङ्गः । तस्य तयोर्वा

धपत्वानि 'द्व्यचोऽणः' इति फिञ् । तस्य 'जनपदनाम्नः क्षन्त्रियादण्' इति लुक् । तस्मिन् मत्यनेन लृक् । अक्षाः । यक्षाः । एगान्येऽणि । बहुपुलोपिन इति किम् । वसिष्ठस्यापत्यं वामिष्ठः । तस्यापत्यानि वासिष्ठाः । इजो लुकि ऋचणो लुक् न भवति । बहुषु लुकीति किम् । घैदः पिता घैदः पुत्रः ॥

बहुषु द्व्येकयोरलुक् ॥ २१२ ॥

बहुपुलोपिन इति वर्तते । तदन्ताद् बहुषु वर्तमाना(द्) द्व्योरेक-
रिभन् वापत्ये गुर्वायते विहितस्य प्रत्ययस्य लुकि सति तस्यालुग् भवति ।
विदस्यापत्यानि बहुनि विदाः । तेषामपत्यम् 'अन् इञ्' । तस्य 'प्रिदाप-
ण्येभ्योऽणिजोः' इति लुके सति बहुपुलोपिने लृक् (न) भवति ।
घैदः । अपत्ये घैदौ । पद्यालानामपत्यानि (पा?प)यालाः । तेषामपत्यं
पायालः पायालौ । अत्रात्रादयो बहुपुत्वज्ञा इति अत्रादीनामप्यायां बहुषु
'यजजोः' इत्यादिना लुके प्राप्ते अनेनालुग् निर्धीयते ॥

इति श्रीशुद्धनाथनारायणभट्टगुरुनाथो वररत्नकव्यभरण

व्याकरणस्य लघुवर्णा हृदयहारिण्यां लघुवर्णाभ्याम्

प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

शुद्धस्य वर्णान्तरापादनं रञ्जरथः । रज्यतेऽनेनेति रागः । तेनेति तृती-
यासमर्थाद् रागविशेषवाचिनः प्रातिपदिकाद् रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित
प्रत्ययो भवति । कपायेण रक्तं वस्त्रं कापायम् । माञ्जिष्ठम् । कौमुदम् ।
कौङ्कुमम् । हारिद्रम् । रागादिति किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । कपं कापायौ
गर्दभस्य कर्णौ, हारिद्रौ कुम्कुटस्य पादाविति । उपमानाद् मन्त्रियानि ।
कापायाविव कापायौ । हारिद्राविव हारिद्रौ । 'द्विपर्ययान्नाभ्यां चर्मभ्यामञ्' इति यावत् तृतीयाविभक्तिरुवर्तते ॥

लाक्षारोचनाभ्यां ठक् ॥ २ ॥

लाक्षारोचनाशब्दाभ्यां रागवचनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां रक्त-
मित्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । लाक्षया रक्तं लाक्षिकम् ।
रौचनिकम् ॥

शकलकर्दमाभ्यां वा ॥ ३ ॥

शकलकर्दमशब्दाभ्यां रागवचनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां रक्तमित्ये-
तस्मिन्नर्थे वा ठक्प्रत्ययो भवति । शाकालिकं शकलम् । कार्दमिकं कार्दमम् ॥

नीलपीताभ्यामन्कनौ ॥ ४ ॥

नीलपीतशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथासहचम्य
अन् कनित्येतौ प्रत्ययौ भवतः । नीलेन रक्तं नीलम् । पीतेन रक्तं पीत(क)म् ।
प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणमिति नीत्यापि रक्तं नीलम् ॥

पीतकाल्लुक ॥ ५ ॥

हरिद्रामहाराजनाभ्यामञ् ॥ ६ ॥

हरिद्रामहाराजनशब्दाभ्यां रागवचनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां रक्त-
मित्यस्मिन्नर्थे अञ्प्रत्ययो भवति । हरिद्रया रक्तं हरिद्रम् । महारा-
जनम् ॥

चन्द्रवृत्तेर्नक्षत्राद् युक्तः कालः ॥ ७ ॥

तृतीया समर्थविमाक्तिरनुवर्तते । तेनेति तृतीयासमर्थान्नक्षत्रविशेषवा-
चिनः शब्दात् समीपस्थे चन्द्रमस्युपचारेण वर्तमानाद् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योऽसौ युक्तः, कालश्चेत् स भवति । पुष्येण
युक्तः कालः । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । पौषमहः । पौषी
रात्रिः । माघमहः । माघी रात्रिः । नक्षत्रादिति किम् । चन्द्रम(स ? सा)
युक्त(? क्ता) रात्रिः । काल इति किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ॥

लुप् तद्विशेषे ॥ ८ ॥

नक्षत्रेण युक्तः काल इति वर्तते । पुष्येण विहितस्य प्रत्ययस्य
लु(क् ? व्) भवति । तस्य नक्षत्रयुक्तस्य कालस्य रात्र्यादिविशेषो न

चे(दिति ? दमि)धीयते । यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यते अहोरात्र, त(स्य ?
स्या)विशेषे लुर् भवति । अद्य पुष्य । अद्य कृत्तिरा । तदविशेष इति ।
किम् । पौषी रात्रि । पौषमह । ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्याभ्याम् ॥ ९ ॥

अविशेषे(प ? पे) लुब्धिविहेत पूर्वेण । विशेषार्थोऽयमारम्भ । श्रवण
शब्दादश्वत्यशब्दाच्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुर् भवति संज्ञाया निषेधे । श्रव-
णा रात्रि । अश्वत्यो मुहूर्ते । लुंय युक्तप्रदमावो न भवति । निपातनात्
'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकात्तिकीचैत्रीभ्य' इति । संज्ञायामिति किम् । श्रावणी -
रात्रि । आश्वत्या रात्रि । अ(श्विनी ? श्वत्य)शब्देनाश्विनानक्षत्रमुच्यते ॥

द्वन्द्वच्छः ॥ १० ॥

नक्षत्रद्वन्द्वात् तृतीयासमर्थाद् युक्ते काले छप्रत्ययो भवति विशेषे
चाविशेषे च । राधानुराधीया रात्रि । तिष्यपुनर्वसवीयमह । अविशेषे अद्य
राधानुराधीय । अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम् । लुप परत्वाद् बाधते ॥

दृष्ट साम डिद्धा ॥ ११ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दृष्टमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो
डिद्धा भवति, यद् दृष्ट साम चेत् तद् भवति । वसिष्ठेन दृष्ट साम वामिष्ठम् ।
वैश्वामिष्ठम् । क्रौञ्चम् । एवमश्विना दृष्टं साम धाम्येयम् । उशनसा
दृष्टमौशनसम् । डिच्चेन हलन्तानामेव विशेषे ॥

वामदेवाङ् ल्यङ्ङ्यौ ॥ १२ ॥

वामदेवशब्दात् तृतीयासमर्थाद् दृष्ट सामेत्येतस्मिन्नर्थे ङ्यत् ङ्यौ
इत्येतौ प्रत्ययौ भवत । अणोऽपवादौ । वामदेवेन दृष्ट साम वामदेव्यम् ।
डिक्करण किम् । 'ययतोश्चातदर्ध' इति नञ उत्तरस्यान्तोदात्तत्वे विधीयमाने
अनयोर्ग्रहण मा भूत् । निरनुबन्धकग्रहणपरिभाषया चानयोर्निश्चुत्तिः
क्रियते । अवामदेव्यम् ॥

गोत्रादङ्गवत् ॥ १३ ॥

अपत्यविहितः प्रत्ययो गोत्रम् । यथा तस्याङ्ग इत्यर्थे विवक्षिते
गोत्रात् प्रत्ययो भवति, तथैव तेन दृष्टं सामेत्यत्रार्थेऽपि भवति । औपगवेन
दृष्टं साम औपगवकम् मार्गकम् । कापटवकम् । गोत्रचरणाद्भुञ् भवति ॥

परिवृतो रथः ॥ १४ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति, योऽमौ परिवृतः रथश्चेत् स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथः वास्त्रः ।
काम्बलः । चार्मणः । रथ इति किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ता-
द्वस्त्रादिभिर्वेष्टितः परिवृत इत्युच्यते । तेनेह न भवति । छात्रैः परिवृतो
रथ इति ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ १५ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात् तृतीयासमर्थात् परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे
इतिप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पाण्डुकम्बली रथः । पाण्डुकम्बल-
शब्दो *गजास्तरणस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयैर्नैव सिद्धे पुन-
र्वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपवैयाघ्राभ्यां चर्मभ्यामञ् ॥ १६ ॥

द्वीपिव्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणि द्वैपवैयाघ्रशब्दौ । ताभ्यां चर्मविशे-
षणाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे अब्प्रत्ययो भवति ।
अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । द्वैपेन चर्मणा परिवृतो रथः द्वैपः ।
वैयाघ्रः ॥

कुमारात् प्राथम्ये ॥ १७ ॥

परिवृत इत्यनुवर्तते । परिवरणस्य पाणिग्रहणस्य प्राथम्ये गम्यमाने
कुमारशब्दादुपपत्तेरन्प्रत्ययो भवति । उभयतः स्त्रिया एव पाणिग्रहण-
प्राथम्याविशेषणम् । सा प्रथमपाणिग्रहणात् कुमारं पतिमुपपन्ना कौमारी
भार्या । 'प्रातिपादिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणमिति कुमारीशब्दादपि ।
प्रथमपाणिग्रहणां कुमारीमुपपन्नः पतिः कौमारः पतिः ॥

तत्रोद्धृतं पात्रेभ्यः ॥ १८ ॥

तत्रेति सप्तम्यर्थेभ्यः पात्रवाचिभ्यः उद्धृतं भुक्तोच्छिष्टमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । शराये उद्धृतं धोदनः शारावः । मालः । कार्परः । पात्रेभ्य इति किम् । पाणाबुद्धृतं धोदनः । सप्तमीसमर्थविभक्तिः 'क्षीराद्धाजि'ति यावदनुवर्तते ॥

स्थण्डिलाच्छेते व्रती ॥ १९ ॥

स्थण्डिलशब्दात् सप्तमीसमर्थात् शेत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यः शेते स व्रती चेद् गम्यते । स्थण्डिले शेने स्थाण्डिलो भिक्षुः । व्रतीति किम् । स्थण्डिले शेते शूद्रः ॥

संस्कृतं भक्ष्यम् ॥ २० ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत् तत् संस्कृतं भक्ष्यं चेत् तद् भवति । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । सत उत्कर्षाधानं संस्कारः । प्राप्ते संस्कृता लाजाः प्राणूः । कालशाः । भक्ष्यमिति किम् । पुष्प*पदे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलोखाभ्यां यत् ॥ २१ ॥

शूलशब्दादुखाशब्दाच्च सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं भक्ष्यमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अणोऽयवाद् । शूले संस्कृतं मांसं शूल्यम् । उख्यम् ॥

दध्नाष्टक् ॥ २२ ॥

दधिशब्दात् सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं भक्ष्यमित्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । दधि संस्कृतं दाधिकम् । ननु संस्कृतार्थे प्राग्बहतेष्टकं वक्ष्यति । तेनैव सिद्धम् । नैवम् । दध्ना(पि ? हि) तत् संस्कृतं, यस्य दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम् । इह तु दधि केवलमाधारभूतं, द्रव्यान्तरेण लवणादि । संस्कारः कियते ॥

उदश्वितो वा । २३ ॥

उदश्विच्छब्दात् सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं भक्ष्यमित्येतस्मिन्नर्थे ठक्-

प्रत्ययो भवति वा । औदशित्कः । 'इसुसुकान्तात्कः' । पक्षे औदशितः ॥

क्षीराड्ढञ् ॥ २४ ॥

क्षीरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं भक्ष्यमित्येतस्मिन्नर्थे ढञ्-
प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । क्षी(र?रे) संस्कृता क्षैरेयी यवागूः ॥

सास्मिन् पौर्णमासी संज्ञायाम् ॥ २५ ॥

सेति प्रथमासमर्थात् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति यत्तत् प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेत् सा भवति । संज्ञायामिति समु-
दायोपाधिः । प्रत्ययान्तेन चेत् संज्ञा गम्यत इति । मासार्धमाससंवत्सराणां
सैषा संज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् मासे पौषो मासः । पौषोऽर्ध-
मासः । पौषः संवत्सरः । इह न भवति — पौषी पौर्णमासी अस्मिन्
दशरात्र इति । (ए?श्रुत)के मासे च न भवति ॥

अश्वत्थाग्रहायणीभ्यां ठक् ॥ २६ ॥

सास्मिन् पौर्णमासी(ति) सर्वमनुवर्तते । अश्वत्थाग्रहायणीशब्दाभ्यां
प्रथमासमर्थाभ्यां पौर्णमास्युपाधिकाभ्यामस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक्प्रत्ययो
भवति । अणोऽपवादः । अश्व(त्थः?त्ययुक्ता) पौर्णमासी अस्मिन् आश्व-
त्थिकः । एवमाग्रहायणिको मासः अर्धमासः संवत्सरो वा ॥

फाल्गुनीश्रावणाकार्तिकीचैत्रीभ्यो वा ॥ २७ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो वा ठक्प्रत्ययो भवति ।
'सास्मिन् पौर्णमासी संज्ञायामि'त्येतस्मिन् विषयेऽणि प्राप्ते पक्षे ठक् विधी-
यते । फाल्गुनो मासः । फाल्गुनिको मासः । श्रावणो मासः । श्रावणिको
मासः । कार्तिकः कार्तिकिकः । चैत्रः चैत्रिकः ॥

सास्य देवता ॥ २८ ॥

सेति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्
प्रथमासमर्थं देवता चेत् सा भवति । यागसम्प्रदानं देवता देयस्य पुरो-
डाशादे स्वामिनी । अस्मिन्नभिधेये प्रत्ययः । इन्द्रो देवता अस्य ऐन्द्रं

हविः । आदित्यम् । बार्हस्पत्यम् । देवतेति किम् । कन्या देवतास्य । कथ-
मैन्द्रो मन्त्रः । मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरति । कथमानेयो वै ब्राह्मणः ।
उपमानाद् भविष्यति । 'महाराजप्रोष्ठपदाभ्यामि'ति यावत् सास्य देवते-
त्यधिकारः । सेति प्रकृते पुनस्समर्थविभक्तिनिर्देशः संज्ञानेवृत्त्यर्थः ॥

कस्येच्च ॥ २९ ॥

कशब्दो देवतायाः प्रजापतेर्वाचकः । ततः पूर्वेणैव स प्रत्ययः
सिद्धः । इकारादेशार्थं वचनम् । कस्येकारादेशो भवति प्रत्ययसन्नियोगेन ।
कार्यं हविः । 'कायमेकादशकपालं निर्वपेत्' ॥

शुक्राद् घन् ॥ ३० ॥

शुक्रशब्दात् सारय देवतेत्यस्मिन् विषये घन्प्रत्ययो भवति ।
अणोऽपवादः । शुक्रियं हविः । शुक्रियोऽध्यायः ॥

पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्यश्छः ॥ ३१ ॥

पैङ्गाक्षीपुत्रप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यः सारय देवतेत्यस्मिन्नर्थे (ए० छ-
प्रत्ययो भवति । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । पैङ्गाक्षीपुत्रादयः प्रयोगानुसारेण द्र-
ष्टव्याः ॥

शतरुद्राद् घश्च ॥ ३२ ॥

शतरुद्रशब्दात् सास्य देवतेत्येतस्मिन्नर्थे घप्रत्ययो भवति । चका-
रात् छश्च । शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् ॥

अपोनपादपान्नपातोस्त्वे चातः ॥ ३३ ॥

अपोनपाच्छब्दादपान्नपाच्छब्दाच्च सास्य देवतेत्येतस्मिन्नर्थे घञ्-
प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगादनयोरातस्तु इत्ययमादेशो भवति । (अपो-
नन्त्रियम् ।) अपोनपत्रीयं हविः । अपान्नपत्रीयम् । अपान्नपत्रीयम् ॥

महेन्द्राद्वा ॥ ३४ ॥

महेन्द्रशब्दात् सास्य देवतेत्येतस्मिन्नर्थे घञ्प्रत्ययौ वा भवतः ।
महेन्द्रियम् । महेन्द्रीयम् । माहेन्द्रम् ॥

सोमाद् व्यण् ॥ ३५ ॥

सोमशब्दात् सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये व्यण्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । णकारो वृद्ध्यर्थः । टकारो लीवर्थः । सोमो देवतास्य सौम्यं हविः । सौम्यं सूक्तम् । सौम्यी ऋक् ॥

वाय्वृतुपित्रुपसो यत् ॥ ३६ ॥

वाय्वादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । वायुर्देवतास्य वायव्यं हविः । ऋतव्यम् । पितृभ्यम् । उपस्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पातिगृहमेधाञ्छ्व ॥ ३७ ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यः शब्देभ्यः छप्रत्ययो भवति । चकारात् यच्च सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणो ण्यस्य चापवादः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । ते देवते अस्य, द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनश्च सीरश्च शुनासीरौ । तौ देवते अस्य शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । शुनो वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान् देवता अस्य मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३८ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यो भववत् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । 'कालेभ्यो ढञि'ति प्रकरणेन भवेऽर्थे ये प्रत्ययास्ते सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थेऽपि तथैव भवन्ति । वद्ग्रहणं सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थम् । यथा मासे भवं मासिकम् आर्धमासिकं सांवत्सरिकं वासन्तं प्रावृषेण्यं, तथा मासो देवता अस्य मासिकमित्यादि ॥

महाराजप्रोष्ठपदाभ्यां ठञ् ॥ ३९ ॥

महाराजशब्दात् प्रोष्ठपदशब्दाच्च ठञ्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । महाराजो देवता अस्य माहाराजिकः । प्रोष्ठपदिकः ॥

आदेश्छन्दसः प्रगाथे ॥ ४० ॥

छन्दोविशेषवाचिभ्यः प्रत्ययार्थविशेषणप्रगाथस्यादिभूतेभ्यः प्रगाथे-
ऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पङ्क्तिरादिरस्य प्रगाथस्य पाङ्क्तः प्रगाथः ।
अनुष्टुभः । जागतः । आदेरिति किम् । अनुष्टुप् मध्यमस्य प्रगाथस्य ।
छन्दस इति किम् । *इदित्यशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य । प्रगाथ इति
किम् । पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकरस्य । प्रगाथशब्दः क्रियानिमित्तकः कचिदेव
मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र द्वे ऋचौ प्रगथनेन प्रगथनेन वा तिस्रः क्रियन्ते
स प्रगथनात् प्रकर्षगायनाद्वा प्रगाथ इत्युच्यते ॥

योद्धृप्रयोजनेभ्यः सङ्ग्रामे ॥ ४१ ॥

योद्धृवाचिभ्यः प्रयोजनवाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः
सङ्ग्रामेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अहिमाला योद्धारोऽस्य
सङ्ग्रामस्य आहिमालः । दैवासुरः । भारत सङ्ग्रामः । प्रयोजनवाचिभ्यः—
सुमद्रा प्रयोजनमस्य सौमद्रः सङ्ग्रामः । गौरिमित्रः । योद्धृप्रयोजनेभ्य
इति किम् । सुमद्रा प्रेक्षिका अस्य सङ्ग्रामस्य । सङ्ग्राम इति किम् ।
सुमद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य ॥

प्रहरणादस्यां क्रीडायां णः ॥ ४२ ॥

प्रहरणवाचिनः शब्दात् प्रथमासमर्थात् अस्यां क्रीडायामित्यर्थे
णप्रत्ययो भवति । दण्डं प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा क्रीडा । मौष्ट
क्रीडा । प्रहरणादिति किम् । माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् । क्रीडायामिति
किम् । खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥

भावघञो जः ॥ ४३ ॥

अस्वामिति वर्तते । भावार्थविहितघञन्तात् प्रथमासमर्थादस्या-
मिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे जप्रत्ययो भवति । घञ इति कृद्ग्रहणम् । तत्र
गतिकारकपूर्वमपि गृह्यते । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्येनपाता । तैलंपाता
भूमिः क्रीडा वा । भाव इति किम् । प्राकारोऽस्यां वर्तते । घञ इति किम् ।
श्येनपतनमस्यां वर्तते ॥

तदधाते तद्देद ॥ ४४ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादधीते वेद इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छन्दोऽधीते वेद वा छन्दसः । वैयाकरणः । नैरुक्तः । निमित्ताने वेद नैमित्तिकः । द्विस्तद्ग्रहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थम् । अन्ययनसाहचर्याद्वेदनमात्रे ग्रन्थावेषयं प्रतिपत्तव्यम् । तेन यो- (गः ? गं) वेदेत्यादौ न भवति ॥

ऋतुभ्यष्टक् ॥ ४५ ॥

ऋतुविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यष्टक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्येता- अत्रार्थे । अणोऽपवादः । (आग्नेष्टोममधीते वंद वा आग्नेष्टोमिकः वाज- पथिकः) ॥

नोक्थान्यसाने(?) ॥ ४६ ॥

उक्थलोकायतन्यायन्यासपुनरुक्तयज्ञचर्चाक्रमेतरश्ल- क्षणसांहेतसङ्घाटपदक्रमेभ्यः ॥ ४७ ॥

उक्थशब्दः केषुचित् सामसु रूढः । यज्ञायज्ञीयात् परेण यानि गीयन्ते, नच तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यते । किन्तु, सामलक्षणे औ- क्थिक्ये वर्तमान उक्थशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । उक्थमधीते औक्थिकः । औक्थिक्यमधीत इत्यर्थः । लोकायतिकः । नैयायिकः । नैयासिकः । पौनरुक्तिकः । याज्ञिकः । चार्चिकः । क्रामेतरिकः । श्लाक्षिकः । सां- हितिकः । (साङ्घाटिकः) । पादक्रमिकः ॥

वृत्तिसङ्ग्रहायुर्वेदगुणगणानुपदद्विपदज्योतिषगणितानु- सुलक्ष्यलक्षणेभ्यः ॥ ४८ ॥

वृत्त्यादिभ्यः शब्देभ्यष्टक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्येतस्मिन् विषये । वृत्तिमधीते वेद वा वार्तिकः । साङ्ग्रहिकः । आयुर्वेदिकः । गौ- णिकः । गाणिकः । आनुपादिकः । द्वैपदिकः । ज्यौतिषिकः । गाणितिकः । अनुसूनाम ग्रन्थः । तमधीते । आनुसु (त ? कः) । पूर्ववादिकस्थ कः । 'के समानस्ये'ति ह्रस्वः । लाक्षिकः । लाक्षणिकः ॥

वसन्तवर्षाशरद्धमेन्तशिशिरप्रथमचरमानुगुणकल्पा- थर्वणेतिहासपुराणेभ्यः ॥ ४९ ॥

वसन्तादिभ्यः शब्देभ्यस्तदधीते तद्वेदेत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्यया भवति । वसन्तसहचरितो ग्रन्थः वसन्तः । तमधीते तद्वेद या वासन्तिकः । एवं वार्षिकः । शारादिकः । हैमन्तिकः । शैशिरिकः । प्राथमिकः । चारमिकः । भानुगुणिकः । काल्पिकः । अथर्वणा प्रोक्तमाथर्वणो वेदस्तमधीते वेद वा आथर्वणिकः । पाठसामर्थ्यात् प्रोक्तादपि न लुक् । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥

आख्यानाख्यायिकौभ्यः ॥ ५० ॥

बहुवचनेनार्थग्रहणम् । आख्यानार्थेभ्य आख्यायिकार्थेभ्यश्च शब्देभ्यस्तदधीते तद्वेदेत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । आख्यानार्थात् तावत् यवक्रीत्याख्यानमधीते यावक्रीतिकः । प्रियङ्गुमधीते प्रैयङ्गविकः । आख्यायिकार्थात् वासवदत्ताख्यायिकामधीते वासवदत्तिकः । सौमनोत्तरिकः ॥

लक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेः ॥ ५१ ॥

लक्षणान्तात् कल्पान्तात् सूत्रान्ताच्च शब्दात् अकल्पादेष्टक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्येतस्मिन् विषये । गोलक्षणमधीते गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । मातृकल्पिकः । पाराशरकल्पिकः । वृत्तिसूत्रमधीते वार्त्तिसूत्रिकः । साङ्गहदसूत्रिकः । अकल्पादेरिति किम् । कल्पसूत्रः । अणेव भवति ॥

विद्यान्तादनङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वात् ॥ ५२ ॥

विद्यान्तात् प्रातिपदिकात् अङ्गादिपूर्वपदवर्जितात् ठक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्येतस्मिन् विषये । सर्पविधिकः । वायसविधिकः । अनङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वादिति किम् । अङ्गविद्यामधीते आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । त्रैविद्यः । संसर्गपूर्वादापि केचिन्नेच्छन्ति । सांसर्गविद्यः इति ॥

पदोत्तरपदाट्टन् ॥ ५३ ॥

पदोत्तरपदशब्दात् ठन्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्येतस्मिन् विषये । पदोत्तरपदिक । अन्ये तु पदोत्तरात् पदादिति व्याचक्षते । तन्मते पूर्वपदिकः इत्यपि भवति ॥

शतपष्ट्यादेः पथः ष्टन् ॥ ५४ ॥

शतशब्दपूर्वात् पाष्टिशब्दपूर्वाच्च पथिन्शब्दात् तदधीते तद्वेदेत्येतास्मिन् अर्थे ष्टन्प्रत्ययो भवति । शतपथिकः । शतपथिकी । पाष्टिपथिकः । पथिकी । अणपीति केचित् । शतपथः ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ५५ ॥

अनुब्राह्मणशब्दादिनिप्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्येतास्मिन् विषये । अणपवादः । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थः अनुब्राह्मणः । तदधीते अनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ । 'अत इनिठनौ' इत्यनेनैव सिद्धे अणो निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥

क्रमपदशिक्षामीमांसासामभ्यो वुन् ॥ ५६ ॥

क्रमादिभ्यः शब्देभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्येतास्मिन् विषये । क्रमकः । पदकः । शिक्षकः । मीमांसकः । सामकः ॥

सर्वसादेर्लुक् ॥ ५७ ॥

सर्वश्च सश्च सर्वसौ । तावादी यस्य तस्मात् सर्वसादेः शब्दान् तदधीते तद्वेदेत्येतास्मिन् अर्थे विहितस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । सर्वादेः सर्वतन्त्रमधीते सर्वतन्त्रः । सर्ववेदः । सर्वात्तिकः । ससङ्ग्रहः । कथं द्वौ वेदावधीते द्विवेदः । पञ्चव्याकरणः इत्यादिषु 'द्विगोरनपत्ये' इति लुक् सिद्ध एव ॥

प्रोक्तात् ॥ ५८ ॥

प्रोक्तसदृचरितः प्रत्ययः प्रोक्तः । प्रोक्तप्रत्ययान्ताद् ध्व्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । तदधीते वेत्ति वा पाणिनीयः । आपिशलिना प्रोक्तम् । 'इञश्च' इत्यण् । आपिशलम् । तदधीते वेत्ति वा आपिश(ला? लात्) पुनरण् । तस्य लुक् । आपिशलः । श्रियां स्वरे च विशेषः पाणिनीया ब्राह्मणीति । लुक्प्रत्ययान्तत्वेऽप्युपसर्जनत्वात् श्रियां डीय् न भवति ॥

सङ्ख्याकनः सूत्रवचनात् ॥ ५९ ॥

सङ्ख्यायाः कन् सङ्ख्याकन् तस्मादित्ययमर्थः । सूत्रवाचिनः सङ्ख्याशब्दात् क(न्)प्रत्ययान्तात् तदधीते तद्वेदेत्येतस्मिन्नर्थे समुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनीयम् । तदधी(य)ते अष्टकाः पाणिनीयाः । दशका वैयाघ्र-पदीयाः । त्रि(का) काशकृत्स्नाः । संख्येति किम् । (क?का)लापकमधीते कालापकः । कन इति किम् । चतुष्टयमधीते, चातुष्टयः ॥

तस्य समूहः ॥ ६० ॥

तस्येति पष्ठीसमर्थात् समूह इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कोऽस्य विषयः चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत् प्रति-पदविधानमस्ति, सोऽस्य विषयः । काकानां समूहः काकम् । शौक वाकं वा । 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तलि'ति यावत् समूहाधिकारः ॥

भिक्षाक्षेत्रकरीपगर्भिणीदक्षिणाङ्गारसहस्राथर्वश्चर्मन्युव-
तिपदातिपद्धतिभ्योऽण् ॥ ६१ ॥

भिक्षादिभ्यः शब्देभ्योऽण्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अणग्रहणं बाधकवाधनार्थम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । क्षेत्रम् कारीपम् । गर्भिणम् । दक्षिणम् । आङ्गारम् । सहस्रम् । आथर्वणम् । चार्मणम् । युवतिशब्दस्य पाठसामर्थ्यात् पुंवद्भावो न भवति । यौवत्म् । पादात्म् । पाद्वत्म् ॥

खण्डिकाहनहलबन्धयुगवस्त्रवडवाभिक्षुकशुकोलू-
कश्वानुदात्तादेरञ् ॥ ६२ ॥

खण्डिकादिभ्यः शब्देभ्योऽनुदात्तादिभ्यश्चाञ्प्रत्ययो भवति । खण्डिकादिवचनमाद्युदात्तार्थमचित्त्तार्थं च । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् । अह्नां समूहः आह्वम् । हालबन्धम् । युगवस्त्रेति व्यस्तं समस्तं च । यौगम् । वास्त्रम् । यौगवस्त्रम् । बाडवम् । भैक्षुकम् । शौकम् । औलूकम् । शौवम् । अनुदात्तादिभ्यः—कापोतम् । मायूम् । तैत्तिरम् ॥

क्षुद्रकमालवात् सेनायाम् ॥ ६३ ॥

क्षुद्रकमालवशब्दात् सेनायामप्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । क्षुद्रकाणामपत्यानि इति क्षुद्रकशब्दात् 'तुल्यनामभ्यः क्षत्रियजनपदेभ्यो (का?रा) जनि चे'त्यञ् । मालवानामपत्यानीति मालवात् 'वृद्धेत्कोसला(न्ता?जा)दाञ्च्यङ्' इति च्यङ् । तयोः 'अजादीनामस्त्रियां बहुषु' इति लुङ् । क्षुद्रकाश्च मालवाश्च क्षुद्रकमालवाः । तेषां समूह इति क्षौद्रकमालवी सेना । 'गोत्रोक्षोष्ट्र —' इत्यादिना वुञि प्राप्ते वचनम् । सेनायामिति किम् । क्षौद्रकमालव(क)म् ॥

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्यार्जवृद्धेभ्यो वुञ् ॥ ६४ ॥

गोत्रादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । गोत्रादिभ्योऽपत्यमात्रविहितप्रत्ययान्तं गृह्यते । औपगवानां समूहः औपगवकम् । गार्गायणकम् । औक्षकम् । औष्ट्रकम् । औरभ्रकम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् । वारसकम् । मानुष्यकम् । आजकम् । वार्धकम् । राजन्यमनुष्यशब्दयोः 'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवान्' इति प्रकृतिभावाद् 'आपत्यस्य च तद्धितेऽजाती'ति यलोपो न भवति ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ६५ ॥

केदारशब्दाद् यञ्प्रत्ययो भवति । चकाराद् वुञ् तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अचित्तलक्षणस्य ठकोऽपवादः । केदाराणां समूहः कैदार्यं कैदारकम् ॥

कवचिनश्च ठञ् ॥ ६६ ॥

कवचिन्शब्दात् ठञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । कवचिनां समूहः कावचिकम् । चकारः केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः । कैदारिकम् ॥

हस्त्यचित्तेभ्यष्ठक् ॥ ६७ ॥

हस्तिशब्दादचित्तायंवाचिभ्यश्च ठप्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । हस्तिनां समूहः हास्तिरुन् । अचित्तायंभ्यः — आप्षिकम् । शाष्कुलिकम् । मौदकिरुम् ॥

धेनोरनञः ॥ ६८ ॥

नञ्वर्जिताद् धेनुशब्दात् ठप्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । धेनुकम् । इसुसुक्तान्तात् को वक्ष्यते । अनञ इति किम् । आप्थेनवम् । अनञ इति ज्ञापयति सामूहिकेषु तदन्ताविधिरस्तीति । गांधेनुकम् । वानहस्तिकम् । 'उत्सोदपान —' इत्यादिनाञि प्राप्ते वचनम् ॥

गणिकाद्याक्षणमाणवयाडवेभ्यो यञ् ॥ ६९ ॥

गणिकादिभ्यः शब्देभ्यः समूहे यञ्प्रत्ययो भवति । गणिकानां समूहो गाणिक्यम् । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । याडव्यन् । अण् प्रासः ॥

केशाढा ॥ ७० ॥

केशशब्दात् यञ्प्रत्ययो वा भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । केशानां समूहः कैश्यम् । कैशिकम् ॥

अश्वच्छः ॥ ७१ ॥

वेत्यनुवर्तते । अश्वशब्दात् समूहे छप्रत्ययो वा भवति । अश्वीयम् । आश्वम् ॥

पशुपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ ७२ ॥

पशुपुरुषाभ्यां णढञौ प्रत्ययौ यथासङ्गं भवतः । पाशवम् । पौरुषेयम् ॥

अह्नः खः क्रतौ ॥ ७३ ॥

अह्नशब्दात् खप्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये क्रतौ वाच्ये । आह्नां समूहः अहीनः । क्राविति किम् । आ(हं?हम्) । खण्डिकादित्वादन् ॥

पुंशोः ॥ ७४ ॥

पृष्ठशब्दाद् यप्रत्ययो भवति समूहे क्रतुविशेषे । पृष्ठानां समूहः
पृष्ठयः । पडहः क्रतुः ॥

पाशतृणधूमाङ्गारगलवातपिटकपिटाकशकटहलनड-
वनेभ्यश्च ॥ ७५ ॥

पाशादिभ्यः शब्देभ्यो यप्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्
विषये । पाशानां समूहः पाश्या । तृण्या । धूम्या । अङ्गार्या । गल्या ।
वात्या । पिटक्या । पिटाक्या । शकट्या । हल्या । नड्या । वन्या ॥

वातादूलश्च ॥ ७६ ॥

वातशब्दादूलप्रत्ययो भवति । चकाराद्यश्च । वातानां समूहो वातूलः ।
वात्या ॥

गोत्रश्च ॥ ७७ ॥

गोशब्दात् समूहे व्रप्रत्ययो भवति । चकाराद्यश्च । गवां समूहो गो-
त्रा गव्या ॥

रथात् कड्यच्च ॥ ७८ ॥

रथशब्दात् तस्य समूह इत्येतस्मिन्नर्थे कड्यच्प्रत्ययो भवति ।
चकाराद्यश्च । रथकड्या । रथ्या ॥

खलादिनिश्च ॥ ७९ ॥

खलशब्दात् समूह इतिप्रत्ययो भवति । चकाराद्यश्च । खलिनी
खल्या ॥

ऊककुन्दुमाभ्याम् ॥ ८० ॥

ऊककुन्दुमाभ्यामितिप्रत्ययो भवति समूहे । ऊकिनी । कुन्दुमिनी ॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ८१ ॥

ग्रामादिभ्यस्तल्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये ।
ग्रामाणां समूहो ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता । समूहाधिकारे
पाशादिविहितप्रत्ययान्तानां स्त्रीत्वं, पृष्ठचोऽहीन इति पुंस्त्वम्, अन्येषां
नपुंसकत्वं स्वभावात् ॥

पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यङ्गुलचौ ॥ ८२ ॥

समूह इति निवृत्तम् । तस्येति पष्ठीसमर्धमात्रमेवानुवर्तते । पितृमातृ-
शब्दाभ्यां भ्रातर्यभिधेये व्यङ्गुलच् इत्यंता प्रत्यया यथासदस्यं भवनः ।
पितुर्भाता पितृव्यः । मातुः माता मातुलः ॥

पितरि डामहच् ॥ ८३ ॥

पितृमातृशब्दाभ्यां डामहच्प्रत्ययो भवति पितर्याभिधेये । पितुः पिता
पितामहः । (मातुः पिता मातामहः ।)

मातरि पिच्च ॥ ८४ ॥

पितृमातृभ्यां मातर्यभिधेयायां डामहच्प्रत्ययो भवति । स च पिद्
भवति । (पितुर्भाता) पितामही । मातुर्भाता मातामही । पित्वात् ङीप् ॥

अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः ॥ ८५ ॥

अविशब्दाद् दुग्धेऽर्थे सोढ दूस मरीसच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
अवेर्दुग्धम् अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥

तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ ॥ ८६ ॥

तिलशब्दान्निष्फलत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् पिञ्ज पेज इत्येतां
प्रत्ययौ भवतः । निष्फलास्तिलः तिलपिञ्जः । तिलपेजः ॥

विषयो देशः ॥ ८७ ॥

तस्येति पष्ठीसमर्धविभक्तिरनुवर्तते । पष्ठीसमर्धाद्विषय इत्येतस्मिन्नर्थे
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योऽसौ विषयः स देशश्चेद् भवति । शिथीनां
विषयः शैवो देशः । देश इति किम् । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः । स्व-
भ्यस्त इत्यर्थः ॥

न बहुवचनविषयात् ॥ ८८ ॥

राजन्यशैलूपदेवयातवसातिवैतिलवसनोदुम्बराभ्यरी-
पपुत्रवैकर्णार्जुनायनजालन्धरायणशालङ्कायनेभ्यो बुञ्ज ॥ ८९ ॥
राजन्यादिशब्देभ्यो बुञ्ज भवति विषयो देश इत्यास्मिन् अर्थे ।
अणोऽपवादः । राजन्यानां विषये देशः राजन्यकः । शैलूपकः । दैवया-

तकः । वासातकः । वै(त? ति)लकः । वासनकः । औदुम्बरकः । आम्बरी-
पपुत्रकः । वैकर्णकः । आर्जुनायनकः । जोलन्धरायणकः । शालङ्कायनकः ॥

वैल्ववनवाभ्रव्यान्वृतात्मकामेयसांप्रीयदाक्ष्यूर्ण-
नाभमालवत्रैगर्तवैराटिन्यश्च ॥ ९० ॥

वैल्ववनादिभ्यः शब्देभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति विषयो देश इत्येत-
स्मिन्नर्थे । वैल्ववनानां विषयो देशः वैल्ववनकः । वाभ्रव्यकः । आनृतकः ।
आत्मकामेयकः । सां(प्र? प्री)यकः । दा(क्षिणि? क्ष)कः । और्णनाभकः ।
मालवकः । त्रैगर्तकः । वैराटकः । आदिग्रहणाद् यथादर्शनमन्येऽपि ॥

भौरिकिभौलिकिचौपयतचैटयतसैकयतकाणेय-
वाणिजकेभ्यो विधल् ॥ ९१ ॥

भौरिक्यादिभ्यः शब्देभ्यो विधल्प्रत्ययो भवति विषयो देश इत्ये-
तस्मिन्नर्थे । अणोऽणवादः । भौरिकीणां विषयो देशः भौरि(कि)विधः ।
भौलिकिविधः । चौपयतविधः । चैटयतविधः । (सैकयतविधः ।) काणेयविधः ।
वाणिजकविधः ॥

ऐपुकारिसौवीरशयाभ्रशयाण्डशयण्डशौण्डतुण्ड-
देवदासमित्रेभ्यो भक्तल् ॥ ९२ ॥

ऐपुकारिप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यो भक्तल्प्रत्ययो भवति विषयो देश
इत्यस्मिन् विषये । ऐपुकारिणां विषयो देशः ऐपुकारिमक्तः । सौवीरमक्तः ।
शयाभ्रमक्तः । शयाण्डमक्तः । शयण्डमक्तः । शौण्डमक्तः । तथा तुण्डदेव-
मक्तः । दानमित्रमक्तः ॥

द्याक्षव्याक्षसारस्यदासमित्रचान्द्रशौद्रोस्तत्त्वावे-
रायनात् ॥ ९३ ॥

सारस्यायनभक्तः । (दासमित्रायणभक्तः) । चान्द्रायणभक्तः । (शुक्रायण-
भक्तः । उक्तायणभक्तः ।) खाडायनभक्तः । आदिग्रहणादन्येऽपि आयनान्ता
यथाप्रयोगमवगन्तव्याः ॥

वैश्वानरभ्यो देवधेनवमानवेभ्यः ॥ ९४ ॥

वैश्वपूर्वकेभ्यो देवधेनवमानवशब्देभ्यो विषयो देश इत्येतस्मिन्नर्थे
भक्तत्प्रत्ययो भवति । वैश्वदेवानां विषयो देशः वैश्वदेवभक्तः । वैश्वधेनव-
भक्तः । वैश्वमानवभक्तः ॥

निवासे तन्नाम्नि ॥ ९५ ॥

तस्येति पष्ठीसमर्थाग्निवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति देशनामधेये गम्यमाने । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः । ऋजु-
नावां निवासो देश आर्जुनावः । शेषः ॥

अदूरभवे ॥ ९६ ॥

पष्ठीसमर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति पष्ठीसमर्थाददूरभव इत्येतस्मि-
न्नर्थे तन्नाम्नि यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विदिशाया अदूरभवं नगरं
वैदिशम् । हैमवतम् ॥

तेन निर्वृत्ते ॥ ९७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाग्निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति देशनामधेये गम्यमाने । सहस्रेण निर्वृत्ता साहस्री परिखा । कुशा-
म्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बी । हेतौ कर्तरि च यथायोगं तृतीया समर्थ-
विभक्तिः ॥

तदिहास्ति च ॥ ९८ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादिहेति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थमस्ति चेत् तद्भवति । यत्तदिहेति
निर्दिष्टं देशश्चेत् तदन्तनामा भवति । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति
औदुम्बरो देशः । धात्वजः । *पार्षतः । मत्वर्थायापवादो योगः ।
चकारः पूर्वेषां त्रयाणामर्थानामिह सन्निधानार्थः । तेनोत्तरेषु योगे(षु)
चत्वारोऽप्यर्थाः सम्बन्ध्यन्ते ॥

* 'पार्षत' इति काश्चिदा ।

ओरञ् ॥ ९९ ॥

चत्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते । उवर्णान्तात् प्रातिपदिकात् यथायथं समर्थविभक्तियुक्तादञ्प्रत्ययो भवति निवासादिषु चतुर्ध्वेषु । अणोऽपवादः । अ(न१र)डु, आ(न१र)डवः । कक्षतु, काक्षतवः । कर्कटेलु, कार्कटेलवः । अजधिकारः प्राक् सुवास्त्वादिभ्यः ॥

मतो बह्वच्प्रकृतेः ॥ १०० ॥

बह्वच् प्रकृतिर्यस्यासौ बह्वच्प्रकृतिः । बह्वच्प्रकृतेः मतुवन्तात् प्रातिपदिकात् अञ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थः सम्बध्यते । ऐकटावतम् । रैन्दुकावतम् । वारणावतम् । बह्वच्प्रकृतेरिति किम् । आहिमतम् । यावमतञ् । प्रकृतिग्रहणं किम् । बह्वजिति तद्विशेषणं यथा विज्ञायेत, मत्वन्तविशेषणं मा विज्ञायीति । मालावतां निवासो मालावती ॥

बह्वचः कूपेषु ॥ १०१ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकादञ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थाः सम्बध्यन्ते । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः दीर्घवरत्रः कूपः । कापिलवरत्रः ॥

उदक् च विपाशः ॥ १०२ ॥

विपाशो नद्या उत्तरे कूलं ये कूपास्तेष्वभिधेयेषु अञ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अयह्वजर्थ आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तः दात्तः कूपः । गौप्तः । उदमिति किम् । दक्षिणतो विपाशः कूपेष्वण्वेव भवति । दात्तः गौप्तः । स्वरे विशेषः । महती सूक्ष्मोक्षिका वर्तते (सूत्रकारस्य ।) ॥

सङ्कलपुष्कलतूलासमूलासपलाशभल्लपालकपालबहुलेभ्यः ॥ १०३ ॥

कूपेष्विति निर्वृत्तम् । सङ्कलादिभ्यः शब्देभ्योऽञ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । सङ्गतः कलः

सङ्कलः । तन्निवृत्तः साङ्कलः । पौष्कलः । तौलासः । मौलासः । पालाशः ।
मालपाठः । कापालः । बाहुलः ॥

उद्यातोडुपोत्पिपोत्पुटोत्पलपूलाससिकतापूतिकेभ्यः ॥

[१०४ ॥

उद्यातादिभ्यः शब्देभ्योऽप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽप-
वादः । औद्यातः । औडुपः । औत्पिपः । औत्पुटः । औत्पलः । पौलासः ।
सैकतः । पौतिकः ॥

कुम्भनिधानसुदत्तसुदक्षसुनेत्रसुभूमसुभृतराजभृतगो-
भृतेभ्यः ॥ १०५ ॥

कुम्भादिभ्यः शब्देभ्यश्चातुरर्थिकोऽप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
कौम्भः । नैधानः । सौदत्तः । सौदक्षः । सौनेत्रः । सौभूमः । सौभृतः ।
राजभृतः । गौभृतः ॥

गभीरगम्भीरितेराभिपिक्तशाताहतनियतनिवेशेभ्यः ॥

[१०६ ॥

गभीरादिभ्योऽप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः ।
गाभीरः । गम्भीरः । ऐतरः । आभिपिक्तः । (श्या ? शा)तः । आहतः ।
नैयतः । नैवेशः ॥

शरीरसद्योजवरुणकाखणहेमन्वेमन्लोमन्सुमङ्गले-
भ्यश्च ॥ १०७ ॥

शरीरादिभ्यश्चातुरर्थिकोऽप्रत्ययो भवति । शरीरः । साद्योजः ।
वारुणः । काखणः । हैमः । वैमः । लौमः । सौमङ्गलः ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ १०८ ॥

देशे तन्नास्तीत्यस्य विशेषणं सौवीरादयः स्त्रीत्वं च । इत्याप्प्राति-
पदिकादप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । सौवीरे स्त्रीलि(ङ्गो ? ङ्गे) देशे वाच्ये
साल्वे प्राचि च । सौवीरे तावत् — दत्तमित्रेण निर्वृत्ता नगरी दात्तमि-

(त्रिः ? त्री) । सल्वे — विधुमानिना निर्वृत्ता वैधुमानी । प्राचि —
ककन्देन निर्वृत्ता काकन्दी नगरी ॥

सुवास्तुवर्णुतण्डुभण्डुखण्डुशिखण्डिशैवल्लिशेफालिक-
पूरिभ्योऽण् ॥ १०९ ॥

सुवास्त्वादिभ्यश्चातुरर्थिकोऽण्प्रत्ययो भवति । यथासम्भवमर्थस-
म्बन्धः । उवर्णान्तलक्षणस्य कूपलक्षणस्य चाजोऽपवादः । सुवास्तोरदूर-
मव सौवास्तवम् । वार्णवम् । ताण्डवम् । माण्डवम् । खाण्डवम् । शै-
खण्डम् । शैवलम् । शैफालम् । कार्पूरम् । अण्ग्रहण नद्यां मनुषो वाच-
नार्थम् ॥

गर्त्तगाहाभिसक्थदक्षविकर्णकृष्णकर्णशशकर्णकर्कश-
कर्कन्धुमतीभ्यः ॥ ११० ॥

गर्त्तादिभ्यश्चातुरर्थिकोऽण्प्रत्ययो भवति । गर्त्तम् । गाहम् । आभि-
सक्थम् । दाक्षम् । वैकर्णम् । कार्ष्णकर्णम् । शाशकर्णम् । कार्कशम् ।
कार्कन्धुमतम् ॥

रोण्याः सपूर्वायाश्च ॥ १११ ॥

रोणीशब्दात् सपूर्वपदाच्चकारात् केवलाच्च चातुरर्थिकोऽण्प्रत्ययो
भवति । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कूपलक्षणस्याजोऽपवादः । आजक-
रेण, सैद्विकरोणः, रौण, कूपः ॥

कोपधाच्च ॥ ११२ ॥

(ककारोपधाच्च) प्रातिपदिकादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः ।
यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कूपलक्षणस्योवर्णलक्षणस्य चाजोऽपवादः ।
कर्णच्छि(द्रे ? द्रके)ण निर्वृत्तः कार्णच्छि(द्र ? द्रकः) । कर्णवेष्टकः कूपः ॥

अरिहणद्रुहणकिरणसाम्परायणौष्ट्रायणभास्त्रायण-
भैत्रायणत्रैगर्त्तायनवैमतायनगौमतायनसौमतायनखाडायन-
शाण्डिल्यायनोदण्डखण्डवीरणोदञ्चनेभ्यो वुञ् ॥ ११३ ॥

अरिहणादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । आरिहणकम् । द्रौहणकम् । (कैरणकम् । साम्प्रायणकम् ।) औष्ट्रायणकम् । भास्त्रायणकम् । मैत्रायणकम् । त्रैगर्त्तायनकम् । वैमतायनकम् । गौमतायनकम् । सौमतायनकम् । खाडायनकम् । शण्डिल्यायनकम् । औण्ड(न ?)कम् । साण्डवीरणकम् । औदञ्चनकम् ॥

खदिरबधिरभगलोलन्दविपथरैवतविपाशकाशकृत्स्न-
शिंशपाशिरीषविल्वजम्बूजाम्बवत्सुयज्ञसुशर्मनूरायस्पोपेभ्यश्च
[॥ ११४ ॥

खदिरादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिक । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । खदिरा सन्त्यस्मिन्निति खादिरकम् । धाधिरकम् । मागलकम् । मौलन्द(ल ?)कम् । वैपथकम् । रैवतकम् । वैपाशकम् । काशकृत्स्नकम् । शैशपकम् । शैरीपकम् । वैल्वकम् । (औदुम्बकं ? जाम्बवकम्) । जाम्बवत्कम् । सौयज्ञकम् । सौशर्मकम् । रायस्पोपकम् ॥

कृशाश्चारिष्टारिश्मविशालरोमशरोमकसुवर्चलशबल-
सूकरप्रतरपुरटसुदृशेभ्यश्छण् ॥ ११५ ॥

कृशाश्चादिभ्य छण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽप-
वादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कार्शाश्वीयः । आरिष्टीयः । आरिश्मीयः । वैशालीयः । रौमशीयम् । (रौमकीयम्) । सौवर्चलीयम् । शापलीयम् । सौकरीयम् । प्रातरीयम् । पौरटीयम् । सौदृशीयम् ॥

सुखधूमाजिनाभिजनविनतावनतविकुड्यासकुटमौ-
द्गल्यायोरुःपाराशरेभ्यश्च ॥ ११६ ॥

सुखादिभ्यः छण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिक । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । सौखीयः । धौमीयः । आजिनीयः । आभिजनीयः । वैनतीयम् । आवनतीयम् । वैकुड्यासीयम् । कौटीयम् । मौद्गल्यायम् । आपसीयम् । आरुषीयम् । पाराशरीयम् ॥

ऋश्यन्यग्रोधशरनिलीननिधाननिबन्धकर्दमपरिगूढो-
पगूढाश्मोत्तराश्मानिभ्यः कः ॥ ११७ ॥

ऋश्यादिभ्यः कप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः ।
यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । ऋश्यकम् । न्यग्रोधकम् । शरनिलीनकम् । निधा-
नकम् । निबन्धकम् । कर्दमकम् । परिगूढकम् । उपगूढकम् । आश्मकम् ।
उत्तराश्मकम् । अशनिकम् ॥

खण्डदण्डस्थूलबाहुवेणुवीरणखदिरपरिवृत्तपरिवंशवे-
श्मांशुशर्करारटुभ्यश्च ॥ ११८ ॥

खण्डादिभ्यः कप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः
खण्डकम् । दण्डकम् । स्थूलबाहुकम् । वेणुकम् । वीरणकम् । खदिरकम् ।
परिवृत्तकम् । परिवशकम् । वेदमकम् । अशुकम् । शर्करकम् । अरटुकम् ॥

कुमुदवीजवल्बजाशिरीषाश्वत्थन्यग्रोधयवासविकङ्कते-
त्कटशकटकङ्कटदशग्रामगर्त्तशर्करापरिवापकूपेभ्यश्च ॥ ११९ ॥

कुमुदादिभ्यश्चप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः ।
यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कुमुदिकम् । वीजिकम् । वल्बजिकम् । शिरीषि-
कम् । अश्वत्थिकम् । न्यग्रोधिकम् । यवासिकम् । विकङ्कतिकम् । इत्क-
टिकः । (शकटिकः । कङ्कटिकः ।) दशग्रामिकम् । गर्त्तिकम् । शर्करिकम् ।
परिवापिकम् । कूपिकम् ॥

काशापाशपलाशाश्वत्थपीयूषवासविसृणवननडकर्द-
मकर्पूरवर्धरबन्धूलकण्टकगहाभ्य इलः ॥ १२० ॥

काशादिभ्य इलप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । यथा-
सम्भवमर्थसम्बन्धः । काशिलः । पाशिलः । (पलाशिलः) । अश्वत्थिलः ।
पीयूषिलः । वासिलः । विसिलः । तृणिलः । वनिलः । नडिलः । कर्द-
मिलः । कर्पूरिलः । (वर्धरिलः । बन्धूलिलः ।) ऋण्टकिलः । गुहिलः ॥

तृणनडजनपर्णवर्णार्णवरणघलशुसेभ्यः सः ॥ १२१ ॥

तृणादिभ्यः सप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । तृणसः । नडसः ।
जनसः । पर्णसः । वर्णसः । अर्णसः । वरणसः । घलसः । (पन्धु ? शुस)सः ॥

प्रेक्षाफलकावन्धुकाध्रुवकाध्रुवकायुवकाक्षिपकाकूपक-
डुकचुकेत्कटकङ्कटशङ्कटमहन्यग्रोधेभ्य इनिः ॥ १२२ ॥

प्रेक्षादिभ्य इनिप्रत्ययश्चातुरर्थिको भवति । प्रेक्षी । फठकी ।
ब(न्ध ? न्धु)की । ध्रुवकी । ध्रुवकी । (युवकी) । क्षिपकी । कूपकी ।
डुकी । चुकी । इत्कटी । कङ्कटी । शङ्कटी । मही । न्यग्रोधी ॥

अश्मन्नूपयूपमीननदगर्भगह्वगुडनगरखण्डशिखाकोट-
पामेन्वृन्दकन्देभ्यो रः ॥ १२३ ॥

अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अश्मर । ऊपरः ।
यूषरः । मीनरम् । नदरम् । गर्भरम् । गह्वरम् । गुडरम् । नगरम् ।
खण्डरम् । शिखरम् । कोटरम् । पामरम् । वृन्दरम् । कन्दरम् ॥

सख्याग्निदत्तैवत्तवायुदत्तगोभिलभल्लभल्लपालरोहतमाल-
कदरकरवीराशोकेभ्यो ढक् ॥ १२४ ॥

सख्याग्निदत्तैवत्तवायुदत्तगोभिलभल्लभल्लपालरोहतमाल-
कदरकरवीराशोकेभ्यो ढक्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
साखेयम् । आग्निदत्तेयम् । दात्तेयम् । वायुदत्तेयम् । गोभिलेयम् । मालेयम् ।
भाल्लपालेयम् । रोहेयम् । तामालेयम् । कादरेयम् । कारवीरेयम् । आशोकेयम् ॥

चक्रचक्रवाककुशीरकसरकँसुरससरससरमसमलसप्त-
लच्छगलेभ्यश्च ॥ १२५ ॥

चक्रादिभ्यश्चातुरर्थिको ढक्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
चाक्रेयम् । चाक्रवाकेयम् । कौशीरकेयम् । सारकेयम् । सौरसेयम् । सार-
सेयम् । सारमेयम् । सामलेयम् । साप्तलेयम् । छगलेयम् ॥

सङ्काशकश्मीरकम्पिलशूरसेनयूपकुम्भ(सी ? सू)रस-
रकसम(ला ? लां)ससनासाश्मरोमलोमभ्यो ण्यः ॥ १२६ ॥

सङ्काशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । साङ्काश्यम् । का-
श्मीर्यम् । काम्पिल्यम् । शौरसेन्यम् । यौष्यम् । कौम्भ्यम् । सौर्यम् ।
सारक्यम् । सामत्यम् । आस्यम् । सैन्यम् । साश्यम् । रौम्यम् । लौम्यम् ॥

कुटतीर्थपुलिनमलिनागस्तिविरत्नत्रिकरसुपथिन्-
सुपन्थिदशिनलनासिकाङ्गसकर्णकेभ्यश्च ॥ १२७ ॥

। कुटादिभ्यश्चातुरार्थिको यप्रत्ययो भवति । कौ(ड्य ? ट्यम्) । तैर्ध्यम् ।
पौलिन्यम् । मालिन्यम् । आगस्यम् । वैरल्यम् । वैकर्यम् । सौपथ्यम् ।
(सौपन्थ्यम्) । दाशिनल्यम् । नासिक्यम् । आङ्गचम् । साकर्णक्यम् ॥

बलबुलमूलोल(कू ? कु)लोरलसुललुकुलवनेभ्यो यः
[॥ १२८ ॥

बलादिभ्यश्चातुरार्थिको यप्रत्ययो भवति । बल्यम् । बुल्यम् ।
मूल्यम् । उल्यम् । कुल्यम् । उरल्यम् । सुल्यम् । लुकुल्यम् । वन्यम् ॥

पक्षतुपचित्रकुण्डाण्डकम्बलिकांशुककुम्भसरिक-
सरकसरससमलेभ्यः फक् ॥ १२९ ॥

पक्षादिभ्यश्चातुरार्थिकः फक्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
पाक्षायणः । पाक्षायणी । तौषायणः । चैत्रायणः । कौण्डायनः । आण्डा-
यनः । काम्बलिकायनः । आंशुकायनः । कौम्भायनः । (सौ ? सै)रका-
यणः । सारकायणः । सारसायनः । सामलायनः ॥

यमलविलहस्तहस्तिन्सिद्धकसकर्णकरोमलोमा-
तिश्वभ्यः ॥ १३० ॥

यमलादिभ्यश्चातुरार्थिकः फक्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
यामलायनः । पैलायनः । हास्तायन । हास्तिनायनः । सिद्धकायनः ।
साकर्णकायनः । रौमायणः । लौमायनः । आतिश्वायनः ॥

पथः पन्थ च ॥ १३१ ॥

पथिन्शब्दाचातुरार्थिकः फक्प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेन चास्य
पन्थादेशः । पान्थायनः ॥

कर्णवसिष्ठार्काकल्पानडुह्यजित्वजीवन्तकुलिश-
कुम्भ्याण्डीवतानकरिफक्पञ्चजनेभ्यः फिञ् ॥ १३२ ॥

कर्णादिभ्यः फिञ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽणवादः ।
 ययासम्भवमर्थसम्बन्धः । कर्णादिनिः । तामिष्टानिः । आर्काणिः ।
 आर्कलूपायणिः । आनडु(हा ? छा)यनिः । जेत्वायनिः । जेयन्तायनिः ।
 कौलिशायिनिः । कौम्भायनिः । आण्डीयतायनि । आनहायनिः । स्केगा-
 यनिः । पाञ्चजन्यायनिः ॥

सुतङ्गममुनिचित्प्रचित्तमहाचित्तमहापुत्रश्वेत-
 गडिकजीवाजिरार्जुनवीजत्रापिशुचिशुक्रविप्रेभ्य इञ् ॥ १३३ ॥

सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ्प्रत्ययो भवति सौनद्रमि । सौनि
 चित्तिः । वैप्रचित्तिः । माहाचित्तिः । माहापुत्रि । श्वेतगाडिकिः ।
 जैविः । आञ्जिः । आर्जुनिः । वीजवापिः । शौचिः । शौकिः । वैमिः ॥

प्रगदिसगदिकलिवखडिवगडिवचूडारमार्जारकोवि-
 दारेभ्यो ङ्यः ॥ १३४ ॥

प्रगद्यादिभ्यश्चातुरर्थिको व्यप्रत्ययो भवति । प्रागद्यम् । मागद्यम् ।
 कालिव्यम् । खाडिव्यम् । गाडिव्यम् । चौडार्यम् । मार्जार्यम् । कौवि-
 दार्यम् ॥

वराहपलाशशिरीषनिवद्धपिनद्धरथूलखदिरशर्करावा-
 हुविदग्धविभग्ननिमग्नेभ्यः कक् ॥ १३५ ॥

वराहादिभ्यश्चातुरर्थिकः कक्प्रत्ययो भवति । वाराहकम् । पाला-
 शकम् । शैरीषकम् । नैवद्धकम् । पिनद्धकम् । थूलकम् । खादिरकम् ।
 शार्करकम् । वाहुकम् । वदग्धकम् । वैभग्नकम् । नैमग्नकम् ॥

कुमुदकुमुटकुण्डलमुनिस्त्रलाश्वत्थशाल्मलिदशग्राम-
 गोमठरथकारशर्करामधुकर्णशिरिषेस्वष्टक् ॥ १३६ ॥

कुमुदादिभ्यश्चातुरर्थिकष्टक्प्रत्ययो भवति । कौमुदिकम् । कौमु-
 टिकम् । कौण्डलिकम् । मौनिस्थालिकम् । आश्वत्थिकम् । शाल्मलिकम् ।
 दशग्रामिकम् । गोमठिकम् । रायकारिकम् । शार्करिकम् । माधुक-
 णिकम् । शिरिषशब्दोऽरिहणादिषु वराहादिषु कुमुदादिषु च पठ्यते । आ-

त्सर्गिकोऽणपि तत इष्यते । तस्य च वरणादिषु दर्शनाल्लु(ग् ? व्) भवति ।
तथा चोक्तं—शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरी(पः ? पाः), तस्य वनं शिरीष-
वनमिति ॥

उत्करशफराश्मखदिरपलाशपिप्पलपिप्पलीमूलत्रैव-
र्णारणपर्णसुपर्णाणकशूर्पणायश्यावनायेभ्यश्छः ॥ १३७ ॥

उत्करादिभ्यश्छप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थस-
म्बन्धः । उत्करीयम् । शफरीयम् । अश्मीयम् । खदिरीयम् । पलाशी-
यम् । पिप्पलीयम् । पिप्पलीमूलीयम् । त्रैवर्णीयम् । अरणायम् । पर्णा-
यम् । सुपर्णाय(क ?)म् । अणकायम् । शूर्पणायीयम् । श्यावनायीयम् ॥

काशाश्वत्थनिशातविशालशालोत्क्रोशखलाजिनति-
ककितवातपपिचुशर्करावैराकणनैचाकचेभ्यः ॥ १३८ ॥

काशादिभ्यश्छप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । काशीयः । अश्व-
त्थीयः । निशातीयः । विशालीयम् । शालीयम् । उत्क्रोशीयम् । खला-
जिनीयम् । तिकीयम् । कितवीयम् । आतपीयम् । पिचवीयम् । शर्करी-
यम् । वैराकणीयम् । नैचाकचीयम् ॥

क्षुद्राक्षान्तनितान्तवृक्षेन्द्रवृक्षाद्रैवृक्षावरोहितभस्त्राज-
न्याजिनेन्द्राग्निचर्मगतार्केभ्यश्च ॥ १३९ ॥

क्षुद्रादिभ्यश्चातुरर्थिकश्छप्रत्ययो भवति । क्षुद्रीयम् । क्षान्तीयम् ।
नि(शा ? ता)न्तवृक्षीयम् । इन्द्रवृक्षीयम् । आर्द्रवृक्षीयम् । अवरोहितीयम् ।
भस्त्रीयम् । जन्यीयम् । अजिनियम् । इन्द्रीयम् । अग्नीयम् । चर्मियम् ।
गर्तीयम् । अर्कीयम् ॥

नडप्लक्षविल्ववेणुवेत्रवेतसतृणकाष्ठेक्षुकपोतानां कुक्
च ॥ १४० ॥

नडादिभ्यश्चातुरर्थिकश्छप्रत्ययो भवति कुगागमश्च । नडकीयम् ।
प्लक्षकीयम् । विल्वकीयम् । वेणुकीयम् । वेत्रकीयम् । वेतसकीयम् ।
तृणकीयम् । काष्ठकीयम् । (इक्षुकीयम् ।) कपोतकीयम् ॥

कौञ्चाया ह्रस्वश्च ॥ १४१ ॥

कौञ्चाशब्दाच्चातुरार्थिकश्चप्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चास्य कु-
गागमो ह्रस्वश्च । कुञ्चकीयम् ॥

तक्षणो नलोपश्च ॥ १४२ ॥

तक्षन्शब्दाच्चातुरार्थिकश्चप्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगादस्य कुगागमो
नलोपश्च । तक्षकीयम् ॥

कुमुदनडमहिपवेतसेभ्यो इमतुप् ॥ १४३ ॥

कुमुदादिभ्यः शब्देभ्यश्चातुरार्थिको इमतुप्रत्ययो भवति । कुमु-
द्वान् । नड्वान् । महिष्मान् । वेतस्वान् । डकारष्टिलोपार्थः ॥

नडशाडाभ्यां ड्वलच् ॥ १४४ ॥

नडशाडाभ्यां ड्वलच्प्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः । यथासम्भव-
मर्थसम्बन्धः । नड्वलम् । शाड्वलम् ॥

शिखाया वलच् ॥ १४५ ॥

(शिखाशब्दात् वलच्प्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः । यथासम्भव-
मर्थसम्बन्धः । शिखावलं नाम नगरम् ।)

जनपदे लुबविदिशादिभ्यः ॥ १४६ ॥

देशे तन्नाम्नि चातुरार्थिकश्चप्रत्ययस्तस्य देशविशेषे जनपदेऽभि-
धेये लुब् भवति नतु विदिशादिभ्यः । ग्रामसमुदायो जनपदः । पञ्चालान-
निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । मत्स्याः । अङ्गाः । वङ्गाः । क-
लिङ्गाः । मगधाः । अविदिशादिभ्य इति किम् । वैदिशो जनपदः । औदु-
म्बरो जनपदः ॥

वरणाशिरीषशाल्मलिकटुकचदरगिोदपुष्करजालपदा-

ताम्रपर्णीतक्षशिलाशुण्डीशयाण्डीशृङ्गिभ्यः ॥ १४७ ॥

अजनपदार्थ आरम्भः । वरणादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरार्थिकस्य प्रत्य-
यस्य लुब् भवति । वरणानामदूरभवं नगरं वरणा (ः) । शिरीषाणामदूर-
भवो ग्रामः शिरीषाः । औत्सर्गिकस्याणो लुप् । विशेषप्रत्ययास्तु बुजादयो

भवन्ति । एवं शैरीपकं शिरीपकम् । शात्मलीनामदूरभवं नगरं शात्मलयः । कटुकवदर्या अदूरभवः कटुकवदरी । गोदा नाम ह्रस्व ..... दौ तयोर-दूरभवौ ग्रामौ गोदौ । पुष्करम् । जालपदा । ताम्रपर्णी । तक्षशिला । शुण्डी । श्याण्डी । शृङ्गी ॥

वल्गूवलभीमधुराचम्पापम्पोऽजयिनीगयोरसाकाञ्ची-
स्कङ्कुगोमतीजम्बूम्ब्यः ॥ १४८ ॥

वल्गूप्रभृतेभ्य उत्पन्नस्य चातुरार्थिकप्रत्ययस्य लुच् भवति । व-
लवास्त्वदूरभवो देशः वल्गूः । वलभी । मधुरा । चम्पा । पम्पा । उज्ज-
यिनी । गया । उरसा । काञ्ची । स्कङ्कुः । गोमती । जम्बूः ॥

शर्करायां वा ॥ १४९ ॥

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरार्थिकप्रत्ययस्य वा लुच् भवति । वाग्रहणं
किमर्थम् । यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु चराहादिषु च पठ्यते । तत्र
पाठसामर्थ्यात् पक्षे श्रवणं भाविष्यति । एवं तर्हि एतज्ज्ञापयति — शर्करा-
शब्दादौत्सर्गिकोऽपि भवतीति । तस्यायं विकल्पितो लुच् भवति । शर्करा
अस्त्यस्मिन् देशे शर्करा । शर्करम् । ऋश्यादौ — शर्क(रा ? र)कम् । कुमु-
दादौ शर्करिकम् । द्वितीयकुमुदादौ — शर्करिकम् । उदम्बरादौ — शर्क-
रीयम् । तेन पद रूपाणि भवन्ति ॥

नद्यां मतुवसुवास्त्वादिभीमरथभगीरथेभ्यः ॥ १५० ॥

नद्यामभिधेयायां मतुप्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः । तन्नाम्नो देशस्य
विशेषणं नदी । उदुम्बरा अस्यां नद्यां सन्ति उदुम्बरावती । मशकावती ।
वीरणावती । पुष्करावती । इक्षुमती । असुवास्त्वादिभीमरथभगीरथेभ्य
इति किम् । सौवास्तवी । पार्णवी । भैमरथी । भागीरथी ॥

मधुकर्कन्धूविसस्थाणुवेण्विक्षुशमीकरीराकिशराशर्याण-
हिमरोमभ्यः ॥ १५१ ॥

मध्वादिभ्यो मतुप्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः । अनद्यर्थोऽयमारम्भः ।
मधुमान् । कर्कन्धूमान् । विसवान् । स्थाणुमान् । वेणुमान् । इक्षुमान् ।
शमीवान् । करीरवान् । किशरावान् । शर्याणवान् । हिमवान् । रोमवान् ॥

ऋश्यरिष्टिशरमरुत्तक्षशिलाखडावटावार्दालीष्टकासु-
तिशक्तिशलाकासन्दीभ्यश्च ॥ १५२ ॥

ऋश्यादिभ्यश्चातुरर्थिको मतुप्रत्ययो भवति । ऋश्यवान् । रिष्टिवान् ।
शरवान् । (मरुत्वान् ।) तक्षशिलावान् । खडावान् । वटावान् । वार्दाली-
लीमान् । इष्टकावान् । आसुतिमान् । शक्तिमान् । शलाकावान् । आ-
सन्दीमान् ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्भूतानां सरस्वतीश्रुतिभरणस्य
व्याकरणस्य लघुवृत्तौ हृदयहारिण्यां
चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

शेषे ॥ १ ॥

अपत्यादिभ्यश्चतुरर्थपर्यन्तेभ्यो योऽन्योऽर्थः स शेषः । तस्मिन्
यथाविहिता अणादयः प्रत्यया भवन्ति । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् ।
श्रावणः शब्दः । रासर्नो रसः । स्पर्शनः स्पर्शः । अश्रैरुद्धते आश्रो रथः ।
चतुर्भिरुद्धते चातुरं शकटम् । चतुर्दृश्यां दृश्यते चातुर्दृशं रक्षः । इपदि
(पृ० पि०)था दार्षदाः संक्तवः । उलूखले क्षुण्ण औलूखलो याव(त० क)
इति । अधिकारश्चायम् । इत ऊर्ध्वं घादीन् प्रत्ययाननुक्रमिष्यामः । (ते)
शेषे जातादावर्थे वेदितव्याः ॥

राष्ट्राद् घः ॥ २ ॥

राष्ट्रशब्दान्छेपेऽर्थे घप्रत्ययो भवति । राष्ट्रे जातः भवः क्रीतः
कुशलो वा राष्ट्रियः । इतः प्रभृति विशेषोपादानमात्रेण प्रत्यया विधीयन्ते ।
तेषां तु जातादयोऽर्थाः समर्थविभक्तयश्च परस्ताद्विद्यन्ते ॥

पारावारात् खः ॥ ३ ॥

पारावारशब्दान् खप्रत्ययो भवति शेषेऽर्थे । पारावारीयः ॥

व्यस्तविपर्यस्ताच्च ॥ ४ ॥

पारावारशब्दाद्व्यस्ताद्विपर्यस्ताच्च खप्रत्ययो भवति । पारिणः
(अवारिणः ।) अवारपारिणः ॥

ग्रामाद्यखञौ ॥ ५ ॥

ग्रामशब्दाच्छेषेऽर्थे यखञौ प्रत्ययौ भवतः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ।
ञकारः स्वरार्थः, पुंवद्भावप्रतिषेधार्थश्च । ग्रामीणा भार्या अस्य ग्रामीणा-
भार्यः ॥

कञ्युम्भिकुम्भिकुण्डिनपुष्करपुष्कलमोदनमाहिष्मती-
वर्मतनिगरेभ्यो ढकञ् ॥ ६ ॥

कल्यादिभ्यो ग्रामाच्च शेषेऽर्थे ढकञ्प्रत्ययो भवति । काल्येयकः ।
औम्भेयकः । कौम्भेयकः । कौण्डिनेयकः । पौष्करेयकः । पौष्कलेयकः ।
मौदनेयकः । माहिष्मतेयकः । वार्मतेयकः । नागरेयकः । ग्रामेयकः ॥

कुड्याया यलोपश्च ॥ ७ ॥

कुड्याशब्दाच्छेषेऽर्थे ढकञ्प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चास्य
यलोपो भवति । कौडेयकः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ८ ॥

कुल कुक्षि ग्रीवा इत्येतेभ्यो यथासंख्यं श्वा असि अलङ्कार इत्येतेष्व-
र्थेषु ढकञ्प्रत्ययो भवति । कौलेयकः श्वा । कौक्षेयकोऽसिः । ग्रैवेयको-
ऽलङ्कारः ॥

नदीमहीसे(त ? ति)कीश्रावस्तीवाराणसीकौशाम्बीन-
वकौशाम्बीकाशफरीखादिरीपाठामायासाल्वादावार्पूर्वनगरीपू-
र्वनगरेभ्यो ढक् ॥ ९ ॥

नद्यादिभ्यः शेषेऽर्थे ढक्प्रत्ययो भवति । नादेयः । माहेयः । सै-
तिकेयः । श्रावस्तेयः । वाराणसेयः । कौशाम्बेयः । (नावकौशाम्बेयः ।)
काशफरेयः । (खादिरेयः ।) पाठेयः । मायेयः । साल्वेयः । दावेयः ।
पूर्वनगरेयः । पौ(रे ? वै)यः । नागरेयः ॥

बडवाया वृषे ॥ १० ॥

बडवाशब्दात् वृषेऽर्थे शैपिको ढक्प्रत्ययो भवति । बडवाया वृषः
बाडवेयः ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ११ ॥

(दक्षिणा पश्चात् पुरस इत्येतेभ्यस्त्यक्)प्रत्ययो भवति । दक्षि-
णात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥

बह्ल्युर्दिपर्दिकापिशीभ्यः ष्फक् ॥ १२ ॥

बह्ल्यादिभ्यः शेषेऽर्थे ष्फक्प्रत्ययो भवति । बाह्यायनः । और्दा-
यनः । पार्दायनः । कापिशायनी द्राक्षा ॥

रङ्गाः प्राणिनि वा ॥ १३ ॥

रङ्गशब्दात् प्राणिन्यभिधेये शैपिकः ष्फक्प्रत्ययो (वा) भवति ।
राङ्गवायणो गौः । पक्षे प्राग्जितीयोऽण् । राङ्गवः । प्राणिनीति किम् ।
राङ्गवः कम्बलः । मनुष्ये तु कञ्छादिपाठात् जुजेव भवति । राङ्गवको
मनुष्यः ॥

द्युप्रागपौगुदक्प्रतीचो यत् ॥ १४ ॥

द्युप्रभृतिभ्यः शेषेऽर्थे यत्प्रत्ययो भवति । दिव्यः । प्राच्यः । अ-
पाच्यः । उदीच्यः । प्रतीच्यः । कालवाचिनोऽव्ययात् परत्वात् टद्युर्भ-
वति । प्राक्तनम् ॥

कन्थायाप्रक् ॥ १५ ॥

कन्था ग्रामविशेषः । ततः शेषेऽर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । अणोऽप-
वादः । (बु१) कान्थिकः ॥

वर्णो बुक् ॥ १६ ॥

वर्णुर्नाम नदस्तस्यादूरभवो जनपदोऽपि वर्णुः । 'सुवास्त्वादि-
म्योऽण्' तस्य जनपदे लुप् । तत्र या कन्था ततः शेषेऽर्थे बुक्प्रत्ययो
भवति । ठकोऽपवादः । कान्थिकः । ननु च वर्णोरणः प्रतिपदविधाना-

ल्लुपा न भवितव्यम् । नैष दोषः । सुवास्वादिपाठो हि जनपदादन्यास्मिन्
प्रत्ययार्थे कृनार्थे इति जनपदे लुक् भवति ॥

कामेहत्रतसिभ्यस्त्यप् ॥ १७ ॥

क, अमा, इह इत्येतेभ्यस्त्रतसिल्प्रत्ययान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च
शेषे त्यप्प्रत्ययो भवति । कत्य. । अमात्यः । इहत्यः । तत्रत्य. । यतस्त्यः ।
ततस्त्यः । पकारः स्वरार्थः ॥

नेर्ध्रुवे ॥ १८ ॥

निश्चब्दाद् ध्रुवार्थे त्यप्प्रत्ययो भवति । नित्य ध्रुवम् ॥

निसो गते ॥ १९ ॥

निस्श्चब्दाद् गतेऽर्थे त्यप्प्रत्ययो भवति । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यः
निष्पद्यः चण्डालादि. ॥

ऐषमोह्यःश्वसो वा ॥ २० ॥

ऐषम प्रभृतिभ्यः शेषेऽर्थे त्यप्प्रत्ययो भवति वा । ऐषमस्त्यम् ।
ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । शौवस्तिकम् ॥

दूरादेत्यः ॥ २१ ॥

दूरशब्दाच्छेषेऽर्थे एत्यप्रत्ययो भवति । दूरेत्यः ॥

उत्तरादाहञ् ॥ २२ ॥

उत्तरशब्दाच्छेषेऽर्थे आहञ्प्रत्ययो भवति औत्तराह. ॥

अरण्याणः ॥ २३ ॥

अरण्यशब्दाच्छेषेऽर्थे णप्रत्ययो भवति । आरण्या. सुम(न)सः ॥

तीरान्तादञ् ॥ २४ ॥

तीरशब्दा(न्ता)च्छेषेऽर्थे अञ्प्रत्ययो भवति । काञ्चीतीरम् । पाल्वल-
तीरम् ॥

रूप्यान्ताद् जः ॥ २५ ॥

रूप्यशब्दान्ताच्छेषेऽर्थे जप्रत्ययो भवति । वागरूप्यम् । (शेषेरू-
प्यम् ?) । शैवरूप्यम् ॥

दिक्पूर्वपदावसंज्ञायाम् ॥ २६ ॥

दिक्पूर्वपदात् प्रातिपदिकादसंज्ञाविषयाच्छेषेऽर्थे जप्रत्ययो भवति ।
अणोऽपवादः । पौर्वशालः । आपरशालः । असंज्ञायामिति किम् । पूर्वेपुका-
मशमी नाम ग्रामः । तस्यां भवः पू(र्वे?र्वे)पुकामशमः । 'प्राचां ग्रा-
माणाम्' इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ २७ ॥

मद्रशब्दो जनपदवचनो घहुवचनविषयः । तदन्ताद् दिक्पूर्वप-
दात् प्रातिपदिकाच्छेषेऽर्थे अञ्प्रत्ययो भवति । पूर्वमद्रेषु भवः पौर्वमद्रः ।
पौर्वमद्री ॥

उदीच्यग्रामाद्बृहचोऽन्तोदात्तात् ॥ २८ ॥

उदीच्यग्रामवाचिनो बृहचः प्रातिपदिकात् अन्तोदात्ताच्छेषेऽर्थे
अञ्प्रत्ययो भवति । शैवपुरम् । माधनगरम् । उदीच्यग्रामादिति किम् ।
माधुरः । बृहच इति किम् । ध्वजी नामोदीच्यग्रामो ङीपन्तोऽन्तोदात्त-
स्तस्यां भवः ध्वाजः । अणेन भवति । अन्तोदात्तादिति किम् । शार्करी-
धानः । शार्करीधानशब्दे (धानशब्दो?) ङिस्त्वरेण घा उदात्तः ॥

वाहीकरोमकपटञ्चरगोमतीगोष्ठीनैकतीभ्योऽण् ॥ २९ ॥

वाहीकादिभ्यः शेषेऽर्थे अण्प्रत्ययो भवति । वाहीकेषु भवो
वाहीकः । रौमकः । वृद्धलक्षणस्य एकाग्रजलक्षणस्य च छस्यापवादः ।
पाटञ्चरः । गौमत । रोपबलक्षणस्य (बुञ्? बुञोऽपवादाः) । गौष्ठः ॥
(वै?नै)कतः । वाहीकग्रामाविमौ । आम्त्या ङञ्जिठयोरपवादः ॥

प्रस्थोत्तरपदकोपधेभ्यश्च ॥ ३० ॥

प्रस्थोत्तरपदेभ्यः कोपधेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः शेषेऽर्थे अण्प्रत्ययो
भवति । उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवादः । माधीप्रस्थः । तैलीनकः ।
वैयातकः ॥

पलदीपरिपत्परिखोदपानशूरसेनसकृल्लोमभ्यः ॥ ३१ ॥

पलघादिभ्यः शेषेऽर्थे अण्प्रत्ययो भवति । बहुज्जङ्घणस्याजो-
ऽपवादः । पालदी । पारिषद् । पारिखः । औदपानः । शौरसेनः ।
साङ्ख्योमः । विपतनाज्जडोपः ॥

कमलाद् भिदाकीकराभ्याम् ॥ ३२ ॥

कमठशब्दात् परौ यौ भिदाकीकरशब्दौ तदन्तात् प्रातिपदिकात्
शेषेऽर्थे अण्प्रत्ययो भवति । उदीच्यग्रामलक्षणस्याजोऽपवादः । कमठभि-
दायां भवः कामठभिदः । कामठकीकरः ॥

बहुजालकलेभ्यश्च कीटात् ॥ ३३ ॥

बहुजाठकलेभ्यः कमलाच्च परौ यः कीटशब्दः तदन्तात् प्रातिप-
दिकाच्छेषेऽर्थे अण्प्रत्ययो भवति । उदीच्यग्रामलक्षणस्याजोऽपवादः । बा-
हुकीटः । जाठकीटः । काठकीटः । कामठकीटः ॥

शकलादिभ्यो गोत्रात् ॥ ३४ ॥

गोत्रशब्देन गोत्रवचनः प्रत्ययो गृह्यते । शकलादिभ्यो गोत्रप्र-
न्तेभ्यः शेषेऽर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । छस्यापवादः । शकल्यस्य छात्राः शा-
कलाः । काण्वाः । गौकक्ष्याः । गोत्रादिति किम् । कण्वादागतः काण्वः ।
तस्य छात्राः काण्वीयाः ॥

इजश्च ॥ ३५ ॥

गोत्रे य इज् तदन्ताच्छेषेऽर्थे अण्प्रत्ययो भवति । छस्यापवादः ।
दाक्षेऽज्ञात्राः दाक्षाः । झाक्षाः । गोत्रादिति किम् । सुतङ्गमेन निर्वृत्ता नगरी
सौत्तमी । तस्यां भवः सौतङ्गमीयः ॥

न द्व्यचः प्राप्यात् ॥ ३६ ॥

प्रान्यगोत्रवाचिनो द्व्यचः प्रातिपदिकादिजन्ताच्छेषेऽर्थे अण्प्रत्ययो न
भवति । चिह्नीयाः । पौष्कीयाः । द्व्यच इति किम् । पान्नागारेः छात्राः
पान्नायताः । (म ? मा)न्यरेपणाः । प्राच्यादिति किम् । दाक्षाः । झाक्षाः ।
कयं काष्त्रे छात्राः काशीया इति, धणि प्रतिपिद्धे ठञ्प्रिठौ भवतः । 'भो-
रेंशाद्' इत्यतो देशग्रहणानुवृत्तेर्जनपदवाचिनस्तत्र ग्रहणम् । गोत्रप्रत्यया-
न्तात् 'वृदाञ्च' एव भवति ॥

वृद्धाच्छः ॥ ३७ ॥

‘वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्’ । ततः प्रातिपदिकाच्छेपेऽर्थे छप्रत्ययो भवति । गार्गीयः । शालीयः । ऐतिकायनीयः । औषगवीयः । वृद्धादिति किम् । सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः । अणपवादोऽयम् । वीरोत्त-
पदोदीन्यग्रामकोपधविर्धास्तु परत्वाद् धाषते । तत्र छस्यावकाशः शालीयः । तीरान्ताजोऽवकाशः कारवतीरम् । वायसतीरादुभयं प्राप्नोति । छो भवति । वायसतीरीयः । उदीन्यग्रामलक्षणस्याजोऽवकाशः । शैबपुरम् । छस्य स एव । षाडवकर्षादुभयं प्राप्नोति । परत्वान्छो भवति । षाडवकर्षीयः कोपधलक्षणस्याजोऽवकाशः तैलीनकः । छस्य स एव । औलूकादुभयं प्राप्नोति । परस्वाच्छो भवति । औलूकीयः । वादीकात् प्रतिपदविहितोऽणैव भवति । रूप्यान्तलक्षणमप्यञ्जं परत्वान्छो धाषते । किन्तु अयमपि परत्वात् योपवलक्षणेन जुना धाष्यते । माणिरूप्यकः ॥

एडाद्यच् प्राग्देशात् ॥ ३८ ॥

एडादिर्येषामचां ते यस्य ततः प्राग्देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छेपे-
ऽर्थे छप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । एणीपचनीयः । एङ्ग्रहणं किम् । आहिच्छत्रः । प्रागिति किम् । देवदत्तो नाम चाहीकग्रामस्तत्र भवो दैव-
दत्तः । देशादिति किम् । गौमयाः कृमयः । रोमकात् तु प्रतिपदविहितो-
ऽणैव भवति ॥

नृनाम्नो वा ॥ ३९ ॥

मनुष्यनाम्नः प्रातिपदिकादेडाद्यचः शेपेऽर्थे छप्रत्ययो वा भवति । देवदत्तस्य देवदत्तीयः दैवदत्तः । गोकर्णीयाः गौकर्णाः ॥

गोत्रान्तात् तद्धृदिहृत्वाकात्यहरितकात्यात् ॥ ४० ॥

शोत्रप्रत्ययोऽन्तो यस्य तदन्तात् प्रातिपदिकात् जिह्वाकात्यहरित-
का(य ? त्य)वर्जितान्छेपेऽर्थे गोत्रप्रत्ययान्तादिव छप्रत्ययो भवति । प्राण्य-
णीयाः । पाणिनीयाः । जैमिनीयाः । रौढीयाः । तथा कम्बलपारायणीयाः,
कडारजैमिनीयाः, धृतरौढीयाः इति तदन्तादपि भवति । यथा चेह न
भवति शाकलाः काण्वाः दाक्षाः पात्तागाराः, तथा प्रैहिशाकलाः पैष्ठ

काण्वाः कापिलदाक्षाः . पान्नागारा इति तदन्तादपि न भवति । अ-
जिह्वाकात्यहरितकात्यादिति किम् । यथेह भवति कात्यस्य छात्राः का-
तीयाः, तद्वदिह न भवति जैह्वाकाता हारितकाताः ॥

त्यदादिभ्यः ॥ ४१ ॥

त्यदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शेषेऽर्थे छप्रत्ययो भवति । त्यदीयः ।
तदीयः । एतदीयः । इदमीयः । अदसीयः । एकीयः । द्वीयः । किमीयः ।
भवपुष्पदस्मदा विशेषं वक्ष्यति ॥

भवतो दश्च ॥ ४२ ॥

भवच्छब्दात् त्यदादिपठिताच्छप्रत्ययो दकारश्चान्तादेशो भवति ।
भवदीयः । शत्रन्तस्य तु भवत इदं भावतम् ॥

ठश्च ॥ ३ ॥

भवच्छब्दात्(त्तु त्य)दादिपठितात् ठप्रत्ययो भवति शैषिकः ।
भवत इदं भावतम् ॥

ओर्देशात् ॥ ४४ ॥

उवर्णान्ताद् देशवाचिनः प्रातिपदिकात् शेषेऽर्थे ठप्रत्ययो भ-
वति । शवरजम्बुकः । नैपा(हृद)कर्पुकः । देशादिति किम् । पटोः
छात्राः पाटवा ॥

प्राच्याच्छे ॥ ४५ ॥

उवर्णान्तात् प्राच्यदेशवाचिनः प्रातिपदिका(च्छेपे ? च्छविपय) एव
ठप्रत्ययो भवति । शक्रजम्बुकः । नापितवास्तुकः । पूर्वेण सिद्धे
नियमार्थं वचनम् । तेन छविपयादन्यस्मादुवर्णान्तात् प्राच्यादञ् भवति ।
माहोरास्तव ॥

काशिचेदिसांयातिभारद्भिदासग्राममौघावतानमोदन-
मोदमानगोवासनदेवदत्ताञ्जिठश्च ॥ ४६ ॥

कात्यादिभ्यः प्राग्देशवाचिभ्यः शेषेऽर्थे विषयं ञिठश्कारात्
ठप्रत्ययश्च भवति । इकार उच्चारणार्थः । अकार एवोभयत्र विपर्यस्त-

देशोऽनुबन्धः । स्त्रीप्रत्यये विशेष । काशिका काशिकी । (चेदिका) चेदिकी । आभ्यां जनपदलक्षणे वुञ्जि प्राप्ते । सांयातिका सांयातिकी । भारङ्गिका भारङ्गिकी । आभ्याम् 'इञ्जश्च' इत्यणि प्राप्ते, दासग्रामिका दासग्रामिकी । सौधावतानिका सौधावतानिकी । आभ्यां वृद्धलक्षणे छे प्राप्ते । मौदनिका मौदनिकी । मौदमानिका मौदमानिकी । गौवासनिका गौवासनिकी । दैवदत्तिका दैवदत्तिकी । एभ्य एहादि(त्वा)च्छः (प्राप्तः) प्राच्यादित्येव । देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तत्र भवा दैवदत्ती । देशादित्येव । काशेश्छात्राः काशीया । देवदत्तो नाम कश्चित्, तस्य छात्रा देवदत्तीया । दैवदत्ता । 'नृनाम्नो वा' इति छ । छ इत्युत्तरार्थमनुवर्तमानमपि प्रतिपदोक्तेषु काश्यादिषु प्रतिपदाव्यभिचारादकिञ्चिद्विपरिमितं न प्रत्युदाह्रियते ॥

संवाहाच्युतशकुलादारिन्दमकरणकुनामन्हिरण्यारि-
त्रहस्तिकर्पूम्यश्च ॥ ४७ ॥

। .। संवाहादिभ्यो देशवाचिभ्यः शेषेऽर्थे ठञ्जिठौ प्रत्ययौ भवतः । सांवाहिका सांवाहिकी । आच्युतिका आच्युतिकी । शकुलादिका शकुलादिकी । आरिन्दमिका आरिन्दमिकी । कारणिका कारणिकी । कौनामिका कौनामिकी । हिरण्यिका हिरण्यिकी । आरित्रिका आरित्रिकी । हास्तिकर्पुका हास्तिकर्पुकी । हस्तिकर्पुशब्दाद् 'ओर्देशात्' इति ठञ्जि, अन्येभ्यस्त्वणि प्राप्ते षचनम् । छ इत्युत्तरार्थमनुवर्तमानमप्यसम्बन्धादिह न सम्बन्ध्यते ॥

सुधासिन्धुदासेभ्यो मित्रात् ॥ ४८ ॥

। सुधादिभ्यः परो यो मित्रशब्दस्तदन्तात् प्राग्देशवाचिनः शेषेऽर्थे ठञ्जिठौ प्रत्ययौ भवतः । सौधामित्रिका सौधामित्रिकी । सैन्धुमित्रिका सैन्धुमित्रिकी । आभ्यामणि प्राप्ते । दासमित्रिका दासमित्रिकी । अस्माद् रोपधलक्षणे वुञ्जि प्राप्ते । छ इत्यनुवर्तमानमपि असम्भवादव्यभिचाराच्च न सम्बन्ध्यते ॥

युवोपदे(शि?वे)भ्यो राजात् ॥ ४९ ॥

मुवादिभ्यः परो यः कृतसमासान्तो राजभ्रष्टरन्ताभ्येऽर्धे
 ठिञ्जिञ्चै प्रत्ययौ भवतः । .... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..

उर्ध्वादिभ्यः कालात् ॥ ५० ॥

... ..
 ... ..
 ... ..

शौर्ध्वकात्किञ्च शौर्ध्वकात्किञ्चि । कात्किञ्चकिञ्च कात्किञ्चकिञ्चि ।
 तात्किञ्चकिञ्च तात्किञ्चकिञ्चि । साक्षात् कल्पेणदत्तात् इत्युर्ध्वकण्डवचने
 इति न गण्यन्ते ॥

शैवपुरः । 'रोषधेभ्यः प्राचावि'ति सिद्धे पुरस्तत्प्रहणमप्राप्त्वार्यम् । ज्ञान-
न्दपुरकः । वाहिकप्रामेभ्योऽपि ठञ्जिठौ परत्वादानेन चाभ्येते । पाताळ-
जन्तवः । कौशिकभक्तः । नाच्यीपुरकः । (६१ वा)स्वल्पकः ॥

ईद्रोपधेभ्यः प्राचाम् ॥ ५४ ॥

ईकारान्तेभ्यो रोषधेभ्यश्च प्राचां देशवाचिभ्यश्च निषये शेषेऽर्थे वुञ्-
प्रत्ययो भवति (कण्ठकः । साकन्दकः । पाठतिपुत्रकः । प्राचामिति
किम् । दाताभिधीयः) ॥

जनपदेभ्यस्तदवधिम्यश्च ॥ ५५ ॥

... ..
बौसुष्टकः । श्यामायनकः । पूर्वैणैव सिद्धे भाषकवाचनार्थं वचनम् ।
आभिस्तरगर्तकः । गर्तान्तदक्षणं छं चाधित्वा जनपदावधेर्बुञ्जेव भवति ।

अवृद्धेभ्योऽपि बहुवचनविषयेभ्यः ॥ ५६ ॥

जनपदेभ्यो जनपदावधिम्यश्च बहुवचनविषयेभ्यो वृद्धेभ्योऽवृद्धे-
भ्यश्च वुञ्प्रत्ययो भवति । अणोरपवादः । वृद्धाञ्जनपदात् तावद्-दार्थिकः
(कान्तु ! जाम्ब)कः । वृद्धाञ्जनपदावधेः — कालञ्जरकः । वैकुण्ठिकः ।
(अवृद्धाञ्जनपदात् तावत्—आङ्गकः । वाङ्गकः ।) अवृद्धाञ्जनपदावधेः —
आङ्गकः । आङ्गकः । इहापि तदवधिमहणं भाषकवाचनार्थमनुव-
र्त्तते । तेन प्रैर्गर्तकः । यर्त्ताञ्छो न भवति । विषयग्रहणमनन्यत्र (घाघना ?
भावा)र्थम् । जनपदैकरेश्वरदुत्वे मा भूत् । वर्त्तनीषु भवः वर्त्तनः । अत्र
देशभेदविषयानिबन्धनं बहुत्वमनियतमित्यपेव भवति । 'सुसर्वाधीभ्यो
जन्तवस्त्व' इति तदन्तविधिना सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । (अर्ध-
पाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः ।) अपरपाञ्चालकः । 'सुसर्वाधीभ्यो जनपदस्याम-
द्राणां विश्व' इत्युत्तरपदवृत्तिः ॥

कञ्छामिवक्त्रवर्त्तान्तेभ्यः ॥ ५७ ॥

कञ्छवन्तेभ्यो रेसवाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्चावृद्धेभ्यश्च शेषेऽर्थे वुञ्प्र-
त्ययो भवति । अणोरपवादः । भासकञ्छकः । पैपलीकञ्छकः । काण्डा-

प्रकः । वैभुजाप्रकः । ऐन्दुवक्त्रकः । सैन्दुवक्त्रकः । चारुवक्त्रकः । चा-
रुवर्त्तकः । मालवर्त्तक ॥

धूमपण्डशशादनार्जुनावराजग्रहगर्त्तसत्रासाहसा-
केतसांस्तीयाचयान्तरीपाद्विपेभ्यः ॥ ५८ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्य शेषेऽर्थे बुन्प्रत्ययो भवति । अणादीना
मपवादः । धौमकः । पाण्डकः । शाशादनकः । आर्जुनावकः । राजग्रहक ।
गार्त्तक । सात्रासाहक । साकेतक । सांस्तीयकः । आचयकः । आन्तरी-
पकः । द्वैपकः ॥

तीर्थघोषशष्पमित्रवर्चारुणकुक्षिबर्बरोज्जयिनी-
पल्लीभक्षालीदक्षिणापथेभ्यः ॥ ५९ ॥

तीर्यादिभ्यो देशवाचिभ्यः शेषेऽर्थे बुन्प्रत्ययो भवति । अणोऽप-
वादः । तीर्थकः । घौषकः । शोष्पकः । मैत्रक । वर्चकः । आरुणकः ।
कौक्षकः । बार्बरकः । औज्ज(नि ? यिन)कः । पालकः । भाक्षालक ।
दाक्षिणापथक ॥

व्याहावन्याहावाजिकूलमद्रकूलारा(ञि ? ङी)घार्त्त-
राङ्गीपद्वारमाठरविदेहानर्त्तपाठेयपाथेयेभ्यः ॥ ६० ॥

व्याहावादिभ्य शेषेऽर्थे बुन्प्रत्ययो भवति । व्याहावकः । न्याहा-
वकः । आ(ज ? वि)कूलकः । माद्रकूलकः । आराङ्गकः । घार्त्तराङ्गकः ।
पाद्वारकः । माठरकः । विदेहकः । आनर्त्तकः । पाठेयकः । पाथेयकः ।
आराङ्गीघार्त्तराङ्गीभ्या(मि ? मी)दन्तत्वेन, पाठर(?)माठराभ्यां रोपधत्वेन,
विदेहानर्त्ताभ्यां बहुत्वविषयजनपदत्वेन, पाठेयपाथेयाभ्यां योषधत्वेन
बुञ्जि सिद्धे पुनर्वचनमप्रागर्थमदेशार्थं च समर्थयन्ति ॥

माहकमद्रकमाषघोषराजाट्टमानदाण्डायनेभ्यः

स्थल्याः ॥ ६१ ॥

माहकादिभ्यः परो यः स्थलीशब्दस्तदन्ताद् देशवाचिन प्रातिपदि-
काञ्छेपेऽर्थे बुन्प्रत्ययो भवति । आदेरपवादः । माहकस्थलक । माद्रक-

स्बलकः । मापस्थलकः । घोपस्थलकः । राजस्थलकः । षाट्स्थलकः ।
मानस्थलकः । दाण्डायनस्थलकः ॥

कूलात् सौवीरेषु ॥ ६२ ॥

। कूलशब्दाद् देशवाचिनः सौवीरेषु शेषेऽर्थे बुञ्प्रत्ययो भवति ।
कौलको भवति सौवीरश्चेत् । सौवीरेष्विति किम् । कौलः ॥

समुद्रान्नौमनुष्ययोः ॥ ६३ ॥

समुद्राद् देशवाचिनो नावि मनुष्ये च विषये शेषेऽर्थे बुञ्प्रत्ययो
भवति । सामुद्रिका नौः । सामुद्रको मनुष्यकः । नौमनुष्ययोरिति
किम् । सामुद्रं लक्षणम् । सामुद्रं वसु ॥

नगरात् कुत्साप्रावीण्ययोः ॥ ६४ ॥

नगरशब्दात् शेषेऽर्थे कुत्सायां प्रावीण्ये च गम्यमाने बुञ्प्रत्ययो
भवति । चौरा (हीना ? हि) नागरका भवन्ति । प्रवीणा हि नागरका भवन्ति ।
कुत्साप्रावीण्ययोरिति किम् । नागराः ब्राह्मणाः । कल्यादिषु तु संज्ञाशब्देन
साहचर्यात् संज्ञानगरं पठ्यते । तस्मिन्नागरेयकं प्रत्युदाहार्यम् ॥

अरण्यात् पथिन्यायाध्यायहस्तिनरविहारेषु ॥

अरण्यशब्दात् पथ्यादिष्वभिधेयेषु शेषेऽर्थे बुञ्प्रत्ययो भवति ।
आरण्यकः पन्थाः न्यायः अध्यायः ह(न्ति ? स्ती) नरो विहारो वा ।
पथ्यादिष्विति किम् । आरण्याः पशवः । आरण्याः सुमनसः ।

वा गोमये ॥ ६६ ॥

अण्याद् गोमयेऽभिधेये शेषेऽर्थे बुञ्प्रत्ययो वा भवति । (आरण्यः)
आरण्यको गोमयः । आरण्यकानि गोमयानि ॥

कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ ६७ ॥

। आभ्यां शेषेऽर्थे बुञ्प्रत्ययो वा भवति । कुरुषु भवः कौरवकः
कौरवः । यौगन्धरकः यौगन्धर(क?) । जनपदशब्दावेतौ । ताभ्याम्
'(अ) वृद्धेभ्योऽपि' इति नित्ये बुञ्प्र(त्या ? त्यये प्रा)प्ते विकल्पार्थं वचनम् ।

कुरुशब्दस्य कच्छादिषु पाठादणा चाधो मा भूदिति । मनुष्यतत्स्थयोस्तु परत्वान्नित्यं बुञ् भवति ॥

वृजिमद्राभ्यां कन् ॥ ६८ ॥

। आभ्यां शेषेऽर्थे क(न्)प्रत्ययो भवति । जनपदबुजोऽपवादः । वृजिषु भव. वृजिक. । मद्रकः ॥

कोपधादण् ॥ ६९ ॥

ककारोपधाद् देशवाचिन. शेषेऽर्थे अण्प्रत्ययो भवति । जनपद-बुजोऽपवादः । ऋषिकेषु भव आर्षिकः । माहिपकः । इक्ष्वाकुषु भव ऐक्ष्वाकव. । त्रिशङ्कुषु भव त्रैशङ्कवः । 'ओदेशात्' इति ठञि प्राग्जितीया-णपवादे जनपदबहुत्वलक्षणेन बुजा बाधिते पुनरणग्रहणा(द ? दु)वर्णादपि कोपधादणेव भवति ॥

कच्छकुरुसिन्धुसिन्ध्वन्तगन्धारिकुलू (ह ? क)क-म्बोजकश्मीरमधुमद्वर्णुरङ्कुद्धीपानूपानुपण्डविजावकाजवाह-साल्वेभ्यश्च ॥ ७० ॥

कच्छादिभ्यो देशवाचिभ्यः शेषेऽर्थे अण्प्रत्ययो भवति । बुजादेरप-वादः । कच्छे भवः काच्छः । कुरुषु भवः कौरवः । सैन्धवः । साक्तु-सैन्धवः । 'हृद्गसिन्धोः पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः । गन्धारः । कौलूकः । काम्बोजः । काश्मीर. । माधुमतः । वार्णवः । राङ्गवः । द्वैपः । आनूप । आनुपण्डः । वैजावक । आजवाहः । साल्वः । कच्छशब्दस्या-बहुत्वविषयत्वात् विजावकशब्दस्य कोपधत्वात् अपि सिद्धे मनुष्यतत्स्थयो-र्बुजर्धमुत्तरार्थश्च पाठः ॥

मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ् ॥ ७१ ॥

कच्छादिभ्यो देशवाचिभ्यो मनुष्ये मनुष्यस्ये चाभिधेये शेषेऽर्थे बुञ्प्रत्ययो भवति । काच्छको मनुष्यः । काच्छकम(नुष्यसहि ? स हसि)तम् । कौरवको मनुष्यः । कौरवकमस्य हसितम् । एवं सैन्धवकः राङ्गवक इति ।

मनुष्यतत्स्थयोरिति किम् । काञ्चो गौः । राङ्गवायणो गौः । राङ्गवः कम्बलः । 'रङ्गोः प्राणिनि वा' इति विकल्पः ॥

साल्वाद् गोयवाग्वोश्च ॥ ७२ ॥

साल्वशब्दाद् गोयवाग्वोश्चार्थयोः शेषेऽर्थे बुन्प्रत्ययो भवति । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वको मनुष्यः । साल्वकमस्य हसितमिति पूर्वेण (न ?) भवति ॥

न पदातौ ॥ ७३ ॥

साल्वशब्दात् पदातावाभिधेये 'मनुष्यतत्स्थयोः' इति प्राप्तो बुञ् न भवति । साल्वः पदातिर्व्रजति ॥

गर्त्तान्ताच्छः ॥ ७४ ॥

गर्त्तशब्दान्ताद् देशवाचिनः शेषेऽर्थे ङप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । वृकगर्तीयः । सुगालगर्तीयः । पाटलागर्तीयः । वाहीकग्रामलक्षणौ ठञ्जिठौ परत्वाद् वाधते । देशाधिकाराद् बहुपूर्वान्न भवति । वाहु-गर्त्तः ॥

कटादेः प्राच्यात् ॥ ७५ ॥

कटादेः प्रा(च्याद् ? च्य)देशवाचिनः शेषेऽर्थे छप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । कटनगरीयः । कटघोपीयः । कटवर्त्तकीयः । प्राच्यादिति किम् । काटनागरः ॥

कखोपधकन्थापलदनगरग्रामहृदान्ताच्छे ॥ ७६ ॥

ककारखकारोपधात् कन्थाद्यन्ताच्च देशवाचिनः प्रातिपदिकात् शेषे-
ऽर्थे छे विषये छ एव प्रत्ययो भवति । वाधकवाधनार्थ आरम्भः । कोप-
धेन्योऽणि प्राप्ते आरीहणकीयः । आश्वत्थकीयः । शालमलिकीयः । ऐन्दु-
कीयः । सौसुकीयः । (सो ? खो)पधाद् वाहीकग्रामलक्षणयोश्चिठयोः
कौटशि(शिकि ?)खीयः । कन्थान्तात् तयोरेव दाक्षिण्यीयः । पलदान्तात्

तयोरेव दाक्षिपलदीयः । माहकिपलदीयः । नगरान्ताद् रोपधलक्षणे बुञ्जि
दाक्षिनगरियः । माहकिनगरियः । ग्रामान्तात् ठञ्जिठयोरेव दाक्षिग्रा-
मीयः । माहकिग्रामीयः । ह्रदान्तात् तयोरेव दाक्षिह्रदीयः । छ इति किम् ।
आर्षिकः । माढनगरः ॥

पर्वतात् ॥ ७७ ॥

पर्वताच्छेपेऽर्थे छप्रत्ययो भवत्यणोऽपवादः । पर्वतीयो राजो ।
पर्वतीयः पुमान् ॥

अनरे वा ॥ ७८ ॥

(अ)मनुष्येऽभिधेये पर्वताच्छेपेऽर्थे छप्रत्ययो वा भवति । पार्वती-
यानि फलानि पार्वतानि । अनर इति किम् । पार्वतो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद् भारद्वाजात् ॥ ७९ ॥

कृकणपर्णाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां शेपेऽर्थे छप्रत्ययो भवत्यणो-
ऽपवादः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाजादिति किम् । कार्कणम् ।
पार्णम् ॥

गर्हान्तरथसमविपमोत्तमोत्तरान्तरानन्तरान्याङ्ग-
वङ्गमगधेभ्यः ॥ ८० ॥

गर्हादिभ्यो यथासम्भवं देशवाचिभ्यः शेपेऽर्थे छप्रत्ययो भवति ।
गर्हीयः । अन्तर्स्थीयः । समीयः । विपमीयः । उत्तमीयः । उत्तरीयः ।
अन्तरीयः । अनन्तरीयः । (अन्यदीयः) । 'ठकारयोरन्यस्य (?) दुग्'
इति दुग्गागमः । अह्नीयः । चर्नीयः । मगधीयः ॥

कामग्रस्थदन्ताग्रावरपन्दना*ग्निशर्मिदैवशर्मिवौरा-
टकिवाल्मीक्याध्यश्विशैशिर्यासुर्यान्वृशंस्याहिंसिभ्यः ॥ ८१ ॥

१. 'गदात्', २ 'व', ३. 'यावृ' रा ग षटः.

* इत उत्तरं इत्युदाहरणानुरोधेन आवरपन्दना इत्यपि पार्श्वे माति ।

कामप्रस्थादिभ्यः शेषेऽर्थे छप्रत्ययो भवति । कामप्रस्थात् प्रस्थान्त-
लक्षणस्य वुजः, शेषेभ्यस्त्वणोऽपवादः । कामप्रस्थीयः । दन्ताग्रीयः । ज्व-
स्पन्दनीयः । आवश्यन्दनीयः । आग्निशर्मायः । दैवशर्मायः । वाराटकीयः ।
वाल्मीकीयः । आध्यक्षीयः । शैशिरीयः । आसुरीयः । आनृशंसीयः । भार्हि-
सीयः ॥

क्षैमवृत्तिखांडायनिकाठेरणिलाठेरणिभौजित्रीजि-
व्याडिशाडिशौङ्गिसौत्रिसौमित्र्यामित्रिभ्यः ॥ ८२ ॥

क्षैमवृत्त्यादिभ्यः शेषेऽर्थे छप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । क्षैम-
घृत्तीयः । खांडायनीयः । काठेरणीयः । लाठेरणीयः । भौजीयः । वै-
जीयः । व्याडीयः । शाडीयः । शौङ्गीयः । सौत्रीयः । सौमित्रीयः ।
आमित्रियः ॥

इपोरग्रानीकाभ्याम् ॥ ८३ ॥

इपोः परौ यावग्रानीकशब्दौ तदन्तात् प्रातिपदिकात् शेषेऽर्थे छ-
प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । इष्वग्रीयम् । इष्वनीकीयम् ॥

एकाद् वृक्षपलाशिकाभ्याम् ॥ ८४ ॥

एकशब्दात् परौ यौ वृक्षपलाशिकाशब्दौ तदन्तात् प्रातिपदिकात्
शेषेऽर्थे छप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । एकवृक्षीयः । एकपलाशिकीयः ॥

समानाच्च ग्रामात् ॥ ८५ ॥

समानशब्दादेकशब्दाच्च परो यो ग्रामशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिका-
च्छेषेऽर्थे छप्रत्ययो भवति । समानग्रामीयः । एकग्रामीयः ॥

अधमोत्तमाभ्यां च शाखात् ॥ ८६ ॥

१. 'हे' ख. पाठः २. 'कालायनि' ख. ग. पाठः. ३. 'मानिषैजभ्या'
क. पाठः. ४. 'शा' ख. पाठः. ५. 'जौ' ग. पाठः. ६. 'ति' क. पाठः ७.
'रा' ख. ग. पाठः.

अधमोत्तमशब्दाभ्यां समानैकशब्दाभ्यां च परो यः कृतोपसर्जन-
ह्रस्वत्वः शाखाशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् शेषेऽर्थे छप्रत्ययो भवति ।
अधमशास्त्रीयः । उत्तमशास्त्रीयः । समानशास्त्रीयः । एकशास्त्रीयः ॥

पूर्वपराभ्यां पक्षात् ॥ ८७ ॥

पूर्वपराभ्यां परो यः पक्षशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् शेषेऽर्थे छ-
प्रत्ययो भवति । पूर्वपक्षीयः । परपक्षीयः ॥

एकमुखपार्श्वेभ्यस्तसः ॥ ८८ ॥

एकादिभ्यः परो यस्त(दन्तसः ? स्) तदन्तात् प्रातिपदिकात् शेषे-
ऽर्थे छप्रत्ययो भवति । एकतीयः । मुसतीयः । पार्श्वतीयः । 'अव्ययस्य
नाराच्छश्वतोसि' इति टिलोपः ॥

स्वपरजनदेवराज्ञां कुक् च ॥ ८९ ॥

स्वादिभ्यः शेषेऽर्थे छप्रत्ययः कु(ञ् ? क्) चागमो भवति । स्वकीयः
परकीयः । जनकीयः । देवकीयः । राजकीयः ॥

पृथिवीमध्यस्य मध्यमश्च ॥ ९० ॥

पृथिवीमध्यशब्दाच्छेषेऽर्थे छप्रत्ययः मध्यम इति चास्यादेशो भ-
वति । पृथिवीमध्ये भवो मध्यमीयः ॥

निवासस्य चरणेऽण् च ॥ ९१ ॥

निवासशब्दात् पृथिवीमध्यशब्दाच्चरणेऽभिधेये शेषिकोऽण्प्रत्ययः
पृथिवीमध्यस्य च मध्यमादेशो भवति । पृथिवीमध्ये निवास एषां चर-
णानां माध्यमाः । निवासस्तेति किम् । पृथिवीमध्यादागतो मध्य-
मीयः फठः । चरण इति किम् । पृथिवीमध्यं निवासोऽस्य मध्यमीयः
शुद्धः ॥

वेणुकक्षेत्रकप्रस्थकमध्यमकोत्तरपदकादिभ्यश्छण्

॥ ९२ ॥

घेणुकादिभ्यः शेषेऽर्थे ङप्रत्ययो भवति । घेणुकीयः । वैप्रकीयः ।
प्रास्यकीयः । माध्यमकीयः । औत्तरपदकीयः । आदिप्रदणाद् ययादर्शन-
मन्येऽपि भवन्ति ॥

युष्मदस्मदोर्वा खञ् युष्माकारमाकौ ॥ ९३ ॥

युष्मदस्मद्भवां शेषेऽर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । युष्माकास्माकौ च
यथासदख्यमादेशौ भवतः । युष्माकमयं युवयोर्वा यौष्माकीणः । अस्माक-
मावयोर्वा आस्माकीनः । पञ्चे त्यादादित्वाच्छः । युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

अण् च ॥ ९४ ॥

युष्मदस्मद्भवां शेषेऽर्थे अण् च प्रत्ययो भवति । युष्माकास्माकौ
चादेशौ । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तवकममकात्रेकत्वे ॥ ९५ ॥

युष्मदस्मदोरेकत्वे खभ्यणि च परतस्तवकममकावादेशौ भवतः ।
तावकीनः मागकीनः । तावकः मामकः । छे तु त्वदीयः मदीयः । 'प्रत्य-
योत्तरपदयोश्च' इत्येकत्वे युष्मदस्त्वदादेशो भवति । अस्मदस्तु मदादेशः ॥

द्वीपादनुसमुद्रं ङ्यः ॥ ९६ ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्ततः शेषेऽर्थे न्यप्रत्ययो भवति । द्वैप्यः ।
अनुसमुद्रमिति किम् । द्वैपः । कच्छादिपाठादण् । नृतत्स्ययोर्बुञ् ॥

अर्धाद् यत् ॥ ९७ ॥

अर्धशब्दाच्छेषेऽर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अर्ध्यम् ॥

परापराधमोत्तमादेश्च ॥ ९८ ॥

पराधादेरर्धशब्दाच्छेषेऽर्थे यत्प्रत्ययो भवति । परार्ध्यम् । अपरा-
र्ध्यम् । अधमार्ध्यम् । उत्तमार्ध्यम् ॥

दिगादेष्टञ् च ॥ ९९ ॥

दिक्छन्दादेरर्धात् शेषेऽर्थे ठन्प्रत्ययो भवति । चकाराद् यञ् ।
पौर्वाधिकं पूर्वार्ध्यम् । दक्षिणार्धिकं दक्षिणार्ध्यम् । परापरादेस्तु पूर्वेण
भवति ॥

। : १ ग्रामजनपदैकदेशादञ् च ॥ १०० ॥

। ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्चाघाद् दिक्छन्दादेः शेषेऽर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । (अयं ? ठञ्) च । ग्रामस्य जनपदस्य च परात् पूर्वसि मवाः पौर्वार्धिकाः पौर्वार्धाः । (दाक्षिणार्धिकाः) दाक्षिणार्धाः ॥

सपूर्वात् ॥ १०१ ॥

विद्यमानपूर्वार्धशब्दाच्छेषेऽर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । बालेयार्धिकः । गौतमार्धिकः ॥

कालेभ्यः ॥ १०२ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः शेषेऽर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । मासिकम् । सांवत्सरिकम् । आह्निकम् । दैवसिकम् ॥

कदम्बपुष्पादिभ्यश्च तद्वृत्तिभ्यः ॥ १०३ ॥

कदम्बपुष्पादिभ्यः साहचर्यात् कालादिना कालवृत्तिभ्यः शेषेऽर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । कादम्बपुष्पिकम् । (त्री ? त्रै) द्विपलाशिकम् । शश्वतोऽण् च ॥

शरदः श्राद्धे ॥ १०४ ॥

शरच्छब्दात् कालवाचिनः श्राद्ध एवामिधेये शेषेऽर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । शारदिकं श्राद्धम् । श्राद्ध इति किम् । शारदं सत्यम् । श्राद्धशब्देन रूढेः पितृकार्यमेवोच्यते नतु श्रद्धावान् ॥

रोगातपयोर्वा ॥ १०५ ॥

रोगे चातपे चाभिधेये शरच्छब्दाच्छेषेऽर्थे वा ठञ्प्रत्ययो भवति । शारदिको रोगः शारदः । शारदिकः आतपः शारदः । रोगातपयोरिति किम् । शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्याम् ॥ १०६ ॥

आभ्यां शेषेऽर्थे ठञ्प्रत्ययो (वा) भवति । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् ॥

श्वसस्तुट् च ॥ १०७ ॥

श्वसश्चन्दाच्छेपेऽर्थे ठन्प्रत्ययो (वा) भवति । तुडागमश्चास्य भवति ।
शौवस्तिकम् । 'ऐवमोद्धःश्वस' इति त्यप् । श्वस्यम् । तत्रापि वाप्रहणात्
पक्षे 'सायंचिरम्' इत्यादिना ट्युः । श्वस्तनम् ॥

सायंचिरंप्राह्नेप्रगेव्ययेभ्यष्ट्युः ॥ १०८ ॥

सायंप्रभृतिभ्यः कालवाचिभ्यः शेपेऽर्थे ट्युप्रत्ययस्तुडागमश्चास्य
भवति । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । निपातना(दृ?न्म)कारः । प्राह्नेतनम् ।
प्रगेतनम् । निपातनादेकारः । अव्ययेभ्यः — दिवातनम् । दोषातनम् ।
कालेभ्य इति किम् । स्वर्भवं सौव(र)म् ॥

पूर्वाह्लापराह्लाभ्यां वा ॥ १०९ ॥

आभ्यां शेपेऽर्थे ट्युप्रत्ययस्तुट् च वा भवति । पौर्वाह्निकं पूर्वाह्ने-
तनम् । आपराह्निकम् । अपराह्नेतनम् । पूर्वाह्नेतनम् । 'षकालतन्नेषु
कालनाम्नो वा' इति सप्तम्या अलुग्विकल्पः ॥

पुरो नः ॥ ११० ॥

पुरा इत्येतस्मात् कालवाचिनोऽव्ययान्छेपेऽर्थे नप्रत्ययो (वा)
भवति । पुराभवं पुराणम् । पुरातनम् ॥

परुत्परारिचिरेभ्य(रस्नः ? स्तनः) ॥ १११ ॥

परुत्प्रभृतिभ्यः शेपेऽर्थे (न ? त्)प्रत्ययो (वा) भवति । परुत्तनः
परुत्तनः । परारित्तनः । चिरत्तनः । चिरन्तनः ॥

ऋतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ ११२ ॥

ऋतुवाचिभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यश्च शेपेऽर्थे अण्प्रत्ययो भवति ।
काला(दृ ? त् ठ)नोऽपवादः । ऋतुभ्यः — ग्रैभ्यं शैशिरं शारदं वासन्तम् ।
'ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवेभ्यः' इति तदन्तविधिना पूर्वग्रैभ्यः । अपरशैशिरम् ।
इति । 'अवयवाद्गतोः' इत्युत्तरपठवृद्धिः । नक्षत्रेभ्यः — आश्विनं रौहिषं
तैषं पौषम् ॥

सन्ध्यासन्धिवेलात्रयोदशीचतुर्दशीपञ्चदशीपौर्णमा-
स्यमावास्याप्रतिपदभ्यश्च ॥ ११३ ॥

सन्ध्यादिभ्यः कालवाचिभ्यः शेषेऽर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । ठञोऽप-
वादः । सान्ध्य । सान्धिवेलः । त्रयोदशः । चातुर्दशः । पञ्चदशश्च ।
पौर्णमासम् । आमावास्यम् । प्रातिपदम् ॥

संवत्सरात् फलपर्वणोः ॥ ११४ ॥

संवत्सरशब्दात् कालवाचिनः फले पर्वणि चाभिधेये शेषेऽर्थेऽण्-
प्रत्ययो भवति । सांवत्सरं फलम् । (सांवत्सरं पर्वं) फलपर्वणोरिति किम् ।
सांवत्सरिकं श्राद्धम् ॥

हेमन्ताद् वा तलोपश्च ॥ ११५ ॥

हेमन्तशब्दाद् ऋतुविशेषवाचिनः शेषेऽर्थे पूर्वेण प्राप्तोऽण् विभाष्यते ।
तलोपश्चास्य वा भवति । हैमन्तं हैमन्तं हैमन्तिकम् । 'ऋतोर्वृद्धिमद्वि-
धाववयवेभ्यः' इति तदन्तविधिना पूर्वहैमनम् । 'अवयवाद्दतोः' इत्युत्तरपद-
वृद्धिः ॥

वर्षाप्रावृद्ध्यां ठगेण्यौ ॥ ११६ ॥

आभ्यामृतुविशेषवाचिभ्यां शेषेऽर्थे यथासङ्गं ठगेण्यौ प्रत्ययौ भवतः ।
अप्पोऽपवादः । वार्षिकम् । पूर्ववत् तदन्तविधिर्वृद्धिश्च । पूर्ववार्षिकम् ।
अपरवार्षिकम् । प्रावृषेण्यम् ॥

मध्यादः साम्प्रतिके ॥ ११७ ॥

मध्यशब्दात् साम्प्रतिके जाता(ताव ? घ)र्थे अःप्रत्ययो भवति ।
साम्प्रतिकं न्याम्यम् । युक्तमिति यावत् । नातिदीर्घो नातिह्रस्वो मध्यः
कायः । मध्यं काष्ठम् ॥

आदेश्च मः ॥ ११८ ॥

आदिशब्दान्मध्यशब्दाच्च शेषेऽर्थे मप्रत्ययो भवति । आदिमः ।
मध्यमः ॥

अधोवसोलोपश्च ॥ ११९ ॥

अधस्(अवस्) इत्येताभ्यां शेषेऽर्थे मप्रत्ययो मवत्यन्तलोपश्च ।
अधमः । अवमः ॥

अग्रान्तपश्चाद्भ्य इमच् ॥ १२० ॥

अग्रादिभ्यः शेषेऽर्थे इमच्प्रत्ययो भवति । अग्रिमः । अन्तिमः ।
पश्चिमः ॥

तत्र जातः ॥ १२१ ॥

तत्र इति सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमणादयश्च
प्रत्यया भवन्ति । सुप्ते जातः सौप्तः । माधुरः । औत्सः । औदपानः ।
चाह्वः । चाहीकः । अभ्यः । कालेयः । क्षणः । पौंसः । राष्ट्रियः ।
अवारपारीणः । ग्राम्यः । ग्रामीणः । कात्रेयकः । औम्भेयकः । शाकलिकः ।
मा..... दिक् इति ॥

प्रावृषष्ठप् ॥ १२२ ॥

प्रावृष्ट्छन्दात् तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे षष्ठप्रत्ययो भवति । एण्य-
स्यापवादः । प्रावृषिकः । पकारः स्वरार्थः ॥

संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ १२३ ॥

शरच्छन्दात् तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे (आ१संज्ञा)यां वुञ्प्रत्ययो
भवति । ऋत्वणोऽपवादः । शारदका मुद्गाः । शारदका दर्माः । मुद्ग-
विशेषस्य दर्भविशेषस्य चेत्यं संज्ञा ॥

पूर्वाह्लापराह्लाद्गामूलप्रदोषावस्करेभ्यः कन् ॥ १२४ ॥

पूर्वाह्लादिभ्यस्तत्रजात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां कन्प्रत्ययो भवति ।
ठञादीनामपवादः । पूर्वाह्लकः । अपराह्लकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदो-
षकः । अवस्करकः । संज्ञायामिति किम् । पूर्वाह्लिकं पूर्वाह्लेतनम् । आप-
राह्लिकम् । अपराह्लेतनम् । आर्द्रम् । मौलम् । प्रादोषिकम् । आवस्कर-
मिति ठञादय एव भवन्ति ॥

पथः पन्थ च ॥ १२५ ॥

पथिन्शब्दात् तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां गम्यमानायां कन्प्रत्ययः पथश्च पन्थादेशो भवति । पथि जातः पन्थकः ॥

सिन्ध्ववकराभ्यां वा ॥ १२६ ॥

सिन्धु अवकर इत्येताभ्यां तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां विषये कन्प्रत्ययो वा भवति । सिन्धुकः सैन्धवः । पक्षे कच्छादिपाठादण् । अवकरकः । आवकरः । पक्षे औत्सर्गिकोऽण् । संज्ञायामिति किम् । सैन्धवको मनुष्यः ॥

अमावास्यारथादश्च ॥ १२७ ॥

अमावास्यारथवाचिनस्तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायामःप्रत्ययः कन् च वा भवति । सन्ध्याद्यणोऽपवादः । अमावास्यायां जातः अमावास्याकः । अमावास्यः । आमावास्यः । संज्ञायामिति किम् । आमावास्यः* ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाल्लुक् ॥ १२८ ॥

स्थानान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः गोशाला खरशाला इत्येताभ्यां च तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां समुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । गोस्थाने जातः गोस्थानः । गोशाले जातः गोशालः । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् गोशालायां जातः गोशालः । एवं खरशालः । 'लुक् तद्धितलुक्वगोणीसूच्योः' इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुग् भवति ॥

अनुराधास्वातितिप्यपुनर्वसुहस्तविशाखाबहुलाभ्यः ॥ १२९ ॥

अनुराधादिभ्यस्तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायामुत्पन्नस्य नक्षत्राणो लुग् भवति । अनुराधः । स्वातिः । तिप्यः । पुष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । बहुलः । पूर्ववत् स्त्रीप्रत्ययस्यापि निवृत्तिः ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुङ्मृगशिरश्चित्रारेवतीरोहिणीभ्यो वा ॥ १३० ॥

वत्सशालादिभ्यस्तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायामुत्पन्नस्याप्रत्ययस्य लुग् वा भवति । वत्सशालः । वात्सशालः । अभिजित् । आभिजितः ।

* अयंग्रहणस्य प्रयोचनकथनं लभं स्यात् ।

अथमुक्त । आश्वसुजः । मृगं ता । मार्गशीर्षे । चित्रः । रैवतः । रैवतः । रौहिणः । रौहिणः ॥

नित्यं श्रियां चित्रादिभ्यः ॥ १३१ ॥

पूर्वस्योपात्तेभ्यश्चित्रादिभ्यश्च जान इत्येवमित्यर्थे श्रियां संज्ञायां
विषये समुत्पन्नस्य नक्षत्राणो (नित्यं) न्युम् भवति । चित्रादा जाता चित्रा ।
रैवती । रौहिणी ॥

शतभिषजोऽण् च ङिष्ठा ॥ १३२ ॥

शतभिषक्चन्द्रान् तत्र जान इत्येव संज्ञायामुत्पन्नस्य नक्षत्राणो
कुण् स च ङिष्ठा वा भवति । शतभिषः शतभिषक् ॥

श्रिष्टापादाभ्यां छण् च ॥ १३३ ॥

श्रिष्टापादाभ्यां तत्र जान इत्येवमित्यर्थे संज्ञायां नक्षत्राणो कु
ण् ङिष्ठा च वेति प्रथः प्रथया भवति । श्रिष्टा (श्रिष्ठाः) । श्रिष्टः ।
श्रिष्टीयः । भाषादः । भाषादीयः । भाषादः ॥

फल्गुन्याष्ट च ॥ १३४ ॥

सुघ्ने कृतो लब्धो वा क्रीतो वा कुशलो वा प्रायभवो वा सम्भूतो वा
स्त्रौष्णः । राष्ट्रियः ॥

कालात् साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ १३७ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः कालविशेषवाचिभ्यः साधु पुष्प्यत् पच्य-
मानमित्येतेष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्यया भवन्ति । हेमन्ते साधु हैमनमनुलेपन
हैमन्तं हैमन्तिकम् । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्ताः कुन्दलताः । ग्रैष्म्यः पा
टलाः । शरदि पच्यन्ते शरदाः । शालयः शैशिरा मुद्राः ॥

उसे च ॥ १३८ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् कालविशेषवाचिन उप्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते उप्यन्ते हैमना यवाः । ग्रैष्माः
शालयः ॥

आश्वयुज्या वुञ् ॥ १३९ ॥

आश्वयुजीशब्दादुप्तमित्येतस्मिन्नर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति । आश्व-
युज्याश्रुता आश्वयुजका मायाः ॥

ग्रीष्मवसन्ताभ्यां वा ॥ १४० ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यां तत्रोप्तमित्येतस्मिन्नर्थे वुञ्प्रत्ययो वा भ
वति । ग्रैष्मकं सस्यं ग्रैष्मम् । वासन्तकं वासन्तम् ॥

देयमृणम् ॥ १४१ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनो देयमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । मासे देयमृणं मासिकम् । आर्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ।
ग्रैष्मम् । वार्षिकम् । ऋणमिति किम् । मासे देया भिक्षा ॥

कलाप्यश्वत्थयवबुसेभ्यो वुन् ॥ १४२ ॥

कलाप्यादिभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यो देयमृणमित्येत-
स्मिन्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति । यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स
तत्साहचर्यात् कालः कलापी । तस्मिन् देयमृणं कलापकम् । यस्मिन् काले-
ऽश्वत्थफलानि सोऽश्वत्थः । तस्मिन् देयमृणम् अश्वत्थकम् । यस्मिन् काले
यवपुसानि भवन्ति (तद्) यवबुसम् । तस्मिन् देयमृणं यवबुसकम् ॥

ग्रीष्मावरसमाभ्यां वुञ् ॥ १४३ ॥

ग्रीष्मावरसमाशब्दाभ्यां तत्र देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति । अ(ण ? ण्ठ)ञोरपवादः । ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ॥ १४४ ॥

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्या तत्र देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्यय-
श्चकाराद् वुञ् च भवति । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् ।
आग्रहायणकम् । अथवेत्येव सिद्धे ठञ्ग्रहण किमर्थम् । यदा संवत्सरे
देयमृणं फल भवति तदा 'संवत्सरात् फलपर्वणो.' इत्यनेनाण् मा
भूदिति ॥

व्याहरति मृगः ॥ १४५ ॥

तत्रेति वर्तते कालादिति च । सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनो
व्याहरतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । यो व्याहरति मृगश्चेत्
स भवति । निशायां व्याहरति नैशिकः सृगालः नैशः । प्रादोपिकः ।
प्रादोपः । मृग इति किम् । वसन्ते व्याहरति कोकिलः ॥

तदस्य सोढम् ॥ १४६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थात् कालवाचिनोऽस्येति पष्ठार्थे यथाविहित
प्रत्ययो भवति । यत् तत् प्रथमासमर्थं सोढ चेत् तद् भवति । सोढ जित-
मभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितमध्ययन निशा सोढा अस्य छात्रस्य नैशः
नैशिकः । प्रादोपिकः प्रादोपः ॥

तत्र भवः ॥ १४७ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति सप्तमीसमर्थात् भव इत्येतस्मिन्नर्थे
यथाविहितमणादयो घादयश्च भवन्ति । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म ।
'तत्र जात' इत्यनेन गतत्वात् । बुध्ने भवः सौमनः । माधुरः । औरसः ।
औदपानः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । ग्राम्य । ग्रामीणः ॥

दिग्वर्गपूगगणोखामुखजघनवंशानुवंशदेशकाला-
काशपक्षसाक्षिभ्यो यत् ॥ १४८ ॥

दिगादिभ्यस्तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । दिक्षु भवो
दिग्यः । वर्ग्यः । पूग्यः । गण्यः । उख्यः । मुख्यः । जघन्यः । वंश्यः ।
अनुवंश्यः । मुखजघनवंशानामदेहार्थः पाठः । देश्यः । काल्यः । आकाश्यः ।
पक्ष्यः । साक्ष्यः ॥

आद्यन्तान्तररहःपथ्यलीकयूथन्यायमित्रमेघमेघा-
घार्थ्याद्भ्यश्च ॥ १४९ ॥

आद्यादिभ्यश्च तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । आद्यः
अन्त्यः । अन्तर्यः । रह्यः । पथ्यः । अलीक्यः । यूथ्यः । न्याय्यः ।
मित्र्यः । मेघ्यः । मेघ्यः । धार्यः । अप्सव्यः । 'अपो योनियन्मतुषु'
इति सप्तम्या अलुक् ॥

उदकात् संज्ञायाम् ॥ १५० ॥

उदकशब्दात् संज्ञायां तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ।
उदक्या रजस्वला स्त्री । संज्ञायामिति किम् । औदको मत्स्यः ॥

देहौंशात् ॥ १५१ ॥

शरीरावयववाचिनस्तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ।
दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् । तालव्यम् । मुख्यम् । मूर्धन्यम् इति ।
'अभावकर्मणोरनो य' इति नलोपाभावः ॥

दृत्तिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहिभ्यो ढञ् ॥ १५२ ॥

दृत्त्यादिभ्यस्तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे ढञ्प्रत्ययो भवति । दार्त्तयः ।
कौक्षेयः । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयम् ॥

ग्रीवातोऽण् च ॥ १५३ ॥

ग्रीवाशब्दात् तत्र भव इत्यर्थेऽण्प्रत्ययश्चकारात् ढञ् च भवति । ग्रीवासु
भवं ग्रैव ग्रैवेयम् । ग्रीवाशब्दो धमनीवचनस्तासां बहुत्वात् बहुवचनान्तो
भवति ॥

गम्भीरपञ्चजनाभ्यां ज्यः ॥ १५४ ॥

गम्भीर पञ्चजन इत्येताभ्यां तत्र भव इत्यर्थे ज्यप्रत्ययो भवति ।
गाम्भीर्यः । पाञ्चजन्यः ॥

चतुर्मासाद् यज्ञे ॥ १५५ ॥

चतुर्मासशब्दाद् यज्ञेऽभिधेये तत्र भव इत्यर्थे ज्यप्रत्ययो भवति ।
चतुर्षु मासेषु भवश्चातुर्मास्यो यज्ञः । यज्ञ इति किम् । चतुर्षु मासेषु भव-
श्चतुर्मासः । 'द्विगोरनपत्ये' इति ढञो लुक् भवति ॥

संज्ञायामण् लुक् च ॥ १५६ ॥

चतुर्मासशब्दात् संज्ञायां तत्र भव इत्यर्थे अणप्रत्ययो लुक् चास्य
भवति । चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी । आपाढी । कार्तिकी । फाल्गुनी
वा पूर्णमास्युच्यते ॥

परेर्मुखौष्ठहृत्खलेभ्योऽव्ययीभावे ॥ १५७ ॥

परेः परे ये मुखादयस्तेभ्योऽव्ययीभावसमामे वर्तमानेभ्यः
प्रातिपदिकेभ्यस्तत्र भव इत्यर्थे ज्यप्रत्ययो भवति । परिमुखे भवं पारि-
मुख्यम् । पार्यौष्ठ्यम् । पारिहृत्खल्यम् । पार्युत्खल्यम् । अव्ययीभाव इति
किम् । परिगतं मुखं परिमुखम् । तत्र भवः पारिमुखः ॥

उपात् स्थूलाकलापीभ्याम् ॥ १५८ ॥

उपात् परौ यौ स्थूलाकलापशब्दौ ताभ्यामव्ययीभावसमासवृत्तिभ्यां
तत्र भव इत्यर्थे ज्यप्रत्ययो भवति । उपस्थूले भवमौपस्थूल्यम् । स्थूलाशब्देन
हविरुच्यते । औपकलाप्यः ॥

अनोः पथिपदयूपवंशसीतातिलयवभङ्गामापेभ्यः ॥

अनोः परे ये पथ्यादयस्तेभ्योऽव्ययीभाववृत्तिभ्यस्तत्र भव इत्यर्थे
ज्यप्रत्ययो भवति । अनुपथे भवमानुपथ्यम् । आनुपथ्यम् । आनुप्यम् ।

आनुवंश्यम् । आनुसील्यम् । आनुतिल्यम् । आनुयव्यम् । आनुभङ्ग्यम् ।
आनुमाष्यम् ॥

पर्युपानुभ्यः सीरात् ॥ १६० ॥

पर्यादिभ्यः परो यः सीरशब्दस्तदन्तादव्ययीभाववृत्तेस्तत्र भव इत्यर्थे
व्यप्रत्ययो भवति । पारिसीर्यम् । औपसीर्यम् । आनुसीर्यम् ॥

अन्तःपूर्वपदाट्टञ् ॥ १६१ ॥

अन्तःपूर्वपदं यत् प्रातिपदिकमव्ययीभाववृत्ति ततस्तत्र भव इत्यर्थे
ठञ्प्रत्ययो भवति । अन्तर्गोहे भवमान्तर्गोहिकम् । आन्तरगारिकम् । आन्त-
र्वेशिकम् । अव्ययीभावादिति किम् । अन्तःकरणे भव आन्तःकरणः ॥

पर्यनुभ्यां ग्रामात् ॥ १६२ ॥

परिपूर्वादनुपूर्वाच्च ग्रामशब्दात् तत्र भव इत्यस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो
भवति । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः । अव्ययीभाव इत्येव । परिगतो
ग्रामः परिग्रामः तत्र भवः पारिग्रामः ॥

समानात् ॥ १६३ ॥

समानशब्दात् तत्र भव इत्येतास्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । समानेषु
भवः सामानिकः ॥

तदादेः ॥ १६४ ॥

समानशब्दादेस्तत्र भव इत्यस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । सामान-
ग्रामिकः । सामानदेशिकः ॥

लोकान्तात् ॥ १६५ ॥

लोकान्तात् प्रातिपदिकात् तत्र भव इत्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति ।
ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । 'इहपराभ्यां लोकस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

अध्यात्माधिदेवाधिभूतेहलोकपरलोकोर्ध्वदेहोर्ध्व-
न्दमादिभ्यश्च ॥ १६६ ॥

अध्यात्मादिभ्यस्तत्र भव इत्यर्थे ठप्रत्ययो भवति । अध्यात्मे भव-
माध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पार-
लौकिकम् । और्ध्वदेहिकम् । और्ध्वन्दामिकम् । 'अधेदेवभूतयोः' 'इह-
पराभ्यां लोकस्य' इत्युभयपदवृद्धिः । आदिग्रहणादौर्ध्वभौहृत्तिः कादयो
भवन्ति । 'ऊर्ध्वमुहूर्त्तस्य' इत्युभयपदवृद्धिः ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्च ॥ १६७ ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्च छप्रत्ययो भवति तत्र भव इत्यर्थे । जिह्वा-
मूले भवः जिह्वामूलीयः । अङ्गुलीयः ॥

वर्गान्तात् ॥ १६८ ॥

वर्गशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् तत्र भव इत्यर्थे छप्रत्ययो भवति ।
कवर्गीयः । पवर्गीयः ॥

अशब्दे यत्त्वौ च ॥ १६९ ॥

शब्दादन्यत्र भवेऽर्थे वर्गशब्दान्तात् छप्रत्ययो यत्त्वौ च प्रत्यया
भवन्ति । अर्जुनवर्गीयः । अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनवर्गाणिः । अशब्द इति किम् ।
ऋवर्गीयः ॥

मध्यान्मण्मीयौ च ॥ १७० ॥

मध्यशब्दात् तत्र भव इत्यर्थे मण्मीयौ छ(श्च) प्रत्यया भवन्ति ।
मध्यमीयः । माध्यमः । मध्यायः ॥

दिनण्मध्यं चास्य ॥ १७१ ॥

मध्यशब्दात् तत्र भव इत्यर्थे दिनण्प्रत्ययो मध्यशब्दस्य च मध्य-
मित्यादेशो भवति । माध्यन्दिना उद्गायन्ति ॥

* इहलोऽपरलोकोऽर्थोऽन्तत्वादेव टत्रि सिद्धे इह पाठविन्त्यः ।

ललाटाद् भूपणे कन् ॥ १७२ ॥

ललाटशब्दाद् भूपणेऽभिधेये तत्रभवेऽर्थे कन्प्रत्ययो भवति । ललाटिका । भूपण इति किम् । ललाटे भवं ललाट्यम् ॥

कर्णात् ॥ १७३ ॥

कर्णाद् भूपणेऽभिधेये तत्रभवेऽर्थे कन्प्रत्ययो भवति । कर्णिका ॥

प्रायेणोपादेष्टुक् ॥ १७४ ॥

उपपूर्वात् कर्णशब्दात् प्रायभवेऽर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । प्रायेणोपकर्णे भवति औपकर्णिकम् ॥

जानुनीविभ्यां च ॥ १७५ ॥

जानुनीविभ्यां औपपूर्वाभ्यां प्रायेण तत्रभवे(त्य?)ऽर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । प्रायेणोपजानु भवति औपजानुकम् । औपनीविकम् ॥

स्थामाजिनान्तेभ्यो लुक् ॥ १७६ ॥

स्थामशब्दान्तेभ्योऽजिनशब्दान्तेभ्यश्च तत्रभवेऽर्थे समुत्पन्नस्य प्रत्ययस्याणादेर्लुग् भवति । अश्वस्थामि भवः अश्वस्थामा । 'कपित्थाश्वत्य इत्यादिना सम्य तकारः । कृष्णाजिने भवं कृष्णाजिनम् ॥

मन्त्रेऽग्निष्टोमादिभ्यः ॥ १७७ ॥

अग्निष्टोम इत्येवमादिभ्यस्तत्र भव इत्यर्थे मन्त्रेऽभिधेये 'यज्ञेभ्य' इत्युत्पन्नस्य ठप्पो लुग् भवति । अग्निष्टोमे भवो मन्त्रः अग्निष्टोमः । राजययः ॥

तस्य व्याख्यान इति कल्पे ॥ १७८ ॥

अग्निष्टोमादिभ्यस्तत्र व्याख्यान इत्युत्पन्नस्य प्रलापस्य कल्पेऽभिधेये लुग् भवति । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः कल्पः अग्निष्टोमः । पाजपेयः ॥

भवव्याख्यानयोर्व्याख्येयनाम्नः ॥ १७९ ॥

तत्र भवव्याख्यानव्याख्यानमित्यनयोः समनीयमर्थेभ्यः पृष्टीयमर्थेभ्यश्च व्याख्यानव्यनामभ्यः दादिपदिकेभ्यः यथाशिक्षितमनादयो भवन्ति ।

सुप्सु भवं सौपम् । तैडम् । कार्तम् । प्रातिपदिकीयम् । सुपां व्याख्यानां
ग्रन्थः सौपः । तैडः । कार्तः । प्रातिपदिकीयः । व्याख्येयनाम्न इति
किम् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला । पाटलिपुत्रम् (एवं) सन्निवेश-
मिति सुकोसलाया प्रतिच्छन्दभूतया व्याख्यायते, न तु पाटलिपुत्रशब्दो
व्याख्यातव्यनाम भवति । अथ भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः किमर्थम् ।
निर्दिष्टार्थै हि तौ । तत्र भवस्तस्येदमिति अपवादविधानार्थं । वक्ष्यते —
'बहचोऽन्तोदात्तादृञ्' इति । तत्राणादयो मा भून्निति ॥

बहचोऽन्तोदात्तादृञ् ॥ १८० ॥

बहचो व्याख्यातव्यनाम्नोऽन्तोदात्ताद् भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठञ्-
प्रत्ययो भवति । पात्वणत्विकम् । नातानतिकम् । 'समासस्य' इत्यन्तो-
दात्तत्वम् । बहच इति किम् । सौपम् । तैडम् । अचष्टकं वक्ष्यतीत्येकाच्
प्रत्युदाह्रियते । अन्तोदात्तादिति किम् । संहितायां भवं तस्य व्याख्यानं
साहितम् । गतिस्वरेणाशुदात्तम् ॥

यज्ञेभ्यः ॥ १८१ ॥

यज्ञवाचिभ्यो भवव्याख्यानयोष्ठञ्प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमे
भवमग्निष्टोमस्य व्याख्यानं वा कल्पादन्यत् आग्निष्टोमिकम् । वाजपे-
यिकम् । पाञ्चौदानिकम् । अनन्तोदात्तार्थं आरम्भः । बहुवचनं सर्वयज्ञ-
परिग्रहार्थम् ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ १८२ ॥

ऋषिशब्दा वसिष्ठादयः । ते यदा साहचर्यादिना ग्रन्थे (वर्त)न्ते
तदा तेभ्यो व्याख्येयनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरध्यायेष्वेव प्रत्ययार्थ-
विशेषणेषु ठञ्प्रत्ययो भवति । वसिष्ठग्रन्थे भवस्तस्य व्याख्यानः अध्यायो
वा वासिष्ठिकः । वैश्वामित्रिकः । अध्यायेष्विति किम् । वासिष्ठे ग्रन्थे भवा
ऋक् वासिष्ठी । वैश्वामित्री ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् ठञ् ॥ १८३ ॥

पौरोडाशपुरोडाशशब्दाभ्यां भवव्याख्यानयोरर्थयोः छन्प्रत्ययो भवति । पुरोडाशाः पिष्टपिण्डाः तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशस्तत्र भवस्तस्य व्याख्यानो वा पौरोडाशिकः । अतो डी(प्? ष्) । पौरोडाशिकी । पुरोडाशसहचरितो (मन्त्रः ? ग्रन्थः) पुरोडाशस्तत्र भवस्तस्य व्याख्यानो वा पुरोडाशिकः । पुरोडाशिकी ॥

छन्दसो यदणौ । १८४ ॥

छन्दशब्दाद् भवव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणप्रत्ययौ भवतः । 'द्व्यच' इति ठक्विः प्राप्ते वचनम् । छन्दसि भवश्छन्दसो व्याख्यानो वा छन्दस्यः । छान्दसः ॥

द्व्यजृष्टृग्राहणप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्यातना-
माख्यातेभ्यष्ठक् ॥ १८५ ॥

द्व्यचः ऋकारान्तेभ्यः ऋगादिभ्यश्च व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठक्प्रत्ययो भवति । द्व्यचः— इष्टा भवम् इष्टेर्व्याख्यानं वा ऐष्टिकम् । चतुर्षु होतृषु भवश्चतुर्णां होतृणां व्याख्यानं वा चातुर्होतृकम् । ऋगादिभ्यः— आर्चिकम् । ब्राह्मणिकम् । प्रायमिकम् । आध्वरिकम् । पौरश्चरणिकम् । नामाख्यातिकम् । नामिकम् । आख्यातिकम् ॥

ऋगयनपदव्याख्यानोत्पातोत्पादपुनरुक्तनिरुक्त-
न्यायनिगमव्याकरणशिक्षोपनिषद्विभ्योऽण् ॥ १८६ ॥

ऋगयनादिभ्यो व्याख्या(ताख्य ? तव्य)नामधेयेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरणप्रत्ययो भवति । ठञ्प्रकटस्य चापवादः । आर्गयणः । पादव्याख्यानः । आर्षपातः । औत्सादः । पौनरुक्तः । नैरुक्तः । नैयायः । नैगमः । वैयाकरणः । शैश्वः । औपनिषदः । आर्षः ॥

यज्ञचर्चाक्रमेतरश्छणनिभित्तमुहूर्त्तसंवत्सरेभ्यश्च

[॥ १८७ ॥

यज्ञादिभ्यश्च भवव्याख्यानयोरणप्रत्ययो भवति । ठञ्प्रकटोरपवादः । याज्ञः । चार्चः । क्रामेतरः । स्नाह्नः । नैभित्तः । मीहूर्त्तः । सांवत्सरः ॥

क्षत्राङ्गत्रिवास्तुभ्यश्च विद्यायाः ॥ १८८ ॥

क्षत्रादिभ्यः परो यो विद्याशब्दस्तदन्ताद्विद्यायाश्च व्यख्यातव्य-
नाम्नो भवव्याख्यानयोरर्थयोरणप्रत्ययो भवति । क्षात्रविद्यः । आङ्गविद्यः ।
त्रैविद्यः । वास्तुविद्यः । वैद्यः । ठञ्ठको(र)पवादः ॥

छन्दसो मानभापाविचितिविजितिभ्यः ॥ १८९ ॥

छन्दसः परे ये मानादयस्तदन्तेभ्यो व्याख्येयनामभ्यो भवव्याख्या-
नयोरणप्रत्ययो भवति । वह्चोऽन्तोदात्तलक्षणस्य ठञोऽपवादः । छन्दो-
मानः । छन्दोभाषः । छन्दोविचितिः । छन्दोविजितिः ॥

तत आगतः ॥ १९० ॥

तत इति पञ्चमीसमर्थात् आगत इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितमणादयो
घादयश्च भवन्ति । स्रुग्नादागतः स्रौघः । माधुरः । औस्सः । गव्यः ।
क्रमूच्यः (?) । वाह्यः । आपेयः । कालेयः । क्षैणः । पौंसः । राष्ट्रियः । ग्रामीण
इति । अथ स्रुग्नादागच्छन्न वृक्षमूलादागत इति वृक्षमूलात् कस्मान्न प्रत्ययो
भवति । मुख्यमेवापादान गृह्यते, न नान्तरीयकम् । यदाह— 'गौणमुख्य-
योर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय' इति ॥

आयस्थानेभ्यष्टक् ॥ १९१ ॥

आय इति स्वामिग्राहो भाग उच्यते । स यस्मिन्नुत्पद्यते तदाय-
स्थानम् । आयस्थानवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत आगत इत्यस्मिन्नर्थे षक्प्रत्ययो
भवत्यणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् घाघते । शुल्कशालाया(मा? आ)गतं
शौल्कशालिकम् । आकरिकम् । आपणिकम् ॥

शुण्डिकाकृक्कणस्थण्डिलोदपानोलपतीर्थभूमितृण-
पर्णेभ्योऽण् ॥ १९२ ॥

शुण्डिकादिभ्यस्तत आगत इत्यर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । आयस्थान-
ठकोऽपवादः । शुण्डिकाया आगतः शौण्डिकः । कार्कणः । स्याण्डिलः ।
औदपा(द? न)ः । औलपः । तैर्थः । मीमः । तार्णः । पार्णः ॥

विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यो वुञ् ॥ १९३ ॥

विद्याकृतो योनिकृतश्च सम्बन्धो येषां तद्वाचिभ्यस्तत आगत इत्य-
स्मिन्नर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते ।
विद्यासम्बन्धेभ्यः — उपाध्यायादागतमौपाध्यायकम् । शैष्यकम् । आन्ते-
वासकम् । योनिसम्बन्धेभ्यः — पैतामहकम् । मातामहकम् । पैतृव्यकम् ।
मातृलकम् ॥

ऋतष्ठञ् ॥ १९४ ॥

ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिभ्यस्तत आगत इत्येतस्मिन्नर्थे
ठञ्प्रत्ययो भवत्यणोऽपवादः । विद्यासम्बन्धिभ्यः — होतुरागतं हीतृकम् ।
पौतृकम् । योनिसम्बन्धेभ्यः — मातृकम् । भ्रातृकम् ॥

पिञ्चं वा ॥ १९५ ॥

पितृशब्दात् तत आगत इत्यस्मिन्नर्थे वाण्प्रत्ययः । ऋकारस्य च
रेफादेशो निश्च्यते । पितुरागतं पिञ्चं पैतृकम् ॥

नृहेतुभ्यो रूप्यः ॥ १९६ ॥

मनुष्यवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्च तत आगत इत्येतस्मिन्नर्थे रूप्य-
प्रत्ययो वा भवति । नृग्रहणमहेत्वर्थम् । हेतुः कारणम् । मनुष्यवाचिभ्य-
स्तावत् — देवदत्तरूप्यं दैवदत्तम् । हेतुभ्यः — समादागतं स(म)रूप्यम् ।
विषमरूप्यम् । समयम् । गर्हादित्वाच्छः ॥

मयट् च ॥ १९७ ॥

नृहेतुभ्यस्तत आगत इत्यर्थे मयट्प्रत्ययो भवति । देवदत्तमयम् ।
यज्ञदत्तमयम् । सममयम् । विषममयम् । टकारो ङीवर्थः । सममयी ।
योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

गोत्रादङ्कवत् ॥ १९८ ॥

गोत्रशब्देनापत्यप्रत्ययान्तमुच्यते । तस्मात् तत आगत इत्येतस्मि-
न्नर्थे अङ्क इव प्रत्ययविधिर्भवति । औपगवानामयमङ्कः औपगवकः ।

कापटवकः । औपगवेभ्य आगतमोगवरुम् । विदानामयमङ्कः वैदः ।
विदेभ्य आगतं वैदम् । एवं गार्गः गार्गम् । दाक्षीणामङ्कः दाक्षः । दा-
क्षिभ्य आगतं दाक्षम् । शाकल्येन प्रोक्तमधीयते शाकलः । तेषामङ्कः शा-
कलः । शाकलेभ्य आगतं शाकलं शाकलकम् । अङ्कग्रहणेन तस्येदमित्यर्थ-
सामान्यं लक्ष्यते, न बुजप्यतिदिश्यते । अन्यथा 'सद्वाङ्गघोपलक्षणेष्वन्य-
जिज्ञः' इति अण एवातिदेशः स्यात् ॥

प्रभवति ॥ १९९ ॥

तत इत्येव । तत इति पञ्चमीसमर्थात् प्रभवतीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहित-
मणादयो घादयश्च भवन्ति । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा । (शा ? दा)रदी
सिन्धुः ॥

वालवायाद् व्यो विदूरं चास्य ॥ २०० ॥

वालवायशब्दात् ततः प्रभवतीत्यस्मिन्नर्थे व्यप्रत्ययः विदूरादेशो
वालवायस्य च भवति । वालवायात् प्रभवति वैदूर्यः मणिः । स हि वाल-
वायात् पर्वतात् प्रभवति । विदूराख्याते ग्रामे संस्क्रियते । केचित्तु सामी-
प्यात् विदूरशब्दं वालवाय उपचर्यास्मादेव व्यप्रत्ययमुत्पादयन्ति ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ २०१ ॥

तद् इति द्वितीयान्ताद् गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भ-
वति । योऽसौ गच्छति पन्थाश्चेत् स भवति दूतो वा । स्रुघ्नं गच्छति स्रौघः
पन्थाः । स्रौघो दूतः । माधुरः । राष्ट्रियः । तत्स्थेषु गच्छत्सु पन्था अपि
गच्छतीत्युच्यते । स्रुघ्नादिप्राप्तिर्वा पथो गमनम् । पथिदूतयोरिति किम् ।
स्रुघ्नं गच्छति देवदत्तः ॥

अभिनिष्कामति द्वारम् ॥ २०२ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादभिनिष्कामतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्र-
त्ययो भवति । यत्तदभिनिष्कामति द्वारं चेत् तद् भवति । आभिमुख्येन
निष्कामति अभिनिष्कामति । स्रुघ्नमभिनिष्कामति कान्यकुब्जद्वारं स्रौघम् ।
माधुरम् । राष्ट्रियम् । द्वारमभिनिष्कामणक्रियायां करणत्वेन प्रसिद्धम् ।

तस्योपचारेणेह स्वातन्त्र्यविवक्षा भवति । द्वारमिति किम् । सुघ्नमभिनिष्क्रामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ २०३ ॥

तादित्येव । अधिकृत्येति तदपेक्षा द्वितीया । तदिति द्वितीयासमर्थार्द्ध अधिकृत्य कृत इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत् तत् कृतं ग्रन्थश्चेत् स भवति । सुभद्रामाधिकृत्य कृतो ग्रन्थस्सौभद्रः । गौरीमित्रः । यायातः । ग्रन्थ इति किम् । सुभद्रामधिकृत्य कृत प्रासादः ॥

शिशुकन्दयमसभेन्द्रजननप्रद्युम्नागमनसीतान्वेषणादिभ्यश्छः ॥ २०४ ॥

शिशुकन्दादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यस्मिन्नर्थे छप्रत्ययो भवति । शिशुकन्दमाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुकन्दीयः । यमसमीयः । इन्द्रजननीयः । प्रद्युम्नागमनीयः । सीतान्वेषणीयः । आदिग्रहणाद् यथादर्शनमन्येभ्योऽपि ॥

द्वन्द्वाददेवासुररक्षोसुरगौणमुख्यादेः ॥ २०५ ॥

....
न भवति ॥

लुवाख्यायिकासु बहुलम् ॥ २०६ ॥

तादिति द्वितीयासमर्थार्द्धाधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्येतस्मिन्नर्थे आख्यायिकास्वभिधेयासूत्रस्य प्रत्ययस्य बहुलं लुब् भवति । वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिका वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । उर्वशी । न च भवति । भैरवार्था । बहुलवचनादनाख्यायिकायामपि लुब् भवति । जानकीहरणम् । कुमारसम्भवं काव्यमिति ॥

सोऽस्य निवासः ॥ २०७ ॥

स इति प्रथमासमर्थार्द्धस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्यया भवन्ति । यत् तत् प्रथमासमर्थं निवासश्चेत् तद् भवति । निरसन्त्यस्मिन्निति निवासो देश उच्यते । सुभो निवासोऽस्य सौमः । माधुरः । राष्ट्रियः ॥

अभिजनश्च ॥ २०८ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविदि। प्रत्ययो भवति । यत् तत् प्रथमासमर्थाभिजनश्चेत् तद् भवति । सुगोऽभि(भा ? ज)नोऽस्य सौमः । गाधुरः । राष्ट्रियः । क पुनर्गिनासाभिजनयोर्गिणः । यत्र पूर्व-रूपितः सोऽभिजनः । यत्र मध्यस्थुष्यते स निरासः । योऽविभाग उप-सार्थः ॥

गिरिभ्यः शस्त्रजीविषु छः ॥ २०९ ॥

स इति प्रथमासमर्थेभ्यो गिरिवाविभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे भावुप-जीविभ्यभिधेयेषु उपत्ययो भवति । यत् तत् प्रथमासमर्थाभिजनश्चेत् म भवति । हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषां हृद्गोटीया भावुपजीविनः । भोज-कटीया । रोहितगिरीयाः । गिरिभ्य इति क्तिम् । माद्वात्यकाः शस्त्रजीविनः । शस्त्रजीविष्विति क्तिम् । ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां शास्त्राणाम् आ-क्षोदाः ॥

सलातुराच्छष् ॥ २१० ॥

सलातुरान् सोऽस्याभिजन इत्यर्थे छष्प्रत्ययो भवति । सलातुरः अभिजनोऽस्य सालानुरीय-पाणिनिः ॥

शाण्डिकशस्त्रैः सटशकसर्वकेऽसर्वसेनरैर्हयोधकुच-
वारेभ्यो ज्यः ॥ २११ ॥

शाण्डिकादिभ्यः सोऽस्याभिजन इत्यस्मिन्नर्थे ज्यप्रत्ययो भवति । शाण्डिकभ्यः । शाह्वयः । साटाः । शत्रयः । सार्धैः । मार्गमेन्यः । राक्षः । शौभ्यः । कौचसर्वः ॥

सिन्धुगान्धारिकदमीरमधुमन्किरिः रुन्वोरसासा-
त्ववर्णैर्गोव्दिददरत्कम्योऽजेभ्योऽग् ॥ २१२ ॥

सिन्ध्वादिभ्यः सोऽस्याभिजन इत्यर्थेऽणप्रत्ययो भवति । सैन्धवः । गान्धारः । काश्मीरः । माधुमतः । कैष्किन्धः । औरसः । साल्वः । वार्णवः । गाब्दिकः । दारतः । काम्बोजः । येऽत्र कच्छादिषु पठ्यन्ते तेषां तत एवाणि सिद्धे मनुष्यलक्षणस्यान्येषां जनपदलक्षणस्य बुजो वाधनार्थं वचनम् ॥

तक्षशिलाछगलग्रामणीवत्सोद्धरणकाण्डधारकैर्मेदुर-
किन्नरवर्वरावसानकंससङ्कुचितेभ्योऽञ् ॥ २१३ ॥

तक्षशिलादिभ्यः सोऽस्याभिजन इत्यस्मिन्नर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । ताक्षशिलः । छागलः । ग्रा(मि?म)णः । (वात्सोद्धरणः)काण्डधारः । कैर्मेदुरः । कै(न्द ? न्न)रः । वार्धरः । आवसानः । कांसः । साङ्कुचितः । अवृद्धेभ्यः शेषेऽणि, घाहीकग्रामेभ्यस्तु ठञ्जिठयोः प्राप्तयोर्वचनम् ॥

सिंहक्रोष्टृभ्यां कर्णकात् ॥ २१४ ॥

सिंह क्रोष्टृ इत्येताभ्यां परो यः कर्ण(क)शब्दस्तदन्तात् सोऽस्याभिजन इत्यस्मिन्नर्थे अणप्रत्ययो भवति । सिंहकर्णकः । क्रौष्टृकर्णकः ॥

तूदीवर्मतीभ्यां ढञ् ॥ २१५ ॥

तूदीवर्मतीभ्यां सोऽस्याभिजन इत्यस्मिन्नर्थे ढञ्प्रत्ययो भवति । तौदैयः । वार्मतेयः ॥

भक्तिः ॥ २१६ ॥

सोऽस्येति वर्तते इति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठचर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत् तत् प्रथमासमर्थं भक्तिश्चेत् स भवति । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । सुधो भक्तिरस्य सौध्नः । माधुरः । राष्ट्रियः । ग्रामीणः ॥

महाराजाढक् ॥ २१७ ॥

महाराजशब्दात् सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । महाराजो भक्तिरस्य माहाराजिकः ॥

अचित्ताददेशकालात् ॥ २१८ ॥

अदेशकालाद् देशकालवर्जितादचेतनात् सोऽस्य भक्तिरित्यस्मिन्नर्थे
ठक्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । वृद्धाच्छं परत्वाद् वावते । अप्पा भ-
क्तिरस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । अचित्तादिति किम् । दैवदत्तः । अ-
देशकालादिति किम् । सौमः । हैमनः ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ २१९ ॥

आभ्यां सोऽस्य भक्तिरित्यस्मिन्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति । वासुदेवकः ।
अर्जुनकः ॥

गोत्राद् बहुलं वुञ् ॥ २२० ॥

गोत्रे यो विहितस्तदन्तात् सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे बहुलं वुञ्प्रत्ययो
भवति । अणोऽपवादः । वृद्धाच्छं परत्वाद् वावते । औषगवकः । कापट-
वकः । दाक्षकः । बहुलमिति किम् । पाणिनीयः ॥

क्षत्रियात् ॥ २२१ ॥

क्षत्रियवाचिनः सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे बहुलं वुञ्प्रत्ययो भवति ।
नाकुलकः । साहदेवकः । बहुलमिति किम् । पौरवीयः ॥

जनपदवत् सर्वं तत्सरूपाद् बहुत्वे ॥ २२२ ॥

बहुत्वे जनपदसमानरूपक्षत्रियवाचिनः सोऽस्य भक्तिरित्यस्मिन्नर्थे
जनपदवत् सर्वं भवति । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः ।
तद्ददङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः । सर्वमिति किम् । प्रकृति-
रपि जनपदवद् यथा स्यात् । माद्रो वा अन्यो वा भक्तिरस्य मद्रकः ।
वृजिकः । तत्सरूपादिति किम् । अनुपण्डो जनपदः, पौरवो राजा, स भाक्ति-
रस्य पौरवीयः । बहुत्व इति किम् । एकत्वद्वित्वयोरसारूप्यादपि यथा
स्यात् । आङ्गकः आङ्गो वा भक्तिरस्याङ्गकः । क्षत्रियादित्येव । पाञ्चाला
ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ २२३ ॥

प्रकर्षेण व्याख्यातमध्यापितं वा प्रोक्तं नतु कृतमेव । 'कृते ग्रन्थ'
इति गतत्वात् । तेनेति तृतीयासमर्थात् प्रोक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित-
मणादयो भवन्ति । उशनसा प्रोक्तमौशनसम् । घार्हस्पतम् । पाणिनीयम् ।
आपिशलम् । श्लोकशास्त्राद्यभिधीयते । वेदे तूत्तरसूत्रेणाभ्येतृवेदित्रोरेव
प्रत्ययो भवति ॥

छण्णिथित्सु (?) शौनकादिभ्यः ॥ २२४ ॥

मधुरादिभ्योऽण् ॥ २२५ ॥

प्राक्कल्पात्तेभ्यः ॥ २२६ ॥

वेदं वेत्त्यधीते ॥ २२७ ॥

तेन प्रोक्तमिति वर्तते । तृतीयासमर्थात् प्रोक्त वेदं वेत्त्यधीते इत्ये-
तयोर्ध्याविहितमणादयो भवन्ति । पिप्पलादेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते
वा पैप्पलादाः । मौदाः । मैत्रायणादीयाः । पारायणीयाः । वेदमिति किम् ।
पिप्पलादेन प्रोक्तं श्लोकं विदन्त्यधीयते वेति वाक्यमेव भवति ॥

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥ २२८ ॥

तित्तिरिप्रभृतिभ्यस्तेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते इत्येतयोरर्थयोश्छण्-
प्रत्ययो भवति । तित्तिरिणा प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा तैत्तिरीयाः । वार-
तन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । औखीयाः । वेदमित्येव । तित्तिरिणा प्रोक्तं
श्लोकं विदन्त्यधीयते वेति वाक्यमेव ॥

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां कल्पं च णिनिः ॥ २२९ ॥

तेन प्रोक्तं वेदं कल्पं वा विदन्त्यधीयते इत्यर्थयोर्णिनिप्रत्ययो
भवति । काश्यपेन प्रोक्तं कल्पमधीयते काश्यपिनः । कौशिकिनः । ऋषि-
भ्यामिति किम् । इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तः कल्पः काश्यपीयः ।
कल्पं चेति किम् । काश्यपीया पुराणसंहिता ॥

शौनकसाङ्गरवसापेयशाप्येयवाजसनेयखाडायनक-
पायतलस्तम्भस्कन्धदेवदर्शरज्जुकण्ठकठशठेभ्यः ॥ २३० ॥

शौनकादिभ्यस्तेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते इत्यर्थयोर्णिनिप्रत्ययो
भवति । शौनकिनः । साङ्गरविणः । सापेयिनः । शाप्येयिनः । वाजसने-
यिनः । खाडायनिनः । एतेभ्यश्छे प्राप्ते । कापायिणः । तालिनः । स्ताम्भिनः ।
स्कान्धिनः । दैवदर्शिनः । राज्जुकण्ठिनः । (काण्ठिनः ?) काठशठिनः ।
एभ्योऽणि प्राप्ते वचनम् ॥

हरिद्रुतुम्बुरुलपालम्बिपलिङ्गकमलश्यामायनर्चाभैता-
ण्ड्यरुणिभ्यः ॥ २३१ ॥

हरिद्रुप्रभृतिभ्यस्तेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयत इत्यनयोरर्थयोर्णिनि-
प्रत्ययो भवति । छाणोरपवादः । हारिद्रविणः । तौम्पुरविणः । औल-
पिनः । आलम्बिनः । पालिङ्गिनः । कामलिनः । श्यामायनिनः । आर्चा-
भिनः । ताण्डिनः । आरु(ण्यनि ? णि)नः ॥

कठचरकाल्लुक् ॥ २३२ ॥

कठ चरक इत्येताभ्यां तेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयत इत्यनयोरर्थ-
योरुत्पन्नस्य णिनेरणो वा लुग् भवति । कठेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते
वा कठाः । चरकाः ॥

कलापिनोऽण् ॥ २३३ ॥

कलापिन्शब्दात् तेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयत इत्यनयोरर्थयोरण-
प्रत्ययो भवति । कलापिना प्रोक्त वेद विदन्त्यधीयते वा कालापाः ।
सामान्येनाणि सिद्धे पुनर्वचनं 'पुरा(णार्थे ? णर्णे) ब्राह्मणमित्यनेन णि-
निर्मा भूदिति । मन्त्रब्राह्मणयोर्हि वेदं समामनन्ति ॥

छगलिनो ढिनुक् ॥ २३४ ॥

छगलिन्शब्दात् तेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते इत्येतयोरर्थयोर्ढि-
नुक्प्रत्ययो भवति । छगलिना प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा छागले-
यिनः ॥

कर्मन्दकृशाश्वभ्यां भिक्षुनटसूत्रमिनिः ॥ २३५ ॥

कर्मन्द कृशाश्व इत्येताभ्यां तेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं नटसूत्रं च विदन्त्य-
धीयते वा इत्यर्थयो(र्णि ? रि)निप्रत्ययो भवति । कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षु-
सूत्रं विदन्त्यधीयते वा कर्मन्दिनः । भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः । वेदा-
ध्ययनयोः प्रत्येकं सम्बन्धप्रसिद्धेर्यथासङ्ख्यं न भवति ॥

पाराशर्यशिलालिभ्या णिनिः ॥ २३६ ॥

पाराशर्य शिलाळि इत्येताभ्यां तेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं (नटसूत्रं च) विदन्त्यधीयते वेत्त्यनयोरर्थयोर्णिनिप्रत्ययो भवति । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं विदन्त्यधीयते वा पाराशरिणो भिक्षवः । शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रं विदन्त्यधीयते वा शैलालिनो नटाः ॥

पुराणर्षेर्ब्राह्मणम् ॥ २३७ ॥

पुराण(र्षि)वाचिनस्तेन प्रोक्तं ब्राह्मणं वेत्त्यधीते वेत्त्येतयोरर्थयोर्णिनिप्रत्ययो भवति । शाठ्यायनेन प्रोक्तं ब्राह्मणं विदन्त्यधीयते वा शाठ्यायनिनः । ऐतरेयिणः । भाल्लविनः । पुराणग्रहणं किम् । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि । शकलादिपाठात् अण् ॥

कल्पे ॥ २३८ ॥

योगविभागाद् वेत्त्यधीते इति निवृत्तम् । तेन प्रोक्तमिति वर्तते । पुराणर्षिवाचिभ्यस्तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्नर्थे कल्पेऽभिधेये णिनिप्रत्ययो भवति । पिङ्गेन प्रोक्त. पैङ्गी कल्पः । आरुणपराजी । येऽपि पैङ्गिनं कल्पं विदन्त्यधीयते वा तेऽपि पैङ्गिनः । आरुणपराजिनः । प्रोक्ताल्लुगुक्त एव । पुराणर्षेरिति किम् । आश्रमरथः कल्पः ॥

अथर्वणोऽण् वेदे ॥ २३९ ॥

अथर्वणस्तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्नर्थे वेदेऽभिधेयेऽण्प्रत्ययो भवति । अथर्वणा प्रोक्तम् आथर्वणो वेदः ॥

लुक् च वा ॥ २४० ॥

अथर्व(ण्?ञ्)शब्दात् तेन प्रोक्तमित्यर्थे वेदेऽभिधेयेऽण्प्रत्ययस्य लुक् च वा भवति । अथर्वणा प्रोक्तो वेदः अथर्वा । वाग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

वसिष्ठादिभ्योऽनुवाकादिषु ॥ २४१ ॥

वसिष्ठादिभ्यस्तेन प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे अनुवाकादिष्वभिधेयेषूपत्पन्नस्याणादेर्लुग् (वा) भवति । वसिष्ठेन प्रोक्तोऽनुवाकोऽध्यायो वा वसिष्ठः वासिष्ठः । विश्वामित्रः विश्वामित्रः ॥

तेनैकदिक् ॥ २४१ ॥

तेनेति सहार्थतृतीयान्तेन तुल्यदिगित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सूयैकदिक् सौरी बलाका । सुदासा तुल्यदिक् सौदामनी विद्युत् । हिमवता समानदिक् हैमवती गङ्गा त्रिककुदा एकदिक् त्रैककुदी लङ्का ॥

तसिश्च ॥ २४३ ॥

तेनेति सहार्थतृतीयान्तेन तुल्यदिगित्यस्मिन्नर्थे तसिश्च प्रत्ययो भवति । सुदासा तुल्यदिक् सुदामतः । हिमवतः । त्रिककुतः । मुखतः । पार्श्वतः । पृष्ठतः ॥

उरसो यच्च ॥ २४४ ॥

उरश्शब्दात् तेनैकदिगित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति, चकारात् तसिश्च । उरसा एकदिक् उरस्य- उरस्तः ॥

उपज्ञाते ॥ २४५ ॥

तेनेति तृतीयाथे समर्थादुपज्ञातेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातं, स्वयमभिसम्बुद्धमित्यर्थः । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयमकालकं व्याकरणम् । चान्द्र(मस ?)संज्ञकं व्याकरणम् । काश-कृत्स्नम् । गुरुजाघवम् । आपिशठम् । आन्तःकरणम् ॥

कृते ग्रन्थे ॥ २४६ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमणादयो भवन्ति । शिवेन प्रोक्तो ग्रन्थः शैवः । इष्टकाभिः कृतः प्रासादः ऐष्टकः । (प्रासादः ?) नारदेन कृतं गीतं नारदीयम् । मनसा कृता मानसी कथा इति । लक्षणा कृतः प्रासाद इत्यादावनाभिधानान्न भवति ॥

संज्ञायां मक्षिकासरधार्गमुत्पुत्तिकादिभ्यः ॥ २४७ ॥

मक्षिकादिभ्यस्तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां यथाविहितं ....

....	....	....	....	....	....
....	....	..	....	....	....
....	....	...	....	....	....

क्षुद्राभ्रमरवटरपा(त्र ? द)पादञ् ॥ २४८ ॥

... ..
 ... ..
 ... .. वातपीयः (१) ॥

पुरुषाङ्गञ् ॥ २४९ ॥

पुरुषशब्दात् तेन कृतमित्यर्थे ढञ्प्रत्ययो भवति । पुरुषेण कृतं पौरुषेयम् ॥

कुलालकुम्भकारकर्मारवरुडनिषादचण्डालश्वपाकानहु-
 द्ब्राह्मणपरिषद्वेवराजकुरुसेनासैरन्ध्रीबन्धुभ्यो वुञ् ॥ २५० ॥

कुलालादिभ्यस्तेन कृतमित्यास्मिन्नर्थे संज्ञायां वुञ्प्रत्ययो भवति । कुलालेन कृतं कौलालकम् । कौम्भकारकम् । कार्मारकम् । वारुडकम् । नैषादकम् । चाण्डालकम् । शौपाककम् । धानहुहकम् । ब्राह्मणकम् । परि-
 यदकम् । दैवराजकम् । कौरवकम् । सैनकम् । सैरन्ध्रिकम् । बान्धवकम् । संज्ञाग्रहणानुवृत्तेर्घटशरावोदञ्चनाद्येव । कौलालकं घटादि । वारुडकं शूर्पादि । एवमन्यत्राप्यभिधेयनियमो भवति ॥

तस्येदम् ॥ २५१ ॥

तस्येति पृष्ठीसमर्थादिदमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमणादयो धादयश्च भवन्ति । उपगोरिदमौपगवम् । चार्हस्पत्यम् । राजापत्यम् । औत्सम् । औद(प ? पा)नम् । दैवम् । गव्यम् । आग्नेयम् । कालेयम् । श्लेणम् । पाँस्नम् । राष्ट्रीयम् । ग्राम्यमिति । (प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः) पृष्ठच्यर्थात् तत्स-
 म्वन्धमात्रं च विवक्षितम् । यदन्यत् लिङ्गसङ्ख्याप्रत्यक्षपरोक्षादिकं तत् सर्वं मविवक्षितम् । देवदत्तस्यानन्तरमित्यादावनभिधानात् प्रत्ययो (न) भवति ॥

रथाद् वोढरि यत् ॥ २५२ ॥

रथशब्दात् पृष्ठयन्तात् तस्येदमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यत् तदिदमा व्यपदेश्यं वोढा चेत् स भवति । रथस्य वोढा रथ्योऽश्वः ॥

सपूर्वाच्च ॥ २५३ ॥

सपूर्वाद् रथशब्दात् तस्य बोद्धेत्येतास्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ।
द्वयो रथयोर्वोदा द्विरर्थः । त्रिरर्थः । द्विगोरप्यनजादित्वात् लुक् ।
'प्रातिपदिकेने'ति तदन्तविधिप्रतिषेधात् सपूर्वाच्च प्राप्नोतीति वचनम् ॥

अङ्गे च ॥ २५४ ॥

रथशब्दात् पष्ठयन्तात् केवलात् सपूर्वाच्च तस्येदमित्यर्थे यत्प्रत्ययो
भवति । रथस्येदं रथं चक्रं युगम् । परमरथ्यम् ॥

पत्रादेरञ् ॥ २५५ ॥

पत्रपूर्वाद् रथशब्दात् तस्येदमित्यर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । पत्रं वाहनम् ।
अश्वयुक्तो रथः । तस्येदमाश्वरथम् । परत्वाच्छमपि पाथते । रासमरथम् ॥

पत्राद् वाह्ये ॥ २५६ ॥

पत्रवाचिनस्तस्येदमित्यर्थे वाह्येऽभिधेयेऽञ्प्रत्ययो भवति । अश्व-
नामयं वहनीयः आश्वो रथः । रासमः । वाह्य इति किम् । अश्वानामिदं
गृह्यलगाश्वं रासममित्यणेषु भवति ॥

अध्वर्युपरिपद्भ्यां च ॥ २५७ ॥

आभ्या च तस्येदमित्यर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । अज्य-
योरिदमाध्वर्यवम् । पारिपदम् ॥

हलसीराठक् ॥ २५८ ॥

हलसीराभ्यां तस्येदमित्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
हलस्येदं हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वाद् वैरे बुद्धदेवासुरादिभ्यः ॥ २५९ ॥

द्वन्द्व(शब्दा ? संज्ञका)त् प्रातिपदिकान् देवासुरादिवर्जितान् तस्येद-
मित्यर्थे वैरेऽभिधेये नुन्प्रत्ययो भवति । ब्राह्मवमालङ्कारानामिदं वैरं ब्राह्मव
सालङ्कारनिका । काकोलूकस्येदं वैरं काकोलूकिका । एतमहिमकुडिका
श्वसृगालिका । स्वभावतः स्त्रीलिङ्गाः । अणोऽयमपवादः । छं तु परत्वाद्
पाथते । अदेवासुरादिभ्य इति किम् । देवासुर राशोसुरम् ॥

विवाहे ॥ २६० ॥

द्वन्द्वसंज्ञकात् प्रातिपदिकात् तस्येदमित्यर्थे वु(ञ्? न्)प्रत्ययो भवति विवाहेऽभिधेये । अत्रिभरद्वाजानां विवाहः अत्रिभरद्वाजिका । वसिष्ठकाश्यपिका । भृग्वङ्गिरसिका । वत्सकुशिकिका । गर्गभार्गविका ॥

नटाञ्च्यो नृत्ते ॥ १७६ ॥

नटशब्दाद् नृत्तेऽभिधेये व्यप्रत्ययो भवति । नटानां नृत्तं नाट्यम् । नृत्त इति किम् । नटानामिदं गृहम् ॥

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबृहवृच्चेभ्यो धर्माग्नायस-
ङ्घेषु ॥ २६२ ॥

छन्दोगादिभ्यस्तस्येदमित्यर्थे धर्मादिष्वभिधेयेषु व्यप्रत्ययो भवति । छन्दोगानां धर्म आग्नाय. सङ्घो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बृहवृच्यम् । धर्मादिष्विति किम् । छन्दोगानां गृहं छान्दोगम् ॥

आथर्वणिकादाणिकलोपश्च ॥ २६३ ॥

आथर्वणिकशब्दात् तस्येदमित्यर्थे धर्मादिष्वभिधेयेषु अण् इकलोप-
श्चास्य (वा ?) भवति । अथर्वणा प्रोक्तो वेद आथर्वणस्तमधीते वेद वा
आथर्वणिकः । वसन्तादित्वात् ठक् । अत एव निपातनाद् गणपाठसाम-
र्थ्याद्वा प्रोक्ताल्लुग् (न) भवति । आथर्वणिकानां धर्म आग्नायस्सङ्घो वा
आथर्वणः । चरणाद् वुञ्चि प्राप्ते वचनम् ॥

चरणाद् वुञ्च ॥ २६४ ॥

चरणवाचिनस्तस्येदमित्यर्थे धर्मादिष्वभिधेयेषु वुञ्चप्रत्ययो भवति ।
ग्लुचुवायनेरिदं ग्लौचुकायन(क)म् । औपगवकम् । गाढायनकम् । अणो
व्यमपवादः । छ तु परत्वाद् घाघते । कठानामयं धर्म आग्नायस्सङ्घो वा
काठकः । कालापकः । पप्पलादकः । मौदकः ॥

गोत्राददण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ २६५ ॥

गोत्रे यो विहितस्तदन्तात् तस्येदमित्यर्थे दण्डमाणवान्तेवासिर्वर्जिते
बुञ्जप्रत्ययो भवति । ग्लुचुकायनेरिदं ग्लौचुकायन(क)म् । औपगवकम् ।
नाडायनकम् । अणोऽयमपवादः । छं तु परत्वाद् वाधते । अदण्डमाण-
वान्तेवासिष्विति किम् । दाक्षः दण्डः माणवः अन्तेवासी वा इजो ...
लक्षणोऽणो भवति ॥

रैवतिकश्चापिसिक्षैमवृद्धिगौरग्रीव्यौदमेध्रौदवापिवै-
जवापिभ्यश्छः । २६६ ॥

रैवतिकादिभ्यस्तस्येदमित्यर्थे छप्रत्ययो भवति । गोत्रलक्षणस्य बुञ्जो-
ऽपवादः । रैवतिकस्यायं रैवतिकीयः । श्वापिसीयः । क्षैमवृद्धीयः । गौर-
ग्रीवीयः । औदमेधीयः । औदवापीयः । वैजवापीयः ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदाभ्यामण् ॥ २६७ ॥

आभ्यामणप्रत्ययो भवति । कुपिञ्जलस्यापत्यं कौपिञ्जलः । हास्ति-
पादस्यापत्यं हास्ति(पा ? प)दः । 'हस्तिनोऽपत्यानी'ति पादस्य पद्मावः ।
आभ्यां शिवाद्यणन्ताभ्यां गोत्रवाचिभ्यां तस्येदमित्यर्थे अणप्रत्ययो भवति ।
बुञ्जोऽपवादः । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः ॥

सङ्घाङ्कघोषलक्षणेऽव्यञ्जिजः ॥ २६८ ॥

अजन्ताद् यजन्तादिजन्ताच्च प्रातिपदिकात् तस्येदमित्यर्थे सङ्घाङ्क-
घोषलक्षणेऽणप्रत्ययार्थेषु अणप्रत्ययो भवति । विदानामयं वैदस्सङ्घः
अङ्कः घोषः । वैदं लक्षणम् । गर्गाणामयं गार्गस्सङ्घः अङ्कः घोषः । गार्गं
लक्षणम् । दा(क्षि ? क्षी)णामयं दाक्षः सङ्घः अङ्कः घोषः । दाक्षं लक्ष-
णम् । सङ्घादिष्विति किम् । विदानां गृहम् । गोत्रादित्येव । वातपीयः ।
अथाङ्कलक्षणयोः को विशेषः । लक्षणं लक्ष्यस्यैव चिह्नभूतं स्वं यथा विद्या
वेदानाम् । अङ्कन्तु स्वामिनिशेषज्ञापकः स्वस्तिकादिर्गवादिस्थः न गवा-
दीनां स्वं भवति । अणो णित्करणं ङीवर्यं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च । वैदी
विद्या अस्य वैदीविद्यः ॥

शाकलाद्या ॥ २६९ ॥

शाकलशब्दात् तस्येदमित्यर्थे सद्वादिष्वभिधेयेष्वण्प्रत्ययो वा भवति । शाकलेन प्रोक्तं वदमधीयते विदन्ति (वा) शाकलाः । तेषां सङ्घः शाकलः । शाकलकः । एवमङ्गः घोषः । शाकल लक्षणं शाकलकम् । पक्षे चरणलक्षणो वुञ् भवति ॥

वहेस्तुरिट् च ॥ २७० ॥

वहेः परो यन्तृच तृन्वा तदन्तात् प्रातिपदिकात् तस्येदमित्यर्थे षण्प्रत्ययस्तस्य च वा इडागमो भवति । संवेद्धुरिदं सांवहिरं सां-
वोद्गम् ॥

शरणेऽग्नीधो रञ् धञ्च ॥ २७१ ॥

अग्नीध ऋत्विग्विशेषात् तस्येदमित्यर्थे शरणेऽभिधेये (अ ? र)ञ्-
प्रत्ययो भवति धञ्चान्तादेशः । अग्नीध इदं शरणमाग्नीध्रम् । जश्त्वं मा
मृदिति तस्यैव धकारः क्रियते ॥

समिध आधाने पेण्यण् ॥ २७२ ॥

समिच्छन्दात् तस्येदमित्यर्थे आधानेऽभिधेये पेण्यण्प्रत्ययो भ-
वति । समिध आधीयन्ते अनेन सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ।
एकारो ङीपर्यः ॥

इति श्रीदण्डिनाथनारायणभट्टसमुद्भूताया सरस्वतीकण्ठाभरणस्य

व्याकरणस्य लघुवृत्तौ द्विदशोऽध्यायस्य

चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

तस्य विकारः ॥ १ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् विकार इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमणादयो भ-
वन्ति । प्रकृतेरप्यन्तर विकारः । किमिहोदाहरणम् । अप्राण्यप्युदा-
त्तमवृद्धं यस्य च नान्यत् प्रतिपदविधानमस्ति । (अश्मनो विकारः आ-

श्मनः, आरमः) । 'अश्मनो विकार' इति पाक्षिकृष्टिर्लोपः । मास्मनः । मा-
र्त्तिकः । एते निस्त्वरेणाद्युदात्ताः । तस्येत्यनुवर्तमाने पुनस्तम्बप्रद्वनं शैपि-
कनिवृत्त्यर्थम् । हलस्य विकारः हालः । भीरस्य गैरः । हलमीराट्ठः
इति ठङ् न भवति । वृजिनामवयवः वार्जः । मद्राणां माद्रः ।
'वृजिमद्रात् कन्' इति कन् न भवति । एवं श्रैगर्तः राह्वः इत्यादी
(मञ्छटा ?) द्यो न भवन्ति ॥

अवयवश्च प्राण्योपधिवृक्षेभ्यः ॥ २ ॥

प्राण्यादिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तस्यावयवशब्दान् तस्य विकार
इति चेतयोरर्थयोर्यथाविहितमणादयो भवन्ति । तत्र प्राणिभ्योऽञ्चं व
क्ष्यति । ओपधीभ्यः — मीर्षं काण्डं मीर्षं भस्म । वृक्षेभ्यः — कारीरं काण्डं
कारीरं भस्म । शैरीषं काण्डं शैरीषं भस्म । इत उत्तरे प्रत्ययाः प्राण्योपधि-
वृक्षेभ्यो विकारावयवयोः, अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे भवन्ति ॥

वित्वव्रीहिभुद्रमसूरगोधूमेधुवेणुकार्पाभीपाटलिकुटी-
रकर्कन्धूम्योऽण् ॥ ३ ॥

वित्वादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यस्तस्य विकारस्तस्यावयव इत्यर्थयोरण्य-
त्ययो भवति । अनुदात्तलक्षणस्य चात्रो वृद्धलक्षणस्य च षष्ठ्योऽणस्यः ।
वित्वस्य विकारः अवयवो वा वित्वः । व्रीहः । मीद्रः । मासूरः । गांधूमः ।
ऐक्षवः । वैणवः । कार्पासः । पाटलः । कुटीरः । कार्कन्ध्वः ॥

पलाशखदिरविक्रङ्कतशिशपास्यन्दनकरारयवासपू-
लाशशिरिपेभ्योऽञ्च ॥ ४ ॥

पलाशादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो विकारावयवार्थयोरण्यप्रत्ययवचकारा-
दण् च भवति । पलाशस्य विकारः अवयवो वा पाशाशः । खादिरः । वै-
कङ्कतः । शिशपः । स्यान्दनः । कारीरः । यावासः । (पा ? पो) लाशः ।
शैरीषः । अम्रणोः स्वरे विशेषः ॥

कोपधादण् ॥ ५ ॥

ककारोपधात् तस्य विकारः अवयव इत्येतयोरर्थयोरण्प्रत्ययो भवति । अजोऽनन्तरस्यापवादः । माधूकः । तैत्तिडीकः । दार्दुरूकः । कार्कवम् । न्यङ्कु, नैयङ्कवम् ॥

उवर्णान्तानुदात्तादिप्राणिभ्योऽञ् ॥ ६ ॥

उवर्णान्तादनुदात्तादे. प्राणिवाचिनश्च षष्ठ्यन्तात् तस्य विकारोऽवयव इत्यर्थयोरण्प्रत्ययो भवति । दैवदारवं काण्डम् । दैवदारवं भस्म । एव भाद्रदारवम् । आरटवम् । कापित्थं काण्डम् । कापित्थं भस्म । एवं दाधित्थम् । माहित्थम् । कापोतं मांसम् । कापोतं सक्थि । एवं तैत्तिरम् । मायूरम् ॥

रजतसीसकंसलोहोदुम्बरवीध्रदारुपीतदारुविभीतकरो-
हितकत्रिकण्टककण्टकारिभ्यश्च ॥ ७ ॥

रजतादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यस्तस्य विकारोऽवयव इत्यर्थयोरण् प्रत्ययो भवति । रजतस्य विकारः अवयवो वा राजतः । सैसः । कांसः । लौहः । औदुम्बरः । वैध्रदारवः । पैतदारवः । वैभीतकः । रौहितकः । त्रैकण्टक । काण्टकार(क?) : । ननु च विभीतकलोहितकत्रिकण्टकेभ्यः कोपधत्वात्, सीसलोहाभ्यामाद्युदात्तत्वादाणि प्राप्ते अञ् विधीयताम् । रज त दिभ्यस्त्वनुदात्तादित्वात् उवर्णान्तत्वाच्च प्राप्त एव किमर्थं विधीयते । 'मयड वेतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः' इति मयड्विकल्प वक्ष्यति । स एतेभ्यो मा भूदिति ॥

तालादण् धनुषि ॥ ८ ॥

तालशब्दाद् धनुष्यभिधेयेऽण्प्रत्ययो भवति । वृद्धलक्षणस्य म-
यटोऽपवादः । तालस्य विकारस्ताल धनुः । धनुषीति किम् । तालमयं
काण्डम् ॥

इन्द्रादालिसादिसायुधेभ्यः ॥ ९ ॥

इन्द्रशब्दात् परे ये आलिसादिसायुधशब्दास्तेभ्यस्तस्य विकारो-
ऽवयव इत्यर्थयोरणप्रत्ययो भवति .. .. . ॥

वर्हिणचपचमरपीयुक्षागवेधुकाश्यामाकेभ्यः ॥ १० ॥

वर्हिणस्य विकारोऽवयवो वा वर्हिणः । प्राणिलक्षणेऽत्रि प्राप्ते ।
चपो नाम वंशनिशेषस्तस्य विकारः चापः । अनुदात्तादित्वादञ् । चम-
रस्य विकारोऽवयवो वा चामरम् । प्राणिन्वादञेव । पैयुक्षः । अनुदात्तादि-
दित्वादञेव । गवेधुका(श्यामाऋ)योः कोपधत्वादाणि सिद्धे पुनर्वचन
मयद्बिकल्पो मा भूदिति । गवेधुकश्चरुर्भजति । श्यामाऋशब्दान् वृद्धलक्षणो
मयद् मा भूदिति । श्यामाकाना विकारः अवयवो वा श्यामाऋ इति ॥

हेमार्थात् परिमाणे ॥ ११ ॥

हेमार्थवाचिनः प्रातिपदिकात् तस्य विकार इत्यर्थे परिमाणेऽभिधेये-
ऽणप्रत्ययो भवति । हेमनो विकारः हैमनो निष्कः । हाटक जातरूपम् । का
र्पापण तापनीयम् । परिमाण इति किम् । हाटरुमयी यष्टिः ॥

त्रपुजतुनोः पुक् च ॥ १२ ॥

त्रपु जतु इत्येताभ्या तस्य विकार इत्यर्थे अणप्रत्ययः पुक् चागमो
भवति । ओरञ्जोऽपवाद । त्रपुणो विकारस्त्रापुपम् । जातुपम् ॥

मगलवैतयोर्भाषायामभक्षाञ्जदन्तयोः ॥ १३ ॥

ऽनुदात्तादित्वेनाञि गवेधुकाशब्दात् कोपधत्वेनाणि प्राप्तेऽपि पुनस्तयो-
र्विधानात् । श्यामाकशब्दात् वृद्धात् पूर्वविप्रतिषेधेन । तदुक्तं पुरस्तादे-
तेभ्यो मयण्मा भूदिति ॥

नित्यमेकान्नः ॥ १४ ॥

एकाचः प्रातिपदिकात् यथासम्भवं विकारेऽवयवे चार्थे नित्यं
मयट्प्रत्ययो भवति । वाङ्मयम् । त्वङ्मयम् । छङ्मयम् । मृन्मयम् ॥

गोः पुरीषे ॥ १५ ॥

गोशब्दात् पुरीषेऽर्थे मयट्प्रत्ययो भवति । गोः पुरीषं गोमयम् ।
पुंरीष इति किम् । गव्यं पयः । गव्यं सक्थि । 'गोरपि यद्' इति
यदेव भवति । ननु च विकारावयवाविह प्रकृतौ । पुरीषं गोर्न वि-
कारो नावयवः । एवमेतत् । किन्तु दोषधातुमलमूलं शरीरमिति विवक्षायां
तात्स्थ्यात् तद्वदुपचार इति गोः पुरीष पयश्च विकारो भवति ॥

छे ॥ १६ ॥

छविष्ये प्रातिपदिकात् विकारावयवयोर्नित्यं मयट्प्रत्ययो भवति ।
सालमयम् । आम्रमयम् ॥

शरदर्भतृणकुटीसोमबल्वजेभ्यः ॥ १७ ॥

शरदर्भादिभ्यो विकारेऽवयवे चार्थे नित्यं मयट्प्रत्ययो भवति ।
शरमयम् । दर्भमयम् । तृणमयम् । कुटीमयम् । सोममयम् । बल्वज-
मयम् ॥

व्रीहेः पुरोडाशे ॥ १८ ॥

व्रीहिशब्दात् पुरोडाशे विकारे नित्यं मयट्प्रत्ययो भवति । मित्वा-
घणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । पुरोडाश इति किम् । व्रीह ओदनः
व्रीही यवागूः ॥

तिलयवाभ्यामसंज्ञायाम् ॥ १९ ॥

तिल यव इत्येताभ्यामसंज्ञायां विकारावयवयोर्नित्यं मयट्प्रत्ययो
भवति । तिलमयम् । यवमयम् । असंज्ञायामिति किम् । तैलम् । यावकः ॥

पिष्टात् ॥ २० ॥

पिष्टशब्दात् (अ)संज्ञायां विकारे नित्य मयट्प्रत्ययो भवति । अणो-
ष्पनादः । पिष्टमयम् ॥

संज्ञायां कन् ॥ २१ ॥

पिष्टशब्दात् संज्ञाया विकारे कन्प्रत्ययो भवति । पिष्टस्य सुवर्णादे-
र्विकारः पिष्टकः । ननु संज्ञाया कन् वक्ष्यत्येव । नैतदस्ति । स ह्यत्यादि-
प्वयेषु । अयं तु विकारे । ततश्च संज्ञाया तैल यापकमित्यादिवदण् म ।
भूदिति पिष्टात् कन्विधानमर्थवद् भवति ॥

क्रीतवत् परिमाणात् ॥ २२ ॥

परिमाणवाचिनो विकारेऽयं क्रीत इव प्रत्ययविधिर्भवति । अणा-
दीनामपवादः । तत्र 'प्राग्वतेष्टञ्' इत्यत आरम्य क्रीतार्थे ये
ठन्प्रत्ययान्ताः ते परिमाणाद् भवन्ति । तत्र यथा गतेन क्रीत शत्यः
शतिकः, तथा शतस्य विकार शत्यः शतिकः, सहस्रस्य साहस्रः । यथा
द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीत द्विनिष्क द्वेनि(?)ष्किक इति 'द्वित्रिवद्वादे-
निष्कविस्ताद्' इति विकल्पो न लुक्, तथा द्वयोर्निष्कयोर्विकारः द्विनिष्कः
(द्वेनि ? द्विर्ने)ष्किक इत्यत्रापि भवति ॥

शम्याष्टलञ् ॥ २३ ॥

शमीशब्दात् विकारावयवयो(र्ष् ? ष्टल)ञ्प्रत्ययो भवति । शम्या
विकारः अवयवो वा शामीली (शममीली ?) । (प ? ट)कारो ङीवर्थः ॥

उष्ट्राद् वुञ् ॥ २४ ॥

उष्ट्रशब्दात् विकारावयवयो(र्षु ? ष्ट्र)ञ्प्रत्ययो भवति । उष्ट्रस्य विकारो-
ऽवयवो वा औष्ट्रकम् ॥

उमोर्णाभ्यां वा ॥ २५ ॥

उमा ऊर्णा इत्येताभ्यां विकारावयवयो(र्षु ? ष्ट्र)ञ्प्रत्ययो वा भवति । औ-
मकम् औमम् । और्णकम् और्णम् ॥

एणीकोशाड्डञ् ॥ २६ ॥

एणीकोशाभ्यां विकारावयवयोर्दञ्प्रत्ययो भवति । ऐणेयं मांसम् ।
ऐणेयं सक्थि । पुंसस्तावत् प्राणिलक्षणोऽजेव भवति । ऐणं मांसम् ऐणं
सक्थि । कौशस्य विकारः कौशेयं वस्त्रं सूत्रं वा । अनभिधानाद् भस्मादे-
..... भवति । अप्राण्योपधिबृक्षत्वादवयवे न भवति ॥

पुरुषाद् वधे च ॥ २७ ॥

पुरुषशब्दाद् विकारावयवयोर्वधे चार्थे ढञ्प्रत्ययो भवति । पुरुषस्य
विकारोऽवयवो वधो वा पौरुषेयः ॥

ह्योगोदोहात् खञ् ह्यिङ्गुश्चास्य संज्ञायाम् ॥ २८ ॥

ह्योगोदोहशब्दात् विकारेऽभिधेये संज्ञायां खञ्प्रत्ययो ह्यिङ्गुश्चा-
स्यादेशो भवति । ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गुर्वीनं नवनीतं घृतं वा । सं-
ज्ञायामिति । ह्योगोदोहस्य विकार उदश्चित् ह्यौगोदोहमित्यण्वेव भवति ॥

अपो यञ् वा ॥ २९ ॥

अप्शब्दाद् विकारे यञ्प्रत्ययो वा भवति । एकाज्जलक्षणस्य मयटो-
ऽपवादः । अपां विकारः आप्यम् अम्मयम् ॥

पयसो यत् ॥ ३० ॥

पयसो विकारे यत्प्रत्ययो भवति । पयसः ॥

द्रोश्च ॥ ३१ ॥

द्रुशब्दाद् विकारावयवयोर्द्यत्प्रत्ययो भवति । द्रव्यम् ॥

माने वयः ॥ ३२ ॥

द्रुशब्दान्माने विकारे वयप्रत्ययो भवति । द्रुवयं मानम् ॥

फले लुक् ॥ ३३ ॥

विकारावयवयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुक्
भवति । आमलक्याः फलमामलकम् । वृद्धलक्षणस्य मयटो लुक् ।

कुवल्याः फलं कुवलम् । वदर्याः वदरम् । अनुदात्तादिलक्षणस्याजो लुक् ।
मल्लातक्याः मल्लातकम् । कोपधलक्षणस्याणो लुक् ॥

प्लक्षन्यग्रोधाश्वत्थेङ्गुदीवेणुवृहतीशिग्रुकर्कन्धुभ्योऽण् ॥

प्लक्षादिभ्यः फले विकारेऽवयवे वा अणप्रत्ययो भवति । अ(न्त ?ञ्)-
लुकोऽपवादः । प्लक्षस्य फलं प्लक्षम् । नैयग्रोधम् । आश्वत्थम् । ऐङ्गुदम् ।
वैणवम् । चार्हतम् । शैग्रवम् । कार्कन्धवम् ॥

जम्बवा वा ॥ ३५ ॥

जम्बूशब्दात् फले विकारेऽणप्रत्ययो वा भवति । अ(न्त ?ञ्)लुको-
ऽपवादः । जम्बवाः फलं जाम्बवम् ॥

लुप् च ॥ ३६ ॥

जम्बवाः फलेऽणो लुप् च भवति । जम्बूः ॥

हरीतकीपथ्याम्लिकान्त्रिच्चाद्राक्षामृद्धीकापिप्पली-
कणाकोशातकीश्वेतपाक्यादिभ्यः ॥ ३७ ॥

हरीतक्यादिभ्यः फले विकारे समुत्पन्नस्याजादेलुप् भवति । हरी-
तकी । पथ्या । अम्लिका । चिच्चा । द्राक्षा । मृद्धीका । पिप्पली । कणा ।
कोशातकी । श्वेतपाकी । आदिग्रहणाद्धौतैलाकर्कार्कटीप्रभृतयो भवन्ति ॥

फलपाकशोपिभ्यश्च गोधूमादिभ्यः ॥ ३८ ॥

फलपाकेन शुष्यन्ति ये गोधूमादयस्तेभ्यः फले विकारे चावयवे
चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुप् भवति । गोधूमाः । मसूराः । मुद्राः । मापा ।
यवाः । तिलाः । कुलुत्था इति ॥

पुष्पमूलेषु मालतीशेफालिकामल्लिकानवमालि-
कांशुमतीवृहतीविदारीहरिद्राभ्यः ॥ ३९ ॥

पुष्पेषु मूलेषु च विकारावयवेषु मालत्यादिभ्यो विहितस्य प्रत्ययस्य
लुप् भवति । मालत्या । पुष्पं मालती । शेफाली । मल्लिका । अंशुमत्या

मूलमंशुमती । बृहती । विदारी । हरिद्रा । आदिग्रहणान्माधवीमुस्तादयो भवन्ति । फलितस्य पुष्पितस्य वा वृक्षादेः फलं पुष्पं वा विकारोऽवयवश्च भवति । पल्लवितस्येव पल्लवः, मूलं चारम्भकत्वादवयव एव भवति ॥

न वरणपाटलैरण्डाल्वादिभ्यः ॥ ४० ॥

वरणादिभ्यः पुष्पमूलयोर्विकारयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुप् (वा ?) न भवति । वरणस्य पुष्पाणि वारणानि । पाटलायाः पाटलानि । एरण्डस्य मूलानि ऐरण्डानि । आल्वाया मूलानि (आल्वानि ।) आदिग्रहणाद् यथादर्शनमन्येऽपि भवन्ति ॥

करवीराशोकचम्पककदम्बादिभ्यो लुक् ॥ ४१ ॥

करवीरादिभ्यः पुष्पे विकारेऽवयवे वा समुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । करवीरस्य पुष्पं करवीरम् । अशोकम् । चम्पकम् । कदम्बम् । आदिग्रहणात् कर्णिकारकोविदारादीनि भवन्ति ।

शिरीषह्वीबेरादिभ्यो वा ॥ ४२ ॥

शिरीषह्वीबेरादिभ्यः पुष्पमूलयोर्विकारावयवयोरुत्पन्नस्य लुम्वा भवति । शिरीषस्य पुष्पाणि शिरीषाणि । शैरीषाणि । ह्वीबेरस्य मूलानि शैबेराणि । ह्वीबेराणि । आदिग्रहणाद् यथादर्शनमन्येऽपि भवन्ति ॥

कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ लुक् च ॥ ४३ ॥

कंसाय इदं कंसीयम् । परशवे इदं परशव्यम् । 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतावि'ति कृतयोश्छयतोः कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां तस्य विकार इत्यस्मिन्नर्थे यञ्जौ प्रत्ययौ भवतः । तस्मिन्नियोगेन च छयतोर्लुक् भवति । कंसीयस्य विकारः कांस्यम् । परशव्यस्यायसो विकारः पारशवः ॥

न हिरद्रुवयगोमयफलेभ्यः ॥ ४४ ॥

द्रुवयगोमयफलवर्जितेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विकारावयवयोर्दिः प्रत्ययो (न) भवति । कपोतस्य विकारः अवयवो वा कापोतः । 'तस्य विकारः अवयवो वा' इति वृद्धान्मयण्ण भवति । एवं वैशः । कार्कवः । ऐणेयः । शामीलः । औष्कः । कांस्यः । पारशव इति । अद्रु-

वयगोमयफलेभ्य इति किम् । द्रौवयं खण्डम् । गोमय भस्म । कापित्यो रसः । कथं कपोतस्य मांसं कापोतम् । तस्य विकारः कापोतो रसः । पलाशस्यावयवः पालाशी शाखा तस्या अवयवः पालाशी समिदिति । विकारेऽपि प्रकृतिशब्दो वर्तते । यथा मुद्गैः शालीन् भुङ्क्ते । मुद्गविकारैः शालिविकारानिति गम्यते । गोभिस्सन्नद्धौ वहति । गोविकारैश्चर्मभिरिति गम्यते । अवयवेऽप्यवयवविशब्दो वर्तते । पूर्वं पञ्चालाः । ग्रामो दग्धः पटो दग्ध इति । तत्र विकारवृत्तेः प्रकृतिशब्दात् अवयववृत्तेरवयवविशब्दाच्च प्रत्ययो भवति । विकारविकारोऽपि विकार एव । अवयवावयवोऽप्यवयव एवेति ॥

प्राग्बहतेष्टक ॥ ४५ ॥

‘तद्बहति युगप्रासङ्गाम्यामि’ति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्बहतिसशब्दनाद् येऽर्थोऽस्तेषु ठक्प्रत्ययो वेदितव्यः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । दध्ना संस्कृतदाधिकमित्यणादीनां सप्तानामुत्सर्गाणां पूर्णो विधिः ॥

तेन जितं करणात् ॥ ४६ ॥

तेनेति करणतृतीयान्तात् जितमित्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । शलाकाभिः शालाकिरुम् । करणादिति किम् । देवदत्तेन जितम् । करणमिह प्रसिद्धं गृह्यते । तेन सेनया जितमित्यादौ प्रत्ययो न भवति ॥

जयति दीव्यति खनति ॥ ४७ ॥

तेनेति करणतृतीयासमर्थात् जयति दीव्यति खनतीत्येतेष्वर्थेषु ठक्प्रत्ययो भवति । अक्षैर्जयति दीव्यति आक्षिकः । शालाकिरुः । खनित्रेण खनति खानित्रकः । कौर्दाकिरुः । क्रियाप्रधानत्वेऽप्याख्यातानां तद्धितः स्वभावात् साधनप्रधानः । प्रसिद्धकरणग्रहणादङ्गुल्यादौ न भवति ॥

संस्कृतम् ॥ ४८ ॥

तेनेति करणतृतीयासमर्थात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । सत उल्कार्याधानं संस्कारः । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारिच-

कुलुत्थकोपधादण् ॥ ४९ ॥

कुलुत्थात् ककारोपधेभ्यश्च करणतृतीयान्तेभ्यः संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थेऽणप्रत्ययो भवति । ठकोऽपवादः । कौलत्यम् । तैत्तिडीकम् । दाद्धरुकम् ॥

तरति ॥ ५० ॥

करणतृतीयान्तात् तरतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । उद्दुपेन ... औष्ठिकः । काण्डप्लवेन काण्डप्लविकः ॥

गोपुच्छाद्दृञ् ॥ ५१ ॥

गोपुच्छशब्दात् तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । गौपुच्छिकः । स्वरे विशेषः ॥

द्वञ्चनौभ्यां ठन् ॥ ५२ ॥

द्वचचः प्रातिपदिकान्नौशब्दाच्च तेन तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । घटेन तरति घटिकः । चाहुकः । चाहुका । नाविकः नाविका ॥

चरति ॥ ५३ ॥

तेनेति तृतीयान्ताचरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । चरतिर्गतौ भक्षणे च वर्तते । औष्टिकः । शाकटिकः । (पू? पौ)टिकः । शार्ङ्गवेरिकः ॥

आकर्षात् घृल् ॥ ५४ ॥

आकर्षशब्दात् तेन चरतीत्यर्थे घृन्प्रत्ययो भवति । आकर्षेण चरति आकर्षिकः । पकारो ङीपर्यः । आकर्षिकी । लकारः स्वरार्थः । आकर्ष इति हेमपरीक्षार्थं उपल उच्यते ॥

पर्षाश्चाश्वत्थरथजालव्यालव्यासपादेभ्यः घृन् ॥

[॥ ५५ ॥

पर्षादिभ्यस्तेन चरतीत्येतस्मिन्नर्थे घृन्प्रत्ययो भवति । पकारो ङीपर्यः । पर्षिकः पर्षिकी । अश्विकः अश्विकी । अश्वत्थिकः । रथिकः ।

जालिकः । व्यालिकः । व्यासिकः । पादिकः । 'हिमहतिपत्रकापिपु(?)
पद्' इति पादस्य पद्भावः ॥

श्वगणाट्टञ् च ॥ ५६ ॥

श्वगणशब्दात् तेन चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । चकारात्
ष्टञ् च । श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वागणिकी । 'श्वादेरि(ञ् ? जि)
इति द्वारान्दिकार्यप्रतिषेधान् आदिवृद्धिर्भवति । श्वगणिकः । श्वगणिकी ॥

चेतनवाहार्धवाहपादप्रेषणसुखशय्यास्त्रिफणवेशशक्तिभ्यो
जीवति ॥ ५७ ॥

चेतनादिभ्यः तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । चेतनेन
जीवति चैतनिकः । वाहिकः । आर्धवाहिकः । पादिकः । प्रेषणिकः ।
सौखिकः । शायिकः । स्फैजिकः । वैशिकः । शाक्तिकः ॥

उपाद् देशवेशहस्तस्थानेभ्यः ॥ ५८ ॥

उप(पूर्वेभ्य) देशादिभ्यः प्रातेपदिकेभ्यस्तेन जीवतीत्यस्मिन्नर्थे
ठक्प्रत्ययो भवति । उपदेशेन जीवति औपदेशिकः । औपवेशिकः । औप-
हस्तिकः । औपस्थानिकः ॥

व्यस्ताच्च धनुर्दण्डात् ॥ ५९ ॥

धनुर्दण्डशब्दात् व्यस्तात् समस्ताच्च तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्र-
त्ययो भवति । धनुषा जीवति धानुष्कः । दण्डिकः । धानुर्दण्डिकः ॥

क्रयविक्रयाट्टन् ॥ ६० ॥

क्रयविक्रयशब्दाद् व्यस्तात् समस्ताच्च तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे
ठक्(?) प्रत्ययो भवति । क्रयेण जीवति क्रयिकः । विक्रयिकः । क्रय-
विक्रयिकः ॥

वस्त्रात् ॥ ६१ ॥

वस्नशब्दात् तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठन्प्रत्ययो भवति । वस्नेन जीवति वस्निकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ ६२ ॥

आयुधशब्दात् तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे छप्रत्ययो भवति । चकारा-
दृश्च । आयुधेन जीवति आयुधीयः आयुधिकः ॥

व्रातात् खञ् ॥ ६३ ॥

व्रातशब्दात् तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । नाना-
जातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजाधिनः सद्वा व्रातास्तत्सादृचर्यात् तत्कर्मापि
व्रातं, तेन जीवति व्रातीनः । अकारः स्वरार्थः वृद्धचर्थश्च । तेन(ती?)
व्रानीनाभा(र्या? र्य) इति 'तद्धितोऽञ्चृद्धिहेतुररक्तविकार' इति पुंवद्भाव-
प्रतिषेधो भवति ॥

उत्सङ्गोडुपोटुपोत्पुटपिटकपिटाकेभ्यो हरति ॥ ६४ ॥

उत्सङ्गादिभ्यस्तेन हरतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । उत्सङ्गेन
हरति औत्सङ्गिकः । औडुपिकः । औटुपिकः । औत्पुटिकः । पैटाकिकः ।
पैटाकिकः ॥

भस्त्राभरटभरणशीर्षभारांसभारेभ्यः ष्टन् ॥ ६५ ॥

भस्त्रादिभ्यस्तेन हरतीत्यस्मिन्नर्थे ष्टन्प्रत्ययो भवति । भस्त्रया
हरति भस्त्रिकः । भरटिकः । भरणिकः । शीर्षभारिकः । अंसभारिकः ।
केचिच्छीर्षभारांसभारेति पठन्ति । शीर्षभारिकः । 'सप्तम्या बहुलम्'
इत्यलुक् । पकारो ङीपर्यः । भस्त्रिकी भरटिकी ॥

विवधवीवधाद्वा ॥ ६६ ॥

विवध वीवध इत्येताभ्यां तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्टन्प्रत्ययो (वा)
भवति । विवाधिकः विवधिकी । वैवधिकः वैवधिकी । वीवधिकः
वीवधिकी । वैवधिकः वैवधिकी ॥

अण् कुटिलिकायाः ॥ ६७ ॥

कुटि(लि)काशब्दात् तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थेऽणप्रत्ययो भवति । कुटिलिकाशब्देन कुटिला गतिरग्रे वक्रा च लोहादिमयी सन्दंशाख्या यष्टि-
रुच्यते । कुटिलिकया हरति कौटिलिको मृगः । कुटिलिकया हरत्यङ्गारान्
कर्मारः ॥

अक्षयूतगतानुगतगतागतयातोपयातपादस्वेदनकण्ट-
कमर्दने यो निर्वृत्ते ॥ ६८ ॥

अक्षयूतादिभ्यस्तेन निर्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । अक्ष-
यूतेन निर्वृत्तमाक्षयूतिकम् । एवं गातानुगतिकम् । गातागतिकम् । यातोपया-
तिकम् । पादस्वेदनिकम् । काण्टकमर्दनिकम् ॥

जङ्घायाः प्रहतप्रहाराभ्याम् ॥ ६९ ॥

जङ्घायाः परौ यौ प्रहतप्रहारशब्दौ तदन्ताभ्या प्रातिपदिकाम्यां तेन
निर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । जङ्घाप्रहतेन निर्वृत्तं जाङ्घाप्रह-
तिकम् । जाङ्घाप्रहारिकम् ॥

भावादिमप् ॥ ७० ॥

भाववाचिनस्तेन निर्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे इमप्प्रत्ययो भवति ।
पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । (भे ? से)किमम् । कुटिमम् । राटिमम् ॥

क्त्रेः ॥ ७१ ॥

'द्विवतः चित्रः' इत्युक्तं, तदन्तात् तेन निर्वृत्तमित्यर्थे इमप्प्रत्ययो
भवति । करणेन निर्वृत्तं कृत्रिमम् । भृत्रिमम् । पक्त्रिमम् । उपत्रिमम् ।
पूर्वेण सिद्धे पुनर्विधानं तस्य केवलस्य प्रयोगो भा भूदिति ॥

अपमित्यात् कक् ॥ ७२ ॥

अपमित्येति त्यबन्तात् निर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे कक्प्रत्ययो भवति ।
अपमित्य निर्वृत्तम् आपमित्यकम् । अपमयेन निर्वृत्तितमित्यर्थः ॥

याचितात् कन् ॥ ७३ ॥

याचितशब्दात् तेन निर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
याचितेन निर्वृत्तं याचितकम् ॥

संसृष्टम् ॥ ७४ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् संसृष्टमित्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति ।
संसृष्टं संपृक्तं संभिन्नमित्यर्थः । दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ॥

चूर्णादिनिः ॥ ७५ ॥

चूर्णशब्दात् तेन संसृष्टमित्येतस्मिन्नर्थे इनिप्रत्ययो भवति । चूर्णेन
संसृष्टः चूर्णिनः अपूपाः । चूर्णिन्यो धानाः ॥

लवणाल्लुक ॥ ७६ ॥

लवणशब्दात् तेन संसृष्टमित्यर्थे ठको लुग् भवति । लवणेन संसृष्टः
लवणः सूपः । लवणा यवागूः ॥

मुद्गादण् ॥ ७७ ॥

मुद्गशब्दात् तेन संसृष्टमित्यर्थे अण्प्रत्ययो भवति । ठकोऽपवादः ।
मुद्गैः संसृष्टः मौद्गः । मौद्गा यवागूः ॥

उपसिक्तं व्यञ्जनेभ्यः ॥ ७८ ॥

व्यञ्जनवाचिभ्यस्तेनोपसिक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । दध्ना
उपसिक्त'ओदनः दाधिकः । सौपिकः । गौद्धिकः । पायसिकः ॥

ओजस्सहोम्भसा वर्तते ॥ ७९ ॥

ओज.प्रभृतिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो वर्तते इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति ।
ओजसा वर्तते औजसिकः । सहसा साहसिकः । अम्भसा आम्भसिकः ॥

तं प्रत्यनुभ्यामीपलोमकूलेभ्यः ॥ ८० ॥

प्रत्यनुभ्यां परे ये ईपलोमकूलशब्दास्तदन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त-
मिति द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्तते इत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । प्रतीपं वर्तते
प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । (आ ?) प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्राति-

कूलिकः आनुकूलिकः । नन्वकर्मको वृत्तिः तत् कथमत्र कर्माभिमन्धः ।
क्रियाविशेषणमकर्मरूपां कर्म भवति । तमिति पुल्लिङ्गरत्नसन्देहार्यः ।
सूत्रे(भि?) सहचालिङ्गकालाः स्वातन्त्र्येण भवन्ति ॥

परेर्मुखपार्श्वार्थ्याम् ॥ ८१ ॥

परेः परौ यैः मुखपार्श्वशब्दौ तदन्तात् प्रातिपदिकाद् द्वितीयासम-
र्थात् वर्तते इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । पारिमुखं वर्तते पारिमुखिकः ।
पारिपार्श्वं वर्तते पारिपार्श्विकः ॥

उञ्छति ॥ ८२ ॥

तमिति द्वितीयासमर्थात् उञ्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति ।
धदराण्युञ्छति चादरिकः । श्यामाकिरुः ॥

रक्षति ॥ ८३ ॥

तमिति द्वितीयासमर्थाद् रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति ।
समाजं रक्षति सामाजिकः । सान्निवेशिकः ॥

शब्ददुर्दुरं करोति ॥ ८४ ॥

शब्ददुर्दुरायां द्वितीयान्ताभ्यां करोतीत्येतास्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो
भवति । शब्दं करोति शब्दिकः । दार्दुरिकः ॥

पक्षिमत्स्यमृगाख्याद्वन्ति ॥ ८५ ॥

पक्षिणो मत्स्या मृगा इति य आख्यायन्ते तद्वाचिभ्यः शब्देभ्यो द्वि-
तीयान्तेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । पाक्षिकः । मात्स्यिकः ।
मागिकः । आ(दि?)स्या)ग्रहणात् पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्च भवति । शाकुनिकः ।
मायूरिकः । मैनिकः । शाफरिकः । हारेणिकः । सौरिकः । यथाविद्वान्
हन्ति अनिमिषान् हन्ति इति करमात्रं भवति । नैनन्मत्स्येत्यस्य
स्वरूपं न विशेषो न पर्यायः । अपि (तु) साधारणं विशेषणं यथा विद्वान्
भुजगाः अनिमिषा देवा इति ॥

परिपन्थं तिष्ठति च ॥ ८६ ॥

परिपन्थशब्दाद् द्वितीयान्तात् तिष्ठति हन्ति चेत्यनयोरर्थयोष्ठक्-
प्रत्ययो भवति । परिपन्थं तिष्ठति हन्ति वा पारिपन्थिकः । चौरः । अस्मा-
देव निपातनात् परिपन्थिशब्दोऽव्ययीभावे तत्पुरुषे वा (सा १) परिपन्थार्थे
साधुः ॥

माथान्तपदव्यनुपदाक्रन्दान् धावति ॥ ८७ ॥

माथान्तेभ्यः पदव्यादिभ्यश्च द्वितीयान्तेभ्यो धावतीत्येतस्मिन्नर्थे
ठक्प्रत्ययो भवति । दण्डमाथं धावति दाण्डमाधिकः । शौल्कमाधिकः ।
माथशब्दः पथिपर्यायः । दण्ड इव माथो दण्डमाथः ऋजुमार्ग उच्यते ।
पदवीं धावति पादविकः । अनुपदमानुपदिकः । आक्रन्दमाक्रन्दिकः ॥

पदान्तप्रतिकण्ठार्थललामं गृह्णाति ॥ ८८ ॥

पदोत्तरपदात् प्रतिकण्ठादिभ्यश्च द्वितीयान्तेभ्यो गृह्णातीत्यस्मिन्नर्थे
ठक्प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपादिकः । औत्तरपदिकः । प्राति-
कण्ठिकः । आर्थिकः । ललाभिकः ॥

गर्ह्यम् ॥ ८९ ॥

द्वितीयान्ताद् गृह्णतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । यत् तत्
गृह्णाति गर्ह्यं चेत् तद् भवति । द्विगुणं गृह्णाति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥

वृद्धेर्वृधुप् ॥ ९० ॥

वृद्धिशब्दाद् द्वितीयान्ताद् गृह्णातीत्येतास्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति ।
वृद्धिशब्दस्य वृधुप् इत्यथमांशो भवति । वृद्धिं गर्ह्यं गृह्णाति वार्धुपिकः ॥

दशैकादशकुसीदाभ्यां ष्टन् ॥ ९१ ॥

दशैकादशशब्दात् कुसीदाच्च गर्ह्यं गृह्णतीत्येतास्मिन्नर्थे ष्टन्प्रत्ययो
भवति । दशभिरैकादश दशैकादश तान् गृह्णाति दशैकादशिकः । दशै-
कादशिकी । पकारो षीपर्यः ॥

धर्माधर्मं चरति ॥ ९२ ॥

धर्माधर्मशब्दाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां चरतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो
भवति । धार्मिकः । अधार्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठंश्च ॥ ९३ ॥

प्रतिपथशब्दाद् द्वितीयान्तात् एतीत्यर्थे ठन्प्रत्ययश्चकारात् ठक् च भवति । प्रतिपथमेति प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥

समवायान् समवैति ॥ ९४ ॥

समवायार्थेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः समवैतीत्यास्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । समवायान् समवैति सामवायिकः । सामाजिकः । सामूहिकः । समवैति तदवयवो भवतीत्यर्थः ॥

परिपदो ण्यः ॥ ९५ ॥

परिपच्छब्दाद् द्वितीयान्तात् समवैतीत्यर्थे ण्यप्रत्ययो भवति । परिपदं समवैति पारिपद्यः ॥

सेनाया वा ॥ ९६ ॥

सेनाशब्दाद् द्वितीयान्तात् समवैतीत्यर्थे ण्यप्रत्ययो वा ऋन् । सेनां समवैति सैन्यः । सैनिकः ॥

सुस्नातादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः पृच्छतीत्येतास्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति ।
सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौखरात्रिकः । सौखशायिकः ॥

प्रभूतादीनाह ॥ १०० ॥

प्रभूतादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य आहेत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति ।
प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । स्वागातेकः । सौवस्तिकः सौवर्गमतिकः ॥

माशब्द इत्यादिभ्यः ॥ १०१ ॥

माशब्द(मि ? इ)त्यादिभ्यो वाक्येभ्य आहेत्यास्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो
भवति । माशब्द इत्याह माशब्दिकः । निलयः शब्द इत्याह नैत्यशब्दिकः ।
कार्यशब्दिकः ॥

तस्य धर्म्यम् ॥ १०२ ॥

पठ्यन्तस्य धर्म्यमित्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेतं धर्म्यम् ।
शुल्कशालाया धर्म्यं शौल्कशालिकम् । आकारिकम् । आपाणिकम् । गौलि-
कम् ॥

ऋतोऽञ् ॥ १०३ ॥

ऋकारान्तात् प्रातिपादिकात् तस्य धर्म्यमित्यस्मिन्नर्थे अञ्-
प्रत्ययो भवति । ठकोऽपवादः । पोतुर्धर्म्यं पौत्रम् । औद्गात्रम् । प्राशा-
स्त्रम् । नारम् । हो(तृ ? तु)रणं (वि ?)वक्ष्यति ॥

विशसितृविभाजयित्त्रोरिणिलोपो च ॥ १०४ ॥

विशसितृ विभाजयितृ इत्येताभ्यां तस्य धर्म्यमित्यर्थेऽञ्प्रत्ययस्तरस-
न्नियोगेन विशसितुरितो विभाजयितुर्णिचो लोपो भवति । विशसितुर्धर्म्यं
वैशस्त्रम् । विभाजयितुर्वैभाजित्रम् ॥

महिषीप्रजावतीयजमाननरानुचारकपुरोहितहोतृम-
णिपालीभ्योऽण् ॥ १०५ ॥

महिषीत्येवमादिभ्यस्तस्य धर्म्यमित्यर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । ठको-
ऽपवादः । महिष्या धर्म्यं माहिषम् । प्राजावतम् । याजमानम् । नारम् ।
भानुचारकम् । पुरोहितम् । होत्रम् । माणिपालम् ॥

व्यनुप्रेभ्यो लेपिपत्रयाः ॥ १०६ ॥

वि अनु प्र इत्येतेभ्यः परो यो लेपिकाशब्दः तदन्तात् तस्य धर्म्यमित्यर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकम् । आनुलेपिकम् । प्रालेपिकम् ॥

अवक्रयः ॥ १०७ ॥

अवक्री(ये ? णी)तेऽनेनेति अवक्रयः कल्लपिण्डक उच्यते । तत्र वाच्ये षष्ठ्यन्ताड्प्रत्ययो भवति । शुल्कशालाया अवक्रयः शौल्कशालिकः ॥

तदस्य पण्यम् ॥ १०८ ॥

तदिति प्रथमासमर्थ्यादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थं पण्यं चेत् तद् भवति । अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिक ॥

लवणाड्जू ॥ १०९ ॥

लवणशब्दात् तदस्य पण्यमित्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । लवणं पण्यमस्य लावणिकः । ठक्ठञोः स्वरे विशेषः ॥

किसरतगरोशीरहरिद्रागुग्गुलुस्थगलनलदपैर्णेभ्यः
ष्ठन् ॥ ११० ॥

किसरादिभ्यस्तदस्य पण्यमित्यर्थे ष्टन्प्रत्ययो भवति । किम-
रिक । तगरिक । उशीरिकः । हरिद्रिकः । गुग्गुलुकः । स्थगलिकः ।
नलदिकः । पैर्णिकः । पकारो ङीपर्यः । किसरिकी । तगरिकी । किमरादयो
गन्धजातयः ॥

शलालुनो वा ॥ १११ ॥

शलालुशब्दात् तस्य पण्यमित्यर्थे ष्टन्प्रत्ययो वा भवति । शला-
लुकः । शलालुकी । शलालुक । शलालुकी । इयमपि गन्धजातिः ॥

शिल्पमृदङ्गादिभ्यो वादनादिवृत्तिभ्यः ॥ ११२ ॥

मृदङ्गादिभ्य उपचाराद् वादनादिवृत्तिभ्यः प्रथमासमर्थेभ्योऽस्येति
षष्ठ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । ये ते प्रथमान्ताः शिल्पं चैते भवन्ति । मृदङ्ग-

वादनमुपचारान्मृदङ्गः । स शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । एवं पणववादनं
शिल्पमस्य पाणविकः । मौरजिकः । वैणिकः ॥

मड्डुकझझैराभ्यामण् च ॥ ११३ ॥

आभ्यां तदस्य शिल्पमित्यर्थे अण्प्रत्ययश्चकारात् ठक् च भवति ।
मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः माड्डुकिकः । झझैरः झझैरिकः ॥

प्रहरणम् ॥ ११४ ॥

प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । यत् तत् प्रथमा-
समर्थं प्रहरणं चेत् तद् भवति । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । प्रासिकः ।
चाक्रिकः । धानुष्कः ॥

परश्वधाट्टञ् च ॥ ११५ ॥

परश्वधशब्दात् तदस्य प्रहरणमित्यर्थे ठक्प्रत्ययश्चकाराट्टक् च
भवति । परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधिकः । स्वरे विशेषः ॥

शक्तियष्टिभ्यां टीकक् ॥ ११६ ॥

आभ्यां तदस्य प्रहरणमित्यर्थे टीकक्प्रत्ययो भवति । शक्तीकः ।
शक्तीकी । याष्टीकः याष्टीकी । टकारो ङीबर्थः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टमिति मतिः ॥ ११७ ॥

अस्त्यादिभ्य इति मतिरस्येत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । अ-
स्तीति मतिरस्य आस्तिकः । नास्तीति मतिरस्य नास्तिकः । दिष्टमिति मति-
रस्य दैष्टिकः । अस्तिनास्तिशब्दौ तिङ्प्रतिरूपकौ निपातौ । वचनसामर्थ्या-
दाख्यातादेव वा प्रत्ययः । नच मतिस्तत्तामात्र एव प्रत्ययः । किन्तर्हि ।
परलोकोऽस्तीति मतिरस्य स आस्तिकः । तद्विपरीतो नास्तिकः । दैवैक-
शरणो दैष्टिकः इति ॥

शीलमपूपादिभ्यो भक्षणादिवृत्तिभ्यः ॥ ११८ ॥

अपूपादिभ्य उपचारात् भक्षणादिवृत्तिभ्यः प्रथमान्तेभ्योऽस्येति
षष्ठ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । ये ते प्रथमासमर्थाः शीलं चेत् तद् भवति ।
अपूपभक्षणमुपचारेणापूपस्तच्छीलमस्यापूपिकः । शान्कुलिकः ॥

छत्रसत्यानृतविशिखाभ्यो गुरूपसदनादिवृत्तिभ्यो णः
[॥ ११९ ॥

छत्रादिभ्य उपचाराद् गुरूपसदनादिवृत्तिभ्यः प्रथमान्तेभ्योऽस्येति पष्ठ्यर्थे णप्रत्ययो भवति । ये ते प्रथमान्ताः शीलं चेत् ते भवन्ति । छत्र-मिव गुरो' सुखहेतुत्वादुपासना छत्रं, तच्छीलमस्य छत्रः । सत्यमापणं सत्यं तच्छीलमस्य सात्यः । एवमानृतः । बहुक्षमतया विशिखेव विशिखा शीलमस्येति वैशिखः ॥

अङ्कः स्थः ॥ १२० ॥

(आ १ अ) ह्रप्रत्ययान्तात् तिष्ठतेः तदस्य शीलमित्यर्थे णप्रत्ययो भवति । आस्था शीलमस्य आस्थः । संस्थः । आ(द १ व)स्थः । अन्तस्थः । 'आतश्चोपसर्गे' इति सर्वत्राह्रप्रत्ययः ॥

शिक्षाभिक्षाभक्षाचुरातपःकर्मकृष्युपस्थानप्ररोहवि-
श्र्वधादिभ्यः ॥ १२१ ॥

शिक्षादिभ्यस्तदस्य शीलमित्यर्थे णप्रत्ययो भवति । शिक्षा शील-मस्य शैक्षः । भैक्षः । भाक्षः । चौरः । तापसः । कर्मः । कर्पः । औप-स्थानः । प्रारोहः । वैश्वधः ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ १२२ ॥

प्रथमान्तादस्येत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । यत्तन् प्रथमा कर्म चेत् तदध्ययनविषये वृत्तं भवति । एकमन्यत् स्खलितरूपमध्ययने वृत्तमस्य ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । अध्ययन इति ङिम् । एकमन्यत् कर्म स्खलि-तरूपं गमने वृत्तमस्य ॥

बह्व्पूर्वपदादृच् ॥ १२३ ॥

बह्व् पूर्वपदं यत् तस्मात् प्रातिपदिकात् तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । द्वादशान्यानि कर्माणि अध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः ॥

हितं भक्ष्यं तदस्मै ॥ १२४ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्मै इति चतुर्थ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमान्तं हितं भक्ष्यं चेत् तद् भवति । अपूपं हित भक्ष्यमस्य आपूपिकः । शाक्कुलिकः । मौदकिकः । गौडधानिकः । तदित्यनुवर्तमाने पुनस्तद्ग्रहणं पूर्वयोगयोर्विशिष्टात् प्रथमान्तादपपाठ एव प्रत्ययोत्पत्तिरिति ज्ञापयति । तेन दुःखमध्ययने वृत्तमस्य पराजयोऽध्ययने वृत्तमस्येत्यादौ न भवति ॥

दीयते नियुक्तम् ॥ १२५ ॥

तदिति प्रथमान्ताद् दीयते इत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथ-
मासमर्थं तच्चेन्नियोगतो दातव्यं भवति । अग्रभोजनं नियोगतो दीयते अस्मै
आग्रभोजनिकः । आपूपिकः । शाक्कुलिकः । मौदकिकः ॥

श्राणामांसमांसौदनौदनेभ्यष्टिकन् ॥ १२६ ॥

श्राणादिभ्यस्तस्मै नियुक्तं दीयते इत्यर्थे टिकन्प्रत्ययो भवति ।
श्राणा नियोगतो दीयतेऽस्मै श्राणिकः पध्याशी । मांसं नियुक्तमेभ्यो दी-
यते श्राद्धे मांसिकाः पितरः । मांसौदनोऽस्मै नियुक्तो दीयते मांसौद-
निको मल्लः । ओदनोऽस्मै नियुक्तो दीयते ओदनिकोऽतिथिः । टकारो
हीयर्थः । श्राणिकी । मांसिकी । मांसौदनिकी । औदनिकी । श्राणा-
दिभ्यष्टिकैव सिद्धे टिकन्करणं स्वार्थम् ॥

भक्तादण् च ॥ १२७ ॥

भक्तात् तदस्मै नियुक्तं दीयते इत्यर्थेऽणप्रत्ययश्चकारात् ठक् च
भवति । भाक्तः । भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ १२८ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तान्नियुक्त इत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । शुल्कशा-
लायां नियुक्तः शौल्कशालिक । आकारिक । आपणिकः । दौवारिकः ॥

अंगारान्ताड्डन् ॥ १२९ ॥

तत्र नियुक्त इत्यर्थे ठ(क्)न् प्रत्ययो भवति । (दै)दे)वागा-
रिकः । माण्डागारिकः ॥

अदेशकालादधीते ॥ १३० ॥

प्रतिपिद्देशकालवाचिनः सप्तम्यन्तात् अधीते इत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । श्मशाने अधीते श्माशानिकः । चातुष्पाधिकः । चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः । आमावास्याकः । अदेशकालादिति किम् । सुप्ते अधीते । पूर्वाह्णे अधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेभ्यो व्यवहरति ॥ १३१ ॥

कठिनान्तेभ्यः प्रस्तारसंस्थानाभ्यां च तत्र व्यवहरतीत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

निकटश्मशानवृक्षमूलेषु वसति ॥ १३२ ॥

निकटादिभ्यस्तत्र वसतीत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । निकटे वसति नैकाटिकः । श्माशानिकः । वार्क्षमूलिकः ॥

आवसथात् ष्टल् ॥ १३३ ॥

आवसथात् तत्र वसतीत्यर्थे ष्टल्प्रत्ययो भवति । आवसथे वसति आवसथिकः आवसथिकी । पकारो ङीपर्यः । लकारः स्वरार्थः ॥

समानतीर्थाद् यः ॥ १३४ ॥

समानतीर्थात् तत्र वसतीत्यर्थे यप्रत्ययो भवति । समानतीर्थे वसति सतीर्थ्यः । 'तीर्थे य' इति समानस्य समावः । ठकः पूर्णोऽवधिः ॥

प्राग्घिताद् यत् ॥ १३५ ॥

तस्मै हितमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्धितसंशब्दनात् येऽर्थास्तेषु यत्प्रत्ययोऽधिकृतो वेदितव्यः ॥

तद्ब्रह्मति युगप्रासङ्गभ्याम् ॥ १३६ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां युगप्रासङ्गशब्दाभ्यां ब्रह्मतीत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । युगं ब्रह्मति युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

धुरो ढक् च ॥ १३७ ॥

धूरशब्दात् तद्ब्रह्मतीत्यर्थे ढक्प्रत्ययो भवति । चकाराद् यच्च । धुरं ब्रह्मति धीरेयः । धुर्यः ॥

सर्वोत्तरदक्षिणादेः खः ॥ १३८ ॥

सर्वादिपूर्वात् तद्वहतीत्यर्थे खप्रत्ययो भवति । सर्वधुरीणः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥

एकादेर्लुक् च ॥ १३९ ॥

एकशब्दादेः धुरस्तद्वहतीत्यस्मिन्नर्थे यतो लुक् खश्च प्रत्ययो भवति । एकधुरं वहति एकधुरः एकधुरीणः ॥

शकटादण् ॥ १४० ॥

शकटशब्दाद् द्वितीयान्ताद् वहतीत्यस्मिन्नर्थेऽणप्रत्ययो भवति । शकटं वहति शकटः गौः ॥

हलसीराट्ठक् ॥ १४१ ॥

हलसीराभ्यां तद्वहतीत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । हलं वहति हल्लिकः । सैरिकः ॥

संज्ञायां जन्याः ॥ १४२ ॥

जनीशब्दाद् द्वितीयान्ताद् वहतीत्यस्मिन्नर्थे संज्ञायां यत्प्रत्ययो भवति । जनीं वहति जन्या जामातुर्वयस्या । जनीशब्देन वधूरुच्यते ॥

विध्यत्यकरणेन ॥ १४३ ॥

द्वितीयान्ताद् विध्यतीत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति न चेत् करणेन न्य-
(या? धा) भवति । पदौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । उरस्याः कण्टकाः ।
अकरणेनेति किम् । चोरान् विध्यति धनुषा । रिपून् विध्यति शक्त्या ॥

धनगणं लब्धा ॥ १४४ ॥

धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां लब्धा इत्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । धनं लब्धा धन्यः । गण्यः ॥

अज्ञाणः ॥ १४५ ॥

अज्ञाद् द्वितीयान्ताल्लब्धरि णप्रत्ययो भवति । अज्ञं लब्धा आज्ञः ॥

वशं गतः ॥ १४६ ॥

वशशब्दाद् द्वितीयान्ताद् गत इत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । वशं गतः
वश्यः ॥

पदमस्मिन् दृश्यः ॥ १४७ ॥

पदशब्दाद् द्वितीयान्ताद् अस्मिन्नित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यत्तत्
प्रथमासमर्थं दृश्यं चेत् भवति । पदं दृश्यमस्मिन् पद्यः कर्दमः । पद्याः
पांसवः ॥

मूलमस्यादृढम् ॥ १४८ ॥

मूलशब्दात् प्रथमान्तादस्येत्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति यत् तत्
प्रथमान्तमदृढं चेत् तद् भवति । मूलमेवामदृढं मूल्या मुद्गाः । मूल्या
मापाः । श्लक्ष्णमूला, न सुष्ठु सम्पन्ना इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ १४९ ॥

धेनुशब्दात् संज्ञायां विषये यत्प्रत्ययः पुगागमोऽन्तोदात्तता च
निपात्यते । धेनुष्यास्ते ददाभि । आ ऋणदानाद् दोहार्थं या प्रदीयते सा
धेनुर्धेनुष्येति भवति ॥

गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ॥ १५० ॥

गृहपतिशब्दात् तृतीयान्तात् संयुक्त इत्यर्थे संज्ञायां ज्यप्रत्ययो भ-
वति । गृहपतिना संयुक्तः गार्हपत्योऽग्निः ॥

मूलेनानाम्ये ॥ १५१ ॥

मूलशब्दात् तृतीयान्तादानाम्यमित्यर्थे संज्ञायां यत्प्रत्ययो भवति ।
मूलेनानमनीयं मूल्यम् । पटादेरादानकारणं हिरण्यादि । कथं पुनस्तन्मू-
लेन पटादिना आनम्यते । यदपहाय यः गृह्यते तत् तेनानामितं भवति ॥

वयसा च तुल्ये ॥ १५२ ॥

वयशब्दान्मूलशब्दाच्च तृतीयान्तात् तुल्येऽर्थे यत्प्रत्ययो भवति ।
वयसा तुल्यो वयस्यः । मूलेन तुल्यो मूल्यः पटः । संज्ञायामित्येव । वयसा
तुल्यो रिपुः ॥

नौतुलाविपैस्तार्यसम्मितवध्येषु ॥ १५३ ॥

नावादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो ययासङ्गं तार्यादिष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति । नावा तार्यं नाव्यमुदकम् । तुलया सम्मितं तुल्यं भाण्डम् । विषेण वध्यः विष्यः शत्रुः । कथं गिरिणा तुल्यो हस्ती । तुल्यवत् तुल्यः । दृष्टि-
तुलया परिच्छेदाद् गिरिणा समान इत्यर्थः । संज्ञायामित्यधिकारात् तुल्य-
शब्दः सदृशार्थोऽपि भवति ॥

सीतया समिते ॥ १५४ ॥

सीताशब्दात् तृतीयान्तात् समितमित्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ।

... .. ॥

सपूर्वायाश्च ॥ १५५ ॥

... .. द्विसीत्यम् । परमसीत्यम् ।

‘न प्रातिपदिकेने’ति तदन्तविधिप्रतिषेधाद् वचनम् ॥

धर्मेण प्राप्यम् ॥ १५६ ॥

धर्मशब्दात् तृतीयान्तात् प्राप्यमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ।
धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् ॥

पथ्यर्थन्यायाच्चानपेते ॥ १५७ ॥

पथ्यादिभ्यो धर्माच्च पञ्चम्यन्तादनपेतमित्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । पथोऽनपेतं पथ्यम् । एवमर्थ्यम् । न्याप्यम् । धर्म्यम् । संज्ञा-
यामित्यधिकारात् क्रियापथादनपेतं भेषजादिकमपि पथ्यं भवति ॥

छन्दसा निर्मिते ॥ १५८ ॥

छन्दशब्दात् तृतीयान्तान्निर्मितमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । छन्दशब्द इच्छापर्यायो गृह्यते, न वेदगायत्र्या वचनः । संज्ञाधिकारात् ॥

उरसोऽण् च ॥ १५९ ॥

उरशब्दात् तृतीयान्तान्निर्मितमित्यर्थे अण्प्रत्ययश्चकारात् यच्च भवति । उरसा निर्मित औरसः पुत्रः उरस्यः । संज्ञाधिकारादभिधेय-
नियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ १६० ॥

हृदयशब्दान्निर्देशादेव पष्ठघन्तात् प्रिय इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियः हृद्यः । संज्ञाधिकाराद् देशादिरिहोच्यते ॥

बन्धने चर्षौ ॥ १६१ ॥

बध्यतेऽनेनेति बन्धनः । ऋषिर्मन्त्रः । हृदयशब्दात् पष्ठघन्तात् बन्धने ऋषावाभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य बन्धनः हृद्यः । हृदयं बध्यते वशीक्रियते येन मन्त्रेण स उच्यते ॥

मतात् करणे ॥ १६२ ॥

मतात् पष्ठघन्तात् करणेऽर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मतस्य करणं मत्यम् ॥

जनाञ्जल्पे ॥ १६३ ॥

जनशब्दात् तस्य जल्प इत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । जनस्य जल्पः अन्यः ॥

हलात् कर्षे ॥ १६४ ॥

हलशब्दात् तस्य कर्ष इत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हलस्य कर्षः हल्यः ॥

तदन्ताच्च ॥ १६५ ॥

हलशब्दान्ताच्च तस्य कर्ष इत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । द्वयोर्हलयोः कर्षः द्विहल्यः । त्रिहल्यः । 'न प्रातिपदिकेने'ति तदन्तविधिप्रतिषेधाद्बचनम् ॥

तत्र साधुः ॥ १६६ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तात् साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । कर्मणि साधुः कर्मण्यः । शरण्यः । प्रवीणो योग्यो वा साधुरुच्यते ॥

सभाया यः ॥ १६७ ॥

सभाशब्दात् तत्र साधुरित्यर्थे यः प्रत्ययो भवति । समायां साधुः
सभ्यः । स्वरे विशेषः ॥

प्रतिपञ्चमहाजनीनां विश्वेभ्यो जनात् खैञ् ॥ १६८ ॥

प्रत्यादिभ्यः परो यो जनशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् तत्र साधु-
रित्यर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः । पाञ्चजनीनः ।
'महाजनीनः । सार्वजनीनः । वैश्वजनीनः ॥

सामिदंसमपरेभ्यो युगात् ॥ १६९ ॥

समादिभ्यः परो यो युगशब्दस्तदन्तात् (प्रातिपदिकात्) तत्र
साधुरित्यर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । संयुगे साधुः सांयुगीनः । ऐदंयुगीनः ।
सा(धु)मोयुगीनः । पारयुगीनः ॥

परस्यामुप्यपरेभ्यः कूलात् ॥ १७० ॥

परस्यप्रभृतिभ्यः परो यः कूलशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् तत्र
साधुरित्यर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । पारस्यकुलीनः । आमुप्यकुलीनः । अ-
स्मादेव निपातात् षष्ठ्या अलुक् । पारकुलीनः ॥

भक्ताण्णः ॥ १७१ ॥

भक्तशब्दात् तत्र साधुरित्यर्थे णप्रत्ययो भवति । भक्ते साधुर्भक्तः
शालिः । भक्तास्तण्डुलाः ॥

पर्षदो ण्यश्च ॥ १७२ ॥

पर्षच्छब्दात् तत्र साधुरित्यर्थे ण्यप्रत्ययः चकाराण्णश्च भवति ।
पर्षदि साधुः (पार्षथः) । पार्षदः ॥

कथायाष्टक् ॥ १७३ ॥

कथाशब्दात् तत्र साधुरित्यर्थे ठप्रत्ययो भवति । कथायां साधुः
काथिकः ॥

विविश्वपूर्वायाश्च ॥ १७४ ॥

निपूर्वाया विश्वपूर्वायास्तत्र साधुरित्यर्थे ठप्रत्ययो भवति । वि-
क्यायां साधु. वैकथिक । वैश्वकथिक ॥

जनेजनाभ्यां वादात् ॥ १७५ ॥

जने जन इत्येताभ्या परो यो वादशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात्
तत्र साधुरित्यर्थे ठकप्रत्ययो भवति । जानेत्रादिक. । जानवादिक ॥

वृत्तिसङ्ग्रह(ग)णगुणायुर्वेदवितण्डाभ्यश्च ॥ १७६ ॥

वृत्त्यादिभ्यश्च तत्र साधुरित्यर्थे ठकप्रत्ययो भवति । वार्तिकः ।
साङ्गहिकः । गाणिक' । गौणिक । आयुर्वेदिक. । वैतण्डिक ॥

गुडापूपसक्तुमांसौदनकुल्मापवेणुभ्यष्टञ् ॥ १७७ ॥

गुडादिभ्यस्तत्र साधुरित्यर्थे ठ(क् ?ञ्)प्रत्ययो भवति । गौडिका
इक्षव । आपूपिका गोधूमाः । साक्तुका यवाः । मानौदनिकास्त्वेदयः(?)
कौल्मापिका. कलायाः । वैणुका गिरय ॥

समो वाहिघातकग्रामेभ्यः ॥ १७८ ॥

सम परे ये ग्राहादय. तदन्तात् तत्र साधुरित्यर्थे ठ(क् ?ञ्)-
प्रत्ययो भवति । सावाहिक । साहातिक । साङ्गामिक' ॥

ग्रन्थुपेभ्यो वासात् ॥ १७९ ॥

प्रादिभ्य परो यो वासशब्दस्तदन्तात् तत्र साधुरित्यर्थे ठ(क् ?ञ्)
प्रत्ययो भवति । प्रावासिक । नैवासिक । औपवासिकः ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतिभ्यो ढञ् ॥ १८० ॥

पथ्यादिभ्यस्तत्र साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययो भवति । पथि साधु पाथेयम् ।
भातिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

समानोदरे शयितो^१ यत् ॥ १८१ ॥

समानोदरशब्दात् सप्तम्यन्तात् शयित इत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति ।
समानोदरे शयितः सोदर्यः । 'उदरे वा' इति समानशब्दस्य विभाषया
समावः ॥

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १८२ ॥

तेन क्रीते तुल्यादिति वक्ष्यति । प्रागेतस्मात् क्रीतसंशब्दनात् ये-
ऽर्थास्तेषु छप्रत्ययोऽधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति — तस्मै हितम् । व-
त्सेभ्यो हितः वत्सीयो गोधुक् । (शब्दे ? वत्से)भ्यो न हितः अवत्सीयः ।
एवं करभीयो देशः । अकरभीयः ॥

उगोहविर्वाहिरष्टकामेधास्तुग्युगस्वदाक्षरासुरखर-
दैरविपाध्वकूपेभ्यो यत् ॥ १८३ ॥

उवर्णान्तेभ्यो गवादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक् क्रीतीयेष्वर्थेषु
यत्प्रत्ययो भवति । छस्यापवादः । उवर्णान्तात् तावत्—शङ्कवे इदं शङ्कव्यं
दारु । पिचव्यः कार्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका । पूर्वविप्रतिषेधाच्च कर्म-
ण्य(ञ् ? ञ्) छविकल्पं च बाधते । सनङ्ग्वं चर्म । चरव्यास्तण्डुलाः ।
सक्तव्या धानाः । चरुहविः । सक्तुरन्नविकार इति (शो ? छो) वा प्राप्नोति ।
गवादिभ्यः— गवे हितं गव्यम् । 'गोरधि यद्' इति सिद्धे पुनवर्चनं
तदन्तविधिज्ञापनार्थम् । सुगव्यम् । अतिगव्यम् । हविषे इदं हविष्यम् ।
घर्हिष्यम् । अष्टक्यम् । मेध्यम् । (श्रु ? स्तु)ग्यम् । युग्यम् । स्वद्यम् ।
अक्षर्यम् । असुर्यम् । खर्यम् । दर्यम् । विष्यम् । अध्वन्यम् । कूप्यम् ॥

नाभेर्नभश्चादेहांशात् ॥ १८४ ॥

नाभिश्चन्दादशरीरावयववाचिनः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो
नभादेशश्चास्य भवति । (न ? ना)भये इदं नभ्यं काष्ठम् । नभ्यमयः ।
(न ? ना)भये हितं नभ्यमञ्जनम् । नभ्योऽश्वः । (अदेहांशादिति किम् ।)
नाभये हितं (न ? ना)भ्यं तैलम् ॥

ऊधसो नश्च ॥ १८५ ॥

ऊधश्शब्दात् प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति ॥ नकारश्चान्तादेशो भवति । ऊधसे हितमूधन्यम् ॥

शुनः सम्प्रसारणं दीर्घश्च वा ॥ १८६ ॥

श्वन्शब्दात् प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययः सम्प्रसारणं दीर्घश्चास्य वा भवति । शुने हितं शून्यं शुन्यम् ॥

कम्बलात् संज्ञायाम् ॥ १८७ ॥

कम्बलशब्दात् प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु संज्ञायां यत्प्रत्ययो भवति । उस्यापवादः । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायामिति किम् । कम्बलीया ऊर्णाः ॥

हविर्भ्यो वा ॥ १८८ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो वा भवति । आमिक्षायै इदम् आमिक्ष्यम् । आमिक्षीयम् । पुरोडाशाय इमे पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । हविश्शब्दात्तु गवादिपाठान्नित्यमेव यत् भवति ॥

यूपदीपाश्चपत्रस्थूणार्गलामुसलकटककर्णवेष्टकापूपसू-
पौदनपृथुकाभ्युपापोपतण्डुलकिण्वान्नविकारेभ्यश्च ॥ १८९ ॥

यूपादिभ्यश्च प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो वा भवति । यूपाय इदं यूप्यं काष्ठं यूपीयम् । दीपाय हितं दीप्यं वेदमदीपीयम् । अश्वाय हितमश्व्यम् अश्वीयम् । पत्र्यं पत्रीयम् । स्थूणायेदं स्थूप्यं दारु स्थूणीयम् । अर्गल्यम् अर्गलीयम् । मुसल्य मुसलीयम् । कटकयेदं कटक्यं कटकीयम् । कर्णवेष्टस्य कर्णवेष्टकीयम् । अपूपेभ्य इदमपूप्यमन्नम् अपूपीयम् । सूप्यं सूपीयम् । षोदन्यम् ओदनियम् । पृथुकेभ्य इमे पृथुक्या व्रीहयः पृथुकीयाः । अभ्युष्याः अभ्युषीयाः । अपोष्याः कलापाः अपोषीयाः । तण्डुल्याः शालयः तण्डुलीयाः । किण्व्यास्तण्डुलाः किण्वीयाः । अन्न-
विकारेभ्यः—श्रप्यास्तण्डुलाः श्रपीयाः । पिष्ट्याः पिष्टीयाः । तदन्तविधिना

प्रदीप्यं प्रदीपयिम् । यवापूप्यं यवापूपीयम् । व्रीहितण्डुल्यं व्रीहितण्डुली-
यम् । तण्डुलकिण्व्यं तण्डुलकिण्वीयम् । अन्नविकारेभ्यस्तदर्थपरत्वान्न
भवति यवसुरीयं पिष्टसुरीयम् । अत एवाप्पाद्यन्नविकाराणां पृथग्रहण-
मर्थवद् भवति ॥

तस्मै हितम् ॥ १९० ॥

चतुर्थ्यन्ताद्वितामित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वत्सेग्यो हितः
वत्सीयः । अवत्सीयः । करभीयः । अकरभीयः । षट्ठ्व्यम् । मृद्व्यम् ।
गव्यम् । हविष्यम् ॥

न राजाचार्यवृषपन्ब्राह्मणेभ्यः ॥ १९१ ॥

राजप्रभृतिभ्यस्तस्मै हितमित्यर्थे ङो न भवति । राज्ञे हितम् । आचा-
र्याय हितम् । वृष्णे हितम् । ब्राह्मणाय हितम् ॥

शरीरावयवाद् यत् ॥ १९२ ॥

शरीरावयववाचिनस्तस्मै हितमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । दन्तेभ्यो
हितं दन्त्यम् । कर्ण्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठवम् । तदन्तविधिना राज-
दन्त्यम् । नाभये हितं नाभ्यम् । शङ्खनाभ्यम् । देहांशत्वान्नमादेशो न
भवति ॥

खलयवमापतिलवृषब्रह्मरथेभ्यः ॥ १९३ ॥

खलादिभ्यस्तस्मै हितमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । छस्यापवादः ।
खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माप्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् ।
रथाय हिता रथ्याः । तदन्तविधिना कृष्णतिल्यम् । राजमाप्यम् ॥

अजाविभ्यां ध्यन् ॥ १९४ ॥

आभ्यां तस्मै हितमित्यर्थे ध्यन्प्रत्ययो भवति । अजाभ्यो हिता
अजध्या यूतिः । अविध्या ॥

भोगान्तात्मनः खः ॥ १९५ ॥

भोगशब्दान्तेभ्य आत्मनश्च तस्मै हितमित्यर्थे खप्रत्ययो भवति ।
छस्यापवादः । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीणः । आचार्य-
भोगीणः । आत्मनीनः । अनात्मनीनः ॥

पञ्चविश्वाभ्यां जनात् कर्मधारये ॥ १९६ ॥

पञ्च विश्व इत्येताभ्यां परो यो जनशब्दस्तदन्तात् कर्मधारये समासे सति तस्मै हितमित्यर्थे खप्रत्ययो भवति । पञ्चजनेभ्यो हितः पञ्चजनीनः । विश्वजनीनः । कर्मधारय इति किम् । विश्वो जनोऽस्य विश्वजनः विश्वेषां वा जनः, तस्मै हितः विश्वजनीयः ॥

सर्वात् ॥ १९७ ॥

सर्वशब्दात् परो यो जनशब्दस्तदन्तात् तस्मै हितमित्यर्थे खप्रत्ययो भवति । सर्वजनेभ्यो हितस्सर्वजनीनः ॥

महर्तश्च ठञ् ॥ १९८ ॥

महतः सर्वाच्च परो यो जनशब्दस्तदन्तात् तस्मै हितमित्यर्थे ठञ्-प्रत्ययो भवति । महाजनाय हितो माहाजनिकः । सार्वजनिकः । कर्मधारय इत्येव । महाजनीयः ॥

सर्वाणो वा ॥ १९९ ॥

सर्वशब्दात् तस्मै हितमित्यस्मिन्नर्थे णप्रत्ययो वा भवति । सार्वः । स(र्वे ? वीयः ।) पुनः सर्वग्रहणाञ्जनादिति निवृत्तम् ॥

पुरुषाङ् ॥ २०० ॥

पुरुषशब्दात् तस्मै हितमित्यर्थे ङ्प्रत्ययो भवति । पुरुषाय हितं पौरुषेयम् ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ २०१ ॥

आभ्यां तस्मै हितमित्यर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । माणवी(णः ? नः) । चारकीणः ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ २०२ ॥

प्रकृतिरूपादानकारणं तस्यैवोत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिवाचिनश्चतुर्थ्यन्तात् तदर्थमित्यर्थे प्रकृतावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तदित्यनेन विकृतिः परामृश्यते । तेन विकृत्यर्थायां प्रत्यय

इत्युक्तं भवति । विकृत्यर्थं तदर्थं (र्थम् ।) तादर्थ्यं चतुर्थीति सामर्थ्यात्
 चतुर्थी सम(स्त ? र्थ)विभक्तिः । यद्वा तस्मै द्वितमित्यतश्चतुर्थ्यैव वर्तेते ।
 सहाय्याविपरिणामात् उपपदविभक्तित्वं विहाय सम्बन्ध इति विभक्ति-
 भवति । अङ्गोरेभ्य इमानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारिया इष्टकाः ।
 शङ्ख्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । तदर्थमिति किम् । मूत्राय कल्पते
 यवागूः । पादरोगाय नड्वलोदकमिति योग्यतामात्रे मा भूत् । विकृतेरिति
 किम् । उदकाय कूपः । प्रकृतिमात्रग्रहणे कारणमात्रग्रहणादिहापि स्यात् ।
 विकृतिग्रहणे तु विकृतिमात्रसाहचर्यात् तदुपादानकारणस्यैव ग्रहणं भवति ।
 प्रकृताविति किम् । असये कोशी । प्रकृतिग्रहणाभावे तदन्यविकृतेरपि तद-
 र्थमात्रे स्यात् । चतुर्थ्यनुवृत्तिः किम् । सक्तूनां धानाः । धानानां यवाः ।
 अत्र सत्यपि तादर्थ्यं सम्बन्धमात्रविवक्षायां पृष्ठी । यथा गुरोरिदं गुर्व-
 र्थमिति । भवति च ततोऽप्यविवक्षायाम् । यथा अनुदरा कन्या । अरो-
 मिका एडकेति ॥

ऋषभोपानद्भ्यां ड्यः ॥ २०३ ॥

ऋषभशब्दादुपानहश्च विकृतिवाचिनश्चतुर्थ्यन्तात् तदर्थमित्यस्मि-
 न्नर्थे प्रकृतावभिधेयाया व्यप्रत्ययो भवति । ऋषभाय अयमार्षभ्यो वत्सः ।
 औपानहो मुञ्जः । चर्मण्यपि प्रकृतिस्वेन विवक्षिते पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव
 भवति । औपानह चर्म । कथं पुनः वत्सर्षभयोः प्रकृतिविकारभावः ।
 गुणान्तरयोगात् । यथा गुणान्तरयुक्तास्तण्डुला षालेयास्तथा गुणान्तरयुक्तो
 वत्स आर्षभ्यो भवति ॥

चर्मण्यञ् ॥ २०४ ॥

चर्मणि प्रकृतावभिधेयायां तद्विकृतिवाचिनश्चतुर्थ्यन्तात् तदर्थमित्य-
 स्मिन्नर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । वासं चर्म । वार्धं चर्म ॥

छादिर्बलिभ्यां ढञ् ॥ २०५ ॥

आभ्यां तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्यर्थे ढञ्प्रत्ययो भवति । छादिपे-
 थाणि तृणानि । षाळेयास्तण्डुलाः ॥

उपधेः स्वार्थे ॥ २०६ ॥

उपधिः स्यात्तम् । ततः स्वार्थं दम्प्रत्ययो भाति । उाधिरेव औ-
पाधेयम् ॥

तदस्यात्र स्यादिति ॥ २०७ ॥

तदिति प्रथमान्तादभ्येति षष्ठ्यर्थे अत्रेति सप्तम्यर्थे च ययागिदित्ते
प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमान्तं स्यात्तत् तद्भानि । प्राकार आमागिष्ट
कानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । प्राकारोऽग्निम् स्यात्
प्राकारीयो देशः । प्रासादीया भूमिः । स्यादिति सम्भारणे (न?) ङिद् ।
इष्टकानां बहुत्वेन सम्भाज्यते एतत् — प्राकार आमां स्यादिति । देशस्य
गुणेन सम्भाज्यते एतत् — प्राकारोऽग्निम् स्यादिति । एतं कर्त्तव्यं दारु ।
परशनीयमयः (?) । प्रकृतिविकारभावान्नादभ्यं चेत् न विनाशिनम् । कि-
न्तर्हि योग्यतामात्रम् । तेन पूर्वस्यायमविपर । स्यादिति किम् । प्रासादो-
ऽप्रास्तीति । इति करणो विवक्षायां । तेन प्रासादोऽग्न्य देवदत्तस्य स्यादि-
त्यादी न भवति ॥

सूत्रानुक्रमणी ।

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
अ स्याम्नः (4-1-5)	140	अत्यादयः क्रान्ता (3-2 154)	80
अकर्मकलि (3-1-298)	49	अत्रिष्टयु (4-1-189)	176
अकर्मकाच (3-1-91)	15	अथर्वणोऽण् (1-3 239)	256
अकर्मकात् (3 1-70)	11	अदन्तः स्त्री (3-1- 21)	106
" (3 1 81)	13	अदभ्यस्तात् (3 1-4)	2
अकर्मकाद्वा (3-1-136)	24	अद्रमवे (4-2-96)	201
अके भविष्यति (3 1-301)	49	अद्राधिकासत्रा (3-3 2)	8
अक्षयूतगता (4-4 68)	275	अदेशकालात् (4-4 130)	284
अगस्तय (4 1-190)	176	अधमोत्तनाभ्यां (1 3 86)	229
अगारान्तात् (4-4-129)	284	अपातोऽङिति (3-4 16)	15
अमान्तपश्चाद्भ्य (4-3-120)	235	अधिकरणे सप्तमी (3 1 259)	43
अह स्य. (4-4-120)	283	अधिकरणेतावत्त्वे (3-3 28)	90
अज्ञाद् विकृतात् (3-1-226)	42	अधिकान्ता सहस्र्या (3 2 104)	70
अज्ञे च (4-3-254)	259	अधिकृत्य कृते (4-3-203)	250
अचित्तादेश (1-3 218)	252	अधे प्रसहने (3 1-79)	12
अजायदन्तम् (3 3 69)	99	अधोवसो (4-3-119)	235
अजाविभ्यां (4-4-194)	291	अध्ययनत सन्निकृष्टानि (3 3 33)	91
अजैडक (3-1 3)	113	अध्यात्माधि (4 3-166)	243
अम् (4-1-169)	171	अध्यायेभ्येव (1-3 182)	245
अमणो (4-1-179)	173	अप्यनाः प्रथमा (3 1 255)	43
अजादीनां (4-1 180)	174	अध्वर्युपरिपद्भ्या (4-3-207)	253
अजुस्तोदपान (4-1-8)	140	अन (3 4 21)	16
अजो ङीन् (3 4-116)	134	अननोई (3 1-108)	18
अञ्च (3-4-17)	116	अनपुसकानि (3 3-32)	91
अणौ चित्तवत् (3 1-137)	24	अनेरे वा (4 3 78)	228
अण् कुटिलिकाया (4 4 67)	275	अनाच्छादन (3 4 94)	130
अण् च (4 3-34)	231	अनियतपुस्का (4-1-120)	163
अत आत इत् (3-1-2)	1	अनु सामीप्यायामयो (-2-21)	54
अत इम् (4-1-25)	143	अनुपराभ्यां कृन् (3-1-130)	23
अतष्टाप (3-4-2)	113	अनुपलब्ध्यादिभ्य (3-1-231)	42
अतिशयातिक्रमणयोश्च (3 2-151)	79	अनुपसर्गाच्च (3-1-125)	22
अतो भिस ऐस् (3 1-160)	30	अनुपसर्गाद्वा (3 1 89)	14
अतोऽम् (3-1-182)	34	अनुपसर्चनाद् (3 1 30)	118
अतो य इत् (3 1 36)	5	" (3 1-198)	36
अव्यन्तचयोने (3-2-39)	58	अनुनास्रणाद् (4-2 55)	194

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
अनुसारास्वाति (4-3-129)	236	अरज्जवादे. (3-4-115)	134
अनुवादे चरणा. (3-3-31)	91	अरण्याण (4-3-23)	216
अनुसम्भ्यामकर्मकात् (3-1-94)	16	अरण्यात् पथि (4-3-65)	225
अनेकं मनुषोऽर्थे (3-3-13)	85	अरिहण (4-2-113)	204
अनोः पथि (4-3-159)	241	अर्धमात्रे प्रथमा (3-1-278)	44
अनो नलोपश्च (3-3-123)	106	अर्थादिसदृश (3-2-41)	59
अन्तःपूर्व (4-3-161)	212	अर्थार्थिपूर्व (3-1-224)	42
अघ्राणः (4-4-145)	286	अर्थे चतुर्भिः (3-2-42)	59
अन्यपदार्थ (3-3-51)	95	अर्थे समप्रविभागे (3-2-124)	73
अन्यपदार्थे (3-3-6)	84	अर्धजरतीय (3-2-125)	21
" (3-2-32)	57	अर्धाद् यत् (4-3-97)	231
अन्येभ्योऽपि दृश्यते (3-1-156)	29	अल्पात्तरम् (3-2-72)	99
अन्वादयः (3-2-158)	81	अवकथः (4-1-107)	281
अपामत्यात् कक् (4-4-72)	275	अवटकूपी (3-2-69)	65
अपवदः (3-1-123)	22	अवयवश्च (4-4-2)	263
अपवर्गे तृतीया (3-1-214)	40	अवादय. (3-2-155)	80
अपस्त्रिः (3-1-59)	9	अवाद् गिरतेः (3-1-98)	16
अरद्धे (3-1-10)	14	अवृद्धात् (4-1-165)	171
अगदाने (3-1-245)	43	अवृद्धेभ्यः (4-3-56)	223
अपेताशोड (3-1-53)	62	अवर्तुग्धे (4-2-85)	199
अपेहि च वाणिजा (3-2-109)	71	अव्ययं (3-2-164)	82
अपोनपाद् (4-2-3)	159	अव्ययं (3-2-9)	53
अपो यन् (4-4-29)	268	अव्ययम् (3-3-5)	84
अप्रतिषम्भोऽगाह (3-1-84)	13	अव्ययीभावः (3-2-8)	53
अप्रत्यादियु (3-1-262)	41	अव्ययीभावो (3-3-118)	105
अप्राणिनि (3-3-34)	92	अशरदे यत् (4-3-169)	213
अत्राश्रयान् (1-1-202)	179	अशाला (3-3-129)	107
अभिजनघ (4-3-205)	251	अशिष्टव्यवहारे (3-1-222)	42
अभिनिःशान्ति (1-3-202)	240	अशमन्नुपयुक् (1-2-123)	207
अभिप्रयतिभ्य. (3-1-131)	23	अशमरपाद्यमः (3-4-121)	135
अभ्यर्त्तिन् (3-3-78)	106	अशरपाद्यहा (1-2-26)	188
अभ्यर्त्तार्थे (3-1-299)	49	अशमन्नुपयुक् (4-1-137)	165
अभा च प्राक् (3-2-162)	82	अशमन्नुपयुक् (1-1-4)	130
अभाशरपाद्यान् (4-3-127)	236	अश्रापः (4-2-71)	197

सूत्रम्.

पृष्ठम्.

सूत्रम्

पृष्ठम्.

अश्वत्थमशङ्क (4-1-60)	151	आम आकम् (3-1-190)	35
अश्विन्यादिभ्यः (4-3-135)	237	आमेत (3-1-21)	4
अष्टाभ्य औष् (3-1-178)	33	आयस्थानेभ्यः (1-3-191)	217
असृष्ट्यर्थी (3-2-11)	53	आयुक्तकृशलाभ्यां (3-1-271)	11
असूर्यपश्या (3-2-130)	75	आयुधाच्छ च (1-4-62)	271
अस्तिहीरादयः (3-3-7)	84	आयंशत्रियाभ्यां (3-4-86)	12)
अस्तिनास्ति (4-4-117)	282	आवसथात् 1-1-133)	285
अर्थाविषयाद् (3-4-106)	132	आशिपि तुलोः (3-1-19)	4
अस्मद् द्वेषोश्च (3-1-154)	29	आशिपि नायः (3-1-61)	9
अस्मद्युत्तमः (3-1-149)	27	आशिपि नायः (3-1-285)	45
अहशो वनो (3-4-18)	116	आशिप्यायुष्य (3-1-907)	50
अहोऽसुदिन (3-3-135)	108	आश्वयुज्या (4-3-139)	238
अहः चः क्तौ (4-2-73)	197	आह्वर चेलवसना (3-2-113)	71
आकर्षात् (4-4-54)	272	आहिताभि (3-3-100)	103
आख्यातं (3-2-114)	71	इमः (3-4-109)	133
आख्यानाख्यायिकाम् (4 2 50)	193	इजथ (4-3-35)	218
आशीपदयो (3-2-152)	79	इतोऽत् (3-1-33)	5
आहो ज्योति (3-1-86)	14	इडादीनामैप् (3-1-23)	4
आडा दः (3-1-52)	8	इतरेतरा (3-1-18)	7
आहो यमदनः (3-1-73)	11	इतोऽनिन (1-1-104)	160
आङ्पर्याङ्भ्यां (3-4-122)	135	इतो मनुष्य (3-1-108)	133
आचोवचोश्च (3-2-121)	72	इतो लोपः (3-1-27)	5
आत औ जलः (3-1-13)	3	इत्थंभूतलक्षणार् (1-1-225)	12
आत्मनेपदानि (3-1-42)	5	इदुद् दन्दे (3-1-61)	98
आत्मनेपदेषु (3-1-5)	2	इध्मावायुचो (3-3-21)	89
आत्रेयाद् भार (4-1-67)	162	इन्द्रवरुण (3-4-84)	128
आथर्वणिकाद् (4-3-263)	260	इन्द्रामिदेवेभ्यः (4-1-53)	115
आदातः साम् (3-1-167)	31	इन्द्रावाङि (4-4-9)	264
आदिरवसानेन (3-3-22)	89	इन्द्रापथमर्थे (3-1-302)	49
आदेश मः (4-3-118)	234	इत्युत्थानिभ्यां (3-1-193)	30
आदेशछन्दसः (1 2 40)	190	इयेन विभक्त्यलोपश्च (3-1-6)	52
आयन्तान्तर (4-3-149)	240	इयोरप्रानीयभ्यां (1-3-83)	299
आयात् (4 1-53)	112	इहद्वितीयेह (3-2-118)	71
आनुत्तिनैमिषि (4-1-208)	181	ईशोपधेभ्यः (4-3-54)	223
आप औत् शो (3-1-175)	33	ईश्वरार्थादराट् (3-3-127)	107
आमः कृत्तः (3-1-105)	17	ईपद् गुणेन (3-2-181)	75

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
उक्थलोकायत (4-2-47)	192	उभेयानि व्याघ्र (3-2-8९)	68
उगोहविर्वहि (1-4-183)	292	उपसर्गादजा (3-1-112)	18
उञ्जति (4-4-82)	277	उपसर्गादस्ययू (3-1-72)	11
उत्करशाफर (4-2-137)	210	उपसर्जनं पूर्वं (3 3-58)	97
उत्तरपदातिशय (3-3-57)	97	उपसिक्तं (4-4-78)	276
उत्तरपदादन् (4-3-21)	216	उपात् (3-1-135)	24
उत्तरपदार्थं (3 3-50)	95	उपात् स्थूला (4-3-153)	241
उत्तरादाहम् (4-3-22)	216	उपाद्देवपूजा (3-1-66)	10
उत्पातेन ज्ञाप्यमाने (3-1-२३7)	42	उपाद् देश (4-1-58)	273
उत्सहोडुगे (4-4-64)	274	उपाद् यमः (3 1-104)	17
उदकात्संज्ञायाम् (4-3-15)	210	उत्ते च (4-3-138)	238
उदक् च विनाश (4-2-102)	202	उभयपदार्थं (3-3-52)	96
उदङ्गादिभ्यश्च (4-1-27)	144	उभयहेतौ (3 1-2३5)	48
उदन्वः संज्ञायाम् (4-1-34)	145	उभोर्णाभ्यां (4-4-25)	267
उदधरः सकर्मकात् (3-1-101)	16	उरसोऽण् च (4-4-159)	288
उदधितो वा (4 2-23)	187	उरसो यच्च (4-3-244)	257
उदस्थानाद् (4-1-13)	141	उवर्णान्तानुदात्त (4-4 6)	264
उदीच्यप्रामात् (4 3-28)	217	उष्ट्राद् वृत् (4 4-24)	267
उदुम्बरः कृमि (3-2-68)	65	उष्णिहो वा (3 4-13)	115
उदुम्बरनिल (4-1-२76)	173	ऊककुन्दुमाभ्यां (4-२-80)	198
उदोऽनूर्ध्वेच्छायां (3 1-65)	10	ऊङुतः (3-4-110)	133
उदरोत्सृज (3-2-115)	71	ऊघसो नश्च (3-4-23)	116
उद्यातोडुगे (± 2-104)	203	,, (1-4-185)	292
उद्विभ्यां तप (3-1-74)	11	ऊरोरुपमान (3-4-114)	134
उन्मृजावमृजने (3-2-117)	71	ऊर्ध्वादिभ्यः (4-3-50)	2२2
उपक्लमक (1 1-192)	176	ऊगयनपद (4-3-186)	246
उपज्ञाने (1-3-215)	257	ऊचि पादः (3-4-14)	115
उपज्ञोपकर्म (3-3-1६6)	106	ऊणमघमोत्तमाभ्याम् (3-2-62)	63
उपध. स्वार्थे (4-4-206)	296	ऊणे पञ्चमी (3 1-228)	42
उपपदमतिट् (3-2-160)	81	ऊतभाग (4-1 42)	146
उपपराभ्याम् (3-1-९5)	4	ऊतष्ठन् (4-3-194)	248
उपमानपुः (3-3 8)	84	ऊतुनक्षत्रेभ्यः (4-3-112)	233
उपमानादेश (3-4-100)	132	ऊते द्वितीया (3-1-249)	43
उपमानानि सामान्य (3-2-81)	6०	ऊतोऽण् (4 4-103)	280

सूत्रम्.

पृष्ठम्.

सूत्रम्.

पृष्ठम्.

जनो ङीप् (3-4-15)	115
ऊर्यन्यप्रोय (4-2-117)	206
ऊर्यरिष्टि (4-2-152)	213
ऊपमोपानद्वया (4 4 203)	296
ऊयिकुरु (4-1 96)	158
एकं नविशत्यादीभि (3 2 43)	59
एकद्वयो. (4-1 182)	174
एकद्विबहुष्वेक (3-1-151)	28
एकमुख (4-3-88)	230
एकविंशत्यादीनां (3-3-138)	109
एकादेर्लुक् (4-4-159)	286
एकाद् घृष (4-3 84)	229
एहायच् (4-3-38)	219
एणीकोशात् (4-4 26)	268
एनपा (3-1-206)	35
एरकिन. (3 4-76)	127
एपणात् (3 4 64)	125
एहीषायवाभ्यां (3-2-108)	71
ऐषमोह्यः (4-3 20)	216
ऐषुकारि (4 2 92)	200
ओजस्सहो (4-4 79)	276
ओरञ् (4-2 99)	202
ओर्गुणाद् (3 4 79)	127
ओर्देशात् (4 3 44)	220
वसीयपरशब्दयो (4-4-40)	270
वखोपथ (4-3 76)	227
कच्छकुरु (4-3 70)	276
कच्छामिवक्त्र (4-3 57)	223
कटाच्छ्रव्यां (3 4 68)	126
कटादे प्राच्यत् (4 3 75)	227
कठचरकात् (4-3 232)	255
कठिनान्त (4 4 131)	295
कठारगडुल (3 3-102)	104
कतरक्तमौ (3 2 99)	70
क्ते. (3-1-180)	33
कन्नपुमि (1-3 6)	214

कपायाष्टक् (4-4 173)	290
कदम्बपुष्पा (4-3-103)	232
कदरकदल (3-4 59)	124
कदाचित् (3 3 55)	97
कद्रुपाण्डु (4-1-107)	160
कन्यायाः (4 3 15)	215
कन्यकनिग्र (3-4-11)	115
कन्याया (4-1-98)	159
कबरमणि (3-4 99)	131
कमण्डलवा (3 4-115)	135
कमलाद् भिदा (4-3-32)	218
कम्बलात् (4 4 187)	293
कम्बोजमुरल (4-1-177)	173
कम्बोजयवनौ (3 2-107)	71
करवीराशोक् (4 4 41)	270
कर्णरथपथि (4 1-117)	167
कर्णवासिष्ठा (4-2-132)	208
कर्णशिरिदिरा (3-2-74)	66
कर्णात् (4-3-173)	244
कर्तृथकेन (3 2-144)	78
कर्तृर्थात्मने (3-1 44)	9
कर्तृकरणयो (3-1-215)	41
कर्तृकरणे (3 2 44)	59
कर्तृकर्मणोः (3 1-294)	47
कर्तृकर्मप्रवचन (3 3 14)	86
कर्तृकर्महतुना (3 2 113)	78
कर्तृतृप्तकाभ्या (3 2 145)	79
कर्तृस्थामूर्ते (3 1 83)	13
कर्मेकतरे च (3 1 43)	6
कर्मेणि द्वितीया (3 1 202)	37
कर्मधारये (3-3-53)	96
कर्मन्दकृशाश (4-3-235)	255
कर्मप्रवचनीयै (3-1-207)	39
कर्माभ्ययने (4-4-122)	283
कर्त्तादिनोऽण् (4 3-233)	255

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
कलाप्यभय (1-3-112)	237	कुमारः (3-2-96)	70
कल्ने (1-3-238)	256	कुमारात् (4-2-17)	186
कल्पार्गो (1-1-114)	162	कुमारादनूदापो (3-1-38)	119
कल्पिनथ (1-2-66)	196	कुमुदमुट (1-2-136)	209
कविमति (1-1-115)	167	कुमुदनट (1-2-143)	211
कवेराक्षेरसे (1-1-56)	150	कुमुदपीज (1-2-119)	206
कशकृत् (4-1-191)	177	कुम्भनिधान (1-2-105)	202
कस्येय (1-2-29)	189	कुटनादिभ्यो (1-1-174)	172
काकनाला (3-2-5)	52	कुर्युगन्धराभ्याम् (1-3-67)	225
काकादन (3-1-63)	125	कुर्यशब्दन्धु (1-1-111)	167
काण्ठादधेत्ने (3-4-11)	120	कुलकुक्षि (1-3-8)	214
कामप्रस्थ (4-3-81)	228	कुलटाया वा (1-1-115)	162
कारवः (3-3-37)	93	कुलाचवानो (3-1-130)	137
कालाः (3-2-38)	58	कुलाद्दकम् (1-1-130)	164
कालाः परिमाणिना (3-2-127)	74	कुलालकुम्भकार (1-3-250)	258
कालात् साधु (1-3-137)	238	कुल्लपकोपधाद् (1-1-49)	272
कालाध्वपरि (3-1-253)	13	कुशाभ्वविप्र (4-1-106)	160
कालाध्वभ्या (3-1-212)	10	कुमुभ्यां (1-1-35)	145
कालेभ्य. (1-3-102)	232	कुलात् छै वीरिषु (1-3-62)	225
कालेभ्यो भववत् (4-2-38)	190	कुदमाभ्यादयथ (3-4-69)	126
काशापात (4-2-121)	206	कृकणपर्णाद् (1-3-79)	228
काशाश्लेष (4-2-138)	210	कृमः प्रतिघ्नन (3-1-282)	45
काशिचेदि (4-3-46)	220	कृतलन्ध (4-3-136)	237
काश्यपकौशिकभ्यां (4-3-229)	254	कृताकृत (3-2-98)	70
काष्ठादीनि (3-2-3)	52	कृते ग्रन्थे (4-3-246)	257
किं क्षेपे (3-2-100)	70	कृत्यतुल्या (3-2-93)	69
किंशुकार्किल्लक (3-2-101)	70	कृत्येषु कर्तरि (3-1-303)	50
किदाशिपि (3-1-30)	5	कुर्यैरधिकार्थ (3-2-45)	60
किस्तरतगरो (4-4-110)	281	कृत्योपप्रयोगे (3-1-293)	47
कुः पारषदर्धयो. (3-2-148)	79	कुर्योगा (3-2-133)	76
कुञ्जव्रज (4-1-69)	152	कृशाधारिष्ट (4-2-115)	205
कुटतीर्ष (1-2-127)	208	कृष्णरणाभ्या (4-1-77)	154
कुज्याया (4-3-7)	214	कृष्यर्थकर्तरि (3-1-236)	42
कुरिषतानि (3-2-83)	69	केदाराद् (4-2-65)	196
कुञ्जवामन (3-3-39)	93	केवलमामक (3-4-43)	120

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
केरादा (4-2-70)	197	धुदकमालवात् (1-2-63)	196
कोपभाच (4-2-112)	204	धुदजन्तवः (3-3-43)	94
कोपधादण् (4-1-5)	263	धुदाधान्त (1-2-139)	210
कोपधादण् (1-3-69)	226	धुदाभ्रमर (1-3-248)	258
कीगिडन्यस्य (4-1-183)	174	क्षेमवृत्ति (4-3-82)	229
कीपिञ्जल (4-3-5)	263	खः सपूर्वाद्य (1-1-131)	161
कीरव्यासुरि (3-4-36)	119	खट्वा क्षेपे (3-2-37)	58
कस्येन्विपयस्य (3-1-260)	43	खण्डदण्डस्थूल (4-2-116)	206
कादल्पोक्तौ (3-4-91)	130	खण्डिकादन् (4-2-62)	195
कान्तं वा (3-3-98)	103	खण्डित्वापरि (4-2-111)	205
केन नम् (3-2-97)	70	खण्डित्वादिषु (3-3-150)	112
केनाहोरात्रा (3-2-63)	61	खलपवमाष (1-4-193)	291
कत्रेः (4-1-71)	275	खलादिनिध (4-2-79)	198
कनोऽवित्त (3-4-51)	122	खलेसंहत (3-2-21)	55
कनुभ्यश्चक् (1-2-45)	192	खसूचीक्षेप (3-2-84)	69
क्रमपद (4-2-56)	191	ख्यातिपश्चादर्थो (3-2-12)	53
कयविक्रयात् (4-4-60)	273	गङ्गागोषा (1-1-108)	161
कियानर्ह्यः (3-1-266)	11	गङ्गासहोष्वा (4-1-158)	169
क्रियार्ह्यः (3-1-265)	7	गङ्गादिभ्यो वा (3-3-95)	103
क्रियान्यतिद्वारे (3-1-46)	8	गणिकाप्रादाण (1-2-69)	197
कीदोऽनुपरिभ्यां (3-1-56)	267	गतयः (3-2-117)	79
कीतवत् (4-1-22)	129	गल्पार्थानां (3-1-211)	13
कीतात् करणादेः (3-4-90)	115	गभीरगभीरे (4-2-106)	203
कुक्षदेवि (3-1-12)	158	गभेः कर्क (3-1-54)	8
कुञ्चाकोकिलाम्बो (4-1-95)	175	गभीरपञ्च (1-3-154)	241
क्रोष्टुः पाद (1-1-187)	211	गर्गवत्सात्र (1-1-15)	117
क्रीञ्चाया ह्रस्वथ (1-2-111)	137	गर्गगाहाभि (1-2-110)	201
क्रीडिलाडि (3-4-131)	105	गर्गान्तावृत्तः (1-3-74)	227
कञ्चित् पूर्व्य (3-3-116)	28	गर्भं मुद्दिन (3-2-73)	66
कञ्चिद् द्विवचनं (3-1-153)	87	गर्हान्तरस्यसम (4-3-89)	228
कञ्चिद् विद्यमानार्थे (3-3-18)	216	गर्भम् (1-4-89)	278
कानेदप्रगतस्यः (4-3-17)	247	गर्भपवविक्रि (3-3-38)	93
क्षत्रात् (4-3-188)	164	गिरिभ्यः चप्त्र (1-3-209)	251
क्षत्रात् तौ (4-1-127)	253	गुम्पूर (1-4-177)	291
क्षत्रियाद् (1-3-221)	188	गुण व नरं (3-2-136)	76
क्षराद्वन् (4-2-21)		गुणे वा (3-1-229)	12

सूत्रम्	पृष्ठम्.	सूत्रम्	पृष्ठम्
गृध्रवृष्यो (3 1 117)	20	इद्यावृट् (4 3 102)	159
गृष्टिहृष्टि (1-1 130)	160	चक्रचक्रनाक (4 2 125)	207
गृहपतिना (4-4 100)	287	चटकादैरक (4 1 116)	169
ग्रेहगाम्नी (3 2 67)	61	चतुर्भा यता (3 2 47)	60
ग्रेहमेदिपिण्डाशूरी (3 2-71)	60	चतुर्थी सम्प्रदाने (3 1 234)	42
गो पुरीपे (4 1 10)	266	चतुर्मासाद्ये (4 3 100)	241
गात्रादहवत् (4 3 198)	248	चतुष्पादो गर्भिण्या (3 2 91)	69
गोत्रादहवत् (4 2 13)	185	चतुष्पाद्व्या (4 1 134)	165
गात्राददण्ड (4 2 265)	260	चन्द्रभागा (3 4 70)	127
गोत्राद् बहुल (1 3 220)	253	चन्द्रवृत्ते (4 2 7)	181
गोत्रान्तात् (4 3 40)	219	चरणाद् वृष् (4 3 264)	260
गात्राल्लोक (4-1 200)	178	चरति (4 4 53)	272
गात्रे द्वे श्रे (1 2 61)	196	चर्मण्यन् (1 1 201)	296
गोधाया दूक् (1 1-119)	163	चलनाहाराणात् (3 1 138)	25
गोपवन (1 1-40)	117	चार्ये युगपद् (3 1 19)	87
गोपिकागो (4 1-88)	156	चूर्णादिनि (1 4 75)	276
गोपुच्छात् (1 1-51)	272	चौपयतचैक्यत (3 1 132)	108
गौरिचि यत् (1 1 21)	112	छगलिना (1 0 204)	200
गोहपसर्जना (3 3 112)	110	छण्णिधिसु (2) (4 3 221)	254
गोह्यश्च (1-2 77)	198	छत्रसत्यावृत् (4 4 119)	283
गौरशयल (3 1 03)	122	छदिवालम्यां (1 4 200)	296
ग्रामजनपद (1-1 100)	3	छदता निर्मित (4 4 158)	288
ग्रामजनवपु (1-2 81)	198	छ-दसो मान (1 3 189)	217
ग्रामाद्यधनी (1 3 5)	211	छन्दसो यद् (1 3 151)	216
ग्राम्यवपुष्वप्ये (3 1 103)	104	छ दोगौषिक (1 3 262)	260
ग्रीवातोऽग च (1 3 153)	210	छत्त (4 1 111)	163
ग्रीवाध्वविष्टा (1 1 62)	101	छाया (3 3 131)	107
ग्रीव्यासन्ताभ्यां (1 3-110)	238	छिन्धिभिन्धि (3 2 112)	71
ग्रीव्यादच्छ दक्षि (4-1 14)	111	छे (1 1 16)	266
ग्रीव्यादर (4-3 143)	239	जहाया (4 4 69)	275
ज्येष्ठ (3 1-189)	35	जटजटाई (1 1 60)	151
द्विन (3-1 15)	6	जतुगदुक (1-1 193)	177
द्विष्य (1-1 26)	0	जपदान् (1 1-204)	180
द्विष्य (3 1 165)	31	जगदवत् (1-3 22)	1
द्वेष्टवार्त्तो (3 1-163)	01	जगदभ्य (1-3-50)	1-3
द्वेषुः श्च (3 1-185)	31	जनपद छत् (1 2 110)	-11

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
जनाज्जल्पे (1-1-163)	280	निजर्थे च (3-1-127)	22
जनेजनाभ्यां (1-1-75)	291	नेरौ यत् (3-1-115)	19
जम्वा वा (1-1-35)	269	तं प्रत्ययुभ्यां (1-4-86)	276
जयति दीर्घयति (1-1-17)	271	तक्षशिलाच्छगल (1-3-213)	252
जदरायोः शिः (3-1-177)	33	तक्षो नलोपश्च (1-2-112)	211
जतः शी (3-1-166)	31	तत भागतः (1-3-190)	217
जहि कर्मणा (3-2-119)	71	तव्युदयः (3-2-33)	57
जाण्डमाण्डाद् (1-1-118)	163	तत्र (3-2-61)	61
जातात् पुंसि (1-1-65)	152	तत्र गृहीत्वा (3-3-16)	87
जातिहालमुय (3-3-101)	164	तत्र जात. (1-3-121)	235
जातिर्जात्या (3-2-91)	69	तत्र नियुक्तः (1-1-128)	281
जातौ यत् (1-1-168)	171	तत्र भवः (4-3-117)	239
जात्यास्त्रावां (3-1-152)	28	तत्र साधु (1-4-166)	280
जानपदाद् (3-1-71)	126	तत्रोद्भव (1-2-18)	187
जानुनीविभ्यां (1-3-175)	214	तस्यर्थ (3-2-138)	77
जानुविन्दु (3-3-67)	99	तदधीति (1-2-11)	191
जायामा जं दं (3-3-61)	98	तदन्ताय (1-1-165)	289
जातिनाटिकाधि (3-1-286)	45	तदर्थे विक्रमेः (1-1-202)	295
जिह्वामूला (1-3-167)	213	तदस्य षष्ठम् (1-1-108)	281
जीवन्तपर्वत (1-1-82)	155	तदस्य सोढम् (4-3-116)	239
शोडविदर्शस्य (3-1-292)	16	तदस्यात्र (1-1-207)	297
ज्यायान् भ्रातृणां (3-3-81)	101	वशादेः (1-3-164)	212
ज्ञस्य रन् (3-1-32)	5	तद्विहारित च (1-2-98)	201
ज्ञेयम् (3-1-37)	5	तद् दन्तनि (4-3-201)	219
ज्ञोऽन्तः (3-1-3)	1	तद्विधायित्वात् (3-2-79)	68
मितः (3-1-122)	21	तद्वृत्ति (1-1-136)	285
मिश्रयन्ते-वः (1-1-210)	182	तद्विद्यमाने च (3-1-267)	41
दाहसोऽस्तिरस्यौ (3-1-162)	31	तद्व्यक्तस्य (3-1-75)	12
दावादीनां (3-3-143)	110	तद्व्युत्पन्नस्य (3-3-80)	161
दिङ्दानम् (3-1-31)	118	तद्योर्वा (3-1-97)	16
दिशान्तेषुऽस्तीनां (3-1-11)	5	तद्वि (1-1-50)	212
द्वय (1-3-13)	220	तद्व्यक्तमन्त्रौ (4-3-95)	251
द्वयदि-व (3-1-183)	31	तद्व्यक्त (4-3-215)	257
द्वय चान्भ-यां (3-1-28)	117	तद्व्यक्तस्य-व्यक्तौ (3-1-25)	4
द्वय सौम्य (1-1-126)	161	तद्व्यक्तं दिवं (1-1-150)	294

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
तस्य धर्म्यं (४ ४-१०२)	२८०	तेनैकादिक् (४-३-२४२)	२५७
तस्य विकार (४-४-१)	२६२	तेषा मिथो (३-३-११५)	१०५
तस्य व्याख्यानं (४-३-१७४)	२४४	तेषामद्वन्द्व (३-३-११४)	१०४
तस्य समूहः (४-२-६०)	१९५	तैतिलजाजल (४-१-१५७)	१६९
तस्यापत्यम् (४ १-२२)	१४२	त्यदादिभ्यः (४-३-४१)	२२०
तस्येदं (४-३-२५१)	२५८	त्यदादिभ्यो वा (४-१-१६१)	१७०
तस्यैश्च (३-१-९)	२	त्रपुञ्जतुनाः (४-४-१२)	२६५
तादर्थ्यं (३ १-२३८)	४२	त्रिवेष्यास्त्रिविणं (४-१-९३)	१५७
तादर्थ्ये प्रकृत्या (३-२-४९)	६१	त्रिष्टुबनुष्टुप् (४-१-१०)	१४०
तालादण् (४-४-८)	२६४	त्रेष (३-४-७)	११४
तिक्कितव (४-१-१५५)	१६९	त्रेष्यश्च (३-१-१९६)	३६
तिक्कितवोऽञ्ज (४-१-१९५)	१७७	थासः से (३-१-१५)	३
तिसिक्कितवन्तु (४-३-२२८)	२५४	दक्षिणापश्चात् (४-३-११)	२१५
तिलयवाभ्या (४-४-१९)	२६६	दगुकोसल (४-१-१५९)	१७०
तिलाश्लिफलात् (४-२-८६)	१९९	दण्डिन्हास्तिन् (४-१-७५)	१५४
तिष्ठद्गुवद्दद्गु (३-२-२२)	५४	दभिसिर्दिभधूनि (३-३-२०)	८९
तिव्यपुनर्वस्वो (३-१-१५८)	२९	दध्नष्टक् (४ २ २२)	१८७
तीरान्नादन् (४-३-२४)	२१६	दल्भकुलट (४-१-५२)	१४९
तीर्थपोष (४-३-६९)	२२४	दशैकादश (४-४-९१)	२७८
तुमर्षाव भाव (३-१-२३९)	४२	दाणश्च सा (३-१-१०३)	१७
तुमुनोऽप्रयुज्यमानस्य (३-१-२४०)	४३	दाम्नः सरयादेः (३-४-२४)	११७
तुन्यनामभ्य (४-१-१७०)	१७२	दिक्पूर्वपदाद् (४-३-२६)	२१७
तुल्यार्थरतुलो (३-१-३०५)	५०	दिक्संस्थे (३-२-७८)	६७
तुदीवर्मतीभ्या (४-३-२१५)	२५२	दिगादेश्ण् (१-३-९९)	२३१
तृणनडजन (१-२-१२१)	२०६	दिग्वाप्या (१-३-१४८)	२४०
तृतीया सङ्केतेन (३-२-१०)	६८	दिह्नामानि (१-३-१५)	८६
तृतीयादीनि (३-२ १६३)	८२	दित्यादित्यादिस्य (४-१-२)	१३९
तृतीयात्परिपय (३-१-२७५)	४४	दिनण्मध्यं (४-३-१७१)	२४३
तृतीयासप्तम्योः (३-१-२००)	३६	दियस्तदर्थस्य (३-१-२९०)	४६
तृतीयासनात् (३-१-१६९)	३२	दीयते नियुक्त (४-४-१२५)	२८४
तेना जिं (४-१ १६)	२७१	डर्निन्दाश्च (३-२-१४९)	७९
तेन निर्दिते (४-२ ९७)	२०१	दुःखलाद् (४-१-१३२)	१६४
तेन प्रेक् (४-३-२२३)	२५३	दुःखादेश्च. (१-३-२१)	२१६
तेन योगे (३ १-२५४)	४३	दुःखान्तिर्वाप्य (३-१-५७)	१३
तेन रण साभाद् (४-२-१)	१८३	दुःखान्तिर्वाप्यः (३-१-२५५)	"

सूत्रम्.	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
दतिकुक्षि (4 3 102)	240	द्व्यमूर्तौभ्या (4 4 52)	272
दृष्ट साम (4 2 11)	185	द्व्यम्भगध (4 1 173)	172
देयमृण 4 3 141)	238	द्व्याक्ष (4 2-93)	200
द्ववाद् यन् (4 1-10)	141	द्व्याहाव (4 3 60)	224
देहांशात् (4 3 151)	240	द्व्यकथो (4 1 211)	182
दैवयज्ञिशौचि (3 4 135)	138	धनगण (4 4 144)	286
दोटनान्तर (3 4 07)	123	धन्यधर्म (4 1 64)	101
दावाशुषिणी (1 2 37)	190	धर्मधर्म (4 4 92)	278
दुद्भ्यो लुक् (3 1 142)	25	धर्मार्थकामार्थ (3 3 71)	99
दुप्रागवायुदक (4 3 14)	210	धर्मण प्राप्य (4 4 106)	268
द्यूते च (3 1 289)	16	धातकक्तक (3 4 58)	124
द्राणनृसा (3 4 62)	124	धुरो ढक (4 4 137)	285
द्रोणात् (4 1 83)	155	धूमपण्ड (4 3 58)	224
द्रोष (4 4 31)	268	धूमावट (4 1 46)	147
द्रद्र समाहार (3 3 119)	100	धेनोरनज (4 2 08)	197
द्रद्राच्छ (4 2 10)	185	ध्वङ्क्षकाक (3 2 08)	63
द्रद्राददवापुर (4 3 207)	200	न कमप्रवचनीया (3 2 159)	81
द्रद्राद् वैर (4 3 259)	209	न क्राड (3 4 102)	132
द्रद्रे च (3 1 100)	32	नक्षत्र च (3 1 277)	41
द्विगुध (3 3 120)	106	नक्षत्रुलात् (3 4 104)	132
द्विगो (3 4 39)	120	न गतिहिंसा (3 1 47)	7
द्विगोरन च ये (4 1 17)	141	नगर वासादभि (3 2 70)	60
द्वितीयतृतीय (3 2 126)	74	नगरात् कुसा (4 3 64)	220
द्वितीयायत्त (3 1 213)	40	न ग पथनादिभ्यो (4 1 198)	178
द्वितीया त्रितालीत (3 3 34)	57	न ज्वरिमत प्या (3 1 284)	40
द्विविधादिभि (3 1 204)	38	नज (3 3 198)	74
द्विद्राण (3 1 220)	41	नजाडर्यर्थ (3 3 12)	85
द्विप शतरि (3 1 296)	48	नटाड्यो (4 3 261)	260
द्विपाद्भ्या वा (3 1 41)	0	नटचरवक (4 1 1)	103
द्विपाजकाश्च (4-1 3)	103	नटचर (1 2 140)	210
द्विपादनुसमुद्र (4 3 96)	231	नडशाड भ्या (4 2 144)	211
द्विपवैयाघ्राभ्यां (4 2 16)	186	न तौत्व ले (4 1 207)	181
द्व्यच (4 1 103)	109	नदादशनगराणि (3 3 30)	92
द्व्यचोऽण (4 1 160)	170	नदाभि समाहारे (3 2 31)	06
द्व्यचो नटा (4 1 91)	157	नदीमही (4 3-9)	214
द्व्यजुह्वम् (4 3 185)	246	नटा मतुव (4 2 100)	212

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
न द्वि (4-4 41)	270	नासिकोदरोष्ठ (3 4 97)	131
न ब्रुव (4 3 36)	218	निकटमसान (4 4 132)	285
न धात् (3 1 129)	९३	नित्य कीडा (3 2 146)	79
न नरनारायणादिषु (3 3 79)	100	नित्य व हुल्ये (3 3 182)	108
न चाङ्गन् (3 1 243)	43	नित्य शेषे (3 3 99)	103
न निर्धारण (3 139)	77	नित्य सज्ञावा (3 4 22)	116
न पदात्तौ (4 3 73)	227	नित्य स्त्रिया (4 3 131)	237
न पण्डु (3 3 85)	101	नित्य स्त्रिया (3 1-194)	36
न पादमाय (3 1 140)	25	नित्यमर्थेन (3 2 51)	61
नपुंसक (3 3 110)	104	नित्यमृद्धयर्थे (3 1 201)	37
नपुंसमात् (3 1 176)	33	नित्यमेकाच्च (4 4 11)	266
नपुंसके (3 3 136)	108	नित्यवैरा (3 3 36)	92
न पुष्यपुनर्वस्वादिषु (3 3 82)	101	निपुणेन (3 1 264)	44
न प्रस्तावन् (3 3 149)	109	निमित्तात् (3 1 261)	43
न बहुवचन (4 2 88)	199	निरादय (3 2 157)	50
नम स्वस्ति (3 1 224)	13	निवासस्य (4 3 91)	230
न मत्वर्थे (3 2 80)	68	निवासे (1 2 95)	201
न मनुष्ये (3 3 147)	111	निगामद पाभ्याम् (4 3 106)	232
न राजा (1 4-191)	94	निसमुप (3 1 76)	12
न लक्ष्यान्त्या (3 4 32)	118	निसौ गत (4 3 19)	216
न लदेश (3 1 297)	18	नालपात (4 2 1)	184
न वरणशाल (4 1 10)	270	नीयात् (3 4 72)	126
न त्वकात् (3 1 53)	5	नुक चात्तवतो (3 1 14)	121
न शार्दा (3 3 70)	99	नुप्र ट (3 1 55)	8
नव न (4 1 167)	171	नुनयो (3 1 125)	136
नव त्रयसो (1 1 30)	157	नुनाम्ना वा (4 3 39)	219
न धृत्वात्पठदिषु (3 3 76)	100	नुदेषुभ्यो (1 3 196)	215
न त्रियम् (3 1 230)	12	नेदमदसा (3 1-161)	0
न ह्यत् (3 1 29)	115	नेद्वादिभ्य (3 3 96)	103
न ह्यत्प्राया (3 3 62)	98	नेप्रव (1 3 18)	210
ननु म (3 1 21)	117	नेर्विग (3 1 19)	1
नान्वच्य (3 1 165)	31	नेववा वसति (?) (4 2 16)	192
नाभेर्भय (1 1 181)	212	नाभवप्राप्ते (3 1 41)	50
नाभ्यर्थभ व द् (3 1 191)	36	नाहुवत् (3 3 71)	100
नाभ्यवेन (3 2 101)	81	नी हुना (1 1-155)	87

सूत्रम्.

पारावारात् (4 3 3)	
पाराशर्यशिलालिम्ब्या (1-3-236)	
पारमध्येऽप्रेऽन्त (3-2-29)	
पाशतृण (4 2-75)	
पिटकपटिका (4 1 85)	
पितरि ढामहृत् (4-2-83)	
पितरिश्चर (3 2 72)	
विनृमातृभ्या (1-2 82)	
विनृमानाद् (4-1-125)	
वितृक्षुरौ (3 3-111)	
विभ्य वा (4 3 195)	
विपलहरीतक (3 4 60)	
विद्यात् (4-1 20)	
वीत कालुक (4 2 5)	
वीनाच्च (3 1 66)	
पुंनाम्न (3 4 80)	
पुच्छात् (3-1 98)	
पुत्रान्ताद्वा (4-1-164)	
पुनर्मुत्र (1 1-39)	
पुमान् स्त्रिया (3 3-108)	
पुराणेषु (1-3-237)	
पुष्पाङ्गम् (4-3-219)	
पुष्पाङ्गम् (1 1 200)	
पुष्पाणां च (3 3-117)	
पुष्पाद् बधे (1-1 27)	
पुष्पाद्वा (3 4 12)	
पुरो न (1-3 110)	
पुष्पमूत्रेषु (1 4 39)	
पुष्पोत्पन्नानां च (3 1 92)	
पुष्पकम् (3 4 81)	
पुष्पगुण (3 2 111)	
पुष्पकान्ते (3 2 77)	
पुष्पकान्तेषु (3 3 56)	
पुष्पकान्तेषु (1 3 87)	
पुष्पकान्तेषु (3 3 110)	
पुष्पकान्तेषु (3 1-170)	

पृष्ठम्.

213	
255	
56	
198	
156	
199	
65	
199	
163	
104	
248	
124	
267	
181	
125	
128	
131	
171	
116	
104	
256	
258	
295	
105	
265	
120	
233	
269	
13	
128	
78	
67	
97	
230	
110	
72	

सूत्रम्.

पूर्वापराधरोत्तर (3 2 122)	72
पूर्वापिहाना (3 1 5)	113
पूर्वाङ्गापराङ्गण (4 3 124)	235
पूर्वाङ्गापराङ्गणभ्यां (4 3 109)	233
पृथङ्गानाम्याम् (3 1 251)	43
पृथिवीमध्यस्य (4 3 90)	230
पृथिव्या च. (4-1 7)	140
पृष्ठाच्च (4 2 74)	197
पैत्रार्क्षा (4 2 31)	189
पैलशालङ्कि (4 1 203)	179
पेटायुवति (3 2 88)	69
पैत्रादि. (4 1 139)	165
पौत्रादेरस्त्रिया (4-1 24)	113
पौत्रीदच्छी(?)वद् (3 3-106)	104
पौरुहाश (4 3 183)	245
प्रकृतिप्राय (3 1-216)	41
प्रगदिमगदि (1 2 134)	209
प्रतिना मात्रार्थे (3 2-17)	51
प्रतिनिधिप्रतिदानयो (3-1 211)	39
प्रतिपञ्चमहाजन (1 4-168)	290
प्रतिपद्यमेति (4 4 93)	279
प्रतिपदविधाना (3 2-140)	77
प्रथमचरम (3 1-172)	32
प्रत्युपभ्यो (1-1 179)	291
प्रभवति (1 3 199)	249
प्रभूतादीन् (1 4 100)	280
प्रभयन्यासां (3 1-218)	13
प्रशंसावचने (3 2 89)	69
प्रध्यायानयोश्च (3 1-217)	13
प्रथितामुद्याम्याम् (3-1-276)	11
प्रत्यवहृत्पुगन्त (1 3 53)	222
प्रथोत्पद्य (1 3 30)	217
प्रदत्त (1 1-111)	282
प्रदत्तदत्तौ (1 2-12)	191
प्रदत्तेभ्यश्च (3 3-97)	103
प्रदत्तश्च (3 1 118)	27

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
बैलवन (4-2-90)	200	भातुपुरी (3-3-112)	104
बोकार (4-1-57)	150	भुवो बुरु च (4-1-113)	162
मद्भरतो (4-1-76)	154	मगधकलिङ्ग (4-1-205)	180
हुव पञ्चानो (3-1-12)	3	मङ्गक (4-1-113)	282
मलागाः (4-1-171)	299	मङ्गकात् (4-1-101)	159
मलादन् (4-1-127)	181	मनसिद्य (3-2-90)	69
मोक्ष (1-3-216)	252	मनार (4-4-162)	289
मन्त्राप्रदान (3-2-16)	60	मनो (4-2-100)	202
मरुतकुह (4-1-9)	110	मत्यायभिरन (3-2-142)	78
मरुतगोत्राय (4-1-209)	181	मन्त्रार्थार्थ (3-3-54)	96
मर्गात् (4-1-68)	152	मत्पननुय (3-1-55)	123
मवतो (1-3-12)	220	मन्त्रेभ्यो (1-3-27)	217
मन्त्राध्यापनयोः (1-3-179)	211	मनुर्वन्धू (1-2-151)	212
मन्त्राभरट (4-1-65)	271	मधुरादिभ्योऽण (1-3-225)	254
मन्त्रित (1-1-110)	166	मधोर्वाग्रणे (1-1-54)	119
भार्गवादिभिः (3-2-105)	70	मायाद (4-3-117)	231
भाङ्गोम (3-1-70)	126	मध्यान्मण (4-3-170)	243
भाङ्गपत्ता य (4-2-43)	191	मनः (3-1-27)	117
भावादिभ्य (1-1-70)	274	मनुमनया (4-1-48)	118
भाने वा (4-1-20)	112	मनुमतारथयो. (1-5-71)	226
भावे वा (3-1-300)	49	मनोरात् (4-1-166)	171
भावनोपसाधन (3-1-93)	15	मने रो च (3-1-52)	128
भिय उव (1-2-61)	195	मन्त्रहरणार् (3-1-68)	10
भिरादिभ्य (4-1-51)	149	मन्त्रेभ्यो (1-3-27)	217

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
मानुदत् (४ १ १७)	१५८	यस्कलम्भ (४ १ १६४)	१७०
मातुलोपाध्यायाम्भो (३ ४ ८५)	१२३	यस्कलश (४ १ ८७)	१०६
मायान्तमद (४ ४ ८७)	२७६	यस्य च भावन (३ १ २६८)	४४
मानुष्याथ (४ १ १०४)	१०८	याचितात् कन् (४ ४ ७३)	२७६
माने वद (१ ४ ३२)	२६८	याजकपूजक (३ २ १३४)	७६
माशब्द इयादिभ्य (४ १ १०१)	२८०	याज्याप्रवर्ग्योऽल्लल (३ ३ २६)	१०
मासुर्तुनलत्राणि (३ ३ ८१)	१०१	यासु-दायनि (४ १ १४१)	१६६
माहकमदक (४ ३ ६१)	२२४	यावदियस्वे (३ २ १६)	०४
मिष्यावपदान् (३ १ ११९)	२१	युधिष्ठिर (४ १ ३०)	१४४
मिषाडम् (३ १ २८)	१६६	युवा खलति (३ २ ९२)	६९
मिमत् त् (४ १ १४३)	१३५	युवोपदवेभ्य (४ ३ ४९)	२२१
मुञ्जवास्याभ्या (३ १ ११९)	२७६	युष्मद् पूनाया (३ १ १५०)	२९
मुद्रादण (४ १ ७७)	१४९	युष्मदस्मदोर्वा (४ ३ ९३)	२३१
मुसलोऽक (४ १ ००)	२८७	युष्मदस्मद्भ्या (३ १ १६४)	३४
मूलनस्था (१ १ १४८)	११४	यूनरित (३ १ १२८)	१३७
मूलाश्रज (३ १ ९)	२८७	यूषधीपाथ (४ ४ १८९)	२३३
मूलेनानाम्ये (१ ४ १०१)	१८	यूपसूपशर्ष (३ ४ ६१)	१२४
मृशो ङुलिङ्गोश्च (३ १ १११)	८३	याम्यताव प्सा (३ २ १३)	०४
मेधादाक्षा (३ ३ २५)	४	य दृषप्रयोत्रनेभ्य (४ २ ११)	१९१
मेरानि (३ १ २०)	१०७	योगयानुपूर्वा (३ २ १४)	५४
यक्षराक्षस (३ ३ १२८)	१३६	रक्षति (१ ४ ८३)	२७७
यङ्नाप (३ ४ १६६)	२६	रद्धो प्राणिनि (४ ३ १३)	२१०
यङ्ङक वत्र (० १ १४६)	२३	रजतसीस (४ ४ ७)	२६४
यजेर्निलम् (३ १ १२८)	२४६	रथपत्नी गणकेन (३ २ १३५)	७६
यज्ञवर्षा (४ ३ १८७)	२४५	रथात् कथ्यन् (१ २ ७८)	१३८
यज्ञेभ्य (४ ३ १८१)	१७४	रथाद् घोडरि (१ ३ २०२)	२०८
यज्ञनारपुन (४ १ १८१)	१३६	रमेव्य-भ्या (३ १ १३४)	२४
यनश्च पावगात् (३ १ १२७)	१५०	राजद-तलित (३ ३ ०९)	९७
यन्त्रिभ्यां (४ १ ५०)	११९	रानम्यशैल्य (४ २ ८९)	१९९
यज्ञोऽपावटात् (३ ४ ३३)	६३	रानो यत् (४ १ १२८)	१६४
यत्तवदशके (३ २ ६०)	४४	राश्राह्वाना (३ ३ १३४)	१०८
यतो निर्धारण (३ १ २७२)	५४	राशाद् घ (४ ३ २)	२१३
यथासादृश्ये (३ २ १५)	२८	हजार्थाना (३ १ २८३)	४०
यम-अभिल (४ २ १३०)	१२९	रुप्याता-ञ (४ ३ २५)	२१६
यवना ङिभ्याम् (३ १ ८९)	१२९	रेवतीकुक्कुट (४ १ १३६)	१६०
यवाद् दोषे (३ ४ ८८)	१२९	रेवद्रोहिणाम्या (३ ४ ६७)	१२०

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
रैवतिकश्रापिसि (1-3-266)	261	यमादीनां टाप् (3-1-24)	4
रोगात्तपयोर्वा (1-3-105)	232	ययसा च (4-1-152)	287
रोग्याः सपूर्वायाः (1-2-111)	201	ययस्यचरमे (3-4-37)	119
लक्षणकल्प (4-2-51)	193	घरणातिरीप (4-2-117)	211
लक्षणश्यामयोः (1-1-110)	161	घराहपलाश (4-2-135)	209
लक्षणेनाभिप्रती (3-2-20)	54	वर्गान्तात् (1-3-168)	213
लघ्वसं (3-3-75)	100	वर्णानां च (3-3-87)	101
ललाटाद् भूषणे (4-3-172)	244	वर्णो वर्णेन (3-2-95)	69
लवणाद्वज्र (4-4-109)	281	वर्णो वृक् (4-3-16)	215
लवणास्त्रुक् (4-1-76)	276	वर्णाप्रावृद्ध्या 4-3-116)	234
लस्तिप्तस्ति (3-1-1)	1	वर्णवोपरि (4-1-186)	175
लाक्षारोचनाभ्यां (4-2-2)	183	वल्गुवल्गु (4-2-148)	212
लालाटिक (1-4-97)	279	वर्षं गतः (4-4-146)	286
लिडो यासुट् (3-1-29)	5	वसन्तप्रोष्णादियु (3-3-83)	101
लिट इरेच् (3-1-8)	2	वसन्तवर्षा (4-2-49)	192
लिय पूजाभिभवयो (3-1-118)	21	वसिष्ठादिभ्यो (4-3-241)	256
लृक् च वा (4-3-240)	256	वज्रात् (4-4-61)	273
लृक् तद्धित (3-3-144)	110	वहेस्तुरिट् (4-3-270)	262
लृभ्यभुवः (3-1-39)	5	वकिनगारेष्वक (4-1-163)	170
लृक् क्रिया (4-1-117)	162	वा क्यप. (3-1-141)	25
लृटः प्रथमयोः (3-1-16)	3	वा गोमये (4-3-66)	225
लृटे च कृपः (3-1-144)	26	वाजादसमासे (4-1-53)	149
लृपि प्रकृति (3-3-145)	111	वाताद्बलध (4-2-76)	198
लृप् च (4-4-36)	269	वान्ताद्गर्भ्यां (4-1-148)	168
लृप् तदविधेये (4-2-8)	184	वावन्तः (3-3-122)	106
लुवाध्यायि क्रासु (4-3-206)	250	वा अष्टकपिष्ठलाभ्यां (4-1-197)	178
लूनल्यमान (3-2-23)	55	वामदेवाद् (4-2-12)	185
लोकान्तात् (4-3-165)	242	वामरथ (4-1-153)	168
लोट एरुः (3-1-17)	4	वायव्युत्पिपुसो (4-2-36)	190
लोम्नोऽणलेषु (4-1-6)	140	वार्ये च (3-3-4)	83
लोहितसंशिन (4-1-47)	148	वालवायाद् ष्यो (4-3-200)	249
लोहितदिभ्यः (3-4-35)	119	वा लिप्ताया (3-1-69)	11
ल्यन्लोपे कर्माधिकरणयो. 3-1-246)	43	वा वृक्षमृगदृष (3-3-45)	94
यतश्चात् (4-1-58)	150	वा संज्ञाया (3-4-73)	127
यतश्चात् (3-4-123)	136	वासुदेवाङ्गनाभ्यां (4-3-219)	253
यस्यचालाभिजित् (4-3-130)	236	वाहीकप्रामेभ्यः (4-3-51)	222

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
शपः शपये (3-1-62)	9	शुभ्राभ्रदत्र (4-1-146)	167
शपभद्रराजा (4-1-66)	152	शुद्राच्चामहर्यूय (3-4-10)	114
शब्दद्वंद्वं (4-1-84)	277	शर्पाच्च नायात् (4-1-150)	168
शब्दान्तरगतौ (3-1-126)	22	शूलोखाभ्यां यत् (4-2-21)	187
शम्पात् (4-1-23)	267	शेषसुभयोः (3-3-48)	95
शरणेऽग्नीधो (4-3-271)	262	शेषात् परस्मैपदानि (3-1-145)	26
शरदः श्राद्धे (4-3-104)	232	शेषे (4-3-1)	213
शरदर्भतृग (4-4-17)	266	शेषे प्रथमः (3-1-150)	27
शरद्वन्द्वनक (4-181)	155	शेषो बहुव्रीहिः (3-3-1)	83
शरीरसंयोज (4-2-107)	203	शोणचण्डात् (3-4-74)	127
शरीरावयवात् (4-1-192)	294	शोभिहितार्हा (3-2-129)	75
शर्कराया वा (4-2-149)	212	शौण्डधूर्त्कितव (3-2-57)	62
शालङ्कुकोट्योः (4-1-78)	154	शौनकात्तरव (4-3-230)	254
शालाल्लनो (4-4-111)	281	शमधुः केशात् (3-3-66)	98
शसो नः (3-1-186)	34	शपावात् (4-1-149)	168
शाकपर्णिव (3-2-103)	70	श्येतैवहरित (3-4-50)	122
शाकलाद् वा (4-3-269)	262	श्रद्धा मेधया (3-3-24)	89
शाकवापीलाभ्या (4-1-100)	159	श्रुतिप्रपाटाभ्यां (4-3-133)	237
शास्त्रानिक्षा (4-4-121)	283	श्राणामास (4-4-126)	284
शिक्षाया बलच् (4-2-145)	211	श्रुवोऽनादृशतेः (3-1-109)	18
शिविकपिभ्या (3-4-120)	135	श्रेण्येकपूम् (3-2-102)	70
शिरीष (4-4-12)	270	श्वगणाहन् (4-4-56)	273
शिरोलोमभ्या (4-1-36)	145	श्वस्रमन् (4-1-109)	161
शिल्पसृष्ट्यादिभ्यः (4-4-112)	281	श्वशुरस्योदन्त (3-4-113)	134
शिवश्रोत्र (1-1-84)	155	श्वशुरात् (4-1-129)	164
शिशुकन्दयम (1-3-20)	250	श्वसत्तुद् च (4-3-107)	233
शीघ्रो रत् (3-1-6)	2	श्वस्यदशोवका (4-1-196)	178
शीर्षांष मायात् (1-1-188)	176	शष्ठी (3-2-132)	75
शीलमपूपादिभ्य. (4-4-118)	282	शष्ठी चानादरे (3-1-269)	44
शी वा (3-1-171)	32	शष्ठी शेषे (3-1-280)	44
शुक्राद् घन् (1-2-30)	189	शष्ठी हेतोः प्रयोगे (3-1-232)	42
शुरूः कृष्णेन (3-3-23)	89	शष्पतसर्षे (3-1-256)	43
शुक्रच्छगल (4-1-99)	159	शष्प्या कन्धोर्शनरेषु (3-3-125)	106
शुण्डिका (4-3-192)	247	शित्तो ङीप् (3-4-52)	122
शुन सम्प्रसारणं (1-1-186)	293	शृणः संख्याया (3-1-179)	33
शुभ्रदिष्ट (4-1-105)	160	शृङ्ख (3-1-221)	42

सूत्रम् .	पृष्ठम्	सूत्रम् .	पृष्ठम्
सङ्घायां (३ ४-९५)	130	सपूर्वात् (४ ३ २५३)	२५९
सङ्घाया (३ २ ६१)	६३	सपूर्वात् (४ ३ १०१)	२३२
सङ्घाया कन् (४ ४ २१)	२६७	सपूर्वायाश्च (४-४ १५५)	२८८
सङ्घायां जन्वा (४ ४-१४२)	२८६	सप्तमी (३ ३ ९४)	१०२
सङ्घायां धेनुष्या (४ ४ १४१)	२८७	सप्तमी चा (३-१ २७४)	४४
सङ्घायां मधिका (४ ३-२४७)	२५७	सप्तमी पूर्वं (३ ३ ९)	८४
सङ्घायां शरदो (४ ३ १२०)	२३५	सप्तमी सिद्ध ३ २ ०६)	६२
सङ्घायां श्रवण (४ २ ९)	१८५	सप्तम्याधिक्य (३ १ २०८)	३९
सङ्घायामण् (४ ३-१०६)	२४१	सभाया (४ ४ १६७)	२८०
सप्रतिभ्यां (३ १-९२)	१५	सम भूमि (३ २ २६)	५५
सवत्सरात् (४ ३ १४४)	२३९	सम इणुव (३ १ ११३)	१९
सवत्सरान् (४-३ ११४)	२३४	सम प्रतिज्ञाया (३ १ ९९)	१६
सवाहाच्युत (४ ३ ४७)	२२१	समयानिकया (३ १ २०३)	३८
ससृष्ट (४-४-७४)	२७६	समवप्रविभ्य (३ १ ६४)	१०
ससृष्टत (४ ४ ४८)	२७१	समवायान् (४ ४ ९४)	- ९
ससृष्टन भक्ष्यम् (४ २ २०)	१८७	समविषमादिभ्यो (३ १-२१९)	४१
सखयमिन (४ २ १२४)	२०७	समस्तृताया (३ १ १०२)	१७
सखयशिवि ३ ४ १००)	१३३	समानतीर्थात् (४ ४ १३४)	२८५
सगति (३-२ ६५)	६४	समानाच्च (४ ३ ८०)	२२९
सङ्कल (४ २ १०३)	२०२	समानात् (४ ३ १६३)	२४२
सङ्काय (४ २ १२६)	२०७	समानाधिकरण (३ १-१४७)	२६
सङ्काङ्क (४ ३ २६८)	२६१	समानैक (३-४ ४९)	१२१
सङ्क्याकनः (४ २ ०९)	१९४	समानोदेर (४ ४ १८१)	२९१
सङ्क्याष्ट (३ २ १८)	५४	समास (३ ३ १४८)	११२
सङ्क्यानाम् (३ ३ ८९)	१०२	समास (३ ३ १४८)	२९०
सङ्क्याया अनत (३ १-१९५)	३६	समिद (४ ४ १६०)	२६२
सङ्क्याया वश्येन (३ २ ३०)	५६	समिध आधाने ४ ३ २७२)	२६२
सङ्क्या विंशत्यादि (३ ३ ३०)	९०	समीपसमृद्धयाश्च (३ २ १०)	०३
सङ्क्या सुचरै (३ ३ ३)	८३	समीपे वा (३ ३ २९)	९०
सङ्क्यावर्तु (३ ४ ११७)	१३४	समीरणायदिल (३ ३ ७४)	१००
सङ्काण्ड (३-४ ८)	११४	समुदाहृत्यो (३ १ १२४)	२२
सदानत (४ १-१८०)	१७५	समुदाय (३ ३ १०)	८४
सन (३ १ १०६)	१७	समुद्राग्नौ (४ ३ ६३)	२२०
सन्ध्यास्तौष (४ ३ ११३)	२३४	समाङ्कने (३ १ ०७)	९
सन्महत् (३ २ ८६)	६९	समागम्यच्छ (३ १ ७१)	११
सपूर्वस्य (३ ४ ४७)	१२१	समो वाहि (४ ४ १७८)	२९१
		सम्प्रत्य (३ २ २८)	५६

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
सम्बोधने च (3-1-279)	11	शीतुडामनेरानां (3-1-31)	5
सम्भ्रमजिन (3-1-6)	114	सुप्रदुःसादिम्बो वा (3-1-218)	41
सम्भूयोम्भो (1-1-37)	145	सुप्रभूमाजिन (4-2-116)	205
ससाजः (1-1-152)	168	सुप्रदिताम्बो (3-2-48)	60
सङ्गणामेकरोषः (3-3-103)	101	सुप्रतयोः (3-1-34)	5
सर्पिमेषु (3-3-68)	91	सुप्रद्रमगुनि (4-2-133)	209
सर्ववर्णा (3-2-4)	52	सुप्रधावत् (1-1-31)	144
सर्वतः (3-1-31)	119	सुप्रधाण्यु (1-3-48)	221
सर्वनाम (3-3-91)	102	सुप्रो द्रुगैशार्थे (3-1-197)	36
सर्वनाम्नः (3-1-164)	31	सुप्र गुवा (3-2-1)	51
सर्ववप्यात् (3-2-137)	76	सुप्रकृत्वात् (3-1-65)	125
सर्वसादेलेक् (1-2-57)	194	सुप्रवास्तुवर्षु (1-2-109)	204
सर्वाण्यो वा (1-1-199)	295	सुप्रविन्दुरवसयति (3-2-25)	55
सर्वात् (1-1-197)	"	सुप्रनातादीन् (1-4-99)	279
सर्वभिषयुंमयेष्यः (3-1-205)	38	सुप्रनावशेषय (3-1-78)	12
सर्वैकजत् (3-2-76)	67	सुप्रतस्य युवायां (3-1-134)	138
सर्वैस्यदादीनि (3-3-113)	101	सुप्र्या देवतायां (3-4-83)	128
सर्वोत्तर (1-1-138)	286	सुप्रः धदा (3-1-100)	16
सलत्तुराचउम् 1-3-210)	251	सेनाज्ञानि (3-3-42)	94
सवाभ्यो वामौ (3-1-22)	1	सेनान्तकाह (1-1-154)	169
सह तृतीयया (3-3-17)	87	सेनाया वा (4-4-96)	279
सहनम् (3-4-103)	132	सेनासुराशाला (3-3-130)	107
सहापेयोने (3-1-223)	42	सेहिह् (3-1-18)	4
साधुना च (3-1-263)	44	सेमाद्वयण् (1-2-35)	190
सायंविं (1-3-108)	233	सेो जोपोऽनन्त्यत्य (3-1-35)	5
सायाहमप्याह (3-2-123)	73	सेोऽस्य निवासः (4-3-207)	250
साल्वादगो (4-3-72)	227	स्तम्बाप्राक्षिणाया (1-1-74)	154
साल्पेय (4-1-371)	172	स्तोत्राल्लित्कद्वार्ये (3-2-34)	62
सास्मिन् पौर्णमासी (4-2-25)	188	स्तोत्राल्पकृच्छ्र (3-1-252)	43
सास्य देवता (1-2-28)	188	स्त्रियाम् (3-1-1)	113
सिंहकोष्ठ्यां (4-3-214)	252	स्त्रिया कृह (4-1-178)	173
सिंहव्याघ्र (3-2-59)	63	स्त्रिया लृक् (1-1-59)	150
सिच (3-1-38)	5	स्त्री पुंवर्य (3-3-107)	104
सिन्धुपान्धारि (4-3-212)	251	स्त्रीपुंसाम्यां (4-1-19)	142
सिन्धवकराभ्या (4-3-126)	236	स्त्रीवहुषु षक् (4-1-70)	152
सीतया समिते (1-4-151)	288	स्त्रीयूस्यां (3-1-192)	35

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
स्त्रीषु सौवीर (4 2 108)	203	हरिद्रामहाराज (1 2 6)	184
स्य प्रतिज्ञानिर्णय (3 1 63)	10	हरिद्रुनुम्बुर (4 3 231)	255
स्यण्डिलाच्छेत (4 2 19)	187	हरिव्रह्म (3 3 27)	90
स्थानान्त (4 3 128)	236	हरातरुपिभ्या (4 4 37)	269
स्थामाजिना (4 3 176)	244	हरीतक्यादिषु (3 3 149)	112
स्नात्वाकालक 3 2 120)	72	हल्सरीराट्टक (4 4 258)	259
स्पर्धायामाह (3 1 77)	12	हल्सरीराट्टक (4 4-141)	286
स्मृत्यर्थदेशा (3 1 281)	45	हलात् कर्षे (4 1 164)	289
स्मृदक्षिभ्या (3 1-107)	18	हविर्भ्यो वा (1 4-188)	293
स्मै च तीयात् (3 1 174)	33	हस्त्यचित्तभ्य (4 2 67)	196
स्व सपूर्वाच्च (4 1 131)	164	हायनाद् वयसि (3 4 20)	117
स्वती पुजायाम् (3 2 150)	79	हित भक्ष्य (4 1 124)	284
स्वपरजनदेव (4 3 89)	230	हितसुखाम्या (3 1 306)	50
स्वमानपुष्पात् (3 1 181)	34	डिमारण्याम्या (3 1 8)	129
स्वयसामी केन (3 2 36)	58	द्वजो गत (3 1 60)	9
स्वरभिन्नानां (3 3 104)	101	हृदयस्य (1 4 160)	289
स्वसु (4 1 124)	163	हेतौ (3 1 227)	42
स्वाहादुपसर्जनात् (3 4 96)	130	हेमन्तात् 4 3 115)	231
स्वाहादेरकृत (3 4 92)	130	हेमार्थात् (4 1 11)	44
स्वामीश्वरधिपति (3 1 270)	44	होगोदाहात् (1 4 28)	268
हनः प्रनिभ्याम् (3 1 287)	46	ह्रस्वापो नुद् (3 1 191)	57
हरितकिन्दास (4 1 14)	147	ह्रस्वो नपुसके (3 3 111)	110
हरितादिभ्योऽञ्ज (4 1 79)	155		

LIST OF SANSKRIT PUBLICATIONS FOR SALE.

RS AS. P.

भक्तिमञ्जरी Bhaktimanjari (Stuti) by H. H Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja.	1	0	0
स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः Syanandurapuravarnana- prabandha (Kāvya) by H H Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja, with the commentary Sundarī of Rājarāja Varma Koil Tampuraṅ.	2	0	0

Trivandrum Sanskrit Series.

No 1—दैवम् Daiva (Vyākaraṇa) by Deva with Puruṣakāra of KṛṣṇaIlāśukamuni (out of stock).	1	0	0
No 2—अभिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणामूर्तिस्तवौ Abhi- navakaustubhamala and Daksina- murtistava by KṛṣṇaIlāśukamuni (out of stock).	0	2	0
No. 3—नलाभ्युदयः Nalabhyudaya (Kāvya) by Vāmana Bhaṭṭa Bāṇa (second edition).	0	4	0
No 4—शिवलीलार्णव Sivalilarnava (Kāvya) by Nīlakaṇṭha Dīkṣita (out of stock).	2	0	0
No 5—व्यक्तिविवेकः Vyaktiviveka (Alaṅkāra) by Mahima-Bhaṭṭa with commentary (out of stock)	2	12	0
No 6—दुर्घटवृत्तिः Durghatavṛtti (Vyākaraṇa) by Śaraṇadeva (out of stock)	2	0	0
No 7—ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका Brahmatattvapraka- sika (Vedānta) by Sadāśivendrasara- svatī (out of stock).	2	4	0
No. 8—प्रद्युम्नाभ्युदयम् Pradyumnabhyudaya (Nāṭaka) by Ravi Varma Bhūpa (out of stock).	1	0	0

No 9—	विरुपाक्षपञ्चाशिका (Vedānta) by Virūpākṣanātha with the commentary of Vidyācakra vartin (out of stock).	0	8	0
No 10—	मातङ्गलीला Matangalila (Gujalākṣara) by Nilakanṭha (out of stock)	0	8	0
No 11—	तपतीसंवरणम् Tapatisamvarana (Nāṭaka) by Kulāśekhara Varma with the commentary of Śivarāma (out of stock)	2	4	0
No 12—	परमार्थसारम् Paramarthasara (Vedānta) by Adīṣeṣa with the commentary of Rāghavānanda (out of stock).	0	8	0
No. 13—	सुभद्राधनञ्जयम् Subhadradhananjaya (Nāṭaka) by Kulāśekhara Varma with the commentary of Śivarāma (out of stock).	2	0	0
No 14—	नीतिसारः Nitisara (Nīti) by Kāmandaka, with the commentary of Śankararya (out of stock).	3	8	0
No 15—	स्वप्नवासवदत्तम् Svapnavasavadatta (Nāṭaka) by Bhaṣa (second edition).	1	8	0
No 16—	प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् Pratijñayaugandha- rayana (Nāṭaka) by Bhāsa (out of stock).	1	8	0
No. 17—	पञ्चरात्रम् Pancaratra (Nāṭaka) by Bhāsa (out of stock).	1	0	0
No 18—	नारायणीयम् Narayaniya (Stuti) by Nārāyaṇa Bhaṭṭa with the comment- ary of Deśanāṅgalavārya (second edition).	4	0	0
No 19—	मानमेयोदयः Manameyodaya (Mīmāṃsa) by Nārāyaṇa Bhaṭṭa and Nārāyaṇa Paṇḍita (out of stock).	1	4	0
No 20—	अविमारकम् Avimaraka (Nāṭaka) by Bhāsa (out of stock)	1	8	0
No 21—	बालचरितम् Balacarita (Nāṭaka) by Bhāsa (out of stock)	1	0	0

- No 22—मध्यमव्यायोग-दूतवाक्य दूतघटोत्कच-कर्णमारो-
रुमङ्गानि *Madhyamavyayoga-Duta-
vakya-Dutaghatotkaca-Karna-
bhara and Urubhanga (Nāṭaka)*
by Bhāṣa (*out of stock*) 1 8 0
- No 23—नानार्थार्णवसंक्षेपः *Nanartharnavasam-
ksepa (Kośa)* by Keśavasvāmin
(Part I, 1st and 2nd Kāṇḍas)
(*out of stock*). 1 12 0
- No 24—जानकीपरिणयः *Janakiparinaya (Kāvya)*
by Cakra Kavi (*out of stock*) 1 0 0
- No 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका *Kanadasiddhanta-
candrika (Nyāya)* by Gangādhar-
sūri (*out of stock*) 0 12 0
- No 26—अभिषेकनाटकम् *Abhisekanataka* by
Bhāṣa (*out of stock*) 0 12 0
- No 27—कुमारसम्भवः *Kumarasambhava (Kāvya)*
by Kālidāsa with the two comment-
aries, Prakāśika of Arunagirinātha
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita
(Part I, 1st and 2nd Sargas)
(*out of stock*) 1 12 0
- No 28—वैखानसधर्मसूत्रः *Vaikhanasadharmapra-
sna (Dharmasūtra)* by Vikhāna
(*out of stock*) 0 8 0
- No 29—नानार्थार्णवसंक्षेप. *Nanartharnavasam-
ksepa (kośa)* by Keśavasvāmin
(Part II, 3rd Kāṇḍa) (*out of stock*). 2 4 0
- No 30—वास्तुविद्या *Vastuvidya (Śilpa)* (*out of
stock*) 0 12 0
- No 31—नानार्थार्णवसंक्षेप *Nanartharnavasam-
ksepa (Kośa)* by Keśavasvāmin
(Part III, 4th, 5th and 6th
kāṇḍas) 1 0 0
- No 32—कुमारसम्भव *Kumarasambhava (Kāvya)*
by Kālidāsa with the two comment-
aries, Prakāśika of Arunagirinātha
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita
(Part II, 3rd, 4th and 5th Sargas)
(*out of stock*). 3 8 0

- No. 33—**वाररुचसंग्रहः** Vararucasangraha
(Vyākaraṇa) with the commentary
Dīpaprabhā of Nārāyaṇa
(*out of stock*). 0 8 0
- No. 34—**मणिदर्पणः** Manidarpana (Nyāya) by
Rājacūḍāmaṇimakhin. 1 4 0
- No. 35—**मणिसारः** Manisara (Nyāya) by GopI-
nātha. 1 8 0
- No. 36—**कुमारसम्भवः** Kumarasambhava (Kāvya)
by Kālidāsa with the two comment-
aries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita
(Part III, 6th, 7th and 8th Sargas). 3 0 0
- No. 37—**आशौचाष्टकम्** Asaucastaka (Smṛti) by
Vararuci with commentary. 0 4 0
- No. 38—**नामलिङ्गानुशासनम्** Namalinganusasana
(Kośa) by Amarasimha with the com-
mentary Tikāsarvasva of Vandya-
ghaṭīya Sarvānanda (Part I, 1st
Kāṇḍa). 2 0 0
- No. 39—**चारुदत्तम्** Carudatta (Nāṭaka) by Bhāsa
(*out of stock*). 0 12 0
- No. 40—**अलङ्कारसूत्रम्** Alankarasutra by Rājānaka-
Ruyyaka with the Alaṅkārasarvasva
of Maṅkhaka and its commentary by
Samudrabandha (*second edition*). 2 8 0
- No. 41—**अध्यात्मपटलम्** Adhyatmapatala (Ve-
dānta) by Āpastamba with Vivaraṇa
of Śrī Śaṅkara-Bhagavat-Pāda
(*out of stock*). 0 4 0
- No. 42—**प्रतिमानाटकम्** Pratimanataka by Bhāsa
(*out of stock*). 1 8 0
- No. 43—**नामलिङ्गानुशासनम्** Namalinganusasana
(Kośa) by Amarasimha with the two
commentaries, Amarakośodghāṭana of
Kṣīrasvāmin and Tikāsarvasva of
Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part II,
2nd Kāṇḍa, 1-6 vargas). 2 8 0
- No. 44—**तन्त्रसुद्धम्** Tantrasuddha by Bhaṭṭāraka
Vedottama (*out of stock*). 0 4 0

		RS	AS	P.
No 45—	प्रपञ्चहृदयम् Prapancahrdaya	1	0	0
No 46—	परिभाषावृत्ति Paribhasavrtti (Vyākaraṇa) by Nīlakaṇṭha Dīkṣita	0	8	0
No 47—	सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Siddhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part I)	1	12	0
No 48—	सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Do Do (Part II).	2	0	0
No 49—	गोलदीपिका Goladīpikā (Jyotiṣa) by Parameśvara	0	4	0
No 50—	रसार्णवसुधाकर Rasarnavasudhakara (Alaṅkāra) by Śiṅga Bhūpāla	3	0	0
No 51—	नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kōśa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakośodghāṭana of Kṛṣṇasvāmin and Tikāsarvasya of Vandyaghaṭīya Śarvānanda (Part III, 2nd Kāṇḍa, 7 10 vārgas)	2	0	0
No 52—	नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kōśa) by Amarasimha with the commentary Tikāsarvasya of Vandyaghaṭīya Śarvānanda (Part IV, 3rd Kāṇḍa)	1	8	0
No 53—	शाब्दनिर्णय Sabdanirṇaya (Vedānta, by Prakāśātmayatindra	0	12	0
No 54—	स्फोटसिद्धिन्यायविचार Sphotasiddhinyayavicāra (Vyākaraṇa)	0	4	0
No 55—	मत्तविलासप्रहसनम् Mattavilasaprahasana (Nāṭaka) by Mahendravikrama varman (out of stock).	0	8	0
No 56—	मनुष्यालयचन्द्रिका Manuśyalayacandrika (Śilpa) (out of stock),	0	8	0
No 57—	रघुवीरचरितम् Raghuviracarita (kāvya)	1	4	0
No 58—	सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Siddhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part III).	2	0	0

- No. 59—नागानन्दम् Nagananda (Nāṭaka) by
Harṣadeva with the commentary
Vimarsīnī of Śivarāma (*out of
stock*). 3 4 0
- No. 60—लघुस्तुतिः Laghustuti by Laghubhaṭṭāraka
with the commentary of Rāghavānanda. 0 8 0
- No. 61—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Siddhantasiddhanjana
(Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī
(Part IV). 1 4 0
- No. 62—सर्वमतसंग्रहः Sarvamatasangraha.
(*out of stock*). 0 8 0
- No. 63—किरातार्जुनीयम् Kiratarjuniya (Kāvya)
by Bhāravi with the commentary Sa-
bdārthadīpikā of Citrabhānu (1, 2
and 3 Sargas). 2 8 0
- No. 64—मेघसन्देशः Meghasandesa by Kālidāsa
with the commentary Pradīpa of
Dakṣiṇāvartanātha. 0 12 0
- No. 65—मयमतम् Mayamata (Śilpa) by Maya-
muni (*out of stock*). 3 4 0
- No. 66—महार्थमञ्जरी Maharthamanjari (Darśana)
with the commentary Parimala of
Maheśvarānanda. 2 4 0
- No. 67—तन्त्रसमुच्चयः Tantrasamuccaya (Tantra)
by Nārāyaṇa with the commentary
Vimarsīnī of Śaṅkara (Part I,
1-6 Pāṭalas) (*out of stock*). 3 4 0
- No. 68—तत्त्वप्रकाशः Tattvaparakasa (Āgama) by
Śrī Bhojadeva with the commentary
'Tātparyadīpikā of Śrī Kumāra 1 12 0
- No. 69—ईशानशिष्यगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru-
devapaddhati (Tantra) by Iśānaśiva-
gurudevamiśra Part I, Sāmānya-
pāda). 1 8 0
- No. 70—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः Aryamanjusrimula-
kalpa (Part I). 2 8 0

- No. 71—तन्त्रसमुच्चय Tantrasamuccaya (Tantra)
by Nārīyana with the commentary
Vimarśinī of Śaṅkara (Part II, 7—12
Pāṭalās) (out of stock) 3 8 0
- No. 72—ईशानशिवगुरुदेवपद्धति Isanasivaguru-
devapaddhati (Tantra) by Īśānaśiva-
gurudevamīśra (Part II Mantrapāda). 4 0 0
- No 73—ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाश Iśvarapratipatti-
prakasa (Vedānta) by Madhusūdana-
sarasvatī 0 4 0
- No 74—याज्ञवल्क्यस्मृति Yajñavalkya-smṛti with
the commentary Bālakrīḍā of
Viśvarūpācārya (Part I — Ācāra
and Vyavahāra Adhyāyaś) 3 4 0
- No 75—शिल्परत्नम् Śilparatna (Śilpa) by Śrī-
kumāra (Part I) 2 12 0
- No. 76—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्प Āryamanjusrīmūla-
kalpa (Part II) 3 0 0
- No 77—ईशानशिवगुरुदेवपद्धति Isanasivaguru-
devapaddhati (Tantra) by Īśānaśiva
gurudevamīśra (Part III, Kṛyāpāda
1—30 Pāṭalās). 3 0 0
- No 78—आश्वलायनगृह्यसूत्रम् Asvalayanagrhya-
sūtra with the commentary Anāvīlā
of Haradattācārya 2 6 0
- No. 79—अर्थशास्त्रम् Arthasastra of Kauṭalya with
commentary by Mahāmāhopādhyāya
T Gaṇapati Śāstri (Part I, 1 & 2
Adhikaraṇās) 3 12 0
- No 80—अर्थशास्त्रम् Do. Do (Part II, 3—7
Adhikaraṇās) 4 0 0
- No. 81—याज्ञवल्क्यस्मृति Yajñavalkya-smṛti with
the commentary Bālakrīḍā of Viśva-
rūpācārya (Part II Prāyaścit-
tādhyāya). 2 0 0
- No. 82—अर्थशास्त्रम् Arthasastra of Kauṭalya
with commentary by Mahāmāhopā-
dhyāya T Gaṇapati Śāstri (Part III,
8—15 Adhikaraṇās). 3 4 0

- No. 83—ईशानशिवगुरुदेवपद्धति: Isanasivaguru-
devapaddhati (Tantra) by Īśāna-
śivagurudevamiśra (Part IV, Kriyā-
pāda 31-64 Pāṭalāḥ and Yogapāda). 3 8 0.
- No. 84—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः Aryamanjusrimula-
kalpa (Part III). 2 0 0
- No. 85—विष्णुसंहिता Viṣṇusamhita (Tantra). 2 8 0
- No. 86—भरतचरितम् Bharatacarita (Kāvya)
by Kṛṣṇakavi. 1 8 0
- No. 87—सङ्गीतसमयसारः Saṅgītasamayāsara
(Saṅgīta) of Saṅgītakāra Pārāva-
deva. 1 2 0
- No. 88—काव्यप्रकाशः Kavyaprakāśa (Alaṅkāra)
of Maṃmataḥbhaṭṭa with the two com-
mentaries, Saṃpradāyaprakāśinī of
Śrī Vidyācakravartin and Sāhi-
tyacūḍāmaṇi of Bhaṭṭagopāli
(Part I, 1-5 Ullāsās). 3 0 0
- No. 89—स्फोटसिद्धिः Sphotasiddhi (Vyākaraṇa)
by Bharatamiśra. 0 8 0
- No. 90—मीमांसाश्लोकवार्तिकम् Mīmamsasloka-
vartika with the commentary Kāśika
of Sucaritamiśra (Part I). 2 8 0
- No. 91—होराशास्त्रम् Horasastra of Varāhamihira-
cārya with the Vivaraṇa of Rudra. 3 0 0
- No. 92—रसोपनिषत् Rasopaniṣat. 2 0 0
- No. 93—वेदान्तपरिभाषा Vedantaparībhaṣa
(Vedānta) of Dharmarājādharīndra
with the commentary Prakāśika of
Paddadīkṣita. 1 8 0
- No. 94—बृहद्देशी Brihaddesi (Saṅgīta) of
-Mataṅgamuni. -1 8 0
- No. 95—रणदीपिका Ranadīpika (Jyotiṣa) of
Kumārāgapaḥa. 0 4 0

- No. 96—ऋक्संहिता Rksamhita with the Bhāṣya of Skāndasvāmin and the commentary of Veṅkaṭamādhanvārya (Part I, the 1st Adhyāya in the 1st Aṣṭaka) 1 8 0
- No. 97—नारदीयमनुसंहिता Naradiyamanusamhita (Smṛti) with the Bhāṣya of Bhṛgvasvāmin 2 0 0
- No. 98—शिल्परत्नम् Śilparatna (Śilpa) by Śrī-kumāra (Part II) 2 8 0
- No. 99—मीमांसाश्लोकवार्तिकम् Mīmamsasloka-vartika (Mīmāṃsā) with the commentary Kāśikā of Sucrītamiśra (Part II) 2 0 0
- No. 100—काव्यप्रकाश Kavyaprakasa' (Alaṅkāra) of Maṃnatābhṛṭṭa with the two commentaries, Sampadāyaprakāśinī of Śrīvidyācakra-vartin and Sāhitya-cūḍāmaṇi of Bhṛṭṭagopāla (Part II, 6-10 Ullāśās). 5 0 0
- No. 101—आर्यभटीयम् Aryabhatīya (Jyotiṣ) of Āryabhatīcārya with the Bhāṣya of Nīlakaṇṭha-omasutvan (Part I Gaṇitapāda) 2 8 0
- No. 102—दत्तिलम् Dattila (Sāṅgīta) of Dattila-muni. 0 4 0
- No. 103—हंससन्देश Hamsasandesa (Vedānta) with commentary 0 8 0
- No. 104—साम्बपञ्चाशिका Sambapancasika (Stuti) with commentary. 1 0 0
- No. 105—निधिप्रदीप Nidhipradīpa of Siddha-śrīkaṇṭhaśambhu 0 4 0
- No. 106—प्रक्रियासर्वस्वम् Prakriyasarvasva (Vyākaraṇa) of Śrī Nārāyaṇa Bhṛṭṭa with commentary (Part I) 1 0 0

- No. 107—काव्यरत्नम् Kavyaratna (Kavya)
of Arhaddāsa 0 12 0
- No. 108—बालमार्तण्डविजयम् Balamartanda-
vijaya (Nāṭaka) of Devarājakavi. 1 8 0
- No. 109—न्यायसारः Nyayasara with the
commentary of Vasudevasūri. 1 8 0
- No. 110—आर्यभटीयम् Aryabhatīya (Jyotiṣā) of
Āryabhaṭācārya with the Bhaṣya
of Nilakaṇṭhasomasutvan. (Part II.
Kalakriyapāda) 1 0 0
- No. 111—हृदयप्रियः Hṛidayapriya (Vaidyaka)
by Parameśvara, 3 0 0
- No. 112—कुचेलोपाख्यानम् अजामिलोपाख्यानं च ।
Kucelopakhyana and Ajamilo-
pakhyana (Saṅgīta) by H. H.
Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja. 0 4 0
- No. 113—सङ्गीतकृतयः Saṅgītakṛtis (Gāna)
of H. H. Svāti Śrī Rāma Varma
Mahārāja. 1 0 0
- No. 114—साहित्यमीमांसा Sahityaminimamsa
(Alaṅkāra) 1 0 0
- No. 115—ऋक्संहिता Rksamhita (with the
Bhaṣya of Skandasvāmin and the
commentary of Veṅkaṭamādhava-
varya) (Part II 2nd Adhyāya in
the 1st Aṣṭaka.) 1 8 0
- No. 116—वाक्यपदीयम् Vakyapadiya (Vyākaraṇa)
with the commentary Prakīrṇaka-
prakāśa by Helarāja son of Bhūtirāja.
(Part I). 1 8 0

- No. 117—सरस्वतीकण्ठामरणम् Sarasvatikanta-
bharana (Vyākaraṇa) by Bhojadeva
with the commentary of Śrī Nārā-
yaṇa Daṇḍanātha. (Part I). 1 8 0
- No. 118—बालरामभरतम् Balaramabharata
(Nāṭya) by Balarāma Varma Vanci
Mahārāja. 2 8 0
- No. 119—विवेकमार्ताण्डः Vivekamarthanda
(Vedānta) of Viśvartapadeva 0 8 0
- No. 120—शीनकीयम् Saunakiya (Smṛti) 0 8 0
- No. 121—वैखानसागमः Vaikhanasagama
(Tantra) of Marīci. 2 0 0
- No. 122—प्रबोधचन्द्रोदयम् Prabodhacandrodaya
(Nāṭaka) by Kṛṣṇamiśrayati
with the commentary Nāṭaka-
bharana of Śrī Govindāmṛta-
bhagavān. 2 0 0
- No. 123—सङ्ग्रामविजयोदयः Sangramavijayo-
daya (Jyotiṣa). 2 0 0
- No. 124—हरमेखला Haramekhala (Vaidyaka)
of Mahuka with commentary
(Part I. chapters 2, 3 & 4) 1 8 0
- No. 125—कोकसन्देशः Kokasandesa (Kāvya)
by Viṣṇutrāta. 0 8 0
- No. 126—करणपद्धतिः Karanapaddhati (Jyotiṣa). 0 4 0
- No. 127—सरस्वतीकण्ठामरणम् Sarasvatikanta-
bharana (Vyākaraṇa) by
Bhojadeva with the commentary
of Śrī Nārāyaṇa Daṇḍanātha.
(Part II). 1 8 0
- No. 128—भृङ्गसन्देशः Bhṛṅgasandesa (Kāvya)
by Vāsudeva. 0 6 0
- No. 129—हंससन्देशः Hamsasandesa (Kāvya) 1 4 0

No. 130—महानयप्रकाशः Mahanayaprakasa (Vedānta) by Abhinavaguptācārya.	0 8 0
No. 131—वृत्तवार्तिकम् Vṛttavartika (Chandaṣ) by Rāmapāpivāda.	1 8 0
No. 132—तन्त्रोपाख्यानम् Tantropakhyana (Kāvya)	0 6 0
No. 133—उदयचर्मचरितम् Udayavarmacarita.	0 4 0
No. 134—योगयाज्ञवल्क्यम् Yogayajnavalkya	0 4 0
No. 135—सर्वदर्शनकौमुदी Sarvadarsanakaumudī by Mādhavasarasvatī.	1 0 0
No. 136—हरमेखला Haramekhala of Mahuka with commentary (Part II Chapter 5)	0 8 0
No. 137—स्कान्दशारीरकम् Skandasariraka with commentary.	2 4 0
No. 138—आश्वलायनगृह्यमन्त्रव्याख्या Asvalayana- grhyamantravyakhya of Hara- dattamīśra.	2 8 0
No. 139—प्रक्रियासर्वस्वम् Prakriyasarvasva (Vyākaraṇa) of Śrī Nārāyaṇabhāṭṭā with the commentary of K. Sāmba- sivā Śāstrī (Part II).	0 12 0
No. 140—सरस्वतीकण्ठाभरणम् Sarasvatikanta- bharana (Vyākaraṇa) by Bhojadeva with the commentary of Śrī Nārāyaṇa Daṇḍanātha	